

AD FONTES

Джерела діалектологічних студій
Źródła do badań dialektologicznych

NARODOWA AKADEMIA NAUK UKRAINY
Instytut Ukrainoznawstwa im I. Krypjakewycza

Instytut Sławistyki
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

SERIA

STUDIA GWAROWE / ДІАЛЕКТОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

AD FONTES

ŹRÓDŁA DO BADAŃ DIALEKTOLOGICZNYCH

Pod redakcją
Tetiany Jastrems'kiej,
Doroty Krystyny Rembiszewskiej

Lwów–Warszawa 2023

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

ПОЛЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
Інститут Славістики

Серія
STUDIA GWAROWE / ДІАЛЕКТОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

AD FONTES
ДЖЕРЕЛА
ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

За редакцією
Тетяни Ястремської,
Дороти Кристини Рембішевської

Львів–Варшава 2023

Seria *Studia Gwarowe* / *Діалектологічні студії*
Tom 1(14)

Recenzenci tomu:

dr hab. NATALIA KOWALENKO
dr hab. MAREK OLEJNIK

Rada Redakcyjna:

prof. dr hab. PAWŁO HRYCENKO (Ukraina)
prof. dr hab. HANNA MARTYNOWA (Ukraina)
prof. dr hab. MICHAEL MOSER (Austria)
prof. dr hab. HALINA PELCOWA (Polska)
prof. dr hab. DOROTA K. REMBISZEWSKA (Polska)
prof. dr hab. IWAN SABADOSZ (Ukraina)
dr hab. prof. UWŹ JAN SOKOŁOWSKI (Polska)
prof. dr hab. FELIKS CZYŻEWSKI (Polska)
dr hab. TETIANA JASTREMS'KA (Ukraina)

Redakcja tekstów w języku ukraińskim:

PhD OKSANA SIMOWYCZ
PhD NATALIA CHIBEBA
PhD IRYNA ROMANYNA

Redakcja tekstów w języku polskim:

prof. dr hab. DOROTA K. REMBISZEWSKA

Redakcja tekstów w języku angielskim:

DZWIENYSŁAWA JASTREMS'KA

Skład:

DMYTRO SAWINOW

Projekt okładki:

PAWŁO PROTSIV

Copyright

© by Dorota Krystyna Rembiszewska, Tetiana Yastremska & the respective authors

This is an Open Access book distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and noncommercial, provided that the book is properly cited.

ISBN: 966-02-2707-8 (seria, IU NANU)

ISBN: 978-617-14-0180-8 (IU NANU)

e-ISBN: 978-617-14-0181-5 (IU NANU)

ISBN: 978-83-66369-80-1 (IS PAN)

e-ISBN: 978-83-66369-79-5 (IS PAN)

DOI 10.33402/dssg.2023-1/14

Handle: <https://hdl.handle.net/20.500.12528/1978>

Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича Національної
академії наук України
вул. Козельницька, 4
79026 Львів
тел. +38(032)270 70 22
inukr@inst-ukr.lviv.ua
<https://www.inst-ukr.lviv.ua>

Instytut Slawistyki
Polskiej Akademii Nauk
ul. Jaracza 1
00-378 Warszawa
tel. 22 826 76 88
wydawnictwo@ispan.edu.pl
<https://www.ispan.waw.pl>

Серія *Studia Gwarowe* / Діалектологічні студії
Том 1(14)

Рецензенти тому:

доктор філологічних наук НАТАЛІЯ КОВАЛЕНКО
доктор габілітований МАРЕК ОЛЕЙНІК

Редакційна колегія:

доктор філологічних наук, професор ПAVЛО ГРИЦЕНКО (Україна)
доктор філологічних наук, професор ГАННА МАРТИНОВА (Україна)
доктор габілітований, професор МІХАЕЛЬ МОЗЕР (Австрія)
доктор габілітований, професор ГАЛІНА ПЕЛЬЦОВА (Польща)
доктор габілітований, професор ДОРОТА К. РЕМБИШЕВСКА (Польща)
доктор філологічних наук, професор ІВАН САБАДОШ (Україна)
доктор габілітований, професор ЯН СОКОЛОВСЬКИЙ (Польща)
доктор габілітований, професор ФЕЛІКС ЧИЖЕВСЬКИЙ (Польща)
доктор філологічних наук ТЕТЯНА ЯСТРЕМСЬКА (Україна)

Редагування текстів українською мовою:

кандидат філологічних наук ОКСАНА СІМОВИЧ
кандидат філологічних наук НАТАЛІЯ ХІБЕБА
кандидат філологічних наук ІРИНА РОМАНИНА

Редагування текстів польською мовою:

доктор габілітований, професор ДОРОТА К. РЕМБИШЕВСКА

Редагування текстів англійською мовою:

ДЗВЕНИСЛАВА ЯСТРЕМСЬКА

Комп'ютерна верстка:

ДМИТРО САВІНОВ

Обкладинка:

ПАВЛО ПРОЦІВ

Copyright

© by Dorota Krystyna Rembiszewska, Tetiana Yastremska & the respective authors

This is an Open Access book distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and noncommercial, provided that the book is properly cited.

ISBN: 966-02-2707-8 (серія, ІУ НАНУ)

ISBN: 978-617-14-0180-8 (ІУ НАНУ)

e-ISBN: 978-617-14-0181-5 (ІУ НАНУ)

ISBN: 978-83-66369-80-1 (ІС ПАН)

e-ISBN: 978-83-66369-79-5 (ІС ПАН)

DOI 10.33402/dssg.2023-1/14

Handle: <https://hdl.handle.net/20.500.12528/1978>

Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича Національної
академії наук України
вул. Козельницька, 4
79026 Львів
тел. +38(032)270 70 22
inukr@inst-ukr.lviv.ua
<https://www.inst-ukr.lviv.ua>

Instytut Slawistyki
Polskiej Akademii Nauk
ul. Jaracza 1
00-378 Warszawa
tel. 22 826 76 88
wydawnictwo@ispan.edu.pl
<https://www.ispan.waw.pl>

SPIS TREŚCI

Przedmowa	10
------------------------	----

Część I. Dialektalny obraz świata: aspekt badawczy

Janusz A. RIEGER. Wykorzystania badań dialektologicznych dla historii mówionej	15
Tetiana JASTREMS'KA. Koncept w modelu obrazu świata: kompletność reprezentacji źródłowej	33
Hanna MARTYNOWA, Tetiana SZCZERBYNA. Werbalizacja pojęcia <i>PRZESTRZEŃ</i> w gwarach środkowonaddnieprzańskich	64
Iryna ROMANYNA. Koncept <i>KARA</i> w świadomości językowej Ukraińców	90
Hanna DYDYK-MEUSZ. Trzy elementy portretu językowego ijeromonacha-studyty Danyjila (Tymczyny)	102
Lesia CHOMCZAK. Mikroświaty kobiety deportowanej z Nadsania	115
Liudmyła KOLESNIK. Ukraińscy <i>zamieszkańcy</i> : historia deportacji we wspomnieniach <i>native speakerów</i>	137

Część II. Atlasy i słowniki jako źródła i wyniki badań dialektologicznych

Iwan SABADOSZ. Historia, teoria i praktyka ukraińskiej geografii językowej	155
Irena JAROS. Źródła do badań zmian w pogranicznych gwarach piotrkowskich	172
Iryna DRUŻUK. Geografia lingwistyczna XXI wieku: interaktywne mapy dźwiękowe (na przykładzie zmiany [e] > [a] w gwarze zachodniopoleskiej)	185
Jerzy SIEROCIUK. Eksploracja terenowa a ostateczny obraz słownika gwarowego	196
Oksana SIMOWYCZ. Słownik symboli werbalnych: dialektalne źródła i zasady leksykograficzne	212
Natalia CHIBEBA. Słownik leksyki weselnej dialektów bojkowskich: źródła i sposoby reprezentacji	240

ЗМІСТ

Передмова	11
-----------------	----

Частина I. Діалектна картина світу: емпіричний аспект

Януш А. Рігер. Використання діалектологічних досліджень в усній історії ..	15
Тетяна ЯСТРЕМСЬКА. Концепт у моделі картини світу: повнота джерельної репрезентації	33
Ганна МАРТИНОВА, Тетяна ЩЕРБИНА. Вербалізація поняття <i>ПРОСТІР</i> у середньонадніпрянських говірках	64
Ірина РОМАНИНА. Концепт <i>КАРА</i> в мовній свідомості українців	90
Ганна ДИДИК-МЕУШ. Три штрихи до мовного портрета ієромонаха-студита Даниїла (Тимчини)	102
Леся ХОМЧАК. Мікросвіти депортованої з Надсяння	115
Людмила КОЛЕСНИК. Українські <i>замішанці</i> : історія депортації у спогадах діалектоносіїв	137

Частина II. Атласи та словники як джерела й результати діалектологічних студій

Іван САБАДОШ. Історія, теорія і практика української лінгвістичної географії	155
Ірена ЯРОС. Джерела для вивчення змін у прикордонних пйотрківських говірках	172
Ірина ДРУЖУК. Лінгвістична географія ХХІ ст.: інтерактивні звукові карти (на прикладі зміни [e] > [a] в західнополіському говорі)	185
Єжи СЕРОЦЮК. Польові розвідки та фінальний образ діалектного словника	196
Оксана СІМОВИЧ. Словник вербальних символів: діалектні джерела й лексикографічні засади	212
Наталя ХІБЕБА. Словник весільної лексики бойківських говірок: джерела та способи репрезентації	240

Część III. Zjawiska gwarowe w kontekście wyboru źródeł

Dorota K. REMBISZEWSKA, Janusz SIATKOWSKI. <i>Prymak, pr(z)yjmak, iść w prymy, w prymaki, w przystępy</i> jako przykład kontaktów językowych na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim	269
Justyna KOBUS. Nazwy larwy motyla w języku mieszkańców wielkopolskich wsi.	281
Tetiana HUCULAK. Źródła do badań słowotwórstwa gwarowego w języku ukraińskim	293
Michał WASZYCEK. „ <i>Малого нѳтяти малѳе гнѳздѳ</i> ”. Funkcja deminutywna sufiksów, historycznie związanych z psł. tematami na <i>-nt-</i> , w gwarach południowokarpaccich (na podstawie materiałów słownikowych Iwana Pan’kewycza)	321
Natalia WERBYCZ. Tekst dialektalny jako przedmiot eksperymentalnych badań fonetycznych	339

Część IV. Dialektologia – etnologia – folklorystyka: punkty styczności

Mychajło Hłuszko. Studia dialektologiczne jako podstawowe źródło współczesnej etnologii ukraińskiej.	359
Feliks CZYŻEWSKI. Przyczynek do biografii Iwana W. Bessaraby, autora monografii <i>Materiały dla etnografii guberni siedleckiej</i>	385
Jurij BIDNOSZYJA. Dzieła poetów naiwnych jako baza źródłowa do słownika gwary ukraińskiej Podlasia	398

Noty o autorkach i autorach	410
--	-----

Частина III. Діалектне явище в контексті добору джерел

- Дорота К. Рембишевська, Януш Сятковський.** *Prymak, pr(z)ymak, iść w pruty, w prymaki, w przystępy* як приклад мовних контактів на польсько-східнослов'янському пограниччі. 269
- Юстина Кобус.** Назви личинки метелика в мовленні мешканців сіл Великопольщі 281
- Тетяна Гуцуляк.** Джерела дослідження діалектного словотвору української мови. 293
- Міхал Вашичек.** „*Малого по́тяти малое гнездя́*”. Демінутивна функція суфіксів, історично пов'язаних із псл. *nt*-основами, у південнокарпатських говірках (за словниковими матеріалами Івана Панькевича) 321
- Наталія Вербич.** Діалектний текст як об'єкт експериментально-фонетичного дослідження 339

Частина IV. Діалектологія – етнологія – фольклористика: точки перетину

- Михайло Глушко.** Діалектологічні студії – важливе джерело сучасної української етнології 359
- Фелікс Чижевський.** Причинки до біографії Івана В. Бессараби, автора монографії *Materiały dla etnografii guberni siedleckiej* 385
- Юрій Бідношия.** Твори наївних поетів як джерельна база для словника українських говірок Підляшшя 398

Інформація про авторів 411

PRZEDMOWA

AD FONTES. Źródła do badań dialektologicznych – 14. tom serii *Studia Gwarowe* (2003–2020), ale pierwszy w nowym formacie monografii zbiorowej. Po raz pierwszy materiały zostały opublikowane we współpracy z Instytutem Slawistyki Polskiej Akademii Nauk oraz Instytutem Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakewycza Narodowej Akademii Nauk Ukrainy.

Zgodnie z układem problemowym monografia została podzielona na cztery części, które tematycznie wyznaczają następujące zagadnienia: metodologia badań dialektologicznych, dobór źródeł do badania różnych aspektów zjawisk dialektalnych, udział źródeł z nauk pokrewnych (etnologia, folklor), specyfika badań leksykograficznych i lingwo geograficznych jednostek językowych itp.

W pierwszej części podkreślono problemy wyzyskania i doboru źródeł do odtworzenia stanu dialektu, formowania i sposobu widzenia świata użytkowników dialektu za pomocą pojęć (Tetiana Jastrems'ka, Hanna Martynowa, Tetiana Szczerbyna, Iryna Romanyna) oraz wykorzystania badań dialektologicznych do historii mówionej i modelowania językowego świata osoby mówiącej dialektem (Janusz A. Rieger, Hanna Dydyk-Meusz, Lesia Chomczak, Liudmyła Kolesnik).

Problemy leksykografii dialektalnej i lingwo geografii, w szczególności metodologia zbierania i analizy materiału, badanie zmian w gwarach na podstawie atlasów, projektowanie interaktywnych map dźwiękowych (Iwan Sabadosz, Irena Jaros, Iryna Družuk), specyfika opracowywania słowników dialektalnych i wykorzystanie materiałów dialektalnych do tworzenia różnych rodzajów słowników (Jerzy Sierociuk, Oksana Simowycz, Natalia Chibeba) są omówione w drugiej części monografii.

Rozdziały składające się na część trzecią eksponują wyjątkowość gwary, która ujawnia się na podstawie źródeł dialektalnych oraz ukazują problemy badania różnych poziomów języka, w szczególności: leksykalno-semantycznego (Dorota K. Rembiszewska, Janusz Siatkowski, Justyna Kobus), morfologicznego (Tetiana Huculak, Michał Waszyczek) i tekstowego (Natalia Werbycz).

Część czwarta poświęcona jest problemom wzajemnych relacji między dialektologią, etnologią a folklorystyką (Mychajło Hłuszko, Feliks Czyżewski, Jurij Bidnoszyja).

Autorami rozdziałów są znani w świecie naukowym badacze, autorzy różnych prac z zakresu dialektologii, znani leksykografowie i lingwo geografowie, redaktorzy i wydawcy tekstów dialektalnych, a także młodzi badacze, którzy przedstawiają nowe, ciekawe pomysły i proponują nietradycyjne metody pracy nad tekstem gwarowym.

AD FONTES. Źródła do badań dialektologicznych zachęca do zastanowienia się nad wyborem nowych metod i podejść w badaniach nad dialektami, do zagłębienia się w teorię i praktykę geografii lingwistycznej i słowników dialektalnych, do poszerzenia i pogłębienia bazy źródłowej badań dialektologicznych.

Serdecznie dziękujemy autorom monografii za współpracę i zrozumienie, recenzentom za uwagę poświęconą tekstom i cenne rady, a także naszym przyszłym czytelnikom zainteresowanym problematyką dialektologii i źródeł gwarowych.

*Tetiana Jastrems'ka,
Dorota K. Rembiszewska*

ПЕРЕДМОВА

Ad Fontes. Джерела діалектологічних студій – 14 том у серії *Діалектологічні студії* (2003–2020), однак перший – у новому форматі колективної монографії. Уперше матеріали видано у співпраці Інституту Славістики Польської академії наук та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України.

Відповідно до наукової проблематики монографії виокремлено чотири частини, тематично означені питаннями: методології діалектологічних студій, добору джерел для дослідження різних аспектів діалектних явищ, залучення джерел суміжних наук (етнологія, фольклористика), особливостей лексикографічного та лінгвогеографічного опрацювання мовних одиниць та ін.

У першій частині висвітлено проблеми емпіричної вичерпності та добору джерел для відтворення портрету говірки, формування та репрезентації діалектної картини світу за допомогою концептів (Тетяна Ястремська, Ганна Мартинова, Тетяна Щербина, Ірина Романина), використання діалектологічних досліджень для *oral history* та моделювання мовного світу діалектоносія (Януш А. Рігер, Ганна Дидик-Меуш, Леся Хомчак, Людмила Колеснік).

Проблеми діалектної лексикографії та лінгвогеографії, зокрема методології збору й аналізу матеріалу, дослідження динаміки в говорах на підставі атласів, створення інтерактивних звукових карт (Іван Сабадош, Ірена Ярос, Ірина Дружок), специфіки укладання діалектних словників та залучення діалектних матеріалів для створення різних типів словників (Єжи Сероцьок, Оксана Сімович, Наталія Хібеба), висвітлено у другій частині монографії.

Розділи, що сформували третю частину, відтворюють унікальність діалектного мовлення, яка виявляється на підставі діалектних джерел, розкриває проблеми дослідження різних рівнів мови, зокрема: лексико-семантичного (Дорота К. Рембішевська, Януш Сятковський, Юстина Кобус), морфологічного (Тетяна Гуцуляк, Міхал Вашичек), текстового (Наталія Вербич).

Четверту частину присвячено проблемам взаємозв'язку діалектології, етнології та фольклористики (Михайло Глушко, Фелікс Чижевський, Юрій Бідношия).

Серед авторів розділів – і знані в науковому світі дослідники, автори різноаспектних праць із діалектології, відомі лексикографи й лінгвогеографи, упорядники й видавці діалектних текстів, і молоді дослідники, які генерують нові цікаві ідеї та пропонують нетривіальні творчі рішення.

Ad fontes. Джерела діалектологічних студій спонукає задуматися над вибором нових методів і підходів у вивченні говірок, заглибитися в теорію і практику лінгвогеографії, діалектного словникарства, розширити та поглибити джерельну базу досліджень із діалектології.

Сердечно дякуємо авторам монографії за співпрацю та розуміння, рецензентам – за увагу до текстів та цінні поради, а також нашим майбутнім читачам, яких цікавлять проблеми діалектології та джерел.

Тетяна Ястремська,
Дорота К. Рембішевська

CZĘŚĆ I

Dialektalny obraz świata: aspekt badawczy

ЧАСТИНА І

**Діалектна
картина світу:
емпіричний аспект**

Janusz A. Rieger

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

Wykorzystanie badań dialektologicznych dla historii mówionej

Artykuł przedstawia potrzeby, możliwości i zasady wykorzystania badań językoznawczych dla poznania historii na przykładzie własnego doświadczenia z eksploracji na Podolu i Wołyniu na przełomie XX i XXI wieku. Uznałem za konieczne połączenie badań nad językiem z zapisem tragicznych często losów Polaków w Ukrainie sowieckiej. Obszerny kwestionariusz opiera się na wskazaniu zagadnień, a w ich ramach – bardziej szczegółowych pytań o początki władzy sowieckiej, kolektywizację, warunki życia i pracy, represje: aresztowania, tortury, deportacje, rozstrzeliwania, prześladowania za wiarę itd. Kwestie dotyczące języka są wplecione w te pytania. W miarę możliwości starano się zapisywać dłuższe relacje. Publikacje fragmentów tekstów okazały się zbyt trudne dla czytelnika-niejęzykoznawcy mimo uproszczenia pisowni fonetycznej. Stąd propozycja dalszego zbliżenia pisowni do ogólnopolskiej. Przewiduję publikację tekstów w układzie tematycznym. Przytoczone fragmenty pokazują jaki wkład do historii mówionej wnoszą zebrane nagrania, a zarazem jak wygląda język naszych informatorów.

Słowa kluczowe: dialektologia i jej społeczne zadania, historia mówiona, życie w Związku Sowieckim.

Tematem tego artykułu jest możliwy pozajęzykoznawczy aspekt badań dialektologicznych, gdy dialektolog rozumiejąc potrzebę chwili tak prowadzi nagrania, by miały one wartość nie tylko dla lingwistyki, ale także dla historii czy etnologii. Językoznawcy powinni tak przedstawiać zebrane materiały, mające wartość historyczną czy społeczną, by były one dostępne dla szerokiego grona czytelników.

Często publikacje tekstów gwarowych wykonane przez etnografów przynosiły wiele informacji także o samej gwarze – wystarczy przywołać choćby prace Wołodymyra Hnatiuka. Teksty zapisane przez językoznawców były publikowane głównie w transkrypcji fonetycznej, dlatego miały znaczenie głównie dla lingwistyki, mniej dla kultury materialnej i duchowej, choć teksty zapisane przez etnolingwistów mają szersze spektrum odbioru. Już od jakiegoś czasu dialektolodzy publikują teksty, które oprócz wartości dla opisu języka mają znaczenie dla historii. Dobrym przykładem jest *Howirka sęła Maszewe*; wybrałem tę pracę z dwóch powodów: po pierwsze, teksty podano paralelnie w transkrypcji fonetycznej i ortograficznej, co umożliwia ich czytanie niejęzykoznawcom (fonetyka gwary bardzo odbiega tam od ogólnoukraińskiej), po drugie, oprócz informacji o życiu codziennym i zwyczajach mamy tam teksty odnoszące się do historii, w szczególności do kolektywizacji, represji, wielkiego głodu, zwłaszcza w t. I, opracowanym przez J. Bidnoszyję i L. Dykę (Бідношия & Дика, 2003).

W 1989 r. w. udało mi się wyjechać na rekonesans do badań resztek gwar polskich na Podolu i wschodnim Wołyniu. Chciałem badać głównie tereny na wschód od przedwojennej granicy, gdzie losy Polaków były mniej znane, a stały się tragiczne od powstania Związku Sowieckiego. Chciałem połączyć badania nad językiem z zapisem tych losów uważając, że jest to mój obowiązek. Zresztą była to chyba ostatnia okazja nie tylko do opisu tych gwar z możliwością ich rekonstrukcji do lat dwudziestych – trzydziestych XX w., ale także dla zapisania historii nosicieli gwary w wymiarze indywidualnym i społecznym – wówczas żyli jeszcze ludzie pamiętający dawne czasy, a także znający je z przekazów rodziców. Na badania wyjeżdżałem jeszcze z niewielkim zespołem w latach 1994–1995. Potem stan zdrowia nie pozwolił mi na dalsze badania w terenie¹.

Historię mówioną lepiej zebrałyby osoby pracujące na miejscu, a nie – tak jak my – „z doskoku”. Przykładem jest Petro Jaszczuk, zamieszkały w obwodzie chmielnickim (lekarz, o polskich korzeniach); nagrał on 377 relacji (w tym 67 od Polaków, ale po ukraińsku), dotyczących wstrząsających

¹ W tym miejscu przywołuję z wdzięcznością osoby, które pomogły mi przy pierwszym wyjeździe w teren: prof. Witalija Rusaniwskiego, prof. Mykołę Nykonczuka i jego syna Aleksandra, prof. Stefanię Pańcio oraz w dalszych badaniach zespołu – prof. Jarosława Isajewycza i prof. Jarosławę Zakreńską.

represji stalinowskich (Яшук, 1999²). W porównaniu z nagraniami Jaszczuka nie wydobyliśmy przykładów okrutnych tortur stosowanych przez NKWD, ale i to, co zebraliśmy wystarczy: w czasie wielkiego głodu żona wracając z odległej pracy na niedzielę do domu, za każdym razem zastawała o jedno dziecko mniej. Okazało się, że to sprawa kanibalizmu męża. W zebranych przez nas relacjach jest niekiedy więcej o innych także problemach ludzi.

Pewnie warto by dotrzeć do nagrań Jaszczuka, zdigitalizować i wykorzystać do badań lingwistycznych (tekst drukowany zapewne jest podretuszowany).

W Polsce też wydano świadectwa z Ukrainy, zebrane przez niejęzykoznawców, np. przez Henryka Strońskiego (Stroński, 1998) i Tadeusza Sommera (Sommer, 2013). Wspomnienia i relacje z Kazachstanu zawiera m.in. zbiór pod red. Tadeusza Kisielewskiego (Kisielewski, 1998); tamże omówienie przez Wiktorię Śliwowską relacji dotychczas wydanych³. Istnieje również wiele ważnych opracowań, dotyczących losów Polaków na Ukrainie, wystarczy przywołać choćby prace Mikołaja (Nikołaja) Iwanowa (Iwanow, 1991), Janusza Kupczaka (Kupczak, 1994) czy wspomnianego wyżej Henryka Strońskiego. Anna Zechenter szeroko wykorzystuje relacje – wspomniane wyżej i inne (Zechenter, 2019). Okazuje się, że dopiero czytając takie wstrząsające relacje i wspomnienia można zrozumieć to, co się działo na ogromnych terenach więzienia narodów, jakim był Związek Sowiecki.

Kwestionariusz. Do badań polszczyzny na Ukrainie opracowałem własny kwestionariusz. Dobry kwestionariusz powstaje dopiero z uwzględnieniem przeprowadzonych już badań, stąd kilka, uzupełnianych po wyjazdach, jego wersji. Ostatnia pochodzi z 2003 r. – ma wersję pełną i skróconą, zawiera też instrukcję do nagrywania tekstów. Kwestionariusz jest dostosowany do głównych celów badań: z jednej strony pełnego opisu gwary w wybranych tylko wsiach, do zebrania leksyki w większej liczbie wsi, z drugiej – zapisu warunków życia i historii, a tu w szczególności kolektywizacji i represji (aresztowań, tortur, wywózek, rozstrzeliwań), prześladowania Kościoła i trwania przy wierze ojców. Przy zapisywaniu tekstów starano się zwracać

² Relacje zebrane od Polaków zostały przetłumaczone na język polski (Dzwonkowski, 2004).

³ Teksty gwarowe zapisane przez językoznawców na dawnych Kresach, wchodzących przed wojną w skład państwa polskiego, gdzie Sowieci pojawili się dopiero w 1939 r., zawierają głównie relacje dotyczące życia codziennego, stosunków sąsiedzkich, codzienności czy tożsamości (Maryniakowa, Grek-Pabisowa & Zielińska 1996; Grek-Pabisowa & Maryniakowa 1999; Smułkowa, 2011; Rieger, 2014; Czarnecka, Kowalska & Yanushevska 2021), w dodatku w dwóch pierwszych pozycjach transkrypcja fonetyczna utrudnia korzystanie z nich dla celów pozalingwistycznych.

uwagę przede wszystkim na historię oraz warunki życia i pracy⁴. Stwierdziłem, że dla informatorów czas nie jest taki ważny, jak same zdarzenia, stąd wskazówka, by zwrócić uwagę na chronologię (*kiedy* coś się działo, możliwie w *którym* roku, np. *Głód 1933* czy *1947*). Przy tematach wskazuję też pytania gramatyczne, np. przy rozkułaczaniu: wszystko *wzięli* ~ *wzięni*. Jest to więc kwestionariusz „kombinowany”, a nie „akademicki”. Do opracowania monografii gwarowych wykorzystywaliśmy też systematyczny kwestionariusz Karola Dejny (Dejna, 1985).

Wyniki eksploracji. Zebraliśmy kilkaset godzin nagrań. Z tego ponad 100 rozpisano, przy czym najpierw rozpisywano ręcznie, później – wprost na komputer⁵.

Wyniki językoznawcze to w szczególności monografie gwarowe Oleszkowiec (Cechosz, 2001) i Zielonej (Dzięgiel, 2001) słownik Oleszkowców i słowniczek Hreczan (w jednym tomie: Cechosz-Felczyk, 2004) oraz omówienie i słownik zapożyczeń w gwarze jednej wsi (Krawczyk, 2007), opis sytuacji językowej polszczyzny gwarowej w Ukrainie (Dzięgiel, 2004), wreszcie ogólny opis wybranych gwar i charakterystyka językowa 45 wsi w *Język polski na Ukrainie w końcu XX w.*, t. 1–2 (Rieger i in., 2002–2007). Wyniki ważne dla historii to zamieszczone w tej ostatniej książce teksty gwarowe, dotyczące głównie życia, pokazujące kolektywizację, głód, prześladowania, a także oddzielne opracowanie dotyczące świadomości religijnej i narodowej (Rieger, 1996).

Transkrypcja. Teksty te daliśmy w transkrypcji uproszczonej, ale widać za mało uproszczonej, bo okazała się za trudna dla niejęzykoznawców i chyba nikt z historyków się nimi nie zainteresował. Choć nie ma tam transkrypcji fonetycznej w ścisłym tego słowa znaczeniu, niełatwo je czytać, por.:

U mnie dz'ieci małe i mienz choryj był. Tò ja chliep wiezie. A tak te żatkie żim ['zjem']. Tò ja pòchodz'ila. Nu a czszeba to pichoto iść tud'y ['tam']. Raniutko fstajemy, i, nu ja ni sama, nas to štery [!] czy pieńć. Biżemy drencki ['kije'] i idz'iemy, bò tam wiłkuw za dużo ['dużo'] je. U mnie spudnica i tyko jedna na mnie, a s kortu pòszyta, nu taka, że ja na świentka ['na święta'] tak na... nażucuwała. A ja muwim jemu: Weś mojęj spudnicy. Oj dz'ie je Niemka, ona purtnycha ['krawcowa']. Ona

⁴ Idąc za wzorem kwestionariusza łemkowskiego Z. Stieberta starałem się dawać „pytania” (także dotyczące fonetyki czy morfologii) w logicznej (tematycznej) kolejności tak, by nie przeskakiwać z tematu na temat (Rieger, 1989).

⁵ Obecnie rozpisywanie nagrań prowadzone jest w ramach badań statutowych Wydziału *Artes Liberales* Uniwersytetu Warszawskiego.

tobi puszyje walionki. I ty wz'ujś sie. A on muwie ['mówi']: „Nu tu f ciebie nim'a spudnicy na świenta”.

Dlatego teraz w tekstach pozostawiamy tylko niektóre dialektalne cechy fonetyczne dla pokazania „kolorytu” gwary (np. *Mliko, pichoto, narzucówawała*), nie uwzględniając m. in. rozłożenia samogłosek nosowych (*męż*, a nie: *mensz*), ubezdźwięcznienia spółgłosek (*chlieb, weż, wstajemy*, a nie: *chliep, weś, fstajemy*), pisząc ortograficznie (*spódnicy, trzeba, rzadkie* a nie: *spudnicy, czszeba, żadkie*) itp. Pozostawiamy cechy morfologiczne i leksykę, a więc teksty można wykorzystać do badań morfologicznych, leksykalnych i syntaktycznych. Nie wykluczam dalszego uproszczenia pisowni, przedstawionej w przykładach niżej. Od razu dodam, że już po oddaniu tego tekstu do druku konsultowałem pisownię z niejęzykoznawcami, którzy wskazali mi, że nie tylko fonetyka, ale także licznie występujące tu niezrozumiałe dla przeciętnego czytelnika słownictwo zapożyczone znacznie utrudnia, a nawet uniemożliwia zrozumienie tekstu. Tak więc jeśli tylko będzie to możliwe, dodam paralelnie tekst w języku literackim.

L e k s y k a . Słownictwo miejscowe – w większości zapożyczenia – stanowi poważną przeszkodę w rozumieniu tekstów. Tu z pomocą przychodzi słowniczek (objaśnienia dawane w tekście jak wyżej, „rozbijają” tekst).

T e m a t y k a . Jak już wspomniałem, seria obejmuje teksty dotyczące codziennego życia i historii, dlatego będzie się nazywać *Codziennność i tragiczne losy Polaków w Związku Sowieckim*. Znajdzie się tam to, co udało się zapisać, a więc z jednych wsi więcej, z innych – mniej, teksty z różnych wsi będą się uzupełniać. Mam świadomość, że nie o wszystkim pamiętaliśmy i nie o wszystkim umieliśmy zapytać. Teksty pokazują też różne postawy: mamy tu z jednej strony sąsiadów złoczyńców czy donosicieli, a z drugiej – obrazy sąsiadów pomagających w biedzie, dzielących się chlebem, mlekiem, mieszkaniem.

D o k u m e n t a c j a . Przy podawaniu relacji wskazuję wieś, w której materiał zapisano, podaję inicjały informatorów i wskazuję na rok ich urodzenia, np. JF17, w wykazie informatorów znajdują się inne jeszcze dane. We wstępie podaję rok zapisania relacji.

Podejmuję próbę przedstawiania tekstów i ich fragmentów w układzie tematycznym dla łatwiejszego zestawiania materiału z kolejnych tomów (spodziewam się, że okaże się to lepsze od indeksów do tekstów ciągłych). Niektóre fragmenty – jeśli dotyczą dwóch czy trzech problemów – trzeba będzie powtarzać lub stosować odsyłacze.

Układ. W części wstępnej znajdują się uwagi o wsi i zamieszkującej ją ludności, przy czym w kilkunastu wypadkach zestawione z opisem polskich rad wiejskich z lat 1925 i 1927⁶. Będą tu także zwięzłe uwagi o gwarze wsi, pisane językiem zrozumiałym dla niejęzykoznawców. Kolejno znajdują się teksty z zakresu CODZIENNOŚĆ, a więc dotyczące z jednej strony życia na wsi, domu, gospodarki, pokarmów, handlu, a z drugiej – życia od narodzin do śmierci.

Podstawowy rozdział to SPOŁECZEŃSTWO, ŚWIADOMOŚĆ, POSTAWY. Tu znajdują się teksty w grupach:

- życie społeczne: język; szkoła; zabawy; zwyczaje, wierzenia i wróżby;
- Kościół i życie religijne: święta kościelne i okresy z nimi związane; życie religijne przed wojną, w czasie wojny, po 1944 r.; prześladowania za wiarę;
- swoi i obcy: relacje z innymi narodowościami i relacje społeczne (chłopi ~ dwór/pan, chłopci ~ drobna szlachta);
- świadomość narodowa, religijna i językowa;
- wydarzenia w oczach świadków i przekazach⁷; kolejno: do 1941 r.: rozkułaczanie i wywózki; wielki głód w 1933 r.; zakładanie kołchozów; życie w kołchozie; „operacja polska” w 1937 r. (masowe rozstrzeliwania, represjonowanie rodzin „wrogów ludu”, deportacje do Kazachstanu), lata wojny 1941–1944: wkroczenie Niemców, okupacja niemiecka; powroty z wojny i z zesłania), okres po 1944 r.: kolejne zmiany, głód w 1947 r., starania o prawo odprawiania mszy, potem o zezwolenie na budowę kościoła.

Próbkę opracowania przedstawiłem w artykule *Тексты из польского села Войтовцы...*, dostępną w internecie (Rieger, 2021).

PRZYKŁADY

Donosiciele

Wójtowce. My żyli bez szliubu. Tato pobłogosławił [w 1939 r.], my się modlili. My na Świętyj Wieczór się zejszli do tata, wże ja przyszła z tym człkiem. I wże przyszeł pod wokno patrzeć się co to my robim, taki ziszczyki byli. Siol'ski byli taki. A myj człek zamiecił, kaže: ty czego chcesz? A jid'! I wón pószał z podwora.

Wójtowce. Byli taki, że zobaczo, że tamo się chtoś modli, by się przyżegnał. Wże dokazujo, wże, a szo won'o tob'i da, pokaże. [*I co robili z takimi?*] no co, to przeczyna była, że wysyłali.

⁶ Z archiwum w Kijowie. Tom wymaga jeszcze redakcji, zapewne zostanie oddany do druku w roku następnym.

⁷ Dla terenów, będących do 1939 r. w granicach państwa polskiego, przedziały czasowe będą się nieco różniły.

Dobrzy ludzie

Burtyn. Przynosi mama nad wieczor pieńć kił lionu. Dali siejać tam jidnemu szełcu. Ón posiejał, został sie [len], tu ón mówi: „ja odda trochu tym bidnym”. Tu mami dali pieńć kił lionu. Nu ja bardzo zradowała sie. Wszystko jedno jego zmelie na żornach, poczym spieczte te kurżyka.

W Kazachstanie: Tam człowiek, nu ja tak o żyła z nim u sąsiedztwi, dobryj. Ón też był, mówił zasóndzonyj. Ali jego już puścili. On odb'yl, to on był jak starszym. Ja nie wim czém'u, no on mnie daje, że b ja otrzymała tałony, chlieb po trochu brała. O to ja brała ten chlieb, może z pół roku brała [dla siebie i dzieci].

O sąsiadach

Żartobliwie. Wójtowce: Ziliona, bałakaju, to kažu ot jak tam coś komuś rókazujisz, on ni pónimaje, to ka: ty szo, z Zyl'enuji? Ty co, z Zilionyj? Wży "oni takie jak'oś troszki ódstaju, ódstajo ot i wsio. Troszki do nich póznij wsio dóchodzi, za tydzień.

Życie społeczne – nauka polskiego w czasach carskich

Storonnice pod Zasławiem: Nauczycieł przychodził do domu, bo dziadek miał nauczyciela, zapraszał do domu, do dzieci. U dziadka było dwanaście dzieci. [A inne dzieci?] Przychodziły, przychodziły. Tak uczyli. A późnie zabronieli, policjańci przyjizdzali. Zabronili, nié wolno było. A już jak stanęła granica wiencyj, to już zupełnie.

Życie społeczne – przekazywanie języka polskiego w rodzinie

Burtyn, rodzina szlachecka: [informator ur. w 1931 r., jego matka była polskojęzyczna, ojciec Polak – ukraińskojęzyczny]. Do małych dzieci my rozmawiali. A jak już pódrosno, pójdo na ulicé, to już po ukraińsku rozmawiali. A tak, tu w domu, tu rozmawiali po polsku do małych. [A żona?] Samy ot siebi, tak. [A jej mama rozmawiała z nią po polsku?] U n'ich mało rozmawiali. Jak ona przyjszła do mnie, tuta, to u nas w domu rozmawiali trochu po polsku. Do małych dzieci rozmawiali po polsku. I tak nauczyła sie.

Zielona. [Informator ur. W 1952 r.]. My tut żyli w sioli, ot w Zielioni, moji bat'ki po pol'sku rozmawiali, i sze babcia była, i tak rozmawiali, tak i dzieci tak nauczyli, tak i dano, tak i dzieci rozmawiaju zara.

Kościół i życie religijne – przywiązanie do wiary

Wójtowce. Wu nas kościół był tu w Podwołoczyskach. Alie jesz-cze pociągi nie chodzili. Dzieci moji były małe, to ponosiła wszystkie pieszym chodem, na rękach do krztu. I jedna krzesna matka była. Ona sie zgodziła mi pomagać nosić dzieci. Samej ciężko nieść, to daleko, dwadzieście pięć kilometrów. Wstajemy gdzieś o czwartej godzinie i dziecko na ręki malieńkie. A jak ciężko, to bierzemy takie, nu jakby prostyń, łozymy. Ona za jeden bok, ja za drugi. I tak niesiemy, żeby zdążyć do kościoła, do chrztu. I z powrotem też pieszym chodem.

Kościół i życie religijne – obrzędy bez księdza

Wójtowce. Toj człek, co mij zabityj, to my żyli bez szliubu. Til'ko wże jszła wże tędzy, to tato zmówili i ja poszł'a. Tato pobłogosławił, my sie modlili. My na Świętyj Wieczór sie zejszli do tata, wże ja przyszła z tym człekom.

Kościół i życie religijne – obchodzenie świąt

Boże Narodzenie. Wójtowce. Moja mama Póliaczka i tato był Poliak. I Róźdzwu – tu światło zgasili i tako na ziemi ścilili co-nybud', ty kuti jedli, i tak pacirz mama tak pu cichu nam kažu... Pód wokna chodzu i słuchaju, wo jak nam mówi, tu zaraz zabiraju ji w ciurme. W tryci' piatomu, szostomu, taki wo. Na ziemi, i sze światło wykliuczali, żeby nikt'o ni widział, na pómacki tak to, co jedli.

Wójtowce. [*Święty Wieczór?*] Kuti gotówali, opłatka wże ni było, gdzie my mieli wziąć tyj opłatek? Zmówim pacierz, bierzem te kut'i, jim. Tak samo siano ścielili na stół. Do chaty przynoszo żytnij snop, stawiu, chlib kładu na stoli, modliu sie, kolięduju. Na a coż. Koliędujo, z koliędo chodzili. U nas wsio wremia chodzili z koliędo. A poszlia wojny wże nie było tak strogo, jak to do wojny, że zabierali ludzi. Gdzie liud zbiero i tam kil'ku, sześć babów czy pięć. Jeden mężczyzna, czy jeden czy dwa, i chodzo do wsich chatów, koliędujo. Do środka zachodzo.

Kościół i życie religijne – wspólna modlitwa

Kazachstan (osoba z Burtyna). Tam na Kozakstani bardzo modlili sie. Na różanic przychódzili do nas. Maj miesiąc. I my zrobili foregwy taki białeńki dzieciom. No to pu wojni. Przyjdo chl'opczyki i dziwczena, przychodzi za dużo, damy jim ty foregwy i ja wyszła na dwor, przyżegnła sie, tej tego zaśpiewali. I teraz przyszli dzie my mali figury zrobić. Z saman'u mona figury zrobić. I tak droga była, tak i tak, krzyżowa. Nu tak byli już i Niemcy i nu jaki tam jeszcze. Tu przychódzili do nas. Tu byli i Mołdowany, przychodzili. I Ukraińcy przychodzili, które takie, ży ma serce dobrze.

Kościół i życie religijne a agitacja antyreligijna

Tak nakirowali, że to wsio niprawda, taki takie, ale ludzi wsie jedn'o, kto chciał, to wierzył w Boga, nie odejszły od Boga.

Kościół i życie religijne – prześladowanie za wiarę

Wójtowce. Ot u mnie sąsiada była. Był stary człowiek. Czym miał, zakrywał okna, żeby nikt nie podglądał, żeby nikt nie zobaczył. I już takie były podesłane ludzi, że zobaczyli. I zabrali jego, starego takiego, już bardzo stary był. Zabrali, wysłali za wiarę, za to, że sie modlił.

Wójtowce. Nawet takie było, że w Hreczany tam miejscowy te nauczycieli, tam jeszcze co do szkoły, do kościoła przyjechali i szukali dzieci i wywodzili. I w szkoli też, nu bardzo jakieś nakazowali jich.

Śmiali się z tych dzieci, co chodzili do kościoła. Byli takie słuczaje, że szukali dzieci w kościele.

Świadomość narodowa, religijna i językowa

Świadomość „religijno-narodowa”. Wójtowce. Katolicka wiara – to Polka, a coż inaczej. Tak u nas mówią: Poliaci. Człowiek jeżeli ma Boga i wierze w Boga, to on jest człowiekiem wierzącym. Jak ja chrzczona, tak ja bede bałakać. To ja po polsku bałakała.

Świadomość językowa. Wójtowce. My wsi po polsku. To taka mowa niczysta polska, alie u nas tak bałakaju, tak wsi. [*A w Zielonej?*] nu inna. Nu jakby powiedzieć, ona polska mowa, nu jakiś taki, jakby powiedzieć, no akcent taki u nich, wyróżnia się. Ja wiem, jakoś, jakoś oni po jinnemu mówią. No po jinśzemu. [*A w Hreczanach?*] No w Greczanach nie, tam lepiej mówio po polsku, a w Zilionej nie tak. U nas też nie mówio dobrze.

Świadomość językowa. Zielona. Kątek mój, jak to mówi, Liachi [szlachta], to ja wże należy do Liachów. A woni się czym różnili? Tym, że woni wsie mówili *wszystko*, a my kazali *wsio*; my kazali *chodźcie*, a woni *pójdzieme*. Na Liudwikówcy była mowa ukraińska i polska czyściej, a tu we wsi, jak wo tu ja nie wim, bo mnie nikt nie pojasniał, że czego połączyli się Mazury, dla czego. Jakby ja była widziała starszy sze wot siebie, była b ja spytała, jak wono połączyło się, za Liachów, że woni kulturne, jak i woni wot. U nich familija szlachecka dłuższa, a wot u Mazurów taka składa się jak w ukraińskich.

Świadomość językowa. Wójtowce. [*Co to „kaparzyć”?*] A to źle robić. Nu ót jakaś robota, a ja... mnie jegu nie zrobiła, różkaparzyła, czy ot sapać na ógrodzi jak-nyb'ud', to to kaparzyć się nazywa. Ot naczyni pomyć nidobrzy, to to nazywa się kaparzyć. Ah'a. Coś źle zrobione, to każy: skaparzyła, abu: nidobrzy zrobiła, kaparstwu taki nazywa się. Na óbyjściu nieczystu, w chaci nieczystu, to każy kaparstwu, to same.

Świadomość językowa. Gródek Podolski. Mowa gródecka taka, że może ktoś pojmie, ktoś nie pojmie nasze słowo, u nas słowo wymiszané, uot tu Ukraina, tu jeszcze takie języki. Kiedyś u nas była *parasolia*, a zaraz już *zontik*, przeszli my na ruski, uot i tak podchycili. Ot i dzieci też, poszli do tego, jak u nas mówio *s'adiki*, do żłóbków. Tam ukraińska mowa, Boże broń żeby rozmawiać po polski, uo i tak wymiszané u nas języki. A Gródek kiedyś był tyłkó na polskim języku, nawet Żydzi to rozmawiali po polski, ot wszystkie rozmawiali tu w Gródku.

Wydarzenia historyczne w oczach świadków i przekazach rodzinnych

Nadanie ziemi – na krótko. Wójtowce. A ojciec w kuźni, kowalciem był. Przód to sze w sioli robił, tak ludziom robił wsio. No potem przejszła szterochpołka, to wże poślia wojny, rozdali wże te pańskie ziemi, ot. To wże ludzi wże siali te ziemi, wże troszki było lepiej żyć. U nas wsiego półtora morgi było polia. A z pańskij ziemi sze dodali, sze było u nas wże dziesięć morgów. Bo czeliadź była wiel'ga, to dali więcej. To wiencej wże chleba było, wsiego. To niedługo wże było. Zara naczół sie tej kołh'osp.

Wołynka. U nas było tak: to rozkułaczka, nu jeszcze do rozkułaczki była **wołynka**. Wołynka: oto jidu ludzi – tak, jak bastuju, zemliomiry ziemi zabierali od ludzi, nu na kołh'osp. A ludzi zbierali sie: chto grali, chto łopaty i szli drogo tych zemliomiriw wypędzali i ta wołynka u nas, nu odtąd dwa kilometry jeszcze. Ja z mamó idzie od siostry: co koło silrady tych ludzi, co to tam takie? Nu i tam oni te, że zabierał zboże, mahazynera przyprowadzili, bo wszystko w ludzi pozabierali, nawet nasienie w butyłkach szukali i to pozabierali. To w roku dwadzieścia dziwiątym czy ósmym, nie, rańsze, wołynka rańsze buł'a. To tak może dwudziesty dziwiąty, trzydziesty, o takie rok'a. I oni pozabierali wszystko, a ludzi daj, ten zsyprn'yj punkt był. To tam zsykali. Tych wszystkich, co taki chadziaj'i byli, to jich już zabrali, powys[yłali] na Syb'ir. Jeszcze do wołynki to jich, tych bohatszich, już pozabierali. Nu i tam oni zaczęli i bić tych nacz'alnykiu i tymi końmy przyjeżdżać. A te ludzi bili tych, że pozabierali zboże. A położy na podwode, bijo, tam te kobiety pałkami. Jeszcze i wozem przyjado. Daw'aj kliucz'y! Daw'aj to! Przyjichali zdeś z zawoda, dali znać i daw'aj na podwodi strzelić. Jedne kobiecie w ręki poranili. No i to wszysko. Już zbory czerez trzy dni: bude wse dobre, bude j to, j to, j to. Zebrali. Już jak to kończyło sie — ah'a: toj buw na wułynci, toj buw, toj buw — wszyskich na Syb'ir!

Rozkułaczanie. Wójtowce. Kurkuli. W kogo tam było czworo koni, troszki więcej ziemi miał. Toż ziemia pańska była. Ali wsi jidn'o czepliali sie. Toż z pańskij ziemi dali. To płań do dworu dowiedli: ot tił'ko chleba trzeba dać. Nim'a. To przychodzo, szukajo, czy schował tej chlib czy ni, bo trzeba woddać. Skróż szukali, czy schował chlib. Mama sze mieli tyj chlib misić i sze mąki troszki było na zamis, bo chlib rozczyniatyj stoi. I przyszeł: „wy sze chleba nie woddali, wsi kontraktacje nie woddali”. Mama każe: „ni ma nic wże”. — „Daw'aj worka!”. Wysypali te mąki i wyszli z chaty. Podwoda jedzi i je, id'o te i zbierajo te partiejcy. W słome taki wo sztychi pchali, czy w słome nie schował chleba. U nas taka stała stodoła i tam niby, w tij stodoli, taki zasik był drugij. I tej zasik heł' przeszpertali.

Zakładanie kołchozów. Wójtowce. Zara naczoł sie tej kołh'osp. Zabyrali koni, zaberali te romanent wsiej w kołh'osp. U nas to wsie zabrały stodoły. A ojciec wywióz na chate wsio drzewo, i kamiń, i wsio. Miał chate strojić. To wszystko zabrali do kołhospu. A my łyszyli sie w tej stareńkiej chacińce. I toj, i koni zabrali, i wże wsi poszli w kołh'osp na te roboty. Tyj ja poszła do kołhospu na roboty. A ja kilio miała? Trzynaście, szternastyj rok był..

Zakładanie kołchozów i prześladowania „kułaków”. Wójtowce. A potym, to w trzydziestu pierszym roku. No to zabiraju to wszystko, du kołhospu zganiali, a ty ludzi zabiraju i wywožu to dzieś w Syb'ir i tam szmat poginełu, nawet nicht'o ni wrócił si. [A kogo wysyłali?] Ty zamożny taki który, to kažu kułaki'e. Kuł'ak, no tu "on nie miał nic, a "u to jak tyw'o rywulucja stała i póódbirali w panów "o te ziemi, dali jemu tam toj ziemi paru hyktarów i wże stał kurkuli'om, bo simi'a to wielga, dusz dziewińc, dziesińc w chaci, no c'o, trzeba czymś kormić. To tam dobawiali, a potemu zrobili kurkuli" z nych, i kurkul"i" zbiraju. I zabrali te, tak ży sidymdzieśont similej. [I wrócili?] Ni, u tak oni przypadli. A tam co, wywieźli w zimi, zawieźli dzieś w tajh'u. A wysyłali to samy więcej zimu, tam toży sztyrdzieści a pińdzieśont hradusy" mróz. Skineli z wahonu, strach straszennyj było.

Tryb pracy w kołchozie. Wójtowce. W'ogólie niedzielia nigdy nie była swobodna, żeby była, żeby było można, odpocząć, al'bo pomodlić sie... Pomodlić sie, to zupełnie nie było prawa. W pracy tak to nie było swobodnego dnia, nigdy. Nigdy, nigdy nie było. Jak tył'ko rozpoczyna sie wiosna i żadnego dnia wyjściowego nie było. Po wojnie gdzieś w roku sześćdziesiąt ósmym, to dopiero zaczęli ludzi nie wychodzić do pracy w niedzielui. Tak jak to na fermi pracujesz, tak i gdzie by kolwiek nie była, nie byli wyjściowych nie było, nigdy.

Komizany. Wójtowce. A mama moja była u komizanach, to już najbidniejszy człowiek. Nu taki śpiwali późni piśni, że „od pana pryjd'e do komizana”. Nu a już trzedzieście drugij rok, jeszcze wże i do komizana pryjsz'ło. Boże! Ta silrada nakłada, nakłada piniędzy. Wypłacili i znow wypłacili. U nas było dwie krowy, no klacz i szo tam i stodołu, wszystko, nu jak byli, jak to kažu chadziaj'i, wszystko pozabierali. I tak zabrali harbuzy, drobny kartochli, nu co było. Jakieś tam prosie było – zakłuli. W silrade chtoś dał znać – przyjichali, wszystko zabrali het'. Ta peczynka czy jak to mówi sie łechkie było zgótowane – już i te zabrali. To już do koliektywu żeb szli.

Wielki głód. Burtyn. Kobieta ur. w 1902 r. Na przednówku: Kropywy jedli. Oś tak, na wiosny i tego li'askawki tam takie w ziemi o, z robakami zbierali. Łypowyj cwit. Łypu łyscia i to wszystko. Pyr'yj.

Takie: trawa, że ona ciongni sie taka bardzo i natłuczemy, nasuszemy, taka stupa była, natłuczemy i to tak zlepimy i w piec. To jak korzyk. To już dzieci, u mnie szyściuro umarło z głodu. W czydziści czecim i czydziści czwartym. O, nawit' dwa chłopczyki, to osim liat jidnemu było, a drugiemu pięć. W śróde rano, ten, że osiem liat, przywrócił sie. Przyniesła mnie sūsiatka litry mleka i muwi: „weź jego, sparz, troszku wody dolij, to wszyskich choc ponapawasz”. Kiedy tak przyrzucił sie i tak patrza sie na mnie i „oo, oj! Oj!”. A on umiera. Mówim: „Stasiu, Stasiu! Czego ty? Co tobi boli?”. A ten, że było pięć liat, popatrzał sie na mnie, nic nie powiedział i widze: pluszczy oczy. Oni byli w śróde rano obydwu poumirali.

Wielki głód. Wójtowce. A w liudzi straszny był głód. Po pięć dusz wmieralo w dzień. I tak, że posz'ał jame kopać na tego, co umar, i tam, w tij jami, sam umar. I więcej chłopów, jak babów powmieralo. A jak wże sie wzion groch w poliu, to wże był kołh'osp, groch wże siali. To chto posz'ał, chto, czyj chłop posz'ał w tej groch, najad si, tak i nie wrócił si.

Wielki głód. Hajdajki. To był trzydziesty trzeci rok, to takij głód był, że wu nas co tut robiło sie, nie tylko co, alie z garków, chto tam schował w garnek coś, przykrył czym niebądź, łachem jakim, i to wysypywali. Nu to było specjalnie zrobione, żeb ludzi umierali. Nu jak robili? Taki swoji dónosili, była komisja taka – akt'iw. Chodzili ze szpikamy takimi, szpikali deś tam'o, że kto zakopał, co dostawali; kto miał jakie fasoli, kto co ratowali sie kto czym móg, i to wszystko zabierali, aby ludzie gineli. [A kto był w komisji?] Nu kto był, komnizanty takie wszyskie. Nu jako zaraz rachuję sie ce komniz'ant, to ce akt'iw taki był, nu z biednych takich wybierali ludzi i szo oni takie byli Polacy, alie czy to rachowali sie, że to Poliaczy? Nu a ludzi, posadzisz kartofli, nocą wykopią, wynajdą te kartofli i zjedzą; nie można było nijak ni posadzić nic, taki był głód.

Zabieranie żywności. Siostra zakopała trzy pudy prosa. Tam u nas była taka przybudowa na kartofli. O, zakopała, taka diżka, try pudy. Przyjszli z sztychami, znalazli. Pakieta mami w ręki – i w tiurmu.

Losy nauczycieli polskich. Wójtowce. Wczyteliów duży szmat zabrali, tych co po polsku sze wczyli liudzi. Sztyry czy pieńc zabrali uczyteliw. Sze wieczór byli tutaj, na tyj kanceli'ariji. A rano wże każu: tego nie ma, tego nie ma. To oni sze tam byli i wsich widzieli, a rano każu: wże ni ma tego, wże ni ma tego, no co zrobisz.

Deportacje w granicach Ukrainy. Hreczany. Ja była w K'arłowcë, za Póltawo. Dali mnie dziesięć dni sroku: jesli nie zabierzesz sie, to mnie do turmy wezmo. Ja wzięła pójchała. Brat toż był wysłany. Jego jak wysyłali to jemu pojezd dali, bo ja jak mnie wysyłali, to j p'ojezda u mnie nie było, ino kup se i wyjedź, i wsio. Przyjichała i przypisała

sie na enkawed'e. Chòdziła na na ròbote dò kòłhospa. A tam była moja świekrucha wprzód wysłana. Jak ja przyjechała wże do nich, to synowa sie óstała bez człeka, z dziećmi. I ja przyjechała z drugomi dziećmi do nich toże. Bo ja gdzie pójde? Chto z trójgomi dziećmi przyjmie? Ja jęchała i mojej jednej doczki było pieńć liat, szósty rok. Bo jiszła, jiszła, jiszła i ustała. My pichoto jiszli. Tr'ycyt' siem kił'ometriw.

Wójtowce: A potym, to w trzydziesty pierszym roku. No to zabiraju to wszystko, du kòłhospu zganiali, a ty ludzi zabiraju i wywožu to dzieś w Syb'ir i tam szmat poginełu, nicht'o ni wrócił si. Ty zamożny taki który, to kažu kułaki'e. Wieczór tam sie zyjdó, w kanceli'ariji tam, te partiejcy. Namicili wot tego i tego, i przyszli w nocy, zabrali i wsio. I nicht'o nie wie, gdzie. Przód zabierali mężczyzne, a potemu te sim'ji wysyłali z sióła. Wysyłali na Donb'as, gdzieś tędzy i sze tak'o, zabyła sie, jak to te to wże sióła, to sze tędzy wysyłali.

Burtyn. Trzydzieście piąty – w kirowohradzku obłaśc. Wysłali dwa-dzieści pięć familij, o tutaj z Burtyna wzięli. Nu wysłali: rodzice tam, syn – mój brat, mój poszed w 'armiji stamtąd już. A ja z mężem tutaj ostała sie. Wysyłali nas w Kazakstàn w trzydzieści szóstym. Trzydzieści siódmy zabrali i męża tam, a ojca zabrali w Kirowohradzi tutaj. Ojciec w wińzieniu tak i w Kirowohradzi tut i umar. Mama jeszcze chodziła na świd'anije. On wyszed, no rozmawiać już mało, tyko nic nie móg, a jeszcze zaczął po polsku rozmawiać i wsio. Zara ten, skuczylu ci, ci duszohubcy i wypchnęli jego. Matka mliła tam.

Wójtowiec. [Ojciec] był zabrany w trzydziestym trzecim roku, był represirowanyj. Ale on nihdy nie był doma, pracował, tutaj, w radzie wiejskiej. Z naszej wsi, dużo zabrali, wszystkich katolikiw zabrali, mężczyzny. A potem wysłali jich daleko od tego miejsca za dużo kilio-metrów. Nu na Seb'erije dużo wysłali, a potem takie, był miejsce taki, na Don. Tam było bezliudne miejsce, tendy zaseliali tych ludzi. U nas dużo wysłanych było. Ja toże była wysłana z matko. My niedalieko, my tył'ko za miedzy, jak to powiedzieć 'obłasti. Do w'innickiej 'obłasti; my byliśmy K'amieniec-Podoł'ska niedalieka.

Deportacje do Kazachstanu. Zielona. Wygruzili nas z tych wagonów. Zaczynajo wozić. Pomieścili nas w pałatki takie, że deszcz jeszcze tam wo już w pałatce cieknie. Po dwanaście, po pietnaście rodzin w tej pałatcy.

Zielona. Noco przycho[dzo]. My już wiedzieli że nas bėdo wysyłać. Nam ludzi powiedzieli. Przychodzo z wieczora, dwóch: Sitnicki, nie-scie pasporty do rady wiejski! Jeden idzie z ojcem a drugi zostaje u nas. Nad ranek przyprowadza ojca ten stróż jego, no ji można po wode jiść. Moja mama już zaczyna zbierać wszystko. No ji siódmego czerwca nas wywiezli na Wójtowce, pogruzili w wagony, wszystko, krowy co było, i

my jech'aliśmo aż do dziewiętnastego czerwca w trzydziestym szóstym roku. Było zaćmienie słońca – stacja Tańcz'a. Wygruzili nas z tych wagonów. Zaczynają wozić po dwu, maszynami wywożą to wszystko, ludzi zabierali, a przyjeżdżają tendy, a tam stoi słupek zakopany i deszczółka przybita i napisano: Sarhasz, żółtyj lies po kazacki, i je jedna pałatka tam, jeden komendant, pómcownik komendanta i prorab – któren koło budowy on. No i coż, i ludzi wykopali już jedne studnie, ot już kopiu drugie. A taki byli z Kubani, też wysłane kurkuli, woni byli same z tego wo, z Karagand'y ich przywieźli, kupają te studnie. Pomieścili nas w pałatki, a pałatki takie, że deszcz jeszcze tam wo, już w pałatce cieknie. Po dwa-naście, po piętnaście rodzin w tej pałatce, tyl'ko tak, o bokiem, przejść.

Deportacje do Kazachstanu. Hreczany. My jedenaście sutek jechali towarniak'om, p'ojizdem. Nu przywieźli na st'ancyje, wysypali nas wsich. A wtenczas maszyny pódjizdżają, hrużo sie, chto co ma, i wiezo na posiołek aż gdzie, za szyjisi'at kilometrów od st'ancyji. Na a coż, z samanów budowaliśmy, wody nie było. Kópali kiernicé sami, róbili samany sami. I z tych samanów, oni ż nie wysechli. Dziś naróbili, co oni wysechli? I kładli jich tak, że oni plisnieli... całé zime huby rośli. Na a co, bo ż ono surowe. Syro. Nu syrość taka była, że oni byli, co mieli być białe, to oni zielone byli, plisnieli, plisnina taka była.

Deportacje do Kazachstanu. Storonnicze. Wywieźli na Kazakst'an i dziaduńka i ciocię i nu rodzina, i tam oni za cztery czy za trzy miésienicy siédymnaście osób zmarli. Na Kazakstani jakiś tam o taki'e ziemianki porobili w jamach, bo to polie.

Okres okupacji niemieckiej 1941–1944

Deportacje do Niemiec. Wójtowce. A za Niemca zabierali w te Nim'ecczyny. Boże, to strach. Do dwadzieścia siódmego roku to szę brali, chto dwadzieścia ósmego, to wże nie brali. Dziewczęta j chłopcy, wsich brali, wsich, wsich brali. "Od nas dużo, szmat sióła jszła. A tak'o wiezo szołonami. Szał'on za szałonem wiezu w Nim'ecczynu. Pohrużo, i powieźli, i powieźli.

Okres po 1944 r.

Powroty z zesłania. Wójtowce. A potem po wojnie tie, kto został sie żywy, to wrócił. Nawet pieszym chodem szli matki z dziećmi. Taki daleki drogi szli. Dzieś po dwa miesiąca, po trzy miesiąca w drodze byli z dziećmi, wrócili. A potem jeszcze dwóch mężczyznów wrócili też. A te zagineli tam. Nie wrócili, mężczyznów żadnych nie było.

Głód w 1947 r. Wójtowce. [Głód] był w trzydziści trzecim roku, ja nie pamiętam kanieszno, ja była malieńka. Ali dużo ludzi głodowali, puchli, wmirali z głodu. A wo wremia wojny, w czterdzieści czwartyj rok, to troche tożę bidowali i głodne byli, ali ni tak. A w szterdzieści

siódmym toż był głód, alie nicht'o nie spuch z głodu i nie wumar. To-to jįdzili ot'o w Podwołoczyski, to była hranica, tam byli, sze mieli swoji ziemi. Wsio to tędy jįdzili i pracowali nasze, i tak zarabiali, i wsio tut tak'o po malieńku, i wyżyli. Ni mieli wzucia, ni wbrania, toż wojna była trzy roki. Nįjakich właść ni było. To był kołh'osp, a to zabierali koni, wsio. Ludziom rozdawali, naz'ad zabierali.

Podatki. Wójtowce. To było duże trudno. A poszlia wże troszke dali, jak wże St'alina, wumar czy jego zadusili. Postawili Malinkowa. To wun zara nałohi... mięso daw'aj, czterdzieści kił mięsa i jajka, mliko, za bezdzietność, wsio. Tak'o co zarobim, to zabiero. Ot'o troszke tam chleba daju. I było, i na żarnach meli, i wsio, wsio.

Starania o kościół. Ali tu "o, ży si niby naczono, że Czarna Ruda ódbira kościół. Jakiś tam skład był, toj kościół duży tam póbityj był, wsio. Naszy napisali toży zajawy, napisali w Móskw'y. Przyszło, ży przyjechać w Móskw'y. Pójchali w Móskw'y i tam wsio niby skazali jak tam dóbijali sie oni tam, ży duży szmat ludzi, i je wirzących, i nim'a kóścioła, i tak dalekò chodzo, i ni mogu, wże stare i same pysiunery pójchali w te Moskw'e. Ty wże różhryszenia dali na tyj, nu żyby coś taki, żyby w poliu ni ódwiedu ziemi, tiku żeby dzieś sobi w sioli. I ót ja zgodzy si na swój ogród, to moży póstawić kościół. Dobrzy ży tak, dobrzy, ży dali różhryszenia. My, to my to kupili te chacinki tutaj "o. Kóbieta wmarła i my kupili te chacinki tu.

Chcę podkreślić aspekt językowy tekstów: koloryt językowy w fonetyce, autentyczne formy gramatyczne (*dałem dla księdza*, a nie: *księdzu*), zachowanie miejscowej leksyki. Wszystko to podkreśla autentyczność wypowiedzi. Wiele zapożyczeń zostanie objaśnionych w słowniczku (w razie potrzeby – także po fragmentach tekstu).

Mówiąc językiem reklamy mamy tu „dwa w jednym”: opracowany materiał historyczno-socjologiczny i zarazem – językowy.

W podsumowaniu czy na wstępie trzeba będzie jeszcze wskazać na różnice językowe pomiędzy wsiami szlacheckimi i chłopskimi, bo te pierwsze mają polszczyznę bardziej zbliżoną do ogólnej, a te drugie (chłopskie) mają elementy dialektalne i więcej zapożyczeń – i wymagają więcej objaśnień.

Miałem szczęście podejmując temat losów Polaków i ich życiu codziennym, bo mogłem sam uczestniczyć w programie, znalazłem świetnych współpracowników (dr Iwona Cechosz-Felczyk, prof. Ewa Dzięgiel, dr Marta Gugała, dr Aleksandra Krawczyk-Wieczorek, dr Genowefa Tymbrowska – organizatorka kilku wyjazdów badawczych), odnaleźliśmy informatorów

pamiętających dawne czasy lub znających je z opowiadań rodziców⁸. Mam nadzieję, że pierwszy tom uda się przygotować do druku niebawem, a resztę prac trzeba będzie pewnie zostawić innym.

Na zakończenie dodam, że organizatorom konferencji należy się uznanie za zorganizowanie jej w czasie strasznej wojny, od której zależy być albo nie być Ukrainy. Przeprowadzenie konferencji dowodzi, że mimo skrajnie trudnych warunków nauka ukraińska żyje i rozwija się⁹.

BIBLIOGRAFIA

- Cechosz, I. (2001). *Polska gwara Oleszkowiec na Podolu. Fleksja imienna i werbalna*. Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Cechosz-Felczyk, I. (2004). *Słownictwo gwary Oleszkowiec i Hreczan (Greczan) na Podolu*. Lexis.
- Czarnecka, K., Kowalska, D. A., & Yanushevska (Red.). (2021). *Z kresów wschodnich na zachodnie. Relacje przesiedleńców z komentarzem językowym* (T. I. Tarnopolskie). Instytut Języka Polskiego PAN.
- Dejna, K. (1985). *Kwestionariusz do badania gwarowych różnicowań Polski*.
- Dzięgiel, E. (2001). *Polska gwara wsi Zielonej na Podolu na tle innych gwar południowokresowych. Fleksja imienna i werbalna*. Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Dzięgiel, E. (2004). *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*. Semper.
- Dzwonkowski, R. (Red.). *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–1947. Relacje*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Grek-Pabisowa, I., & Maryniakowa I. (1999). *Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach północno-wschodnich*. Instytut Slawistyki PAN.

⁸ Badania rozpoczęto w Instytucie Slawistyki PAN w latach 1993-1977, a kontynuowano je w ramach grantu, afiliowanego w Ośrodku Badań nad Tradycją Antyczną Uniwersytetu Warszawskiego (dziś Wydział *Artes Liberales* UW); od 1977 r. opracowywanie wyników badań odbywało się w także w Pracowni Polszczyzny Kresowej Instytutu Języka Polskiego PAN.

⁹ Gdybym mieszkał w Ukrainie, zastanawiałbym się jak językoznawca może dziś opisywać zmiany spowodowane agresją rosyjską w myśleniu, świadomości narodowej Ukraińców i jakie znajduje to odbicie w języku. Interesowałyby mnie ewentualne zmiany w świadomości językowej na różnych terenach i w różnych środowiskach, w tym pewnie zmiana prestiżu z jednej strony języka ukraińskiego, z drugiej – rosyjskiego. Także ewentualne zmiany preferencji językowej Ukraińców rosyjskojęzycznych i w językowych sposobach wyrażania reakcji Socjologdy badałoby takie zjawiska społeczne pewnie inaczej, jest więc okazja do nawiązania tu współpracy. Ciekawe mogą być też konsekwencje zachowań językowych wynikające z migracji z terenów działań wojennych na zachód. Oczywiście badacze ukraińscy, będąc na miejscu, lepiej wiedzą czym warto się zająć.

- Iwanow, M. (1991). *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*. PWN.
- Kisielewski, T. (Red.) (1998). *Polska droga do Kazachstanu*. Wydawnictwo Instytutu Historii PAN.
- Krawczyk, A. (2007). *Zapóżyczenia leksykalne w sytuacji wielojęzyczności. Ukrainizmy i rusycyzmy w gwarze Maćkowiec na Podolu*. DiG.
- Kupczak, J. (1994). *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Maryniakowa, I., Grek-Pabisowa I., & Zielińska, A. (1996). *Polskie teksty gwarowe z obszaru dawnych Kresów północno-wschodnich*. Instytut Sławistyki PAN.
- Rieger, J. (1989). Kwestionariusz „łemkowski” Zdzisława Stieбера (rekonstrukcja, zapisy). W Popowska-Taborska, H. (Red.) *Paralele w rozwoju słownictwa języków słowiańskich*. Ossolineum. Wrocław (ss. 209–233).
- Rieger, J. (1996). Identyfikacja narodowa i religijna Polaków na Ukrainie. W Lewandowski, J. (Red.) *Trudna tożsamość. Problemy narodowościowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku* (ss. 110–130). Instytut Europy Środkowo-Wschodniej [przedruk w: Rieger, J. (2019). *Język polski na Kresach*, 23–40. DiG].
- Rieger, J. (2014). *Słownictwie polszczyzny gwarowej na Brasławszczyźnie*. Sub Lupa.
- Rieger, J., Cechosz-Felczyk, I., & Dzięgiel, E. (2002–2007). *Język polski na Ukrainie w końcu XX w.* (T. 1–2). Semper, Lexis.
- Smułkowa, E. (Red.). (2011). *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność. Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadełstwo mieszkańców*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Sommer, T. (2013). *Dzieci operacji polskiej mówią*. 3S Media.
- Stroński, H. (1998). *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*. Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”.
- Zechenter, A. (2019). *Zagłada Polaków w Związku Sowieckim. Od przewrotu bolszewickiego do „operacji polskiej”*. Instytut Pamięci Narodowej.
- Бідношія, Ю., & Дика, Л. (2003). *Говірка села Машеве Чорнобильського району. Тексти. Довіра*.
- Transliteracja:** Bidnoshyja, Ju., & Dyka, L. (2003). *Hovirka sela Masheve Chornobylskoho rajonu. Teksty. Dovira*.
- Ригер, Я. (2021). Тексты из польского села Войтовцы (ныне часть села Писаревка) на Подолье (Украина). *Исследования по славянской филологии*, 23, 205–224.
- Transliteracja:** Riger, Ja. (2021). Teksty iz polskiego sela Wojtovtsy (nyne chast sela Pisarevka) na Podole (Ukraina). *Issledovanija po slavyjanskoj filologii*, 23, 205–224.
- Ящук, П. (1999). *Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріяли у двох книгах*.
- Transliteracja:** Jashchuk, P. (1999). *Portret temrjavy. Svidchennja, dokumenty i materijaly u dvoch knyhakh*.

The Dialectological Investigations and Oral History

In this article, the author presents how to gather and utilize dialectological investigations to obtain important historical facts, addressing needs, possibilities, and principles. It is based on the author's experience of exploration in Podolia and Wolhynia at the turn of the 20th century. Combining dialectological research with recording the tragic history of the Polish population in Ukraine during the Soviet period is quite necessary. An extensive questionnaire indicates the main problems, and within them, more detailed questions concerning the beginning of the Soviet rule, collectivization, life and work conditions, repressions (arrests, torture, deportations, executions), and persecutions of parental faith. Language problems are interspersed in these questions. We tried to record as many long stories as possible. The publication of collected texts appeared unfortunately too difficult for understanding by the reading public despite the simplification of phonetic transcription. Therefore, the author proposes a further approach to standard orthography. One foresees the publication of texts and their fragments in a thematic arrangement. Cited fragments demonstrate a contribution to an oral history obtained by our records and at the same time the dialectal language of our informants.

Keywords: dialectology and its social objectives, oral history, life in the Soviet Union.

Тетяна Ястремська

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів

Концепт у моделі картини світу: повнота джерельної репрезентації

Осмислено основні теоретичні засади інтерпретації термінів *мовна картина світу* vs *діалектна картина світу*, а також акцентовано на особливостях їх моделювання за допомогою концептів. На підставі опрацювання теоретичних розвідок та емпіричних студій концепту на прикладі бінарної опозиції *ВЕРХ* / *НИЗ* змодельовано алгоритм аналізу концепту, який передбачає формування номінативного та семантичного полів.

Значну увагу зосереджено на важливості добору джерел, які дають змогу проаналізувати концепт і виявити його основні значення, важливі для відображення світогляду носіїв мови. У цьому аспекті важливим є контекст, у якому концепт реалізує свою семантику.

Джерелами дослідження слугували історичні, діалектні словники й тексти, а також лінгвістичні атласи. Наголошено на специфіці опрацювання діалектного матеріалу, який на відміну від літературної мови не обмежений нормами та правилами, а дає змогу простежити реальний хід думок діалектоносія, виявити специфіку його слово- та світотворення.

Ключові слова: говори української мови, мовна картина світу, концепт, контекст, семантика, діалектний текст, діалектний словник, історичні пам'ятки.

Діалектну картину світу формують уявлення діалектоносіїв про матеріальний та духовний світи, відображені в мові. Наукова – наївна – побутова – мовна – національна – народна – регіональна – діалектна картини світу не раз ставали об'єктом зацікавлення лінгвістів (Heidegger, 1950, р. 89; Bartmiński, 1986, 1999; Grzegorzczkova, 1999; Maćkiewicz, 1999; Єрмоленко, 2009; Левченко, 2005, сс. 21–23; Іващенко, 2006, с. 156; Мацьків, 2007, сс. 115–117; Korińska, 2009; Żuk, 2010; Ястремська, 2021, сс. 21–31), що, з одного боку, свідчить про різноаспектність та багатогранність цього поняття, а з іншого – про складність щодо його інтерпретації.

Літературна мова й діалекти неоднаково відтворюють картину світу, оскільки відмінними є не тільки засоби (нормативна кодифікована мова і жива говірка), а й процес та результат вербалізації. Мовний стандарт формує єдину мовну картину світу, кодифіковану у словниках, а носії різних говорів – різні діалектні картини світу (див. Ястремська, 2021, сс. 21–22), відмінності між якими зумовлені територіальними, історичними, культурними чинниками. Діалекти, фіксуючи архаїчні риси, зберігають відбитки мовної історії. Саме тому вивчення говорів допомагає реконструювати фрагменти мовної картини світу, невербалізовані в літературній мові чи в писемних пам'ятках. Представники різних етногруп упродовж років та десятиліть моделюють „власні” картини світу, відтворюючи особливості довкілля, побут, звичаї засобами рідної мови, радше говірки. Діалектні картини світу, які, безперечно, об'єднують і спільні риси, „вливаються” в загальнонаціональну мовну картину світу.

Унікальність діалектної картини світу в тому, що діалектоносій, не обмежений рамками літературної мови, називає речі так, як розуміє, керуючись асоціаціями, які виникають у процесі номінації. Діалектний матеріал розширює можливості дослідника, розкриває невідомі літературній мові аспекти людського світобачення, наближує до пояснення не завжди зрозумілих явищ матеріальної та духовної культури. Мовна картина світу носіїв різних форм національної мови, зберігаючи інваріантне ядро, відрізняється деталями, нюансами. Саме тому, моделюючи картини світу діалектоносіїв, можна виявити унікальні її фрагменти, невербалізовані в літературній мові чи в давніх пам'ятках.

Картину світу формують концепти – абстрактні ментальні конструкти, що відображають різні аспекти діяльності людини, структуруючи людські знання й оцінки. Людина мислить концептами, моделює та комбінує їх. На підставі аналізу базових теоретичних студій (детально див. Ястремська, 2021, сс. 32–81) та емпіричних досліджень окреслено поняття концепту і сформовано його дефініцію як цілісного, багатовимірного, узагальненого поняття, одиницю мисленнєвої діяльності людини, що

зберігає й акумулює, постійно оновлює й модифікує інформацію про все, що її оточує, відтворює у свідомості різні фрагменти життя, вербалізовані засобами мови.

Прикладом дослідження концептів слугувала бінарна опозиція *ВЕРХ* / *НИЗ* – універсалія щодо розуміння моделі світу, „вертикаль” її системи координат, за допомогою якої вдалося розкрити різні сенси світобудови в розумінні звичайної, пересічної людини. Аналіз різнопланових джерел засвідчив, що в різних контекстах *ВЕРХ* / *НИЗ* виходить за межі фізичного (просторового) виміру, метафоризуючись у духовне, соціальне чи абстрактне, розкриваючи важливі життєві орієнтири та цінності мовців.

Вивчення концептів передбачає формування номінативного та семантичного просторів концепту (див. схему 1), що ґрунтується на дослідженні семантичної та словотвірної структур слів, на виокремленні основних типів структурно-семантичних відношень та семантичних полів. Кожен з етапів дослідження концепту потребує різного підходу, передусім у добір джерел. Номінативний простір охоплює мовні одиниці, які слугують засобами вербалізації концепту, а семантичний – репрезентує семантику компонентів номінативного простору.

Схема 1.

Структура концепту

Джерело: авторське опрацювання.

Алгоритм аналізу концепту передбачає кілька „кроків”-етапів:

1. змоделювати номінативний простір:
 - 1.1. обрати базові (ключові) слова, їх синоніми;
 - 1.2. сформулювати корпус номінативних одиниць – репрезентантів концепту на підставі опрацьованих джерел (історичних, діалектних, етнографічних, загальномовних лексикографічних):
 - 1.2.1. деривати усіх базових слів укласти у словотвірні гнізда;
 - 1.2.2. зафіксувати словосполучення різного рівня синтаксичної зв’язаності, до складу яких входять базові слова та деривати;
 - 1.2.3. виявити фраземи, порівняння, паремії, до складу яких входять базові слова та деривати;
2. змоделювати семантичний простір:
 - 2.1. опрацювати семантичні структури усіх одиниць номінативного поля на підставі словникових дефініцій та контекстуального вживання в діалектних, етнографічних матеріалах, загальномовних словниках, різночасових історичних джерелах;
 - 2.2. окреслити семантичні групи – субполя – поля;
 - 2.2.1. створити таблиці-синопсиси, які є путівником та водночас результатом лексико-семантичного моделювання (репрезентують узагальнену семантичну структуру (суб)поля у вигляді семантичних опозицій);
 - 2.2.2. відтворити семантичний матеріал графічно за допомогою схем (семантична мережа, граф) для систематизації та унаочнення.

Номінативний простір концепту – система мовних одиниць, об’єднаних на підставі семантичних і формальних (словотвірних, структурних) ознак, у межах якого виокремлено ядро й периферію.

Перший крок – вибір базових (ключових) слів та синонімів на підставі спільної семантичної ознаки ‘верхня / нижня частина об’єкта’, що є основою ядра, – *верх* і *низ*, а також їх синоніми: *гора* та *діл*, *під*.

На цьому етапі важливим є етимологічний аспект аналізу, що підтверджує логічність та послідовність подальших дій, адже „спрямований на виявлення глибинного семантичного мотивування позначення слів – культурних концептів, що проливає світло на особливості первинної категоризації дійсності давніми етносами” (Єрмоленко та ін., 1998, сс. 4–5).

Серед важливих завдань аналізу – реконструкція слів, пошуки етимологічних „підказок”, адже саме етимологія – це осердя семантики слова, його внутрішня форма.

Усі базові слова сягають праслов'янського фонду, безпосередньо номінуючи просторову вертикаль у найдавніший період чи розвинувши ці значення у процесі історичного розвитку.

Етимологи виводять слово *верх* із псл. **vŕǫxъ* 'найвища частина; верхня частина' (Rudn., t. 1, p. 367 („a top”¹); ЕСУМ, т. 1, с. 361; Skok, ss. 624–625; Brückner, s. 618). Однак *верх* сягає іє. **цъsu-s* (іменник u-основи) від **цег-s-us* (s > x, -us > ъ) 'підвищене місце' (ЕСУМ, т. 1, с. 361), що наштовхує на роздуми про „невторинність” цього значення. Цю думку підтверджують засвідчені мікроконтексти, у яких неможливо чи дуже складно розмежувати значення 'гора' і 'вершина гори' (пор. Личук, 2015, с. 256 („гора; вершина гори”)).

У дослідженні концептів *верх* / *низ* значення 'гора; пагорб' кваліфіковано як похідне від 'вершина гори' (див. Ястремська, 2021, сс. 244–245 (табл. 24)). Хоч, очевидно, носії говорів, особливо горяни, чітко не розмежовують цих понять. Таке „об'єднане”, „спільне” значення наводять деякі словники (Janów, s. 254 („góra, szczyt, wierzchołek”); Горбач_П, с. 282 („гора, верх гори”); ГГ, с. 35 („гора; вершини гір”); Піпаш, с. 22 („вершина; гора”), Голянич, с. 138 („гори, вершини”) та ін.).

Аналіз семантики базового слова *верх* і засвідчених у говорах дериватів підтверджує домінування значення 'верхня частина об'єкта; найвища частина', яке слугувало основою для формування інших похідних значень.

Олександр Іліаді на підставі аналізу слов'янських онімів та апелятивів фіксує значну активність праслов'янського етимологічного гнізда з основою **vŕǫxъ* / **vŕǫsъ* як мотиватора лексико-словотвірної мікросистеми, яка характеризує особливості певної території (Іліаді, 1999, сс. 104–108; пор. Слободян, 2017, с. 143), що підтвердило і проведене дослідження.

Гора < псл. *gora* у слов'янських мовах та в діалектах репрезентує значення 'гора', 'ліс', 'гора, поросла лісом', 'горище' (ЕССМ, т. 7, сс. 29–30; Rudn., t. 1, p. 689; Skok, ss. 589–591). Водночас Олександр Брюкнер припускав, що „значення 'гори' і 'лісу' (гори бувають лісисті) збігаються” (Brückner, ss. 150–151). Укладачі ЕСУМу вважають за ймовірне, що первісне значення – 'гора', відтак – „значення 'ліс' розвинулося пізніше через 'ліс на горі’” (ЕСУМ, т. 1, с. 563). Про зв'язок цих значень, а також про їх „нерозрізнення” не раз дискутували науковці (ЕССМ, т. 7, с. 30).

Значення 'гора' – приклад „складного і водночас вічного значення”: „Як все-таки формується значення “гора”?” (Трубачев, 1980, с. 13). Як зазначають етимологи, „усі дослідники виходять із зізнання про

¹ У дужках, у цитатних лапках подано дефініції авторів чи укладачів словників, упорядників текстів, які уточнюють семантику.

первинність значення ‘гора’” (Rudn., t. 1, p. 689 („mountain, hill” (гора) із вторинним значенням „forest (ліс) ”); Skok, ss. 289–291; ЕССМ, т. 7, с. 30), однак аналіз формальних особливостей, зокрема вторинність основи *-gor-* (від іє. **g^uer-* „ковтати, поглинати”), зумовив припущення про похідність значення ‘гора’: „нікого не дивує визначення вулкану як гори, що вивергає вогонь, але реконструкція значення **gora* як “та, яка вивергає воду, віддає вологу” у суті своїй більш універсальна і природна” (Трубачев, 1980, с. 14). Дослідник також наводить цікавий випадок із „Метеорології” Арістотеля, який пише про „маси холодної вологи, нагромадженої в горах”, відтак „гора – податель вологи” (Трубачев, 1980, с. 14; ЕССМ, т. 7, с. 30–31).

Слово *гора* як ‘верхня частина об’єкта’ відоме від XVI ст. (Тимч_ІС, с. 564 („горішня частина, верх”); Пискунов, с. 55 („верхъ чего нибуть”); Гр., 1927/2017, т. 1, с. 375 („верх”)) і дотепер функціює в говірках української мови (СБ, с. 130 („верхня частина, верх”); ЗА), натомість у літературній мові фігурує зі значеннями ‘значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень’, ‘гориста місцевість, край’, ‘*перен.* велика кількість чого-небудь складеного в купу; багато чогось’ (СУМ-20, с. 661); однак прикметник *горішній* ‘який розташований, міститься зверху; верхній’ є літературною нормою (СУМ-20, с. 664).

Низ < псл. *nizъ*, для якого етимологи „пропонують” адвербіальну семантику ‘униз, унизу’ (ЕСУМ, т. 4, с. 86; ЕССМ, т. 25, сс. 145–148; Rudn., t. 2, p. 857; Brückner, s. 364). В основі псл. **nizъ* – іє. корінь **ni* ‘вниз’, що підтверджують численні паралелі з різних іє. мов (і з усіх слов’янських) (ЕССМ, т. 25, с. 147); пор. також *низина* ‘низьке місце’ – давній апелютив від псл. **nizina*, похідний від **nizъ*, утворений за допомогою типового „географічного” суфікса *-in(a)* (ЕССМ, т. 25, с. 142).

Засвідчено також форми на зразок *низмина* ‘вологе, низьке місце’ (Б-Н, с. 245); пор. також *нізвена* (*нізбена*) ‘низина взагалі’ (Черепанова, с. 177), у яких між коренем *-низ-* і суфіксом наявна „частинка” *-м-*, яку вважають інтерфіксом (Білоусенко & Німчук, 2009, с. 81).

Діл < псл. *dolъ* ‘низ, долина’ (ЕСУМ, т. 2, с. 89; ЕССМ, т. 5, сс. 61–65; Rudn., t. 2, pp. 140–141; Brückner, s. 92). Однак діалектні та історичні матеріали досить часто документують *діл* як *ВЕРХ* зі значеннями ‘вододіл’, ‘гора’, яке має цілком інше походження: слово утворене від псл. *děľъ* ‘частина’, що слугувало основою для дієслова **děľiti* (ЕСУМ, т. 2, сс. 89–90; пор. ЕССМ, т. 5, сс. 8–9, 63–65, 233). Цей приклад є одним із тих, які підтверджують, що етимологія є підставою добору мовних одиниць.

Якщо слова *гора* і *діл* реконструйовано як географічні назви, то *під* пов'язують зі значеннями 'нога', 'ступня', 'підощва', а „географічна” семантика є вторинною.

Під < псл. *podъ* 'низ; дно; підощва' < іє. **pěd* / *pōd* 'нога' (ЕСУМ, т. 4, сс. 387–388; Rudn., т. 2, р. 419; Brückner, ss. 424–425). Первинне значення слова актуалізує *НИЗ*, однак згодом воно набуло ознак енантіосемії, номінуючи *ВЕРХ*, зокрема 'горище', 'дах', 'стелю' (див. Ястремська, 2021, сс. 179–180).

Дискусійним є залучення до номінативного поля дериватів на зразок *пóдіна* (*пóдéна*), *подéнок*, *поді́ння* (*поді́ня*, *подéння*), засвідчених у джерелах зі значеннями 'нижня дошка саней, воза', 'основа під копицю; настил із соломи', а також з енантіосемійним – 'горище', оскільки складно визначити дериваційну й мотиваційну базу – *під* чи *дно*, зважаючи на тісний семантичний зв'язок між цими словами, адже *під* у говірках зафіксовано й зі значенням 'дно' (пор. КГ; Колеснік, 2016, сс. 303–304). Семантика дериватів, зорієнтована „уверх” (напр., 'горище'), дає підстави припустити, що зв'язок із *дном* є послабленим, тому не варто відкидати гіпотезу про утворення *поденок* від *під*. Етимологи вирішили цю проблему так: допускаючи енантіосемійність слова *під*, яке номінує переважно *НИЗ* та інколи *ВЕРХ*, від *під* виводять деривати: *пóдeна* 'основа для стогу', *поді́не* 'поміст під сіньми', *подéнок* 'стеля в стайні', *поді́на* 'місце для копиці', *пóдинок* 'стеля над хлівом' (ЕСУМ, т. 4, с. 387), натомість *подéнок* 'залишки на дні', 'нижня дошка у возі'² – від *дно* (ЕСУМ, т. 2, с. 96). На цій підставі розмежовано омоніми.

Суперечливі моменти щодо визначення етимології підтвердили доцільність гніздового підходу, адже, як зазначають етимологи, саме діалектні матеріали „дають ключ до правильної етимології” (Козлова, 1997, с. 7; пор. Іліаді, 2001).

Етимологічні пошуки не обмежуються опрацюванням спеціальних лексикографічних праць, укладених на матеріалі різних слов'янських мов (ЕСУМ; ECCM; Rudn.; Brückner; Skok та ін.), а потребують залучення спеціальних етимологічних студій, а також лексикографічних та історичних джерел.

² Пор. засвідчені в говірках деривати: *подéнок* (*пудéнук*) „інші назви частин саней”: *Пудéнук ... до вірха прихóдит* (Studia, s. 50); *подéнок* (*пудéнок*, *пудéнук*) „денниця (поміст у возі)” (Studia, s. 47); *подéнс* „= помістниця [нижня дошка, дно воза – Т. Я.]” (Жел., т. 2, с. 675).

Другий етап формування номінативного поля – опрацювання історичних, діалектних, етнографічних джерел, загальномовних словників (див. нижче) і формування корпусу-системи вербалізаторів концептів.

Ядро номінативного поля, окрім ключових слів, охоплює різночастиномовні деривати з вершинами *верх*, *гора*, *низ*, *діл*, *під* (загалом 1 198 одиниць³), а також словосполучення (близько 370 одиниць), до складу яких вони входять.

Фраземи, порівняння, паремії, компонентом яких є ключові слова, становлять периферійний сегмент (265 одиниць) і дають змогу відтворити особливості традиційної культури, передаючи в образних формулах важливі для народного світосприйняття оцінки, погляди на довкілля, засвідчений у яких „історичний досвід народу може розповісти чимало про національну картину світу українців” (Єрмоленко, 2009, с. 97).

Номінативний простір – відкрита система, яка постійно поповнюється відповідно до нових фіксацій у джерелах чи появи й опрацювання нових джерел.

Семантичний простір концепту. На відміну від номінативного семантичний простір постає як система полів (див. схему 1). Семантичне поле (СП) – формально-семантичне угруповання слів, об’єднаних на підставі формальної (структурної) та семантичної спільності. Основою моделювання полів концептів є значення одиниць номінативного поля, поділених за ідеографічним принципом.

Виокремлено п’ять семантичних полів, які своєю чергою поділяються на субполя (ССП) та мікрополя:

СП „Довкілля. Жива і нежива природа” (ССП „Рельєф”, „Рослини”, „Тварини”)

СП „Людина. Соціум” (ССП „Зовнішність”, „Характер. Моделі поведінки”, „Соціальна ієрархія”)

СП „Матеріальна культура” (ССП „Будівля”, „Одяг і взуття”, „Тканини. Текстиль”, „Їжа”, „Посуд”, „Сінозаготівля”, „Знаряддя. Приладдя”)

СП „Духовна культура” (ССП „Рай – земля – пекло”)

СП „Абстрактні категорії” (ССП „Дія. Спосіб дії”, „Кількість. Ступінь та міра вияву”).

Яна Остапчук вивчення семантичного простору концепту вбачає в „аналізі реалізації слова та його функціонування на різних рівнях мови: дослідженні словникових дефініцій, з’ясуванні етимології, дослідженні

³ Словотвірне гніздо з вершиною *верх* нараховує 451 одиницю, *гора* – 275, *низ* – 204, *діл* – 172, *під* – 96.

семантичної структури та можливості її розширення в текстах різної стильової та жанрової приналежності, виявленні словотвірних потенцій слова, вивченні входження слова до фразеологічних одиниць, аналізі синтагматичних зв'язків, тобто сполучуваності з іншими словами у реченні” (Остапчук, 2012, с. 161).

Джерела та цілісність репрезентації. Дослідження концепту потребує особливої уваги щодо добору джерел, які дають змогу виявити його основні значення, важливі для відображення світогляду носіїв мови. У цьому аспекті концепт тісно пов'язаний із контекстом, у якому він реалізує свою семантику. Важливим у дослідженні концептів є невідірване опрацювання контекстів, що дає змогу продемонструвати реальну картину *ВЕРХУ* та *НИЗУ* в говорах, що ґрунтується не на репрезентативних (класичних, хрестоматійних) прикладах, а на „живих” контекстах. Контексти не тільки містять інформацію про семантику і сполучуваність слів, а й відображають світогляд діалектоносіїв, їхні знання про світ, ставлення до життя, спосіб мислення та ін.

Добір джерел – це перший і дуже важливий етап наукового пізнання. Відтак від опрацювання цих джерел, вибору методів та прийомів дослідження значною мірою залежить результат аналізу.

Концепт як над-складне поняття є особливим об'єктом дослідження, який потребує максимального залучення різного типу джерел, додаткових відомостей із різних галузей гуманітарних наук – лінгвістики, літературознавства, історії, етнографії, фольклористики, філософії, які „переплітаються”, доповнюючи інформацію. Адже що складніший об'єкт дослідження, то більше джерел він потребує, розширює джерельний діапазон у різних проєкціях, щоб дати відповіді на запити дослідника.

Джерельною базою дослідження слугували передусім *діалектні матеріали*, на підставі яких сформовано корпус аналізованих назв, а саме: записи говіркового мовлення, здійснені на теренах Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської обл., діалектні словники з різних регіонів України; діалектні тексти, лінгвістичні атласи, картотеки *Словника говірок Закарпатської обл. М. А. Грицака* (КГ), *Словника гуцульських говірок* (КСГГ), рукописні картотеки діалектних словників Олексі Горбача, літературні твори, писані говіркою (детально див. Ястремська, 2021, сс. 694–709).

Використання текстів та словників різного типу є підґрунтям побудови поля, а „компонентний та дескриптивний аналіз словникових дефініцій є важливим етапом вивчення структури концепту, оскільки лексична система, репрезентована у словниках, є відображенням специфіки мовної картини світу” (Остапчук, 2012, с. 162).

Значно розширили корпус мовні одиниці, ексцерповані з дескриптивних діалектологічних праць, що репрезентують різні фрагменти буття, „теми”; до прикладу, назви рел'єфу – праці Стефана Грабця (Hrabec, 1950), Ярослава Рудницького (Rudnicki 1939), Тетяни Марусенко (Марусенко), Світлани Личук (Личук, 2015), Ірини Потапчук (Потапчук, 2012), Ірини Задорожньої (Задорожня, 2021), Тетяни Громко (Громко), Надії Сіденко (Сіденко, 2003), Олени Слободян (Слободян, 2017), Олени Черепанової (Черепанова), Світлани Шийки (Шийка, 2013), Оксани Данилюк (Данилюк), одягу та взуття – дослідження Галини Гримашевич (Гримашевич), Галини Березовської (Березовська), обрядової лексики – Тетяни Тищенко (Тищенко), Наталі Хібеби (Хібеба, 2021), Лесі Хомчак (Хомчак, 2012), їжі та посуду – Віри Різник (Різник, 2016), Еріки Гоци (Гоца, 2010), Олексія Оскирка (Оскирко, 2018), вишівальної лексики – Ірини Зінченко (Зінченко, 1997), назв людини та її рис – Валентини Леснової (Леснова, 2004), Ганни Мартинової, Тетяни Щербини (Мартинова & Щербина 2020), Людмили Колеснік (Колеснік, 2016) та ін.

Ці дослідження не тільки поповнили корпус новим колоритним матеріалом, а й часто слугували „посібником” для уточнення семантики й відтворення деталей. Цей перелік можна було б продовжувати, адже українську діалектологію активно збагачують дослідження тематичних груп на матеріалі різних говорів.

Залучення різнотематичних матеріалів говорів української мови дало змогу виявити вузьколокальні діалектні назви, значення яких незрозумілі для представників інших частин українського діалектного простору (інших етногруп), що увиразнює ексклюзивні риси картин світу мікросоціумів, професійних груп. До прикладу, у мовленні гуцульських лісорубів зафіксовано *вершана*, *вершаканя* ‘зрубане дерево, яке спускають верхівкою донизу’, *верх*, *вершак*, *вєршók* ‘верхній кінець колоди’, *подól* ‘нижній кінець колоди’, *верховий сук* ‘відросток стовбура не від серцевини дерева’, *ніжнік*, *низовий робітник*, *спідняк* ‘той, хто стоїть нижче під час спуску дерева з гори’ (КСГГ; КГ; пор. Жел., т. 1, с. 528; Гр., т. 2, с. 563), шахтарів Донбасу – *нагорá* <*iti*> ‘додому’ (ФСГД, с. 143), рибалок Одещини та Нижнього Подністров’я – *верхá* / *споді* ‘верхня / нижня частина снастей’, *верховік* / *сподовік* ‘рибалка, який тягне верхній / нижній край снасті’, *гúра* ‘спосіб риболовлі’, ‘човни для риболовлі’ (Бондар, сс. 37, 183; Берлізов, сс. 44, 33; Москаленко, сс. 20, 67), вівчарів Гуцульщини та Закарпаття – *вєрхня* / *спідня щіть* ‘щітка, якою розчісують вовну зверху / низу’, *вершак*, *вершók* ‘верхня частина вуха вівці, на якому ставлять знак-мітку’ (КГ; КСГГ; Грицак, с. 240); землеробів – *вершáлина* ‘борона, виготовлена з верхівки дерева’ (Яв., с. 73); *гуріхом* <*iti*> ‘зліва <іти> (про

місце запрягання підпряжного коня, який іде „верхом”, не борозною)’ (Аркушин, с. 111); медиків – *завєрія, завери́кова кість* ‘суглоб’ (Жел., т. 1, с. 233), *зверхні хвори* ‘шкірні хвороби’ (Доман., сс. 101–102, 105) тощо.

Деривати *повє́рхнік* і *погі́рнік*, які репрезентують лексикон гуцульських пастухів, слугують цікавим прикладом взаємодоповнення на рівні і структури, і семантики. Лексеми фіксують різночасові діалектні джерела з Гуцульщини (XIX–XXI ст.) зі значеннями:

- ‘пасовище для дійних овець у полонині’: *повє́рхнік* (Мосора, с. 106; Janów, s. 171 („powernýk = pohirnýk”); ЗКДА, нм 19; КСГГ), *погі́рнік* (Janów, s. 171 („pastwisko koło staji dla owiec, które puszcza się tam po wydoju wieczornym”); Шух., т. 1, сс. 29, 215);
- ‘вечірній випас худоби після доїння’: *повє́рхнік* (Janów, s. 182 („pasza wieczorna”); КСГГ), *поверні́к*⁴ (Горбач_Б, с. 201 („пасіння овець на полонині під вечір; пасовище коло стаї, коротко заки їх доять”)), *погі́рнік* (КСГГ).

Мотивація та походження слова *повє́рхнік* (*повє́рнік*) викликала етимологічні дискусії. Укладачі ЕСУМу, не пов’язуючи *повє́рхнік* і *повє́рнік*, вважають, що назву *поверні́к* утворено від *повє́рн* ‘вороття’ (ЕСУМ, т. 5, с. 467), із чим важко погодитися, оскільки наявність слова *погі́рнік*, яке утворене за тією ж словотвірною моделлю, що й *повє́рхнік* (*по-вер(х)-ник, по-гір-ник*), дає підстави для припущення про зв’язок із *верхом* (*верх, гора* ‘високогірне пасовище’) (детально див. Ястремська, 2008, с. 123).

У лемківських говірках, записаних й опрацьованих у різний період (перша половина XIX ст. – кінець XX ст.), виявлено прикметникові форми *верхівній*, *верхівнічний* із протилежними значеннями. Стефанія Панцьо та Наталія Лісняк (Панцьо, с. 36) у сучасних говірках записали обидві форми із семантикою ‘тонкий, делікатний; зроблений із верхньої частини рослин (про полотно)’: *Верх’їуне, а дагде вирх’їуниче, – то было так’е полотно делікатне*; у записах Я. Головацького занотовано вислів *кошуля верхивчова* ‘сорочка з тонкого полотна’: *Кошуля дюдёва* [‘розкішний, прекрасний’ – Т. Я.] / *Сама верхивчова, Съ граховянковъ вышивана, Съ бобовянковъ преплетана* (Гол., т. 3, с. 493). Натомість Іван Верхратський (Верхр_ЗнС, с. 261) зафіксував *полотно верьхівне* зі значенням ‘грубий, товстий, згрібний’, подаючи коментар – „саме грубе”, а Олекса Горбач (Горбач_КБ, с. 8) у говірці с. Красний Брід –

⁴ Гуцульським говіркам властиве „спрощення” *верх* до *вер* (КСГГ).

дериват *верхівчаний* „згрібний, грубий (про полотно)”. Пояснити це явище складно.

Неоціненне значення мають *етнографічні праці* кінця XIX – початку XX ст., які становлять другу групу джерел, – Володимира Гнатюка, Антіна Онищука, Володимира Шухевича, Петра Шекерика-Доникова (Гуцульщина), Івана Франка, Івана Максимчука, Михайла Зубрицького, Володимира Кобільника, Яна Фальковського (Бойківщина), Василя Доманицького, М. Шишкевича (Волинь), Михайла Русова (Полтавщина), М. Могильченка, П. Коломийченко (Чернігівщина), Павла Тарасевського, Митрофана Дикарева (Воронежчина) та ін. Цінність цих праць, окрім збереження й фіксації культурних артефактів, у тому, що автори та записувачі намагалися відтворити їх за допомогою говірки, зберігаючи таким чином і мовну автентичність регіонів.

Третя група – *загальномовні словники* – знані й популярні лексикографічні праці Євгена Желехівського та Софрона Недільського, Павла Білецького-Носенка, Фортуната Піскунова, Дмитра Яворницького, Бориса Грінченка й реабілітовані, повернені із забуття та замовчування репринти, які доповнюють нішу лексикографічних праць 20-х років XX ст., зокрема, й оригінальним діалектним матеріалом, не засвідченим в опрацьованих діалектних джерелах. До прикладу,

низота ‘низовина’: *Ой кінь побіг низотою, а орел полетів та висотою* (Гр., 1927/2017, т. 3, с. 465);

горіще ‘горище’: *Скинув з горіща; Поліз на горіще* (Гр., 1927/2017, т. 1, с. 378; пор. *Петра... поймано на горѣщу* (XVII) (Тимч_ІС, с. 582));

низі ‘нижня частина снастей’ (Гр., т. 2, с. 563);

горяк ‘удар м’ячем вверх під час гри у „гілки”’ (Гр., т. 1, с. 317; Гр., 1927/2017, т. 1, с. 384);

гурака ‘вгору піднявши руки’: *Гурака хватав гилку* (Гр., т. 1, с. 340; Гр., 1927/2017, т. 1, с. 412; пор. ЕСУМ, т. 1, с. 621);

звѣршувати ‘наповнювати доверху, ущерт’: *Насипав мірку жита та ще й звершив* (Гр., т. 2, с. 129); ‘доходити до чогось, переходити’: *Звершити балку* (Гр., т. 2, с. 129);

нізити ‘занизько стріляти; стріляти нижче за ціль’ (Гр., т. 2, с. 563);

горою <*співати*> ‘беручи високі ноти; високо’: *Ти бери горою, а я буду окселентувати* (Гр., т. 1, с. 309; Гр., 1927/2017, т. 1, с. 375; пор. *Спѣваетъ акселента горою вологато* [‘поволі’ – Т. Я.], *говорить грубо* (чернець) (XVIII ст.) (Тимч_ІС, с. 14) та ін.

Діахронійний аспект дає змогу виявити не тільки результати внутрішніх процесів, а й динаміку цих процесів. Тому дослідження вербалізаторів

концепту у двох площинах – історичній та сучасній – надзвичайно важливе, адже тільки за такої умови можливо системно осмислити концепт. Співвідношення сучасних назв зі словами, засвідченими в пам'ятках різного періоду, уможливорює цікаві висновки щодо динаміки лексичного складу. Семантична еволюція слів репрезентує історичний контекст і водночас безпосередньо відображає сучасну інтерпретацію.

Четверту групу сформували *історичні джерела*, використані для реконструкції структурних та семантичних особливостей: історичні словники, картотеки історичних словників, пам'ятки.

Історії слів відображають закономірності формування людської думки, моделюючи зв'язки між поняттями. Формування значень – процес простий і складний водночас. Семантичні зміни – розширення, звуження, зсув чи поляризація семантики – виразно репрезентують особливості народного світосприйняття, менталітету народу, що виявляються у відповідних асоціаціях у свідомості мовців (див. Ястремська, 2021, сс. 181–184).

Прикладом розвитку семантики слугують іменники *гóрниця* (див. табл. 1) та *вершіна* (див. табл. 2).

Таблиця 1.

Семантична еволюція іменника *гóрниця* (*гірниця*)

Значення	Перша фіксація	Джерела
1. 'гірська місцевість'	XI ст.	(МС, т. 1, с. 560)
1.2. 'поле, розташоване під горою'	XIX ст.	(Кміт, с. 49; Он., т. 1, с. 185)
2. 'кімната'	XI ст.	(МС, т. 1, с. 560; ДЄ, с. 459; СУМ ¹⁶⁻¹⁷ , т. 1, с. 72; т. 7, с. 34; Тимч_ІС, с. 573; Тимч_МС, т. 1, с. 40; Гр., т. 1, с. 313; Гр., 1927/2017, т. 1, с. 348)
2.1. 'кімната у верхній частині будинку'	XV ст.	(СУМ ¹⁶⁻¹⁷ , т. 7, с. 34)
2.1.1. 'горище'	XX ст.	(Гр., т. 1, с. 286; Гр., 1927/2017, т. 1, с. 348 (<i>гірніця, гóрніця</i>))
2.2. <i>fig</i> 'Божа обитель, небесне царство'	XII ст.	(МС, т. 1, с. 560 (<i>гóрниця Сіонська</i>))

Джерело: авторське опрацювання.

Уперше слово документують пам'ятки від XI ст.: перше значення, пов'язане з горою, – 'гірська місцевість': *Въставъши Марита иде въ горъницѣ съ тѣщаникъмъ въ градъ Иудовъ* (МС, т. 1, с. 560 („Остромирове

Євангеліє”)). Відтак на початку ХХ ст. у бойківських говірках занотовано слово *гóрниця* зі значенням ‘поле, розташоване під гору’ (Кміт, с. 49; Он., т. 1, с. 185).

Друге значення, яке стосується замкненого простору, – ‘кімната’:

Горе иже зждеть домъ свои на высоту съ неправдоѡ. и горница своа не въ соудѡ (МС, т. 1, с. 560 („Ізборник 1073”)); *И тѣ вама покажеть горницу великоу постѣлану* (ДЄ, с. 459); *Зготована горница и агне(ц) великодный оупечено; Шнь вамъ оукажє(т) гръницю великоюу и оусланоую* (СУМ¹⁶⁻¹⁷, т. 1, с. 72; т. 7, с. 34); *Там была зготована горница и трапеза* (Тимч_ІС, с. 573); *Згорѣла ... бакишта великая, и бакишта другая з горницею* (Тимч_МС, т. 1, с. 40).

На жаль, за поданими контекстами з’ясувати розташування кімнат (у верхній чи нижній частині будинку) складно.

Кілька цитат апелює до історії про біблійного пророка Іллю, який виніс померлого сина вдовиці на гору – до свого помешкання: *Взємь за роукоу снѣ своего възведь є(г) на горницу свою; Взаль єгѡ з’єи лона, и неслѣ єгѡ на горницу гдѣ самъ мешкаль* (СУМ¹⁶⁻¹⁷, т. 7, с. 34); пор. *І взяв у неї з лона, поніс його на гору у світлицю, де мешкав* (І Цар. 17:19) (СП, сс. 361–362).

Дослідники припускають, що первинно слово *горница* позначало кімнату, розташовану вгорі, відтак – просто кімнату чи гарно прибрану кімнату, що підтверджують і наведені цитати. Євген Тимченко, зокрема, пропонує значення „покій, кімната (спочатку горішній, а там взагалі)” (Тимч_ІС, с. 573). Як свідчать опрацьовані джерела, найпізніші фіксації цього слова містять словники початку ХХ ст. із семантикою ‘кімната’: *У городі Килиї татарин сидить бородатий, по гірницях похочає* (Гр., т. 1, с. 313; Гр., 1927/2017, т. 1, с. 348); *А йдіть-но, дядьки, вас у горниці кличуть; Наша горница з богом не споритьсѣ: як на дворі тепло, то й у нас не холодно* (Гр., 1927/2017, т. 1, с. 380).

Спорадично в пам’ятках зафіксовано словосполучу з компонентом *гóрниця*, яка номінує замкнений простір, локалізований „угорі”, у небі – Царство небесне, Божа обитель: *Възидемъ ныня и мы, братіє, мыслѣно въ Сіоньскую горницу* (МС, т. 1, с. 560).

Таблиця 2.

Семантична еволюція іменника *верші́на*

Значення	Перша фіксація	Джерела
1. 'верхня, найвища частина об'єкта'	XIX ст.	(Жел., т. 1, с. 65; СУМ, т. 1, с. 338; СУМ-20, с. 282)
1.1. 'вершина гори, пагорба'	XX ст.	(КГ; Марусенко_С, с. 220; Потапчук, 2012, с. 244; Личук, 2015, сс. 257–258; Громко, сс. 37–38; Слободян, 2017, с. 281; Задорожня, 2021, сс. 55, 199; Черепанова, сс. 41–42; ГМ, т. 3, с. 181; Шийка, 2013, с. 292)
1.1.1. 'верхів'я річки'	XVI ст.	(Тимч_МС, т. 1, с. 94; СУМ ¹⁶⁻¹⁷ , т. 3, с. 242; УК, сс. 42–43; Жел., т. 1, с. 65; Гр., т. 1, с. 141; Потапчук, 2012, с. 244; Личук, 2015, сс. 257–258; Слободян, 2017, с. 281; Марусенко, с. 220; ГМ, т. 3, с. 182)
1.2. 'вершина яру'	XVIII ст.	(Тимч_ІС, с. 203; Гр., т. 1, с. 141)
1.2.1. <i>ES</i> 'яр'	XX ст.	(Марусенко, с. 249)
1.2.1.1. <i>ES</i> 'найглибше місце водойми'	XX ст.	(Бондар, с. 37)
1.1.2. <i>fig</i> 'один із етапів життя'	XX ст.	(ЗА)
2. 'верхня межа поля'	XX ст.	(Слободян, 2017, с. 281)
2.1. 'верхня (північна) частина Дністровського лиману'	XX ст.	(Берлізов, с. 33)
3. 'поверхня об'єкта'	XIX ст.	(Жел., т. 1, с. 65)

Джерело: авторське опрацювання.

Уперше слово *верші́на*, як свідчать опрацьовані джерела, документують пам'ятки XVI ст. зі значенням 'верхів'я річки': *От вершини до устя Макаровки* (XVI ст.); *У вершини річки, прозиваеомой Богучарь* (XVIII ст.) (Тимч_ІС, с. 221 („горішній біг річки”); СУМ¹⁶⁻¹⁷, т. 3, с. 242 („верхів'я, верхоріччя”); УК, сс. 42–43 („верхня течія річки або озера та прилегла до неї місцевість”)); *На вершинь рѣчки Омелника* (XIX ст.) (Тимч_МС, т. 1, с. 94 („верховье (реки)”). Натомість найпопулярніше значення 'вершина гори' (пор. СУМ-20, с. 282 (1 значення)) фіксують тільки сучасні джерела.

Ці приклади ілюструють семантичний зсув ‘верхів’я річки’ → ‘вершина яру’ → ‘яр’, номінуючи протилежні поняття і слугуючи прикладом енантіосемії. Олександр Тараненко наводить їх як зразок „розвитку протилежного значення через посередництво проміжного значення: *верх діал.* ‘яр, глибока яма’ розвинулося не прямо від *верх (гори тощо)*, а від *верх* ‘верхів’я, витоки’, які були в таких западинах” (Тараненко, 2004, с. 173).

Семантичні трансформації мовних одиниць у діяхронії і в синхронії репрезентують моделі семантичних змін, адже „діяхронічний підхід до системи мови аж ніяк не можна розглядати відірвано, без взаємозв’язку з її синхронією. Кожної миті свого існування мова посилається на свої минулі стани і є наслідком їх розвитку. Вона з них випливає” (Возняк, 1998).

Саме тому важливим аспектом аналізу є фіксація історичних змін (формальних і семантичних), для чого залучено історичні словники й пам’ятки української мови, що документують семантичні зміни в часі. Залучення інформації історичних джерел дало змогу:

- реконструювати „втрачені” ланки: словотвірні (*гориця* ‘гора’ (XI ст.) (МС, т. 1, с. 554) → лемк. *горичка* (Верхр_Л, с. 367), *низовець* (*низовць*) (XV ст.) (МС, т. 2, с. 448) → *пони́зовець* (СУМ, т. 7, с. 161) та ін.) та семантичні (*верші́на* ‘вершина яру’ (XVIII ст.) → ‘яр’ (XX ст.), *го́рниця* ‘гірська місцевість’ (XI ст.) → ‘поле, розташоване під гору’ (XIX ст.), ‘кімната (розташована вгорі)’ (XI ст.) → ‘горище’ (XX ст.) та ін.;
- виявити унікальні форми чи значення (напр., із семантикою ‘річкова долина; русло’ пам’ятки фіксують *до́ль*, *до́локъ*, *раздо́ль* (СУМ¹⁶⁻¹⁷, т. 8, с. 112; т. 5, с. 229; МС, т. 3, сс. 34–35), натомість діалектам відома тільки форма *до́лі́на* (Фальк., с. 116; Шух., т. 1, сс. 6, 7, 14; Шек_Р, с. 301; Шек_ДИ, сс. 9, 187, 370); у пам’ятках із XVII ст. засвідчено дериват *звѣ́рхність* із семантикою ‘сила, могутність’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷, т. 11, с. 103; Тимч_МС, т. 2, с. 168) (ССП „Соціальна ієрархія”), що доповнило семантичну структуру слова *звѣ́рхність*, та ін.
- доповнити ряди словотвірних (напр., *заверші́анин* (XIV ст.) (СУМ¹⁴⁻¹⁵, т. 1, с. 371) – *загоря́нин* (XIX ст.) (Гр., т. 2, с. 29) – *підгі́рянин* (XIX ст.) (Жел., т. 2, с. 639; Гр., т. 3, с. 163)) та семантичних, зокрема метафоричних, моделей (*верх* ‘верхня частина об’єкта’ (фіксує більшість джерел різних історичних періодів) ↔ ‘верхівка дерева, рослини’ (більшість джерел) ↔ ‘дах будівлі’ (більшість джерел) ↔ ‘горище’ (XVI ст.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷, т. 3, с. 241) ↔ ‘голова людини’ (XII ст.) (МС, т. 1, с. 466) ↔ ‘верхня частина голови; маківка’ (XV ст.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷, т. 13, с. 183) та ін.).

Джерела також здатні відтворити у словах сторінки історії, напр., пов'язані із землями Війська Запорозького в пониззі Дніпра. Пам'ятки української мови від XVI ст. документують форми однини й множини базового слова *низ* (*низи́*) на позначення цієї місцевості:

(Козаки) жсонокъ охочихъ тыхъ намовляли и закликали, абы зъ ними на низъ ишли (XVI ст.); *Аже на Запорожю zostавати не могъ за- для залоги ... пойшошь на Низъ ку мору* (XVII ст.) (Тимч_ІС, сс. 4, 9); *Прислалъ до насъ листокъ, писаный до тебе отъ козаковъ зъ Низу* (СУМ¹⁶⁻¹⁷, т. 16, с. 47); (Пискунов, с. 67 (*Низ, Запорожжє „нынѣшнія губерніи Херсонская и Екатеринославская или Новороссійскій Край”*)); *Сидів він зімовником [‘зимарка’ – Т. Я.] серед дикого степу на Низу; Славна Чута товстими дубами, ще славніша Низом, козаками* (Гр., т. 2, сс. 153, 563 („земли Войска Запорожскаго”)); Жайворонок, с. 396 („землі Війська Запорозького у низов’ї Дніпра”)) та ін.

Окрему підгрупу сформували назви запорізького козака (із Січі, із пониззя Дніпра):

дніпронизовий козак: Въ Козакахъ Днѣпронизовихъ ... (XVIII ст.)

(Тимч_ІС, с. 728 („що мешкав на пониззі Дніпра”));

низовѣць (Гр., т. 2, с. 563 („запорожскій казакъ”); СУМ-20, с. 1947);

низовий козакъ: Ми маєм о Богу надію, же (великіє государи) зезво- лят нас войско низовое в милости своей ховати (Яв., с. 76); *<Запорозці> выслали изъ ... войска низового своего товарища; (Борошина) на ваше низовое товариство* (XVII ст.) (Тимч_ІС, сс. 7, 191); *Козаки низовые, низовые козаки – низові козаки, низовики* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, с. 164); (Жайворонок, с. 396; СУМ 5, с. 411; СУМ-20, с. 1947 („який живе, перебуває, розташований у пониззі річки”));

низовік (СУМ 5, с. 411; СУМ-20, с. 1947; Жайворонок, с. 396).

В історичних джерелах вдалося виявити слова, які „загубилися в часі” на різних етапах розвитку мови, яких не фіксують сучасні джерела, напр.:

вершинокъ, совершеннокъ ‘кінець, закінчення’ (XVI ст.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷, т. 3, с. 243; КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *вершиє, вершьє, вершокъ* ‘брунька, пуп’янок’ (XVI ст.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷, т. 3, с. 243), *вершки деревяными* ‘плоди дерев’ (XVI ст.) (Тимч_ІС, с. 221), *горная* ‘гірський край’ (XII ст.) (МС, т. 1, с. 560), *подоль* (XII ст.), *подольє* (XI ст.) ‘частина міста в прибережній низині (на противагу *горі*)’ (МС, т. 2, с. 1043), *удолля* ‘долина’ (XV ст.) (МС, т. 3, сс. 1152–1153; Тимч_ІС, сс. 772–773), *удольний* ‘який росте у низині’ (XV ст.) (МС, т. 3, сс. 1154, 1324),

нізьство ‘підлість, приниження гідності, ницість’ (XI ст.) (МС, т. 2, с. 449), *пони́жений головою* (XI ст.) ‘смирений’ (МС, т. 2, с. 1080), *горей* ‘насамперед, передусім’ (XVI ст.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷, т. 4, с. 99), *горне* ‘гордовито’ (XVI ст.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷, т. 7, с. 33), а також топоніми *горы великия* ‘Карпатські гори’ (XII ст.), *Подолець* ‘Поділля’ (XIV ст.) (МС, т. 1, с. 552). До прикладу, слово *верх* у значенні ‘голова’ документують пам’ятки XII ст. (МС, т. 1, с. 466), натомість це слово закріпилося у фраземах, які мовці вживають зі значенням ‘бешкетувати’: *дѣблѹ (чортѹ) верх зривати* (ФСЛГ, с. 106); *Čortu ver'ch zryvati* (Hnat, s. 119).

Невід’ємний етап дослідження – відтворення культурного складника, який часто є елементом семантики мовних одиниць, супроводжує й модифікує основне значення. Мовні одиниці, корелюючи з позамовними елементами (культурними, світоглядними), моделюють семантичну і функційну рельєфність, виявляють зв’язок із формальним (структурним) елементом, уможлиблюють окреслення відношення форми і змісту.

Залишилося „застиглою” в часі чимало фразем, пор. *боуди пони́жень главою* ‘виявлятиме покору, смирення’ (XI ст.), *поишол’ горою гордыни* ‘став гордим, пихатим’, *ходити долом смиренія* ‘бути смиреним, покірним’ (XVII ст.) (Тимч_ІС, с. 565), *верх брати (взяти)*, *верх мати*, *верх одержати* ‘здобувати перевагу’, ‘бути сильнішим, кращим за інших; перемагати’ (XVI ст.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷, т. 3, с. 241), *вынуритисѧ на верхъ з’грѣховъ своихъ* ‘очистити душу’ (XVII ст.) (Тимч_ІС, с. 425), *горы переставляти*, *горы постигати* ‘досягати найбільших успіхів у чомусь’ (XVII ст.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷, т. 7, с. 20). Щодо виразу *наверх впливати (виходити)* ‘ставати відомим широкому загалові’, який активно вживають носії говорів (Ількевич, с. 78; Шек_Р, с. 80; Шек_ДИ, с. 110; КГ; СБ, с. 369; ЛЛ, сс. 141, 198, 648, 651; Бондар, с. 85), Є. Тимченко задокументував у пам’ятках XVIII ст. фразему *лежати долѣ* із протилежним значенням ‘бути прихованим, затаєним’: *Теперь правда лежит долѣ, а неправда в доброй волѣ* (Тимч_ІС, с. 775).

Діалектні джерела фіксують колоритні фразеологічні одиниці, паремії, які є важливими засобами активації концепту, оскільки відтворюють приховані смисли, до прикладу, *на сто гір* ‘дуже гучно’ (Верхр_Л, с. 225), *пітії на поді́ле (Поді́ле)* ‘залишити, покинути чоловіка й повернутися до батьків’ (Жел., т. 2, с. 676⁵), *колії вгору води обёрнуть* (КГ), *колії гори*

⁵ Можна припустити також зв’язок із дієсловом *ділити* (ідеться про поділ майна), проте словник наводить як похідне значення від ‘Поділля (частина Малоросії)’.

Черемош течіме (БГ, с. 380) ‘ніколи’, *хвата́ти верхі́* ‘вивчати поверхово, неґрунтовно’ (Дзендз., с. 13), *потава́ти успі́д* ‘тухнути, гаснути’ (Шек_Р, с. 308), *підверну́ти собі підспі́д* ‘підкорити своїй владі’ (Гр., т. 4, с. 177), *на низьке сісти* ‘бідувати’ (Шек_ДИ, с. 154).

Особливістю пропонованого дослідження є емпіричний матеріал, ексцерпований із джерел, які не тільки відтворюють „живе” мовлення українців (діалектні тексти, словники, атласи, дескриптивні студії), а й фіксують історичні зміни від найдавніших часів. Кожен із типів джерел – історичні пам’ятки, етнографічні й фольклорні матеріали, діалектні словники, тексти чи атласи, записи живого мовлення – по-різному відображають концепт, дають змогу різноаспектно розкрити його специфіку, апелюючи до історії чи культури, скеровуючи дослідника в час або простір – у глибину віків чи в різні куточки України.

Діалектне мовлення, яке не завжди підпорядковується законам і нормам літературної мови, виявляє особливості мовних явищ на різних рівнях. Як симбіоз мови й культури, діалект розкриває деталі та особливості людського світобачення, пояснює явища матеріальної та духовної культури в уявленні посполитої людини. Переваги діалектного матеріалу безперечні, адже саме діалектні одиниці розкривають нові аспекти картини світу, дають змогу простежити реальний хід думок діалектоносія, виявити специфіку його слово- та світотворення, що пов’язано з особливостями концептуалізації довкілля у свідомості діалектоносіїв – мешканців високогір’я чи степів.

У перспективі важливим є порівняльний аналіз вербалізаторів концепту передусім у слов’янських мовах, що не тільки дасть змогу простежити міжмовні й міждіалектні паралелі, а й з’ясувати особливості форми й змісту мовних одиниць.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

Аркушин – Аркушин, Г. (2016). *Словник західнополіських говірок: А–Я*. РВВ „Вежа”.

Transliteration: Arkushyn, H. (2016). *Slovnnyk zakhidnopoliskyykh hovirok: A–Ya*. RVV „Vezha”.

БГ – Руснак, Н., Гуйванюк, Н., & Бузинська, В. (Упор.) (2006). *Буковинські говірки. Хрестоматія діалектних текстів*. Рута.

Transliteration: Rusnak, N., Huivaniuk, N., & Buzynska, V. (Upor.) (2006). *Bukovynski hovirky. Khrestomatiia dialektnykh tekstiv*. Ruta.

- Березовська – Березовська, Г. (2010). *Словник назв одягу та взуття у східно-подільських говірках*. Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство.
- Translitteracija:** Berezovska, H. (2010). *Slovnýk nazv odiahu ta vzuttia u skhidnopodilskykh hovirkakh*. Umanske komunalne vydavnycho-polihrafichne pidpryiemstvo.
- Берлізов – Берлізов, А. (1959). Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністрів'я. *Наукові записки Чернігівського державного педагогічного інституту*, 4(4), 82 с.
- Translitteracija:** Berlizov, A. (1959). *Leksyka rybalstva ukrainskykh hovoriv Nyzhnogo Podnistrovia*. *Naukovi zapysky Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu*, 4(4), 82 s.
- Б-Н – Білецький-Носенко, П. П. (1842/1966). *Словник української мови*. Наукова думка.
- Translitteracija:** Biletskyi-Nosenko, P. P. (1842/1966). *Slovnýk ukrainskoi movy*. Naukova dumka.
- Бондар – Бондар, О. (Ред.). (2011). *Словник українських говорів Одещини*.
- Translitteracija:** Bondar, O. (Red.). (2011). *Slovnýk ukrainskykh hovoriv Odeschyny*.
- Верхр_ЗНС – Верхратський, І. (1901–1902). Знадоби для пізнання угорско-руських говорів. Говори з наголосом сталим. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 40, 44–45.
- Translitteracija:** Verkhratskyi, I. (1901–1902). *Znadoby dlia piznania uhorskoruskykh hovoriv. Hovory z naholosom stalym. Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, 40, 44–45.
- Верхр_Л – Верхратський, І. (1902). Про говір галицьких лемків. *Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка*, 5.
- Translitteracija:** Verkhratskyi, I. (1902). *Pro hovir halytskykh lemktiv. Zbirnyk filologichnoi sektsyi Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, 5.
- ГГ – Закревська, Я. (Ред.). (1997). *Гуцульські говірки: Короткий словник*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracija:** Zakrevska, Ya. (Red.). (1997). *Hutsulski hovirky: Korotkyi slovnýk*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- ГМ – Бідношия, Ю. та ін. (Уклад.). (2003–2005). *Говірка села Машеве Чорнобильського району* (Т. 1–4). Довіра.
- Translitteracija:** Bidnoshyia Yu. ta in. (Komp.). (2003–2005). *Hovirka sela Masheve Chornobylskoho raionu* (Т. 1–4). Dovira.
- Гол. – Головацький, Я. (1863). *Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси* (Ч. 1–3).
- Translitteracija:** Holovatskyi, Ya. (1863). *Narodnyia pisni Halytskoi y Uhorskoi Rusi* (Ch. 1–3).
- Голянич – Голянич, М.І. (2018). *Мовний портрет села Тюдів. Словник* (Т. 1. А–М). Лілея НВ.

- Translitteracija:** Holianych, M.I. (2018). *Movnyi portret sela Tiudiv. Slovnyk* (Т. 1. А–М). Lileia NV.
- Горбач_Б – Горбач, О. (1997). Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник с. Бродина, пов. Радівці (Румунія). В О. Горбач, *Зібрані статті: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія*, 8 (сс. 136–238).
- Translitteracija:** Horbach, O. (1997). Pivdennobukovynska hutsulska hovirka i diialektnyi slovnyk s. Brodyna, pov. Radivtsi (Rumuniia). W O. Horbach, *Zibrani statti: Istoriia movy. Diialektolohiia. Leksykolohiia*, 8 (ss. 136–238).
- Горбач_КБ – Горбач, О. (1973). Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина).
- Translitteracija:** Horbach, O. (1973). Pivdennolemkivska hovirka y diialektnyi slovnyk sela Krasnyi Brid bl. Medzhylaborets (Priashivshchyna).
- Горбач_П – Горбач, О. (1997). Мармароська говірка й діалектний словник с. Поляни над р. Русковою (Румунія). В О. Горбач, *Зібрані статті: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія*, 8 (сс. 276–323).
- Translitteracija:** Horbach, O. (1997). Marmaroska hovirka y diialektnyi slovnyk s. Poliany nad r. Ruskovoiu (Rumuniia). W O. Horbach, *Zibrani statti: Istoriia movy. Diialektolohiia. Leksykolohiia*, 8 (ss. 276–323).
- Гр. – Грінченко, Б. (Ред.). (1907–1909). *Словарь української мови* (Т. 1–4).
- Translitteracija:** Hrinchenko, B. (Red.). (1907–1909). *Slovar ukrainskoi movy* (Т. 1–4).
- Гр., 1927/2017 – Грінченко, Б. (Упор.), Єфремов, С., & Ніковський, А. (Ред.). (1927/2017). *Словник української мови* (Т. 1–3). Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Translitteracija:** Hrinchenko, B. (Komp.), Yefremov, S., & Nikovskyi, A. (Red.). (1927/2017). *Slovnyk ukrainskoi movy* (Т. 1–3). Vydavnychyi dim Dmytra Buraho.
- Гримашевич – Гримашевич, Г. (2002). *Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок*. Житомирський державний педагогічний університет ім. Івана Франка.
- Translitteracija:** Hrymashevych, H. (2002). *Slovnyk nazv odiahu ta vzuttia serednopoliskyykh i sumizhnykh hovirok*. Zhytomyrskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. Ivana Franka.
- Грицак – Грицак, М. (2017). *Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області* (Т. 1. А –Б). КММ.
- Translitteracija:** Hrytsak, M. (2017). *Materialy do Slovnyka ukrainskykh hovirok Zakarpatskoi oblasti* (Т. 1. А –Б). КММ.
- Громко – Громко, Т., Лучик, В., & Поляруш, Т. (1999). *Словник народних географічних термінів Кіровоградщини*.
- Translitteracija:** Hromko, T., Luchyk, V., & Poliarush, T. (1999). *Slovnyk narodnykh heohrafichnykh terminiv Kirovohradshchyny*.
- Данилюк – Данилюк, О. (2013). *Словник народних географічних термінів* (2-ге вид.). Вежа-Друк.

- Translitteracja:** Danyliuk, O. (2013). *Slovník narodných heografických terminů* (2. vyd.). Vezha-Druk.
- ДС – Німчук, В. (Ред.). (2012). *Добрилове Євангеліє 1164 р.*
- Translitteracja:** Nimchuk, V. (Red.). (2012). *Dobrylove Yevanheliie 1164 r.*
- Дзендз. – Дзендзелівський, Й. (1958). *Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття.*
- Translitteracja:** Dzendzelivskiy, Y. (1958). *Praktychnyi slovník semantichnykh dialektizmiv Zakarpattia.*
- Доман. – Доманицький, В. (1905). Народня медицина у Ровенському пов. на Волині. В Вовк, Хв. (Ред.), *Матеріяли до української етнології*, 6, 100–107.
- Translitteracja:** Domanytskyi, V. (1905). *Narodnia medytyna u Rovenskomu pov. na Volyni. W Vovk, Khv. (Red.), Materyialy do ukrainskoi etnologii*, 6, 100–107.
- ЕССМ – Трубачев, О., & Журавлев, А. (1974–). *Этимологический словарь славянских языков* (Т. 1–).
- Translitteracja:** Trubachov, O., & Zhuravliov, A. (1974–). *Etimologicheskii slovar slavianskikh iazykov* (Т. 1–).
- ЕСУМ – Мельничук, О. (Ред.). (1982–2006). *Етимологічний словник української мови* (Т. 1–6). Наукова думка.
- Translitteracja:** Melnychuk, O. (Red.). (1982–2006). *Etymologichnyi slovník ukrainskoi movy* (Т. 1–6). Naukova dumka.
- Жайворонок – Жайворонок, В. (2006). *Знаки етнокультури: словник-довідник.* Довіра.
- Translitteracja:** Zhaivoronok, V. (2006). *Znaky etnokultury: slovník-dovidnyk.* Dovira.
- Жел. – Желехівський, Є., & Недільський, С. (1886). *Малоруско-німецький словар* (Т. 1–2). З друкарні тов. ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського.
- Translitteracja:** Zhelekhivskiy, Ye., & Nedilskiy, S. (1886). *Malorusko-nimetskyi slovar* (Т. 1–2). Z drukarni tov. ym. Shevchenka, pid zariadom K. Bednarskoho.
- ЗА – *Записи Тетяни Ястремської.* Приватний архів Т. Ястремської.
- Translitteracja:** *Zapysy Tetiany Yastremskoi.* Pryvatnyi arkhiv T. Yastremskoi.
- ЗКДА – Удлер, Р. (Ред.). (1989). *Общезакарпатский диалектологический атлас* (Т. 1). Штиница.
- Translitteracja:** Udler, R. (Red.). (1989). *Obshchekarpatskyi dyalektologicheskyi atlas* (Т. 1). Shtynytsa.
- Ількевич – Ількевич, Г. (1841). *Галицкіи приповѣдки и загадки, збраніи Григорим Ількевичом.* Напечатано черенками О. О. Мехитаристів.
- Translitteracja:** Ilkevych, H. (1841). *Halytskii prypovidky i zahadky, zibranii Hryhorym Ilkevychom.* Napечатано cherenkamiy O. O. Mekhytarystiv.
- КГ – Грицак, М. *Словник говірок Закарпатської обл.* [Картотека]. Інститут української мови НАН України.
- Translitteracja:** Hrytsak, M. *Slovník hovirok Zakarpatskoi obl.* [Kartoteka] Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy.

- Кміт – Кміт, Ю. (1934). *Словник бойківського говору*. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kmit_Yurii/Slovnnyk_boikivskoho_hovoru.pdf?
- Transliteracija:** Kmit, Yu. (1934). *Slovnnyk boikivskoho hovoru*. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kmit_Yurii/Slovnnyk_boikivskoho_hovoru.pdf?
- КСГТ – *Словник гуцульських говірок* [Картотека]. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Transliteracija:** *Slovnnyk hutsulskykh hovirok* [Kartoteka]. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- КСУМ¹⁶⁻¹⁷ – *Словник української мови XVI – I половини XVII ст.* [Картотека]. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Transliteracija:** *Slovnnyk ukraïnskoi movy XVI – I polovyny XVII st.* [Kartoteka]. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- ЛЛ – Хобзей, Н., Сімович, О., Ястремська, Т., & Дидик-Меуш, Г. (2015). *Лексикон львівський: поважно і на жарт*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Transliteracija:** Khobzei, N., Simovych, O., Yastremska, T., & Dydyk-Meush, H. (2015). *Leksykon lvivskyy: povazhno i na zhart*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Марусенко – Марусенко, Т. (1968). Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов). В *Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика* (сс. 206–255). Наука.
- Transliteracija:** Marusenko, T. (1968). Materyaly k slovari ukraynskyykh heohrafycheskyykh apelliatyvov (nazvaniya relefov). W *Polese: Lynhvystyka. Arkheolohyia. Toponymyka* (ss. 206–255). Nauka.
- Москаленко – Москаленко, А. (1958). *Словник діалектизмів українських говірок Одеської обл.*
- Transliteracija:** Moskalenko, A. (1958). *Slovnnyk dialektyzmiv ukraïnskyykh hovirok Odeskoi obl.*
- Мосора – Мосора, М. (1885–1896). *Словар гуцульський зібраний Михайлом Мосорою 1885–1896*. [Рукопис]. Архів І. Франка у Києві. № 3/100.
- Transliteracija:** Mosora, M. (1885–1896). *Slovar hutsulskyi zibranyi Mykhailom Mosoroiu 1885–1896*. [Manuskrypt]. Arkhiv I. Franka u Kyievi. № 3/100.
- МС – Срезневский, И. (1893–1903). *Материалы для словаря древнерусского языка* (Т. 1–3).
- Transliteracija:** Sreznevskyyi, I. (1893–1903). *Materialy dlia slovaria drevnerusskoho yazyka* (Т. 1–3).
- Он. – Онишкевич, М. (1984). *Словник бойківських говірок* (Ч. 1–2). Наукова думка.
- Transliteracija:** Onyshkevych, M. (1984). *Slovnnyk boikivskykh hovirok* (Cz. 1–2). Naukova dumka.
- Панцьо – Панцьо, С., & Лісняк, Н. (2015). *Словник прикметникового лексикону лемківських говірок*. Навчальна книга – Богдан.
- Transliteracija:** Pantso, S., & Lisniak, N. (2015). *Slovnnyk prykmetnykovoho leksykonu lemktivskykh hovirok*. Navchalna knyha – Bohdan.

- Пискунов – Пискунов, Ф. (1882). *Словарь живаго народнаго, письменнаго и актовaго языка русскихъ южанъ Россійской и Австро-Венгерской имперіи* (2-е изд.). Тип. Е. Я. Федорова. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002770>
Transliteration: Piskunov, F. (1882). *Slovar zhyvaho narodnaho, pismennaho i aktovaho yazyka russkikh yuzhan Rossiiskoi i Avstro-Venherskoi imperii* (2. vyd.). Тип. Е. Я. Федорова. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002770>
- Піпаш – Піпаш, Ю., & Галас, Б. (2005). *Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Російська Рахівського району Закарпатської області)*. Ужгородський національний університет.
Transliteration: Pipash, Yu., & Halas, B. (2005). *Materialy do slovnyka hutsulskykh hovirok (Kosivska Poliana i Rosishka Rakhivskoho raionu Zakarpatskoi oblasti)*. Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet.
- СБ – Гнатишак, Ю., Сімович, О., Хобзей, Н., & Ястремська, Т. (2017). *Слова з Болехова*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
Transliteration: Hnatyshak Yu., Simovych O., Khobzei N., & Yastremska T. (2017). *Slova z Bolekhova*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- СП – Хоменко, І. (Пер.) (1990). *Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміськими та грецькими текстами*. United Bible Societies.
Transliteration: Khomenko, I. (Tlum.). (1990). *Sviatе Pysmo Staroho ta Novoho Zavitu. Povnyi pereklad, zdiisnnyi za oryiginalnymy yevreiskymy, aramiiskymy ta hretskymy tekstamy*. United Bible Societies
- СУМ – Білодід, І. (Ред.). (1970–1980). *Словник української мови* (Т. 1–11). Наукова думка.
Transliteration: Bilodid, I. (Red.). (1970–1980). *Slovyk ukrainskoi movy* (Т. 1–11). Naukova dumka.
- СУМ¹⁴⁻¹⁵ – Гумецька, Л. (Ред.). (1977–1978). *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* (Т. 1–2). Наукова думка.
Transliteration: Humetska, L. (Red.). (1977–1978). *Slovyk staroukrainskoi movy XIV–XV st.* (Т. 1–2). Naukova dumka.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Гринчишин, Д., & Чікало, М. (Ред.). (1994–). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (Т. 1–). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
Transliteration: Hrynchyshyn, D., & Chikalo, M. (Red.). (1994–). *Slovyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (Т. 1–). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- СУМ-20 – *Тлумачний словник української мови: у 20 т.* (електронна версія Українського мовно-інформаційного фонду НАН України). <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>
Transliteration: *Tlumachnyi slovyk ukrainskoi movy: u 20 t.* (elektronna versiia Ukrainskoho movno-informatsiinoho fondu NAN Ukrainy). <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>

- Тимч_ІС – Тимченко, Є. (1930–1932). *Історичний словник українського языка* (Зош. 1–2: А–Ж).
- Transliteracija:** Tymchenko, Ye. (1930–1932). *Istorychnyi slovnyk ukrainskoho yazyka* (Z. 1–2: A–Zh).
- Тимч_МС – Тимченко, Є. (1866–1948/2002). *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* (Т. 1–2). ВПЦ „Літопис-XX”.
- Transliteracija:** Tymchenko, Ye. (1866–1948/2002). *Materialy do slovnika pysemnoi ta knyzhnoi ukrainskoi movy XV–XVIII st.* (T. 1–2). VPTs „Litopys-XX”.
- Тищенко, Т. (2014). *Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи: навчальний посібник*. Візаві.
- Transliteracija:** Tyshchenko, T. (2014). *Shkhidnopodilskiy rodylniy obriad: leksykohrafichnyi i tekstovyi opysy: navchalnyi posibnyk*. Vizavi.
- УК – Дидик-Меуш, Г., & Слободзяник, О. (2015). *Українські красовиди XVI–XVIII ст. Слово – текст – словник*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Transliteracija:** Dydyk-Meush, H., & Slobodziahyk, O. (2015). *Ukrainski kraievydy XVI–XVIII st. Slovo – tekst – slovnyk*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Фальк. – Фальковські, Я. (1937). З бойківсько-гуцульського пограниччя. *Літопис Бойківщини*, 9(7), 116–120.
- Transliteracija:** Falkovski, Ya. (1937). Z boikivsko-hutsulskoho pohranychchia. *Litopys Boikivshchyny*, 9(7), 116–120.
- ФСГД – Ужченко, В., & Ужченко, Д. (2000). *Фразеологічний словник східнослов'янських та східностепових говірок Донбасу*.
- Transliteracija:** Uzhchenko, V., & Uzhchenko, D. (2000). *Frazeolohichnyi slovnyk shkhdnoslobozhanskykh ta shkhdnostepovykh hovirok Donbasu*.
- ФСЛГ – Вархол, Н., & Івченко, А. (1990). *Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини*.
- Transliteracija:** Varkhol, N., & Ivchenko, A. (1990). *Frazeolohichnyi slovnyk lemktivskykh hovirok Shkhdnoi Slovachchyny*.
- Черепанова – Черепанова, Е. (1984). *Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья: словарь*.
- Transliteracija:** Cherepanova, E. (1984). *Narodnaia heohraficheskaiia terminolohiia Chernihovsko-Sumskoho Polesia: slovar*.
- Шек_ДИ – Шекерик-Доників, П. (2007). *Дідо Іванчик*. Редакція журналу „Гуцульщина”.
- Transliteracija:** Shekeryk-Donykiv, P. (2007). *Dido Yvanchik*. Redaktsiia zhurnalu „Hutsulshchyna”.
- Шек_Р – Шекерик-Доників, П. (2009). *Рік у віруваннях гуцулів*. Редакція журналу „Гуцульщина”.
- Transliteracija:** Shekeryk-Donykiv, P. (2009). *Rik u viruvanniakh hutsuliv*. Redaktsiia zhurnalu „Hutsulshchyna”.

- Шух. – Шухевич, В. (1899–1908). Гуцульщина (Ч. 1–5). *Материяли до українсько-руської етнології*, 2, 4–5, 7.
- Translitteracja:** Shukhevych, V. (1899–1908). Hutsulshchyna (Cz. 1–5). *Materyialy do ukrainsko-ruskoj etnologii*, 2, 4–5, 7.
- Яв. – Яворницький, Д. (1920). *Словник української мови* (Т. 1. А–К). Слово.
- Translitteracja:** Yavornytskyi, D. (1920). *Slovnnyk ukrainskoi movy* (Т. 1. А–К). Slovo.
- Brückner – Brückner, A. (1957). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wiedza Powszechna.
- Hnat – Hnat, A. (2003). *Krátky rusínsky slovník*. Trebišov.
- Janów – Janów, J. (2001). *Słownik huculski*. Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Rudn. – Rudnyc'kyj, J. (1962–1972). *An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language* (V. I, P. I–X).
- Skok – Skok, P. (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Kn. 1. А–Ј).
- Studia – Karaś, M. (Red.). (1975). *Studia nad dialektologią ukraińską i polską. Z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 44.

Література

- Білоусенко, П., & Німчук, В. (2009). *Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина)*. ТОВ „ЛІПС” ЛТД.
- Translitteracja:** Bilousenko, P., & Nimchuk, V. (2009). *Narysy z istorii ukrainskoho slovotvorennia (sufiks -yna)*. TOV „LIPS” LTD.
- Возняк, Т. (1998). *Тексти та переклади*. Фоліо. <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/vozniak-lib.htm>
- Translitteracja:** Vozniak, T. (1998). *Teksty ta pereklady*. Folio. <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/vozniak-lib.htm>
- Гоца, Е. (2010). *Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах*. Гражда.
- Translitteracja:** Gotsa, E. (2010). *Nazvy yizhi y kukhonnoho nachynnia v ukrainskykh karpatskykh hovorakh*. Grazhda.
- Єрмоленко, С., Харитонova, Т., & Ткаченко, О. та ін. (1998). *Мова в культурі народу: план-проспект. Мовознавство*, 4–5, 3–17.
- Translitteracja:** Yermolenko, S. S., Kharytonova, T. A., & Tkachenko, O. B. ta in. (1998). *Mova v kulturi narodu: plan-prospekt. Movoznavstvo*, 4–5, 3–17.
- Єрмоленко, С. (2009). *Мінлива стійкість мовної картини світу. Мовознавство*, 3–4, 94–103.
- Translitteracja:** Yermolenko, S. (2009). *Minlyva stiikist movnoi kartyny svitu. Movoznavstvo*, 3–4, 94–103.
- Задорожня, І. (2021). *Географічна лексика лівобережних середньонадніпрянських говірок: склад, варіювання семантичної структури* [Дисертація на здобуття

наукового ступеня кандидата філологічних наук, Інститут української мови НАН України]. Інститут української мови НАН України. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Zadorozhnia_Dys.pdf

Transliteracija: Zadorozhnia, I. (2021). *Heohrafichna leksyka livoberezhnykh serednonaddniprianskykh hovirok: sklad, variuvannia semantychnoi struktury* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [rozprava doktorska], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy]. Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Zadorozhnia_Dys.pdf

Зінченко, І. (1997). *Номінація вишивальних технік у гуцульських та суміжних з ними говірках* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Інститут української мови НАН України].

Transliteracija: Zinchenko, I. (1997). *Nominatsiia vyshyvnykh tekhnik u hutsulskykh ta sumizhnykh z nymy hovirkakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].

Іващенко, В. (2006). *Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології)*. Видавничий дім Дмитра Бураго.

Transliteracija: Ivashchenko, V. (2006). *Kontseptualna reprezentatsiia frahmentiv znannia v nauково-mystetskii kartyni svitu (na materialy ukrainskoi mystetstvoznavchoi terminolohii)*. Vydavnychiy dim Dmytra Buraho.

Іліаді, О. (1999). Гніздо з основою **vьrx* / **vьrŝ* за даними слов'янської ономастичної та апелятивної лексики (матеріали для реконструкції). В М. Желєзняк (Ред.), *Slavica ta baltica v onomastytsi Ukraini* (ss. 104–108).

Transliteracija: Iliadi, O. (1999). Hnizdo z osnovoiu **vьrx* / **vьrŝ* za danymy slovianskoi onomastychnoi ta apeliativnoi leksyky (materialy dlia rekonstruktsii). W M. Zheliezniak (Red.), *Slavica ta baltica v onomastytsi Ukrainy* (ss. 104–108).

Іліаді, О. (2001). *Етимологічне гніздо з коренем *ver- у праслов'янській мові*. ДІАУ.

Transliteracija: Iliadi, O. (2001). *Etymolohichne hnizdo z korenem *ver- u praslovianskii movi*. DLAU.

Козлова, Р. (1997). *Структура праславянського слова. Праславянское слово в генетическом гнезде*. БелГУТ.

Transliteracija: Kozlova, R. (1997). *Struktura praslavianskoho slova. Praslavianskoe slovo v henetycheskom hnezde*. BelHUT.

Колєсник, Л. (2016). *Номінація людини в покутсько-буковинських говірках: генеза та просторове варіювання* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Додатки, Інститут української мови НАН України].

Transliteracija: Koliesnik, L. (2016). *Nominatsiia liudyny v pokutsko-bukovynskykh hovirkakh: heneza ta prostorove variuvannia* [Dysertatsiia na

- zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk. Dodatky [rozprawa doktorska], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].
- Левченко, О. (2005). *Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект*. ЛРІДУ НАДУ.
- Translitteracija:** Levchenko, O. (2005). *Frazeolohichna symbolika: lnhvo-kulturolohichnyi aspekt*. LRIDU NADU.
- Леснова, В. (2004). *Номінація рис людини в українських східнослов'янських говірках*. Альма-матер.
- Translitteracija:** Liesnova, V. (2004). *Nominatsiia rys liudyny v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh*. Alma-mater.
- Личук, С. (2015). *Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника]. Онлайн-бібліотека Чтиво. https://shron1.chtyvo.org.ua/Lychuk_Svitlana/Semantyka_ta_struktura_narodnykh_heohrafichnykh_nazv_Ivano-Frankivshchyny.pdf?
- Translitteracija:** Lychuk, S. (2015). *Semantyka ta struktura narodnykh heohrafichnykh nazv Ivano-Frankivshchyny* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [rozprawa doktorska], Onlain-biblioteka Chtyvo. https://shron1.chtyvo.org.ua/Lychuk_Svitlana/Semantyka_ta_struktura_narodnykh_heohrafichnykh_nazv_Ivano-Frankivshchyny.pdf?
- Мартінова, Г., & Щербина, Т. (2020). Лексика на позначення рис характеру й поведінки людини в „Словнику середньонадніпрянських говірок”. *Мовознавчий вісник*, 28, 47–57.
- Translitteracija:** Martynova, H., & Shcherbyna, T. (2020). Leksyka na poznachennia rys kharakteru y povedinky liudyny v „Slovnyku serednonaddniprianskykh hovirok”. *Movoznavchyi visnyk*, 28, 47–57.
- Мацьків, П. (2007). *Концептосфера БОГ в українському мовному просторі*. Коло.
- Translitteracija:** Matskiv, P. (2007). *Kontseptosfera BOH v ukrainskomu movnomu prostori*. Kolo.
- Оскірко, О. (2018). *Назви їжі у східноpodільських говірках* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького].
- Translitteracija:** Oskyrko, O. (2018). *Nazvy yizhi u skhidnopodilskykh hovirkakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Cherkaskyi natsionalnyi universytet im. Bohdana Khmelnytskoho].
- Остапчук, Я. (2012). Номінативне та понятійне поле концепту IMAGINATION. *Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Серія „Філологія”, 29, 161–163.*
- Translitteracija:** Ostapchuk, Ya. (2012). Nominatyvne ta poniatiiine pole kontseptu IMAGINATION. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu „Ostrozka akademiia”. Seriia „Filolohiia”, 29, 161–163.*

- Потапчук, І. (2012). *Народна географічна термінологія в західноpodільських говірках* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки].
- Transliteracija:** Potapchuk, I. (2012). *Narodna heohrafichna terminolohiia v zakhidnopodilskykh hovirkakh* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [rozprawa doktorska], Skhidnoievropeiskyi natsionalnyi universytet im. Lesi Ukrainky].
- Різник, В. (2017). *Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддніпрянського суміжжя* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка].
- Transliteracija:** Riznyk, V. (2017). *Nazvy yizhi ta kukhonnoho nachynnia v hovirkakh nadsiansko-naddniprianskoho sumizhzhia* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka].
- Сіденко, Н. (2003). Географічна апелятивна лексика говірки села Куйбишеве Матвіїв-Курганського району Ростовської області. *Діалектологічні студії*, 2, 112–119.
- Transliteracija:** Sidenko, N. (2003). Heohrafichna apeliatyvna leksyka hovirky sela Kuibysheve Matviiv-Kurhanskoho raionu Rostovskoi oblasti. *Dialektolohichni studii*, 2, 112–119.
- Слободян, О. (2017). *Географічна народна термінологія східнослобожанських говірок Луганщини* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Запорізький національний університет]. Запорізький національний університет. http://phd.znu.edu.ua/page//aref/02_2017/Slobodian_aref.pdf
- Transliteracija:** Slobodian, O. (2017). *Heohrafichna narodna terminolohiia skhidnoslobozhanskykh hovirok Luhanshchyny* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [rozprawa doktorska], Zaporizkyi natsionalnyi universytet]. Zaporizkyi natsionalnyi universytet. http://phd.znu.edu.ua/page//aref/02_2017/Slobodian_aref.pdf
- Тараненко, О. (2004). Енантіосемія. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (сс. 172–174). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Transliteracija:** Taranenko O. (2004). Enantiosemiia. W V. Rusanivskiy, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (ss. 172–174). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.
- Трубацев, О. (1980). Реконструкция слов и значений. *Вопросы языкознания*, 3, 3–14.
- Transliteracija:** Trubachov, O. (1980). Rekonstruktsiia slov i znachenii. *Voprosy yazykoznanii*, 3, 3–14.
- Хібеба, Н. (2021). *Бойківське весілля в текстах: обряд і слово*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

- Transliteracja:** Khibeba, N. (2021). *Boikivske vesilia v tekstakh: obriad i slovo*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Хомчак, Л. (2012). Назви обрядів шлюбного дня у надсянських говірках. *Вісник Запорізького національного університету*, 1, 463–476.
- Transliteracja:** Khomchak, L. (2012). Nazvy obriadiv shliubnoho dnia u nadsianskykh hovirkakh. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 1, 463–476.
- Шийка, С. (2013). *Народна географічна термінологія Ровеницини* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Інститут української мови НАН України].
- Transliteracja:** Shyika, S. (2013). *Narodna heohrafichna terminolohiia Rovenshchyny* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [rozprawa doktorska], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].
- Ястремська, Т. (2008). *Традиційне гуцульське пастухування*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Transliteracja:** Yastremska, T. (2008). *Tradytiine hutsulske pastukhuvannia*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Ястремська, Т. (2021). *Моделювання українського діалектного простору: концепти ВЕРХ / НИЗ*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Transliteracja:** Yastremska, T. (2021). *Modeliuvannia ukrainskoho dialektnoho prostoru: kontsepty VERKH / NYZ*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Bartmiński, J. (1986). Językowy obraz świata a spójność tekstu. W T. Dobrzyńska (Red.), *Teoria tekstu* (ss. 65–81). Ossolineum.
- Bartmiński, J. (1999). Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. W J. Bartmiński (Red.), *Językowy obraz świata* (ss. 103–120). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Grzegorzczkova, R. (1999). Pojęcie językowego obrazu świata. W J. Bartmiński (Red.), *Językowy obraz świata* (ss. 41–49). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Heidegger, M. (1950). *Holzwege*.
- Hrabec, S. (1950). Nazwy geograficzne Huculszczyzny. *Prace Onomastyczne*, 2.
- Kopińska, M. (2009). Język jako narzędzie interpretacji rzeczywistości – językowy obraz świata. *Mundu bat begirada anitz. Un mundo michas miradas*, 2, 53–76.
- Мацьківич, J. (1999). Co to jest „językowy obraz świata”. *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*, 11, 7–24.
- Rudnicki, J. (1939). *Nazwy geograficzne Bojkowszczyzny*.
- Żuk, G. (2010). Językowy obraz świata w polskiej lingwistyce przełomu wieków. W M. Karwatowska, & A. Siwiec (Red.), *Przeobrażenia w języku i komunikacji medialnej na przełomie XX i XXI wieku* (ss. 239–257).

Concept in the Worldview Model: Completeness of Source Representation

The main theoretical foundations of the interpretation of the linguistic worldview vs dialectal worldview are elaborated, and the peculiarities of their modelling with the help of concepts are also emphasized. The basic theoretical explorations and empirical studies of the concept on the example of binary opposition *TOP / BOTTOM*, an algorithm of concept analysis, which involves the formation of nominative and semantic fields, was modelled.

Significant attention has been focused on the importance of selecting sources that allow for the analysis of the concept and the identification of its core meanings, crucial for reflecting the worldview of language speakers. In this regard, the context in which the concept realizes its semantics is of particular significance.

The sources of the study are historical and regional dictionaries and texts, as well as linguistic atlases.

Accentuated on the importance of dialectal material studying, which, unlike literary language, is not limited by norms and rules, but makes it possible to trace the real course of thoughts of a dialectal speaker, to reveal the specifics of his word formation and worldmaking.

Keywords: dialects of the Ukrainian language, linguistic worldview, concept, context, semantics, dialectal text, dialectal dictionary, historical manuscripts.

Ганна Мартинова, Тетяна Щербина

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького, Черкаси

Вербалізація поняття „простір” у середньонаддніпрянських говірках

Проаналізовано лексико-семантичне поле простору, вербалізоване займенниковими прислівниками *тут*, *там* і їх фонетичними та словотвірними варіантами, визначено його ядро й периферію. Відзначено, що поняття „простір” у діалектних текстах безпосередньо пов’язане з особистістю мовця, який відчуває й ословлює дійсність із позицій свого „я” і сприймає навколишні об’єкти не лише у фізичному вимірі, а й в особистісному: *тут* – близький, свій, рідний; *там* – далекий, невідомий, чужий.

Докладно проаналізовано засоби і способи антропоцентричного представлення локативів, репрезентованих прислівниками *тут* і *там*, що становлять центр лексико-семантичного поля, позначуваного ними простору, чітко диференціюють його за опозиціями „близько / далеко”, „попереду / позаду”, „верх / низ”, „зовнішній / внутрішній”, „свій / чужий”, „відомий / невідомий”, вербалізованими в середньонаддніпрянських говірках та в їх маргінальних зонах.

Займенникові прислівники *тут* і *там* виявляють формальну варіативність, причому окремі фонетичні та словотвірні варіанти типові для центральних середньонаддніпрянських говірок, а деякі з них поширені тільки в західній і середньонаддніпрянсько-степовій маргінальних зонах.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, діалектний текст, займенникові прислівники, антропоцентризм, центр, периферія, середньонаддніпрянський діалект, маргінальні зони.

Простір і час – основні поняття, через усвідомлення яких людина означає та репрезентує своє існування. Різномасштабне сприйняття цих одиниць буття зумовлене, з одного боку, специфікою життєдіяльності, а з іншого – містичними й релігійними уявленнями мовця. Багатогранність відображення простору у свідомості людини (реальний, перцептивний, концептуальний, фізичний, геометричний, географічний, астрономічний, психологічний, соціальний, абсолютний і відносний, антропоцентричний, міфологічний) сприяла тому, що поняття „простір” здавна ставало об’єктом різномасштабних досліджень представників різних галузей науки. Незаперечний той факт, що наукові й народні уявлення про простір відрізняються, тому вивчення способів і засобів мовної репрезентації цих уявлень у діалектному мовленні актуальне.

У лінгвістиці простір розглядають як одну з перших реалій буття, уявлення про яку сформовані історично залежно від осілого чи кочового способу життя народу: для осілих існування було обмежене порівняно невеликою ділянкою землі (житло, поселення, поле тощо), для кочівника простір нескінченний. Порубіжні зони контакту цивілізацій, на теренах яких відбувається економічний, культурний, ментальний обмін, є ще й специфічними мовно-територіальними утвореннями. Вербальне представлення просторових понять відображає мовну картину світу та її національну специфіку, тому потребує ретельного різномасштабного вивчення й опису. Особливо важливі такі дослідження на діалектному матеріалі, цінність якого з огляду на активні динамічні процеси в лексиці невідомо зростає.

Зацікавлення мовною репрезентацією поняття „простір” у середньонадніпрянських говірках зумовлене не тільки особливістю лінгвістичних процесів, пов’язаних із контактуванням цих говірок із суміжними діалектами, а й тим, що досліджуваний регіон особливий за розташуванням на межі двох природно-географічних зон – лісостепу і степу, а це створило специфічні умови для формування традиційної виробничої культури. Саме відтворення в мовленні респондентів особливостей довкілля, побуту, звичаїв крізь призму просторових уявлень у центрі ареалу середньонадніпрянського діалекту та на його периферії і стало об’єктом нашого студіювання.

Мета дослідження – проаналізувати засоби і способи антропоцентричної вербалізації поняття „простір”, визначити ядро й периферію цього лексико-семантичного поля у зв’язних розповідях носіїв середньонадніпрянського діалекту та його маргінальних зон. Зауважимо, що окремі мовні елементи вираження просторової семантики в зазначеному ареалі, зокрема прийменниково-відмінкові конструкції з обставинним значенням, обставинні прислівники місця, фрагментарно були висвітлені в попередніх публікаціях авторів (Мартинова, 2014; Щербина, 2015; Мартинова &

Щербина, 2022), однак системного вивчення репрезентантів поняття „простір” у середньонаддніпрянських говірок та в їх порубіжних зонах не було, у чому й полягає новизна нашого дослідження.

Джерелом фактажу стали збірники діалектних текстів із текстотеки Середньої Наддніпрянщини (ГПК; ГЗП; ГЧ), де в різнопланових монологах, діалогах і полілогах відтворено локальну своєрідність господарської діяльності, особливості традиційного матеріального й духовного життя діалектоносіїв.

Методологічним підґрунтям є описовий метод (систематизація й лексико-семантичний аналіз репрезентантів просторових понять), елементи методів компонентного аналізу (для виявлення компонентів семантичної структури лексем), ареалогічного (для опису поширення варіантів первинних прислівників *тут*, *там* і з’ясування специфіки їх семантики та функційного навантаження), суцільної вибірки (для добору матеріалу з діалектних текстів), кількісних підрахунків (для увиразнення центру й периферії лексико-семантичного поля простору, репрезентованого локативами *тут*, *там* і їх фонетичними та словотвірними варіантами). Головним критерієм належності до ядра чи периферії лексико-семантичного поля „простір” є формальне варіювання його компонентів та ступінь виразності їх локальної семантики.

Історіографія. Мовна реалізація просторових уявлень не раз була об’єктом різноаспектних досліджень українців – мовно-історичних (Павло Чучка, Віктор Шульгач), етнолінгвістичних (Віталій Жайворонок, Ірина Железняк), словотвірних (Ярослава Закревська, Ніна Клименко, Надія Сіденко), синтаксичних (Іван Вихованець, Тетяна Сердюкова). Із різною повнотою номінації місця та простору репрезентовані у словниках літературної мови й у спеціальних діалектологічних лексикографічних працях чи в додатках до дисертацій, зокрема представлені народні географічні чи землеробські терміни різних ареалів: лівобережних середньонаддніпрянських говірок (Ващенко, 1968; Задорожня, 2021), західноподільських (Потапчук, 2012; Шийка, 2016), волинських (Данилюк, 1997), наддністрянських (Шило, 2008), бойківських (Онишкевич, 1984), східнополіських (Дорошенко, 1962), східностепових (Сіденко, 2003), східнословобожанських (Слободян, 2017) тощо. Діалектні локативні найменування із семантикою місця як складники інших лексико-семантичних парадигм проаналізовані в наукових студіях Олексія Євтушка (Євтушок, 1993), Зиновія Бичка (Бичко, 1997), Катерини Глуховцевої (Глуховцева, 2005), Григорія Аркушина (Аркушин, 2014), Руслана Сердеги (Сердега, 2012), Лариси Тищенко (Тищенко, 2014). Новаторський підхід до аналізу просторових понять продемонструвала Тетяна Ястремська, змоделе-

лювавши лексико-семантичний простір мови, основою якого слугують структурно-семантичні системи, сформовані в межах бінарної опозиції *верх / низ*. Увагу дослідниці зосереджено на функціонуванні номінативних одиниць у всіх наріччях українського діалектного континууму та в різні історичні періоди (Ястремська, 2021).

Параметри поняттєвого поля „простір”. Учені неоднозначно встановлювали параметри поняттєвого поля „простір”. Зокрема в науковій літературі висловлюють думку про відсутність характеристик простору як такого, а підґрунтям його диференціації вважають досвід і потреби суспільної самоорганізації того чи того соціального угруповання (Кривицька, 2016, сс. 77–90). З огляду на антропоцентричність поняття „простір” у лінгвістиці послідовно виокремлюють два його різновиди: фізичний, в основі якого – локативні відношення між орієнтиром, об’єктом орієнтування та спостерігачем, і нефізичний (духовний, ментальний, соціальний, культурний, абстрактний), ґрунтований на взаєминах людей та екстрапольованих на них просторових понять. Класифікуючи фізичний простір, Світлана Лутова виокремлює мікрополя на позначення узагальненої назви простору, терапростору, віртуального простору, медіального простору (Лутова, 2019, сс. 7–12). Узагальнюючи напрацювання попередників, Тетяна Ястремська відзначає вторинність нефізичного простору, зумовлену антропоцентричністю мовної картини світу: „У світосприйнятті людини основним є фізичний вимір, який має здатність трансформуватися, слугує основою і зразком для творення інших просторів – духовного, соціального та абстрактного” (Ястремська, 2021, сс. 154–160).

Як бачимо, підходи до аналізу просторових понять різноманітні й неоднозначні. Обрання принципів і методів дослідження залежить не лише від об’єктивної форми існування предметів позамовної дійсності, а й від матеріалу та мети опису. У діалектних текстах фізичний і нефізичний різновиди простору постають у єдності й репрезентують унікальну картину світу діалектоносія, що є невід’ємним складником національної картини світу.

Репрезентація фізичного простору – *центр / периферія*. У дослідженні розглядаємо репрезентацію фізичного простору в мовленні носіїв середньонаддніпрянських говірок у протиставленні *центр / периферія*. Засвідчені мовні одиниці із просторовою семантикою вказують на безпосереднє місце дії чи на її напрям і здебільшого представлені у вигляді бінарних опозицій: „*верх / низ*”,

„близько / далеко”, „попереду / позаду”, „правий / лівий”, „відомий / невідомий”, „зовнішній / внутрішній”, „свій / чужий” тощо.

Поняття „фізичний простір” у досліджуваному ареалі репрезентоване прислівниками (зокрема ядро мовного вираження просторових понять становлять первинні адвербіативи *тут, там, отуди, де, куди* (див. Мартинова, 2014; Щербина, 2015)), а також іменниками, дієсловами, прийменниково-відмінковими конструкціями (див. Мартинова & Щербина, 2022). У нашому дослідженні схарактеризовано просторові відношення, виражені прислівниками *тут, там*, що є давніми відзайменниковими похідними від праслов'янського кореня *-t-*, зокрема в староукраїнській мові засвідчені варіанти *tu, tuto, tamo*, а в староукраїнський період дослідники фіксували старовинні форми *ту, тутоть, тудо, тут і тамо, там* (див. Німчук, 1978, сс. 344–345, 348, 350, 371). Прислівники *тут і там* найбільш частотні в діалектних текстах, наприклад, у текстотечі середньонаддніпрянських говірок нараховуємо 4 396 цих одиниць і їх словотвірних і фонетичних варіантів, із них *тут* використано 880 разів, а *там* – 3 516; у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя їх співвідношення також на користь прислівника *там*, відповідно 174 і 240 адвербіальних одиниць.

Уявлення оповідача про простір пов'язане з розташуванням у ньому й окресленням місця, де відбувається дія або розгортається стан чи процес, чи з фізичним напрямком дії або руху. Залежно від способу локалізації дії, стану або процесу виокремлюємо кілька груп лексичного вираження місця дії.

Бінарне протиставлення „близько / далеко”. Першу групу формують мовні одиниці, що визначають статичну та динамічну локалізацію за віддаленням від просторового орієнтира або навколо нього і слугують для вираження бінарного протиставлення „близько / далеко”. Найчастотніші з-поміж них – займенникові прислівники *тут і там*, а також їх фонетичні й словотвірні варіанти: *тут, туто, тута, тутого, тутого, отут, отуто, отутого, утутого, отутово, тутечки, тутички, тутичка, туточки, тутичко, отутечка, отутички; там, отам, отамо, тамечка, тамичка, тамички, тамин'ка, тамин'ки, отамичко, отамичка, отамого*, причому деякі з них поширені тільки в центральній правобережній (*тутичка, туточки, отутички, тутого, тутого, утутого, тамичка, тамички, отамичко*) чи лівобережній (*тутичко*) частинах середньонаддніпрянських говірок, їх західній (*тудо, тута, тамин'ка, тамин'ки*) чи середньонаддніпрянсько-степовій (*отутечка, отамого*) зонах. Відзначимо також, що в лівобережних середньонаддніпрянських говірках засвідчено тільки один варіант локатива *там* – *отам*.

Прислівник *тут* і його варіанти окреслюють місце, де відбувається дія чи розгортається стан або процес: *оц'а ж с'тарша / кончил'а тут в'іс'ім кл'ас'ів да пошл'а ж у Кийів* (ГПК, с. 36); *гойдалка називал'ас'а / од'не с'тане тут / а д'руге тут / та й роз'гойдуйут'* (ГПК, с. 245); *оце со'с'едка ц'а зараз тут / у о'нуки живе тутич'ка* (ГЗП, с. 31); *жила тут кн'агин'а / Дар'їя / і туте"чки во'на в л'іс'і посилилас'а* (ГЧ, с. 483); *і тутички виросла к'в'іточка / мати й мачуха називайіц'а* (ГЧ, с. 486); *тут / ди'тино / хрест сто'їав* (ГЧ, с. 508), *бухлики це називал'ос'а // о'тут виши'вал'ас'а ма'нишка* (ГЧ, с. 521), або ж позначають локалізацію названого суб'єктом предмета: *а бул'а в най'мах у Пишному / тут си'ло йе Пишине* (ГЗП, с. 107); *о'тут ста'вок був здо'ровий* (ГПК, с. 127); *са'чок / куртки ми ти'пер ка'жим / а то'д'і са'чок шивс'а / ну йак куртка / а тут п'ідрублиний ота'ко / руб'ц'і так'і ве'лик'і / так'і бу'ли по'над низом / а тут йак хто коми'ре'ц'ийакий нив'личкий при'чепе о'тут висо'ко* (ГЧ, с. 220); *оце ж так тут бу'ло / п'рот'ів печ'і / де оце то'пиц'а / а оце ж тут лава пи'редн'а / тут мисник сто'їав* (ГЧ, с. 271); *а тут в'уставка оце виши'та* (ГЧ, с. 506); *ну тут зашну'ровувалос' // оце бо'т'інок називавс'а ну це вих'ідн'і шчи'талис'а вже* (ГЧ, с. 555); *а тут ч'іпл'алис'а дука'ч'і* (ГЧ, с. 521); *ота'ка йес'т' / пис приши'вайіц'а / істи'реду / оце отако'го / о'тутичка шоб бу'ло* (ГЧ, с. 574), *тутичка в по'лах ч'орна / а с'пина и'нача / с'і'час жи'л'етка ка'жут'* (ГЧ, с. 559); *оце о'тут бу'ла ма'н'іжка / а тут в'устовки* (ГЧ, с. 540); *оц'а'го жи'л'етка / та'ка во'на / та'кий кор'сет вд'і'вавс'а по'верх со'рочки / а тут виши'та со'рочка // а оту'то / по'йа'си* (ГЧ, с. 552).

Більшість із названих прислівників поширені в усьому середньонаддніпрянському ареалі та стали літературно нормативними (*тут, отут, там, отам*) чи поширені в розмовному стилі (*о'тутечка, туте"чки, тутички, оту'то, ота'мо*), водночас варіант *оту'то'го* становить специфіку говірок його південної зони (Щербина, 2015, с. 131), зрідка трапляється в центральних лівобережних і правобережних ще й у формах *туто'го, тута'го*: *і йак ото'пикл'о ми'не оту'то'го / ... ка'жут'л'іка'р'і / опинди'ц'іт'буде* (ГЧ, сс. 299–300); *а в нас туто'го / по'мойиму с'тарший л'ейт'енант / у гра'натах / авто'мат у його // оту'то'го* (ГЧ, с. 427); *а мага'з'ін був у нас оту'то'го / де с'і'ч'ас Ч'убате"нки жи'вут'оце* (ГЧ, с. 490); *ми в п'ятди'с'ат'ім год'і пири'їхали с'у'ди / ... то тута'го п'рот'ів Григора / за'Ол'іно'у хато'у* (ГЧ, с. 490). Часто варіант *оту'то'го* фіксуємо в говірках західної периферії середньонаддніпрянського ареалу: *оце коли'хал'и йіх у кол'ис'ках / а в ко'го то був оту'то'го моту'зок* (ГПК, с. 279); *сп'ідни'ц'і широк'і / з ота'кими л'ишт'вами / ота'к'і л'ишт'ви // оту'то'го / ото'за'рубл'ане / ота'ке // іде'тейу сп'ідни'ц'ийу с'у'ди / ту'ди; з'бори оту'то // ... а бурка то та'ка шита із бри'зенту / над'івайіц'а од*

дошчу кап'лиш // **отуто**го (ГЧ, с. 754); де записано ще й *тут*о, *тута*: *дериво та*ке *довге* / *та во*ни так **тут**о *стругу*ва'и (ГПК, с. 315); в *ін* *зараз* у м'іс'течку *тоже* **тута** си'д'ів *коло* *церкви* (ГПК, с. 340).

Для говірок середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя характерний тільки варіант **отуто**го: до *пояса* / а *отут* був / **отуто**го *розкл'о*шон:е / *во*но ни кл'ош / а зби'ралос'а на *нитку*; с'у'ди *гет'пр'а*мий *чото* *рукав* / **отуто**го *ластка* *ж* о'ц'а *роби*ц'а; *було* **отуто**го / у *ком* ір'і / *тоже* *ком* ір / *соб* і'рали б'риж'і (ГЧ, с. 551); о'це *ж* до'рогойу *йдут'* / *пона*пиху'ют' **отуто**го *живо*ти та'к'і / *мов* / о'с'о *во*на пу'зата (ГЧ, с. 584); *йак* о'це'го *ж* н'і'мц'і *жи*ли *ж* о'це **отуто**го / *во*ни *ж* / б'і'гали *за* *молод'о*ж:у / *зоби*рали *молод'о*ж (ГЧ, с. 649).

Наддіалектне протиставлення „близько / далеко” в мовленні респондентів середньонаддніпрянських говірок підсилює опозиція статичних адвербіальних лексем *тут* (*отут*) – *там*, ужитих в одній фразі: **тут** *в нас* ка'зали *гори*ш'ки / а **там** бан'а'ки *оту*ди на *запад* (ГЗП, с. 218); *до*ч'ка *кол'о* нас / **тут** у си'л'і *жи*ве / а *син* у **Рос**тов'і / *зай*їхав / **там** *жи*ве (ГПК, с. 225); о'цей *же* Ва'сил' **там** *пост*ройі'в *хату* / *в* і'кон *ше* ни *вста*вл'ав / а *по*роблин'і *в*же *бу*ли *в* і'кна // і *жи*л'і'зом ук'рита // і *роз*кидав **там** / і о'це **тут** *ст*ройі'в (ГЧ, с. 419); *це* **там** *к*расн'і / а н'і'мц'і **тут** (ГЧ, с. 648); а *в* їх *хата* *бу*ла ни *з*го'рина / **там** *коло* *ста*в'ка *ж* *йе* / ни **там** *де* ви *з*на'йите / а **тут** *коло* *ста*в'ка (ГЧ, с. 562); *х* і'ба *в* і'н *зна*в ... / **там** *де* *жи*в / *шо* *во*но **тут** *роби*ц'а (ГЧ, с. 582); і **тут** *ба*би *в*же ни *бу*л'о / а **там** *бу*в *син* / *Ми*ко'л'а (ГЧ, с. 587). Водночас часто семантичне протиставлення *тут* / *близько* – *там* / *далеко* нейтралізоване через невелику відстань між об'єктами: ну *нас* *ва*ку'їрували *з* *Гри*би'н'ів / *а* *ж* у *З*'ікра'ч'і **тут** *за* н'і'ско'л'ко *к*'і'ломе"тр'ів / **там** *з*'іму'вали (ГПК, с. 105) або вказує то на одне місце, то на інше: і *все* *по* *но*во'му *к*ругу / **тут** *пи*т'айут' / **там** *пи*т'айут' / *при*з'рен'і'є / на *ро*боту *дуже* ни *уст*ройі'с':а (ГЧ, с. 264).

Лексему *там* діалектоносії використовують, указуючи на місце, більш віддалене порівняно з іншим, ближчим *тут*: *чо*тир'і *к*л'аси **тут** *кон*чил'а / *ро*бил'а **тут** у *кол*'госп'і / *зб*'ірал'и *кол*'ос'ки / *то* *о*там *миз* *пи*ш'ниці'ами / *да* *миз* *ж*итом (ГЗП, с. 73); а *то*д'і *і*деш **тут** *о*так *в*ерби *рос*тут' / **там** *о*сика *йа*кас' *рос*те / *та*мичко *уже* *р*'ів та'кий / *про*т'і'ч'ок *ти*ч'е / *ло*за ни *бу*де *де* *по*пал'о *рос*ти / і **там** *ло*за *рос*те (ГЗП, с. 209); а **тут** *уже* *п*рот'ів *го*род'ів **там** / *де* *ми* с'і'ч'ас / о'це *ж* до'датки / **там** *бу*в *о*стр'ів / на *о*стров'і *ка*зали / *то* **там** *бу*ло *п*'ідвише"нос'т' (ГЧ, с. 498); ни **там** *де* ви *з*на'йите / а **тут** *коло* *ста*в'ка // і **там** *во*ни *вс*'і о'це *ко*пи'т'івс'к'і *си*д'і'ли (ГЧ, с. 562). У текстах трапляється контамінація семантики *тут* – *там*, зумовлена різним сприйняттям відстані: чи щодо просторового орієнтира, чи з позицій

самого мовця: *пере*дом до клуба *сто*йав *пан*’с’кий дом і *тут* о’с’о ше шов’ковиц’а *там* (ГЧ, с. 495); і *там* був руко’пашний б’йй / *даже* о’*тут* за Лип’янкою (ГЧ, с. 648).

Семантичні опозиції протиставлення *там* / *тут*

Засвідчуємо й зумовлене тематикою діалектних текстів суб’єктивне лексичне протиставлення *там* / *тут*, пов’язане з такими семантичними опозиціями:

- „спереду – ззаду” стосовно тіла людини: *йак* ни’має *добро*го на’миста / *то* це ни’д’івка // *п’ят*’ / с’ім р’ад’к’ів *бу*ло / од’но *там* [ззаду на шії – Т. Щ.] *зач*’і’нало с’а / а *тут* [спереду на грудях – Т. Щ.] / *аж* п’ят’ р’ад’к’ів (ГЧ, с. 555), однак спостережено, що ця опозиція може нейтралізуватися на лексичному рівні, коли в тексті її презентує тільки лексема *тут*: *йак* *з*амужим у’же / *то* *ка*пор нази’вавс’а // *ота*’ко *ж* *ота*’ко / а *то*д’і *тут* *з*моршчички / а *тут* *та*’ке р’ів’нен’ке / і *тут* *то*д’і *з*ад’і *ота*’ко *з*б’ірайиц’а і *з*в’язуиц’а (ГЧ, с. 411) – або на семантичному, коли опозиція *тут*о / *там* формальна: а *тут*о *по*пе’ре’д ц’і’йейі *ха*ти *там* *бу*ла *та*’ка *ло*шчина (ГЧ, с. 495);
- „внизу – вгорі”: *ше* ми на *ни*зу жи’ли // *бу*ло два си’ла Моска’ленки і *К*’іт’л’ів / *по*’том *йак* пи’риси’лили на *сте*п / с’тали са’м’і Моска’ленки // *тут* во’но *ву*лиц’і / а *там* *ха*’ти *та*к *сто*йали (ГЧ, с. 267); о’*там* на *ни*зу л’у’дей ни *бу*ло / *там* во’да / а о’це *уту*то’го / де *за*раз *сте*п / о’це *тут* л’уди жи’ли (ГЧ, с. 416); і во’но *ж* ни те’ч’е / *тут* во’но *пид* кори’шок [про низ покрівлі – Г. М.] / а *там* во’но *та*к / оч’е’рет’і’ки о’*там* *з*л’амуиц’а *в*го’р’і (ГЗП, с. 142); во’на ши’рока [про спідницю – Т. Щ.] / *там* ши’рока / а *тут* *ти*’бе *п*’рамо с’т’а’гне *той* (ГЧ, с. 644), компоненти якого можуть варіюватися іншими прислівниками (*тут* – *туди*) *тут* [внизу – Т. Щ.] *хро*м *чо*рний / а *ту*ди [на халяхах – Т. Щ.] *хро*м *чи*р’воний (ГЧ, с. 512). Нейтралізацію бінарного протиставлення *тут* – *вгорі* / *там* – *внизу* спостерігаємо у фрагментах текстів, де йдеться про якесь конкретне місце на одязі: *ко*л’и *хол*’одна *зи*’ма / *то* *бу*л’и *з* сук’на с’вити *шил*’и / *це* *та*’ке ру’кава і *ота*’ко *тут* [зверху – Г. М.] *ш*ч’іл’нен’ко / а *тут* [внизу – Г. М.] *та*’ке р’ас’не / ... *та* *то*же *ж* *та*’ке / *до*вг’і ру’кава і о’*тут* *та*к *ш*ч’іл’нен’ко / *за*ст’ібайиц’а *ж* *ота*’ко до к’райу / а л’е *ж* *то*же *тут* *об*т’агнуто *йа*кос’ *ота*’ко / а *тут* *та*’ким р’ас’ним / *на*че с’борки / с’борки / с’борки (ГЧ, с. 410);
- „правий / лівий”: *та* *це* *ж* д’ів’чата гу’л’айут’ / *то* са’ми со’б’і *при*думуиут’ / *йак* на *ш*л’аху / *сто*йат’ од’на *сто*ро’на *там* д’ів’чата / *хло*пц’і *тут* (ГЧ, с. 364); о’це о’*тут* у *А*нан’йіа о’с’о *че*-

ре^нз о^со ц^у до^{ро}гу / шо **поп** ід го^{ро}дами с^уди / то **там** о^{це} во^{но} нази^вало^с а **на** о^ст^ров і (ГЧ, с. 498); о^там / де о^{це} бу^ли к^расн^і / по ту с^торону / а н^ім^ц і / по^{ле} зайн^али / зайн^али по^{ле} / а к^расн^і о^{це} ж о^тут / ну (ГЧ, с. 648);

- „свій / чужий”: а **тут** у нас у л^удей [у власних господарствах – Г. М.] йа ни бач^{ил}а / на^вєрно куп^лал^и / ни буду бри^хат^и / йа ц^ого ни бачил^а / а в^ів^ц і бу^ли в нас **там** у кол^гос^н і / ба^гато бу^ло (ГЗП, с. 142); п^іс^ла за^кінчин^а: а дару^ван^а: а мол^одий з мол^одой та сво^їмил^{уд} ми пове^ртайу^ц: а з пода^рунками до^дому і **там** про^довж^уйт^и гу^лати / і **тут** мол^одий та мол^ода та^{ко}ж об^ход^{ат} с^ид^ачих за сто^лами родич^{ів} (ГЧ, с. 415);
- „зовнішній / внутрішній”: а^{ле} бла^года^ра то^{му} лаву^шнику / ни ц^ому / а в^{же} / шо **тут** тор^гу^вав / а **там** бу^ла хв^іл^ийа (ГПК, с. 167); це во^{но} / о^{це}о **там** / х^тос^ч у^їє [фонозапис – Г. М.] / да / о^{це} так / і **тут** о^{це} в свик^рів і до^{ма} так йа бу^ла (ГЗП, с. 315); а й до свик^рів йа при^йшл^а / то й у їх та^кий сун^дук бу^в / ну сун^ду^чок / а зер^{но} бу^ло в йа^шч^ику і **тут** / і **там** [і дома в батьків, і тут у свекрів – Г. М.] (ГЧ, с. 184).

Семантична сутність аналізованих адвербіативів неоднорідна. За спостереженням Миколи Степаненка, „вони набувають того або того диференційованого значення, стають локативними об’єктами, за якими закріплено відповідне місце в навколишній дійсності, залежно від контексту чи ситуації мовлення, тобто репрезентують щоразу різне предметне значення в різних ситуаціях” (Степаненко, 2021, с. 108). Антитеза „близько / далеко”, яку в діалектних текстах представляють передовсім первинні прислівники-локалізми *тут* і *там* та їх варіанти *о^тут*, *о^там*, пов’язана із протиставленням „свій / чужий”, тому ми її аналізуємо і в просторовому аспекті, і на рівні суб’єктивного сприйняття діалектоносія, адже людина визначає простір „не тільки залежно від предметів, що її оточують, а й по відношенню до самого себе” (Слинько, 1968, с. 57). У зв’язку із цим дослідники неодноразово наголошували: „Людина є центром простору, не тільки точкою відліку, а й своєрідним «фільтром», через який проходить прийняття, розуміння простору та його об’єктів” (Ястремська, 2021, с. 67). У діалектних текстах засвідчено, що респондент ословлює поняття *тут* (*отут*) через призму ототожнення із власним „я” та пов’язаними з ним побутовими речами й об’єктами, зокрема з тілом людини: а в ін о^ста^ва ї^живий / да^к о^тут на вєс^т жи^вім рана в його (ГПК, с. 38); за^ди^ру^ту йу^пку і с^під^ни^цу / шо^б ни за^лопу^ват^и / о^тут [на нозі – Г. М.] по^вик^ручу^вал^а / ах / ру^ки по^мерз^ли / о^су^ди / бо **тут** [між ногами – Г. М.] те^пл^о (ГПК, с. 127); йак мо^ло^ду / да / йак мо^ло^ду /

завйа|зали плат|ком же кра|с'івим / а **отуто**|го [на шию – Г. М.] / |низку |бублик |ів нач |інл'али (ГЧ, с. 382); із її внутрішнім станом: уже н|лохше с|тало |л'уд'ам // **тут** ни с'у|да / ту|да (ГПК, с. 293); із місцем проживання: в **Ровнин**'с'к'і |облас'т'і на с|тан'ц'ійі / **там** же / а по|том на|правили на Пол'шу / в **Пол'ш'і тут** бу|ли (ГЧ, с. 440); з елементами одягу: о|це ж ман'іж|ки / і|ше й **о'тут** ви|шите (ГЧ, с. 573), виши|вали в|с'ак'і кв'іт'ки // а ман'іж|ки / то|нен'к'і це **о'тут** виши|вали // н|росто **о'тут** / і аж **о'тут** // ну |це вже бу|вало |посл'і вой|ни (ГЧ, с. 556); пойд|си / |даже до |церкви йдуть / о|цим |поясом / і |ше щоб **тут** |к'інц'і бу|ли й **тут** па|ц'орочки / то |це в'ін був праз|ничний (ГЧ, с. 556), **тут** на|б'ік по|ла / а **тут** то ск|ладочки (ГЧ, с. 552); із способом приготування виробів із тіста: цей кнши ро|бивс'а / о|так // корж розс|телиний / а то|д'і си|рединка |ц'іла / а **тут** ота|ко об|тикайіш |пал'цим / а то|д'і о|ц'і бокови|ни ота|ко / ра|з'ів три чи чо|тир'і с|тул'иш (ГЧ, с. 518).

Особистий простір мовця кількарівневий: це передовсім його житло, хата: **тут** |наша род|дина / **тут** |наша зароб|ила і |пити / і |йісти / |шоб нам за сто|лом |с'істи (ГЗП, с. 49); а **тут у хатинц'і** |тожси ж н'іч' бу|л'а / |шо |можси ж і |йісти |можна бу|л'о ва|рит' (ГЧ, с. 495); н|рал'и хо|дил'и на |р'ічку / по|моч'ат' **тут у хат'і** (ГЧ, с. 495); **тут** у|же |печ'і ни|ма / а то в **о|ц'ій хат'і** та н'іч бу|л'а (ГЧ, с. 511); бу|ли у |с'ін'ах або кла|довц'і / |шо ди|мар **тут** |топиц'а і |його з с'і|ней ни |видно (ГЧ, с. 538); ви|ходить' |бат'ко й |мати і хл'іб і с'іл' і при|ймають у|же в |хату // за|ход'ат' / а **тут** же си|д'ат' дру|жок |повно за сто|лом (ГЧ, с. 535). Навіть на етапі будівництва мовець сприймає хату власною територією, про яку говорить „тут”: зро|били за|м'іс / тут у|же баб'ів |треба / і |мужи|к'ів // у|с'і / із за|м'іса **тут** |робл'ат' |вал'ки // і |значит' / за|кла|дають **тут** ст'іну / ста|ють' дв'і моло|диц'і (ГЧ, с. 593). Хата для діалектоносія – сакральне місце, куди чужих не бажано було впускати: в'ін там [у літній кухні – Т. Щ.] у|же у |йіх і ночу|вав і все / а **тут** ни |можна бу|л'о / в **хат'і** ни |можна бу|л'о (ГЧ, с. 585), умос|тил'и |цих же ж / у|с'іх |йіз|дових по квар|т'ірах / а ми|не оста|вил'и **тут** / у **хат'і** (ГЧ, с. 529).

На другому рівні особистого простору мовця – двір, господарство: одч|н'а во|рота зай|ж|д|жайе // |шо **тут** [у дворі – Г. М.] у вас б|лаго (ГПК, с. 296); і хл'іб у |йіх |родит' / все |родит' / а **тут** [у бідному господарстві – Г. М.] зп'ід |кого ж ви повиз|ите / зп'ід |курки (ГПК, с. 287); |це |йім |хату |вистрой|л'и **тут** о|це / о|це на |ц'ій |хат'і / на |ц'о|му |д|вори|щ'і (ГЧ, с. 66); то вже **тут** / у |мене / на|при|мер / |кур'і кри|чат' |л'опайут' / а за|би|райут' |кур'і / за|би|райут' кро|л'і (ГЧ, с. 582), а також місце біля двору: а хл|опц'і |вже **тут** [на воротах – Г. М.] / моло|дойі / сто|йат' на|пого|тов'і / ст|ройн'і хл|опц'і / вор'іт'не (ГЧ, с. 379); сто|йат' **тут** на |цих во|ротах і ви|пус|кають' |йак|шо мид|вед'і|с'к'і // а мил'ни|чан'с'ких н'і (ГЧ, с. 537).

Третій рівень особистого простору становлять сусіди респондента, вулиця, куток, місце, де все знайоме: *о'то ж с'уди прийшл'а йа / посу'с'ід'с'к'і / і в'ін тут не'дал'еко жив* (ГПК, с. 35); *о'це тут був кол'ис'су'с'іда* (ГПК, с. 128); *о'це ж тут насли за шти'лем / а отуто'во на Зайчу'ков'ій го'р'і о'це ж на о'ц'ій го'р'і* (ГЧ, с. 88); *а тут п'ід ого'родами із 'р'іч'ки був прол'ів / 'р'іч'ка була п'ідн'ата / а ч'о'го // ос' тут коло Драника була з'ребл'а ви'лика* (ГЧ, с. 495); *в о'ц'ому угол'ку / тут Онопр'ійів'кий монас'тир / о / і ми о'це йак із Кули'к'івки пе'ри'ходим / то у йар / у ц'у'саму лош'чину / п'ідн'імайм'с'а і тут саме монас'тир* (ГЧ, с. 498); *о'тут / де Дави'денко жи'ве / Ол'жу'кова хата була* (ГЧ, с. 602); *і тут де йа ж жи'ву / на ц'ій сторо'ні* (ГЧ, с. 648); *тут у мене йе л'уди зна'ком'і* (ГЧ, с. 583).

Четвертий рівень – село, у якому живе діалектоносій, незалежно від того, народився в ньому й виріс чи з'явився за якихось обставин: *ну д'івч'ата жон'ками вже по'мерл'и й тут у Л'а'ш'івц'і бул'и за'мужн'і* (ГЗП, с. 29); *а в нейі було три доч'ки / і вс'і три доч'ки були тут у сил'і за'мужим* (ГЗП, с. 229); *а на Розд'во прийш'ли / все с'палине / н'і хат'ів / н'і'чого / бо в нас жи тут фор'с'ірували Д'н'і'про / та кат'уша йак уру'байе / так попал'ила тут на'голо сил'о / все пого'р'іло* (ГПК, с. 105); *чи йа'кийс' та'кий чи ку'пец' тут був / це ни за на'шої 'пам'яти* (ГПК, с. 138); *д'ад'ку / нате це п'іс'мо / бо тут [у селі – Г. М.] можут' йо'го за'держат'* (ГПК, с. 238); *у нас тут у сил'і були ж тро'хи сол'дат'ів* (ГЧ, с. 646); *тут тик'ла 'р'ічка Рос' / Ро'сошанц'і сил'о* (ГЧ, с. 508); *і тут йа жи'ла у ц'іх л'удей же ж / ну йак за ди'тину вз'ал'и / бат'ком і ма'тирийу з'вала // пири'п'сали во'ни на сво'ю фа'мил'і'у ми'не* (ГЧ, с. 526), а жителі інших населених пунктів – чужі: *н'е // чу'жа // чу'жа // во'на с Подо'рожн'ого / та бул'а за'мужим тут* (ГЧ, с. 528).

Зауважимо, що діалектоносій не відокремлює поняття *тут* від свого внутрішнього „я”, репрезентує його як таке, що не потребує пояснення чи удокладнення. Це засвідчує той факт, що в центральних середньо-наддніпрянських говірках слово *тут* трапляється 309 разів, і тільки у 39 випадках його семантику уточнено чи то в безсполучниковій конструкції: *у'носили с'ічку / со'ломи б'іл'а печ'і / тут же клали йі'йі* (ГЧ, с. 425), чи то в підрядній частині складного речення: *а тутич'ко / де в'івч'арн'а / ти з'найши / може / де бул'а / кри'ниц'а* (ГЗП, с. 195); *а о'це утут'ого / де'зараз степ / о'це тут л'уди жи'ли* (ГЧ, с. 416), чи то прийменниково-відмінковими формами: *тут у нас був той коза'чок* (ГЧ, с. 152); *але бол'шинст'во забрали в Красно'горс'кий монас'тир' / в'ін же тут 'рад'ом / у 'пару к'і'ломе"тр'ів* (ГЧ, с. 178); *а и'час о'се і в нас тут в'барах гул'айут'* (ГЧ, с. 208); *тут кол'о по'рога оп'ят' же ж сто'ят' / сто'їт' бат'ко й мати / ви'нос'ат' д'і'жу* (ГЧ, с. 242), *а тут на сти'ну йі'сти ми го'товили* (ГЧ,

с. 269) або прислівниками: *над і'вайє в ін оц'у со'рочку роз'ишту тут та'ку снє^дред'і і'ком ір тут та'кий* (ГЧ, с. 221), *нидалеко тут од нас / йо'го бат'ко тут на ко'н ушн'і робив* (ГЧ, с. 428). Таке ж співвідношення спостерігаємо й на периферії середньонадніпрянських говірок, наприклад, у діалектних текстах із говірок середньонадніпрянсько-степового порубіжжя зі 174 випадків уживання прислівника *тут* лише в 11 мовленнєвих ситуаціях респонденти вдаються до пояснення цієї лексеми за допомогою підрядних речень з обставинним значенням місця: *ми'не ост'авил'и тут / де ц'і сал'дати поси'л'ил'ис'а* (ГЧ, с. 529), частіше прийменниково-відмінкових конструкцій, у яких є вказівка на особисте, своє (у мене, в нас, у хат'і, у сил'і): *ко'манда шоб іш'л'и / іди / бо це ж в нас пиридо'ва тут сто'йал'а* (ГЧ, с. 655).

Досить часто в діалектних текстах біля прислівника *тут* із вказівним значенням використано прийменниково-відмінкові конструкції, що називають місце дії:

у + Р. в.: *а в нас тут у су'с'ід був то'же хлопчик* (ГПК, с. 294); *заїеж:ий двор був о'тут в Лисинк'ів* (ГЗП, с. 295); *ше гу'л'а тут у мате'р'і то'д'і ж / з'вечора* (ГЧ, с. 442); *о'це о'тут у Анан'іа о'с'о чере'з о'с'о ц'у до'рогу* (ГЧ, с. 498);

із + Р. в.: *і вуха із бо'ку о'тут / шоб брац'а дв'і кле'почки і то о двох кле'почках вуха* (ГЗП, с. 274);

коло + Р. в.: *йа са'ма сво'їх д'ітей во'дила ту'ди та хрис'тила / о'тут коло ц'еркви* (ГПК, с. 176); *а цей жура'вел'і ц'а ко'бочка тут кол'о цейі кри'ниці* (ГПК, с. 239); *бо ц'і ж коло о'коп'ів тут ж'али* (ГЧ, с. 428); *ос' тут коло Драника бу'ла з'ребл'а ви'лика* (ГЧ, с. 495);

край + Р. в.: *ви з'найите / во'но тут йак'раз жи край си'ла* (ГЧ, с. 157);

проти́в + Р. в.: *кл'а'дут' о'тут прот'ів обра'з'ів жи на л'ав'і с'іно* (ГЗП, с. 174); *то тута'го прот'ів Григора / за Ол'інойу хатойу / то там прот'ів йіх кам'інец'вр'іс* (ГЧ, с. 496);

на + З. в.: *на вири'тенце / на вири'тенце / а тут на з'ребін' / та ску'бу* (ГЗП, с. 233);

через + З. в.: *тут чириз го'роди та'ка баба* (ГЗП, с. 30); *лава чириз у'с'у хату о'тут / лава бу'ла* (ГЗП, с. 210);

у (в) + З. в.: *ну нас ваку'їрували з Гриби'н'ів / аж у з'ікра'ч'і тут за н'ескол'ко к'і'ломе'тр'ів* (ГПК, с. 95);

за + О. в.: *нас повиз'ли ту'ди вже в ста'вок був о'тут же за гат'койу* (ГЧ, с. 208); *а за п'ут'ами тут та'кий по'лин'був* (ГЧ, с. 428);

миз + О. в.: *дак ме'не ото вл'...овил'...и о'тут миз горами* (ГПК, с. 35);

під (пид) + О. в.: *а в нас тут су'с'ід під л'ісом жив* (ГПК, с. 55); *а тут н'ід ого'родами із р'іч'ки був про'л'ів* (ГЧ, с. 495);

- попид + О. в.: а в ін б'ігав **попид** хатами тут / в ін й'йі п'ідмовив (ГПК, с. 39);
- у / в + М. в.: а то'д'і с'тал'а в кон'тор'і **о'тут** робит' (ГПК, с. 37); бо у нас д'ад'ко **тут у Трахте** миров'і н'р'адки робив (ГПК, с. 114); а ше с'тарша се'ст'ра йе в мене **тут в Баран'ім Пол'і** (ГПК, с. 206); йа од'на **тут в Мак'йівц'і** (ГПК, с. 271); жи'л'и ми о'це **тут в Мал'йі Силец'к'йі** (ГЗП, с. 167); о'це ж і доч'ка ц'а Гал'ка / **о'тут у дом'іках** во'на жи'ве (ГЗП, с. 29); **тут** сл'ужил'а в Кар'пил'овц'і (ГЗП, с. 53); в о'ц'ому угол'ку / **тут** Оноп'р'йівс'кий монас'тир (ГЧ, с. 498);
- по + М. в.: а **тут** / каже / та'кий д'і'док **по** р'іц'і: і д'і'журе лоткойу (ГПК, с. 236); то'д'і ж о'це **тут по** кон'ц'ах кра'сил'и нитки ц'і (ГЗП, с. 25); **тут по** су'с'ідству д'ід жив (ГЧ, с. 307);
- на + М. в.: то ми вже бу'л'и **на Андрейевц'і** / **тут** Вал'у // о' каже Пав'ло д'і'в'чата ос'у'же Андрейевка; а **тут** ко'пц'і **на** бо'лот'і / то ми вже при'шли (ГПК, с. 236); гос'поди / бу'ло **на** кли'нц'і **о'тут** жи' пособи'райуц'і: а / л'у'дей ба'гато / д'і'тей ба'гато (ГЗП, с. 216); а **тут на** сти'п'у йі'сти ми го'товили (ГЧ, с. 157); і все сил'о на го'р'і / жи'веш у'же / сорок с'ім год жи'веш **тут на** го'р'і (ГЧ, с. 287); бу'в **о'тут у** Сирг'йен'к'ів **на Шонгир'івичин'і** мл'ин бу'в (ГЧ, с. 301).

Найчастіше значення прислівника *тут* виражають прийменниково-відмінкові форми Р. в. із прийменниками *у, із, коло, край, протів* та М. в. із прийменниками *у (в), на*; зрідка фіксуємо локативи, представлені З. в. (*на, через, у (в)*) та О. в. (*за, миз, під (нид), попид*). Вони репрезентують різні лексико-семантичні одиниці, пов'язані з особистістю діалектоносія чи із предметами, особами, просторовими поняттями, об'єктами довкілля, що його оточують. Їх назви позначають простір, указаний прислівником *тут*, що є своїм і близьким для мовця.

Другий компонент аналізованого протиставлення – прислівник *там*, що позначає статичну та динамічну локалізацію за віддаленням від просторового орієнтира. Лексема *там* частіше вживана в мовленні респондентів, які в різних варіантах використовують її навіть в одному реченні: *і во'на о'то там* жи'л'а / і в ін ту'ди йі'здив / а в ін у'чивс'а в *Кийе* в'і / а то'д'і ж поча'л'и ст'ройіц'і: а / дак во'ни пост'ройі'л'ис' / **о'там** кол'о т'рет'ойі ш'кол'и (ГПК, с. 39); л'уди ж по'наб'ірал'и го'род'ів **там** на пол'і ба'гато / а йа ни по'дужайу / **таме** чка ми'н'і да'л'еко (ГПК, с. 45); то **там** н'рот'ів йі'х кам'інец'вр'іс' / о'це ж во'но т'а'гни'ц'і: а із Кам'янки / Пл'ак'івка / Рев'івка / о'це ж **там** цей кам'ін' висту'пав / сере'д р'іч'ки (ГЧ, с. 498); та ро'бил'и шл'ах / то'д'і бу'в **там** шл'ах / а це **там** пост'ройі'вс'а / ма'бут' / той д'ід / а шл'ах **о'там** до'рога / де п'ідс'тану'й'а / **о'там**

бул'а та до'рога (ГЧ, с. 655); л'ін'йя / чириз л'ін'йю тири'йхали / **там** ти'рейзд був зго'ри **там** (ГЧ, с. 574).

У текстах із середньонаддніпрянських говірок слово *там* ужито частіше, ніж *тут*, 3 516 разів, щоправда, часто воно зазнає партикуляції: о'нука го'товил'а **там** до та'ке / до с'а'ке ж хол'одне (ГПК, с. 51); а т'рохи у кост'рул'у в ту / **там** му'ки в'сипл'у т'рошки (ГПК, с. 52); ху'доб'і м'ішал'и / по'мийниц'і / о'то с'ічка бу'р'ак **там** чи шо (ГПК, с. 64); то во'ни з'найут' / шо во'ни по'йїхали заробили **там** гроши'н'ата / **там** по'накупл'али пла'точк'ів **там** / сп'ідничок **там** по'при'возили (ГЧ, с. 222). Наприклад, у текстах із говірок середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя слово *там* засвідчено 480 разів, однак половину вживань становить його використання у функції частки (це шо ж ми'н'і **там** год бу'л'о т'іки (ГЧ, с. 528); д'іти н'і'чим ни об'ї'жайут' / д'ешо **там** по'можут' це та'ке / а йа йім (ГЧ, с. 525); при'йїхали йа'к іс' **там** л'уди на ви'с'іл'а (ГЧ, с. 542)).

Водночас значна частина локалізмів, означених лексемою *там*, у досліджуваних говірках репрезентує різні відтінки семантики простору: ну ни з'найу / чи та з'руша й дос'і йе **там** / де во'на сто'йал'а на до'роз'і (ГПК, с. 133); а д'е'як'і ше й дос'в'ітки бу'л'и / то д'ів'ч'ата оста'йуц'а **там** ноч'у'ват' (ГПК, с. 159); а в йїх за'п'іч'у та'ка ко'робка і дос'ками зак'рито / та'кий за'п'ічок / шо м'ожна й л'а'г'ти **там** (ГПК, с. 169); ков'ганка і тов'качик та'кий / час'ник **там** тов'кли і с'ало (ГПК, с. 103) тощо. Уживаючись на початку повторюваних речень або перед однорідними членами речення, означає ‘в одному місці..., в іншому місці’: по во'рот'ах скр'із' с'ид'ат' ба'би / ба'би / ба'би / у ви'шитих сороч'ках / **там** йа'кийс' п'разничок / **там** кучка / **там** / **там** / **там** йа'к іс'п'і'н'і с'п'і'вайут' / а в'ечор' бу'л'о йак' ви'йде'ш / с'и'л'о ж гу'де / **там** му'зика / **там** п'іс'н'і (ГПК, с. 140); то **там** ї'жабка / то **там** ї'жабка с'идит' та к'вака у хат'і (ГПК, с. 237); манда'л'іна й бал'ал'айка / йак ни **там** му'зика з'ра'йе / то **там** / ох і гу'л'али (ГЧ, с. 654); а йа'ке г'арне / то йак ни **там** сп'і'вал'и / то **там** сп'і'вайут' (ГЧ, с. 656); **там** ку'ток та **там** ку'ток ізби'райиц'а та сп'і'вали (ГЧ, с. 662); о'це **там** м'іс'тов ни'ма'є / а **там** то'б'і команд'іровочн'і / а **там** той / патру'л'і с'ид'ат' (ГЧ, с. 606); г'оркойу п'ід'йїде / **там** / **там** / д'ужче' д'уйиц'а / д'ужче / на т'рет'йї ден' д'ужче / а то'д'і с'ходе (ГЧ, с. 513). Нерідко різні відтінки просторової семантики окреслено пестливими варіантами прислівника *там*: а то'д'і б'оч'ка йа'блук / то б'оч'ка / то **тамин'ка** / на'верно / м'іш'к'ів два / в'іс'ім'наду'ат' в'ідир' б'оч'ка (ГПК, с. 375); ти'пер ни д'ивл'ац'а / шоб бу'ло / **тамин'ки** п'лат'а чи сп'ідниц'а (ГПК, с. 377); а по'ден'о хо'дил'и л'уди / про'сил'и о'ц'і ж ба'гат'і / хо'дил'и ко'л'ол'и **там** чи с'адил'и / чи шо / все ро'бил'и **таличка** (ГПК, с. 171); і до'йїхал'и в По'мок'л'ах / о'таличка од

л'ісу / а **там** до|рога (ГПК, с. 55); а о|та|киц'ка за|хатою була / **отамичко** |жито росло (ГПК, с. 259); і во|ни в'ід|ц'іл' із |ц'ого сила |вийіхал'и аж у Груз'ію / в Ар|м'ен'ію / і **тамички** жи|л'и (ГЧ, с. 289); а |чириз од|ну |хату чи |чириз дв'і / **тамички** вдо|ва жи|ве (ГЧ, с. 583).

Локалізацію *там*, як і простір, позначений аналізованим вище прислівником *тут*, діалектоносій розмежовує за кількома рівнями, за віддаленістю себе (умовного центра) від просторового орієнтира, а також залежно від суб'єктивної оцінки локативних орієнтирів як „своїх” або „чужих”. І якщо на першому рівні особистого простору, означуваного локалізмом *тут*, перебувала хата мовця, то перший рівень віддаленого простору може становити житло, усе, що в ньому розташоване, однак не своє, чуже: де^ерив'іан'і |бараки двохпове^ер|хов'і / і о|то **там** с|пал'и ми (ГЗП, с. 42); у нас|тупну не^ед'іл':у з'ат'з доч|койу і |р'ідними приї|ж:айут' до бат'к'ів у|гост'і на по|калчини // гу|л'айут' **там** (ГЗП, с. 42); а в нас та|ка у ба|бус'і бу|л'а |хата / н'ів |хати |рубл'ина та|ка з дров'з|робл'ина / і та|ке н'ід|миш':а / шо **там** н'ід|хатою|п'ід поло|виною|кури си|д'іли (ГЧ, с. 137); це |водить'ха|з'айіна / |каже / поди|вис'а / йак ми **там** [у новій хаті – Т. Щ.] поро|бил'и / йак пост|ройі|л'и (ГЧ, с. 576); **там** [в хаті у сестри – Т. Щ.] у|же по|пирики|дало все |чисто / та во|но вже **там** ни бу|ло н'і|чого (ГЧ, с. 599); ку|тил'и кой шо в |хату / **там** ш'іс'т'год про|жил'и (ГЧ, с. 634); йак в об|ище|жит'і|ї / койки / |койки б'і|лен'к'і в р'ад / **там** стіл сто|їт' (ГЧ, с. 624).

Другий рівень віддаленості, що респондент означає словом *там* ‘у тому місці’, становить локалізація в межах двору чи поза ним, недалеко від нього: а це |каже с|тала / та див'л'ус' / с'в'ітиц':а в ну|в'іц':і / во|ни **там** (ГЧ, с. 482); а **там** квасо|лин':а бу|ло **там** на го|р'ішч'і (ГЧ, с. 484); та йа йшла / йшла та йшл'а та о|там за ха|тами за |тими / йак за|нала та|ку с|пичку (ГЧ, с. 153); о|ц'і поси|ден'ки / ну н'і|ду **там** т'рохи по|седжу дес'в су|с'ід'ів (ГПК, с. 369); приве^ез|ла куку|рузи / по су|с'ідс'ки о|там |косит' / о|д:айе (ГПК, с. 148); йо|го однокласни|ц'а / о|ц'а ж / Л'інка / вст'р'іла і до |себе пок|ликали до|дому / і **там** во|ни вже пос'н'ідали / бо в'ін приї|хав'рано / о // і пос'н'ідали / і в'ін у|же **там** і ос'таве'а (ГЧ, с. 492); **там** по су|с'ідс'ки жив той / шо |бат'ко з ним був у |Латв'і|ї // Гри|цик (ГЧ, с. 626); мовець її „наближує” іншими прислівниками (сюди): **там** жи|ла / |Дун'ка жи|ла / по|том Тир'тишиний с'у|ди жив (ГЧ, с. 513) – чи укладноє місце прийменниково-відмінковими конструкціями, підрядними реченнями: в |баби / де Боби|р'і жи|вут' / то **там** був д'ід / Ни|ч'айа Гри|ц'ка д'ід і |баба / |мате|рин'і бат'ки **там** жи|ли / і ми най|мали **там** три |годи |хату н'ід ш|вейну (ГЧ, с. 496). Цей рівень локалізації пов'язаний із просторовими орієнтирами в межах населеного пункту – спорудами (церквою), природними об'єктами (річка, ставок), громадськими місцями: б'і|л'а Д'н'н'ра лу|га / йа|ки бу|ли / **там**

тис'ач і безплатного м'йаса були / ни сотн'і а тис'ач і (ГПК, с. 105); **там** жи'зараз за тим насипом / де л'іс / та'зараз р'ічка (ГПК, с. 234); о'це ми жи'л'и о'там миз'лугом (ГПК, с. 236); ку'тил'а йа ту'хатку / аж **там** на т'ій'част'і то'же ж у Зи'лен'ках (ГПК, с. 155); а був у нас **там** кол'о кол'госпу в'ітр'ак (ГЧ, с. 128); і йа все б'ігала на той ку'ток / бо **там** в'мене б'іл'ше дру'з'ей було (ГЧ, с. 138); л'удей'дуже ба'гато / і ночу'вал'и **там** / в'церкв'і / кот'рим да'леко бу'л'о йти до'дому / то во'ни ночу'вал'и **там** в'церкв'і (ГЧ, с. 385); а во'на п'ішла прат' / а й'йі **там** кину'л'о / та в'оду / та й ут'опил'о (ГЧ, с. 589); в'йіх'хата бу'ла ни з'горина / **там** коло став'ка ж'є (ГЧ, с. 562); це бу'ла церква / о'це **там** був виг'ін (ГЧ, с. 594), а також частинами населеного пункту (кутками): поди'вилас'а йа / **там** Ниви'сел'івка / та на Ниви'сел'івц'і / та ка'жуть' // ну / з Ниви'сел'івки вс'іг'да мо'да йшла / бо **там** бу'ли д'ів'чата та'к'і / гарн'і / йак **там** в'одн'ій'хат'і бу'ло й'ако'с'так / три од'наков'іх / та в'дру'г'і (ГЧ, с. 584). Водночас мовець сприймає населений пункт і як „свій” простір, і як „чужий”, що засвідчує використання в одному контексті маркерів-опозитів „у нас” і „там”: йа во'зила сно'пи / йа пе'ре'ки'дал'ас' / у'воду'даже / Уз'ін' / йе **там** у нас Уз'ін' (ГПК, с. 142); хут'ір **там** у нас був / ну йа з'того'хутора й во'зила ту кар'топл'у (ГПК, с. 346); це **там** у нас йе / нази'вайц'а'Байравка / **там** р'ічка та'ка / й во'на **там** п'рала й'кинуло (ГЧ, с. 589).

Третій рівень „чужого” простору визначає локалізація поза межами „свого” населеного пункту: **там** у Поло'вец'к'ім / де став'ок і'де / та х'воста'т'агниц'а на Бизу'лату (ГПК, с. 234); так йа пошл'а в Гриб'йонку в'найми / да **там** о'то д'ітей'гл'ад'іл'а (ГЗП, с. 29); з'найши о'це йак н'ідеи / Се'мен'івка / то'д'і Гри'бл'і / то'д'і Товста / то о'це в Гре'бл'ах **там** (ГЗП, с. 160); так у йіх син в Пири'йаслов'і / та зайіж'д'жа'часто'ноч'у / і з'ат' / дес' **там** у Драбов'і (ГЧ, с. 157); Степан'ц'і з'найе'те / о'там'Йаблу'нів / де село на гор'і / о'там'П'іски / то **там** на'нос'ат'із'низу'в'ідрами'воду в'д'іж'ки (ГПК, с. 164); йак о'то й'іхати на'Уман' / у Ва'тут'іно **там** був м'йасокомб'інат (ГЧ, с. 606), а четвертий – за межами країни, „абсолютно чужий” простір: а то'д'і в Гир'ман'йу на'правл'али'служит' / в'ін во'йен'ий **там** (ГЧ, с. 144); кончив во'йну **там** у Венгр'йіі (ГЧ, с. 252); то'д'і вже о'то йак заб'рали / то вже то ни т'і'кав / так **там** і ос'тав'а і про'жив **там** [за кордоном, у Чехії – Г. М.] у'с'у жиз'н' (ГЧ, с. 259); заб'рал'и в Н'імеч'ину / от / а ц'а ж Йа'рина пирихо'вал'ас' // то пирихо'вал'ас'а / шо ни по'пал'а ту'ди / а / а ба'гато та'ких / шо добро'в'іл'но / думал'и / шо **там** же мед'будут'пит' // ба'гато ж та'ки по'вир'тал'ис'а / по'прий'ж'д'жал'и / ну це вже Ма'р'йіка то'же // то'д'і ж'бачиш / але по'мерл'а / бо во'на / й'йі й би'л'и / то т'і'кал'и / з'нал'и /

шо шо так же вмере / та ¹горичко / то т'ікал'а / та ко²го вп'ій¹мал'и / то в'бил'и **там** (ГЧ, с. 531).

Очевидно, окремий фізичний вимір для мовця становить космічний простір, що може слугувати другим компонентом опозиції „відомий / невідомий”, адже є дуже далеким і таємничим, пов'язаним в етносвідомості вірян із потойбічним життям для праведників: *а шо ви там* ¹бачите / *а йа ка²жу / з'ірку* ¹бачу *та²ку с'в'іт'ашчу* // *о²то* ¹ваша **там** дочка / *на т'ій* ¹з'ірц'і (ГЧ, с. 485). Номінації цього простору набувають значень виміру духовного, пов'язаного з поняттям „рай; царство небесне”.

Діалектоносій проєктує членування простору на „тут” і „там” із позицій орієнтира „я” (своє), а все віддалене від „я” сприймає чужим. Підтвердженням тези про оцінку маркованість лінгвокультурологічної категорії „свій – чужий” (Шепель, 2021, с. 253) є випадки, коли прислівник *там* у діалектних текстах удокладнює лексеми-локалізми із негативною семантикою: *ну шо з боло¹та* ¹можна вз'ат' / *с'мерд'ава та²ка шо / там* ¹і ¹риби вже поло¹вини *ни¹ма т'ій¹ / шо була / ни¹ма* (ГПК, с. 104), де *боло¹то* ‘непротічна водойма із застоюною водою та наслідками гниття водоростей і мікроорганізмів’; *а во¹но прийшло та п'ішло / там* ¹шали¹на така / *ни жи¹ли ше л'уди / а* ¹зараз жи¹вут' (ГЧ, с. 599), де *шалина* ‘глухе, невпорядковане, заросле деревами, кущами місце’ (ССГ, с. 462); слова зі значенням розмежування території за якимись природними ознаками: *а л'іс¹ник наг'нав'а / йо²го там* ¹урочиш¹че / *це йа²кос'там* во¹но нази¹вайіц'а / *п'ід Либиди¹ном*, де *урочиш¹че* ‘глибокий, зарослий кущами яр’ (ГЧ, с. 626); *і о²то по¹том* ¹беле¹бне¹м той бу¹гор з'а¹йав / з'а¹йав і **там** ¹пустир був (ГЧ, с. 179); *вистройіл'ис'а / то там* ¹та²ка дол'іна / *шо прибува во¹да / йа²к сн'іг упа¹де рап¹тово наве¹с'н'і* (ГЧ, с. 228); *на ц'ій сторо¹н'і нам да¹ли / і* ¹Мотр'і / *а о²то посл'ед'н'а* Груни¹ха / **там** ¹ни да¹ли / бо **там** ¹балка була (ГЧ, с. 419); *за Фл'ар¹к'івко¹йу* ¹Жаботин начи¹найіц'а / *у Фл'ар¹к'івку* ¹вій¹ж:айе¹ш / **там** ¹Ми¹хайл'івка¹р'івни¹н:а / *Ми¹хайл'івка* р¹н'іше нази¹валас'а *Прус:е* си¹ло / і **там** ¹р'івни¹на / **там** ¹ни¹ма / *ни го¹ристо* (ГЧ, с. 497); *полів, із яких зібрано врожай зернових культур: де п'росо по¹с'ійут' / то там* ¹каж¹ут' ¹п'р'існиш¹че / **там** ¹на ¹п'р'існиш¹ч'і по¹с'ійи¹мо (ГЧ, с. 168); ¹житниш¹че / **там** ¹де ¹жи¹то / *так во¹ни о¹р'ут'* (ГЧ, с. 238); найменування відокремлених частин населених пунктів (*хутір* ‘виселок’ (Журавка, Лебедин Шполянського р-ну Черкаської обл.): *т'іки із Жаботина* ¹війіхав *вп'раво / там* ¹Гу¹синий ¹йар (ГЧ, с. 497); *мати* ¹війшла ¹зам'іж / **там** ¹був ¹хутор ¹Будо-Либиди¹нс'кий (ГЧ, с. 595) тощо.

Найчастіше в діалектних текстах засвідчено використання прислівника *там* із вказівним значенням, що замінює відповідну йому обставину місця, виражену прийменниково-відмінковими конструкціями:

- до + Р. в.: с'віткa о'це / то зда'йут' його **до мор'а** / **там** його з'іб'йут' / а то'д'і при'воз'ат' скот'коване сук'но (ГЧ, с. 522); з'разу іди'мо **до с'іл'с'кої'ради** / бо **там** у'мене^в бу'ли родич'і (ГЧ, с. 534);
- коло + Р. в.: і по п'яди'с'ат грам хл'іба д'ілили **там** 'коло 'кухн'і л'уд'ам (ГЧ, с. 661); ну йа з'райус'а 'кол'о д'ітей' / зас'нул'а / **там** ми'не н'іх'то ни шу'кав (ГЧ, с. 528);
- на + З. в.: гай'да на вино'кур'н'у ку'пац':а / а **там** риба'ки (ГЧ, с. 641); ви'воз'ат' на ц'винтир' / ви'копали й'аму **там** ви'лику / та в од'ну й'аму ски'дають' (ГЧ, с. 660); по'йхав на Кав'каз / **там** уст'ройі'в'а (ГЧ, с. 539);
- за + З. в.: вз'ал'а 'того хл'опц'а с'обойу / су'с'ідс'кого / і п'іш'л'и ми / **за Чиг'рин** / і **там** о'то про'сил'а (ГЧ, с. 527);
- у / в + З. в.: 'разом та й іш'ли в 'церкву / отсто'йали **там** с'лужбу і пороз'ходилис'а по до'мах (ГЧ, с. 590), Л'он'а п'ішов / п'ішов у шандот'рест' / і в'ін **там** ку'рив (ГЧ, с. 635);
- через + З. в.: **там** / **там** 'чириз до'рогу су'с'ідка жи'ла (ГЧ, с. 620);
- під + О. в.: зас'нул'а п'ід 'тином і спл'у **там** / н'іч пи'рисп'л'у (ГЧ, с. 526);
- у / в + М. в.: син у 'шахт'і ро'бив / **там** його окал'ічили (ГЧ, с. 609), а **там** ше в нас в сил'і і мал'іна / і клуб'н'ічка / і смо'род'іна (ГЧ, с. 640), то'д'і до нас йак при'вал'ац'а було / у кл'ун'у / де о'то с'іно було / та в клун'ах у'же **там** п'есн'і і танц'і (ГЧ, с. 518); х'тозна шо **там** у 'йашичках' / а ми'н'і с'іна накл'ал'и (ГЧ, с. 529); во'зили 'вовну в Чирн'ігов' / **там** в Чирн'ігов'і була 'фабрика тир'вин':ойі обра'ботки 'шерс'т'і (ГЧ, с. 604); ту вже ко'зу / де ми причи'тил'и / **там** в дво'р'і (ГЧ, с. 584); все во'ни розп'родали у нас на ба'зар'і **там** / в с'іл'і (ГЧ, с. 631).
- на + М. в.: і в 'матир'і на гро'бу с'пала [плаче – Т. Щ.] // п'іду / з'райус'а **там** (ГЧ, с. 526); із 'того кут'ка при'ход'ат' / це на мо'гил'і **там** гул'айімо (ГЧ, с. 653); **там** у'мене була под'ружка на Загрі'бел'і п'ід с'іл'радой **там** во'на жи'ла (ГЧ, с. 582); а **там** на мос'ту / на С'іма'ковому / сто'їт' же ох'рана / гл'ад'ат' же 'ц'ого мос'та (ГЧ, с. 587); настир'чани ше уста'йут' // а 'наш'і дур'н'і 'йідут' // а **там** на 'вигон'і п'ідводи / й на п'ід'воду нас ви'зут' (ГЧ, с. 574).

Виражені вказаними прийменниково-відмінковими формами локативні орієнтири, що укладують значення прислівника *там*, репрезентують різні щодо лексико-семантичної структури одиниці – на позначення акваторій (море), господарських ділянок (дв'ір), будівель і споруд різного призначення (с'іл'с'ка рада, церква, клун'а, тин, м'іст), найменувань підприємств (шахта, завод, шандот'рест, вино'курн'а), загальних назв

населених пунктів (*си'ло*) і власних назв населених пунктів (*Либидин*, *Мид'вед'івка*, *Чигрин*, *Чирн'ігов*), вулиць чи кутків (*Загри'бел'а*), регіонів (*Кав'каз*), однак усі ці назви репрезентують простір „чужий”, „не свій”, меншою (*двір*, *клуня*, *тин*) чи більшою (*море*, *Кавказ*) мірою віддалений від мовця й означений поняттям „там”.

Привертає увагу, що так само відчуженими для респондента є й такі, здавалося б, „свої” поняття, представлені лексемами *бат'ки*, *мати*, *сист'ра*, *жин'іх*, *молодий*, однак контекст їх уживання засвідчує існування опозицій „я – батьки”: *у нас'тупну не'д'іл':у з'ат' з доч'койу і р'ідними прийїж:аїут' до бат'к'ів у гост'і на пока'лачини // гу'л'аїут' там* (ГЗП, с. 50); *го'род / го'род хо'роший там у'мате'р'і* (ГПК, с. 38); „я – батькова родина”: *вибралис'а до' бат'ковойі сист'ри Мар'ійки / і там си'д'іли* (ГЧ, с. 562). Мовець не називає батькової сестри своєю тіткою, хоча в іншому текстовому фрагменті, під час передавання чужого мовлення, використовує цю лексему на позначення спорідненості: *о'то ви х'ати т'ійі ни з'робите / там у'т'імки Мар'ійки й си'д'ім' / обо'рудуйте там* (ГЧ, с. 561). У семантичній опозиції „свій / чужий” (простір) наявне й гендерне протиставлення „я (наречена) – наречений”: *поо'б'ідали / і йдем до жин'іха / там поо'б'ідайим* (ГЧ, с. 637), *молода йде до молодого на розг'л'адини // на розг'л'адини йде до молодого / і то вже во'на там' дивиц'а / ку'ди ж во'на і'тиме / і шо в'їх'їе* (ГЧ, с. 518); *а молодий же до молодойі при'ходить' / там в'молодого ок'ремо го'тов'л'ац':а* (ГЧ, с. 563), а також протиставлення двох чужих родів нареченої й нареченого: *а то'д'і молодий би'ре моло'ду і ви'де до'дому // а там / а там то'д'і у'же у'молодого' гост'і да'руйут' / молодому; ту'ди при'ход'ат' до молодого / мати' то'же встр'і'чайе / чи' мати' й' бат'ко / там встр'і'чайут' / с'х'л'і'бом'с'іл':у / поц'ілу'вал'и'їх' / і тут' (у молодойі) с'і'дайут' за ст'іл* (ГПК, с. 380).

Зауважимо, що в записках діалектного мовлення зрідка засвідчено випадки використання співвідносних слів *там* *куди*, адже первісно прислівник *тато* мав значення „туди” (Німчук, 1978, с. 344), що передбачає уточнення: *пус'кали на' воду в'їночки / ку'ди попли'ве в'їночок / там і суд'ба' буде' або' дол'а* (ГЧ, с. 208); *ку'ди за'ходил'а мол'ода зват' на'с'вайбу / там остав'л'ал'и'ишику* (ГЧ, с. 240). У кількох випадках замість прислівника *там* фіксуємо локатив *туди*: *ку'ди впа'де'чоб'ім' / то ту'ди'д'івчина'зам'їж'п'іде* (ГЧ, с. 253); *чоб'ім'кидат'із'но'ги'ту'ди'на'улиц'у / ку'ди в'ін'упа'де'нос'ком' / то ту'ди'п'ідиш'зам'їж'у'той'край* (ГПК, с. 369); *шо'його'розви'р'тали'цей'млин' / ку'ди'в'ите'р' / ту'ди'й'його'розви'р'тали* (ГЧ, с. 495). Водночас найчастіше поєднання *куди* *там* реалізує в середньонаддніпрянських говірках семантику зневизначеного місця дії: *зда'їут'у'кого'вир'стати'бу'ли' / і'вовну' / і'у'кожного*

ко'нопл'і то'д'і бу'ли / то це ж і п'р'али йо'го / зда'вали йо'го ку'ди там / та ва'лили (ГПК, с. 333); †чоботи †кидали †чириз †хату / ку'ди там чи нос'ком чи чим впа'де (ГПК, с. 338) чи набуло значення часток: то вже †а ни з'найу †ак / †а'к'і це бу'ли спе'ц'іа'л'істи // шо так вам з'робл'ат' †чисто / шо та ку'ди там (ГПК, с. 185); к'рашанка / і †вс'ак'і крас'ки / †й зилена †в'с'ака / †котик †ів назби'райим / зиле'н'іх та'ких на'красим ку'ди там (ГПК, с. 375). У говірках західної зони досліджуваного ареалу засвідчено приклад, у якому партикульоване тільки слово там: †мати з †бат'ком приви'дут' ди'тинку та †й со'б'і там †ходить' на ро'боту чи там ку'ди (ГПК, с. 368).

Досить часто в аналізованих текстах засвідчуємо вживання лексеми там (отам) у функції співвідносного слова в головному реченні, якому в підрядній частині відповідає прислівник де. Найвиразніше локативну семантику номена там розкрито в підрядних конструкціях, що містять іменники із просторовим значенням (на позначення будівель, споруд різного призначення та їх частин): а там / де дв'ір був і с'тайн'і / там †улиц'а це'рковна (ГЧ, с. 238); а то'д'і там / де кан'тора / була †хата †йа'когос' †Чупки / ха'з'айін був / то йо'го †вигнали та було три класи там (ГЧ, с. 602) (семантика ‘у тому місці / у тих місцях’); субстантиви на позначення об'єктів, розташованих поблизу споруд: ка'зав / шоб ст'ройілис'а аж у Ма'руфиному / †коло це'гел'н'і / там де †йасини (ГЧ, с. 311); і де була пост'ройіна кооп'ирац'іа / де †пам'ятник / о'то там був †виг'ін та'кий (ГЧ, с. 594) (‘у тому місці / у тих місцях’); а також іменники на позначення предметів, розміщених у відповідних частинах споруд: †ран'ан'іх †тоже [помістили в тій кімнаті – Т. Щ.] / там де була †пши'нниц'а / †вид'іли †комнату (ГЧ, с. 646) або частинах простору: †шка'хва бу'л'а там [у тій частині кімнати – Т. Щ.] де тар'і'лки (ГЧ, с. 659) (‘усередині простору’). Спорадично засвідчуємо локалізми зі значенням частин земного рельєфу: у жни'ва †йідут' // а †а досип'л'айу // аж там де †клинчик / дес' да'леко ми'не ви'зут' (ГЧ, с. 545) (‘віддалений, чітко окреслений простір’).

За відсутності зазначених маркерів простору прислівник там (отам) лише вказує на місце локалізації зазначеної в тексті дії, але не називає його: та'ка мис'л' / шо там / де поси'лилис'а †перш'і †жите'л'і / †просто було ба'гато †лебид'ів (ГЧ, с. 640); †а зир'но зб'і'рала / ота'ко там де с'і'ють' (ГЧ, с. 645); та'ни'у'вали †ранче †бос'і / і там де во'ни †потан'ц'у'ють' / та'ку †йаму з'робл'ат' було (ГЧ, с. 540); та забрали ми'не †л'уди †в'і'вц'і †пасту / та там †тоже †попо'гуду'вал'а мух (ГЧ, с. 528); око'палис'а за Ли'п'янк'ойу / о'там / де о'це бу'ли †красн'і (ГЧ, с. 648).

Засвідчуємо в текстах і випадки семантики нефіксованого місця дії, позначеного локалізмом там, що загалом не важливе: о'це де †найде ро'боту / то там і †робит' (ГЧ, с. 507); но ку'ди во'ни †ішли / хто †йіх

де там стр'їчав / це йа ни з'найу (ГЧ, с. 648); узагальнення локалізації: *пиш'ниці'у / де т'їки могли / там во'ни й'її збир'їгали* (ГЧ, с. 646). На невизначеність місця дії вказує поєднання *там* із прислівником *десь*: *це все п'ридане мол'одойі скл'а'даїут' у це / там дес' у другу хату / накри'вайут' прос'тин'ами* (ГЧ, с. 238); *а с'амий с'тарший вмер / вой'на бу'л'а // там дес' похов'ал'и / шо йа ни з'найу де / у Мурманс'к'ї // з'найиш* (ГЧ, с. 351); *там дес' ос'талос'а йач'м'ін'чи го'вес / та по д'воє'в'їде"р нам с'ипл'ат' у м'їшок* (ГЧ, с. 660), однак інколи діалектоносії використовуює сполучення *дес' там* як формулу приховування (табуювання) невідомої: *зачиши'чав л'у'дину од в'с'акого зла / йак та'к'ї там дес' в'їд'ми / чи цей / чи хто* (ГЧ, с. 198); *а-а-а / й'її ж у сил'ї ни'ма / во'на там дес'* (ГЧ, с. 356) – чи відомої йому локалізації: *теплий с'ачок / йак на'д'їниш // йак ни в'їриш / йа о'с'о то'б'ї винису пока'жу // там дес'* [у скрині – Т. Щ.] *Ма'р'їїн но'вий но'в'їс'ін'кий йес'т'* (ГЧ, с. 598) – або ж несуттєвої для обох співрозмовників: *ну б'ач'иш / ти'пер ви'с'їл'ї:а йа'ке / най'маїут' у ристо'ранах дес' там гу'л'айут' / а то'д'ї ж бу'ло до'ма* (ГЧ, с. 534). Зауважимо, що за умови невизначеності локалізації втрачає виразність і опозиція „свій / чужий”, пов’язана з оцінним ставленням мовця до просторових понять.

Отже, вербалізація поняття „простір” безпосередньо пов’язана з особистістю діалектоносія, який ословлює дійсність із позицій свого „я” і сприймає навколишні об’єкти не лише у фізичному вимірі, але й в особистісному: *тут* – близький, свій, рідний; *там* – далекий, невідомий, чужий. Прислівник *там* більш частотний порівняно з *тут*, однак фіксуємо багато випадків його партикуляції.

У засвідченому матеріалі проаналізовано засоби і способи антропоцентричного представлення локативів, репрезентованих первинними прислівниками *тут* і *там*, що становлять центр лексико-семантичного поля, позначуваного ними простору, чітко диференціюють його за опозиціями „близько / далеко”, „попереду / позаду”, „верх / низ”, „зовнішній / внутрішній”, „свій / чужий”, „відомий / невідомий”, вербалізованими в середньонаддніпрянських говірках та їх маргінальних зонах. Центром семантики опозитивів *тут / там* є протиставлення „близько / далеко”, натомість інші протиставлення виражають ще й семантичні відтінки, зумовлені суб’єктивним сприйняттям простору діалектоносієм. Семантичне розмаїття локативних значень первинних прислівників пов’язане з кількарівневим особистим простором мовця. Прислівник *тут* позначає насамперед житло оповідача, двір, господарство, вулицю, куток, село, а *там* – „чужий”, віддалений простір, те, що розташоване поза особистим, звичним, знайомим.

Здебільшого прислівники *тут* і *там* реалізують вказівну семантику простору самостійно, значно менше випадків її удокладнення підрядними частинами складного речення, безсполучниковими конструкціями, прийменниково-відмінковими формами, що репрезентують різні семантичні відтінки просторових відношень, пов’язані з особистістю діалектоносія чи із предметами, особами, об’єктами довкілля тощо.

Відзначимо, що займенникові прислівники *тут* і *там* виявляють формальну варіативність, причому окремі фонетичні та словотвірні варіанти типові для центральних правобережних (*ту¹тичка*, *ту¹точки*, *о¹тутички*, *туто¹го*, *туда¹го*, *утуто¹го*, *тамичка*, *тамички*, *о¹тамичко*) і лівобережних (*тутичко*) середньонадніпрянських говірок, а деякі словотвірні варіанти поширені в західній (*туто*, *туда*, *тамин’ка*, *тамин’ки*) та середньонадніпрянсько-степовій (*о¹тутечка*, *о¹тамо¹го*) маргінальних зонах.

Перспективу подальших студій вбачаємо в репрезентації в говірках засобів і способів аналітичного представлення лексико-семантичного поля простору.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- ГЗП – Мартинова, Г. (Упор.). (2012). *Говірки Західної Полтавщини: збірник діалектних текстів*. Видавець Чабаненко Ю. А.
- Translitteracija:** Martynova, H. (Komp.). (2012). *Hovirky Zakhidnoi Poltavshchyny: zbirnyk dialektnykh tekstiv*. Vydavets Chabanenko Yu. A.
- ГПК – Мартинова, Г., Денисенко, З., & Щербина, Т. (Упор.) (2008). *Говірки Південної Київщини: збірник діалектних текстів*. Видавець Чабаненко Ю. А.
- Translitteracija:** Martynova, H., Denysenko, Z., & Shcherbyna, T. (Komp.) (2008). *Hovirky Pivdennoi Kyivshchyny: zbirnyk dialektnykh tekstiv*. Vydavets Chabanenko Yu. A.
- ГЧ – Мартинова, Г., Щербина, Т., & Таран, А. (Упор.). (2013). *Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів*. Видавець Чабаненко Ю. А.
- Translitteracija:** Martynova, H., Shcherbyna, T., & Taran, A. (Komp.). (2013). *Hovirky Cherkashchyny: zbirnyk dialektnykh tekstiv*. Vydavets Chabanenko Yu. A.
- ССГ – Мартинова, Г., & Щербина Т. (2020). *Словник середньонадніпрянських говірок*. Видавець Чабаненко Ю. А.
- Translitteracija:** Martynova, H., & Shcherbyna T. (2020). *Slovnnyk seredno-naddnyprianskykh hovirok*. Vydavets Chabanenko Yu. A.

Література

- Аркушин, Г. (2014). *Народна лексика Західного Полісся*. Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки.
- Transliteration:** Arkushyn, H. (2014). *Narodna leksyka Zakhidnoho Polissia. Skhidnoievropeyskyi natsionalnyi universytet im. Lesi Ukrainky*.
- Бичко, З. (1997). *Діалектна лексика Опілля*. Фенікс.
- Transliteration:** Bychko, Z. (1997). *Dialektna leksyka Opillia*. Feniks.
- Вашченко, В. (1968). *Лінгвістична географія Наддніпрянщини: лексичні матеріали*.
- Transliteration:** Vashchenko, V. (1968). *Linhvistychna heohrafiia Naddniprianshchyny: leksychni materialy*.
- Глуховцева, К. (2005). *Динаміка українських східнословобожанських говірок*. Альма-матер.
- Transliteration:** Hlukhovtseva, K. (2005). *Dynamika ukrainskykh skhidno-slobozhanskykh hovirok*. Alma-mater.
- Данилюк, О. (1997). *Словник народних географічних термінів Волині*. Надстир'я.
- Transliteration:** Danyliuk, O. (1997). *Slovnuk narodnykh heohrafichnykh terminiv Volyni*. Nadstyria.
- Дорошенко, С. (1962). Матеріали до словника діалектної лексики Сумщини. *Діалектологічний бюлетень*, 9, 101–122.
- Transliteration:** Doroshenko, S. (1962). *Materialy do slovnyka dialektnoi leksyky Sumshchyny. Dialektolohichnyi biuleten*, 9, 101–122.
- Євтушок, О. (1993). *Атлас будівельної лексики Західного Полісся*. Державне редакційно-видавниче підприємство.
- Transliteration:** Yevtushok, O. (1993). *Atlas budivelnoi leksyky Zakhidnoho Polissia*. Derzhavne redaktsiino-vydavnyche pidpriemstvo.
- Задорожня, І. (2021). *Географічна лексика лівобережних середньонадніпрянських говірок: склад, варіювання семантичної структури* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Інститут української мови НАН України]. Інститут української мови НАН України. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Zadorozhnia_AKD.pdf
- Transliteration:** Zadorozhnia, I. (2021). *Heohrafichna leksyka livoberezhnykh serednonaddniprianskykh hovirok: sklad, variuvannia semantichnoi struktury* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy]. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Zadorozhnia_AKD.pdf
- Кривицька, О. (2016). Дослідження пограниччя у контексті парадигми простору. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2, 77–90.
- Transliteration:** Kryvytska, O. (2016). *Doslidzhennia pohranychchia u konteksti paradyhmy prostoru. Naukovi zapysky Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 2, 77–90.

- Лутава, С. (2019). *Лексико-семантичне поле локусів сучасної української літературної мови* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Донецький національний університет імені Василя Стуса]. Донецький національний університет імені Василя Стуса. <https://abstracts.donnu.edu.ua/article/view/7343>.
- Translitteracja:** Lutava, S. (2019). *Leksyko-semantyczne pole lokusiv suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Donetskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stusa]. Donetskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stusa. <https://abstracts.donnu.edu.ua/article/view/7343>.
- Мартінова, Г. (2014). Функціонування обставинних прислівників у середньонадніпрянських говірках. *Мовознавчий вісник*, 19, 6–14.
- Translitteracja:** Martynova, H. (2014). Funktsionuvannia obstavynnykh pryslivnykiv u serednonaddniprianskykh hovirkakh. *Movoznavchyi visnyk*, 19, 6–14.
- Мартінова Г., & Щербина, Т. (2022). Прийменникова система середньонадніпрянських говірок. *Українська мова*, 1(81), 86–102.
- Translitteracja:** Martynova H., & Shcherbyna, T. (2022). Pryimennykova systema serednonaddniprianskykh hovirok. *Ukrainska mova*, 1(81), 86–102.
- Німчук, В. (Ред.) (1978). Прислівник. В С. Бевзенко, А. Грищенко, & Т. Лукінова та ін. *Історія української мови. Морфологія* (сс. 342–412). Наукова думка.
- Translitteracja:** Nimchuk, V. (Red.) (1978). Pryslyvnyk. W S. Bevzenko, A. Hryshchenko, & T. Lukinova ta in. *Istoriia ukrainskoi movy. Morfolohiia* (ss. 342–412). Naukova dumka.
- Онишкевич, М. (1984). *Словник бойківських говірок* (Т. 1–2). Наукова думка.
- Translitteracja:** Onyshkevych, M. (1984). *Slovnynk boikivskykh hovirok* (Т. 1–2). Naukova dumka.
- Потапчук, І. (2012). Номени лексико-семантичної групи „рівнина” у західно-подільському діалектному мовленні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*, 29(1), 84–87.
- Translitteracja:** Potapchuk, I. (2012). Nomeny leksyko-semantychnoi hrupy „rivnyna” u zakhidnopodilskomu dialektному movlenni. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Filolohichni nauky*, 29(1), 84–87.
- Сердега, Р. (2012). *Сільськогосподарська лексика в говірках Центральної Слобожанщини (Харківщини)*. Монограф.
- Translitteracja:** Serdeha, R. (2012). *Silskohospodarska leksyka v hovirkakh Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny)*. Monohraf.
- Сіденко, Н. (2003). Склад і семантична структура ЛСГ найменувань простору, вкритого рослинністю, у східностепових говірках Центральної Донеччини. *Лінгвістичні студії*, 11, 595–601.

- Transliteracija:** Sidenko, N. (2003). Sklad i semantychna struktura LSH naimenuvan prostoru, vkrytoho roslynnistiu, u skhidnostepovykh hovirkakh Tsentralnoi Donechchyny. *Linhvistychni studii*, 11, 595–601.
- Слинько, І. (1968). Дослідження з синтаксису української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (місцево-просторові звороти). Видавництво Львівського університету.
- Transliteracija:** Slynko, I. (1968). *Doslidzhennia z syntaksysu ukrainskoi movy za pamiatkamy XIV–XVIII st. (mistsevo-prostorovi zvoroty)*. Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu.
- Слободян, О. (2017). *Географічна народна термінологія східнослов'янських говірок Луганщини* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Запорізький національний університет]. Запорізький національний університет. http://phd.znu.edu.ua/page//aref/02_2017/Slobodian_aref.pdf
- Transliteracija:** Slobodian, O. (2017). *Neohrafichna narodna terminolohiia skhidnoslobozhanskykh hovirok Luhanshchyny* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Zaporizkyi natsionalnyi universytet]. Zaporizkyi natsionalnyi universytet. http://phd.znu.edu.ua/page//aref/02_2017/Slobodian_aref.pdf
- Степаненко, М. (2021). Локативний орієнтир як маркер концептуалізації простору. *Лінгвістичні студії*, 41, 105–113.
- Transliteracija:** Stepanenko, M. (2021). Lokatyvnyi oriiientyr yak marker kontseptualizatsii prostoru. *Linhvistychni studii*, 41, 105–113.
- Тищенко, Л. (2014). Побутова лексика Південної Слобожанщини в контексті інших суміжних та просторово віддалених діалектів. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*, 465–470.
- Transliteracija:** Tyshchenko, L. (2014). Pobutova leksyka Pivdennoi Slobozhanshchyny v konteksti inshykh sumizhnykh ta prostorovo viddalenykh dialektiv. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: zahalnoslovianskyi kontekst*, 465–470.
- Шепель, Ю. (2021). Щодо опису дихотомії „свій – чужий” із позиції структури мовної свідомості. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*, 32(71), 249–255.
- Transliteracija:** Shepel, Yu. (2021). Shchodo opysu dykhotomii „svii – chuzhyi” iz pozytsii struktury movnoi svidomosti. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho*, 32(71), 249–255.
- Шийка, С. (2016). *Словник народних географічних термінів Ровенищини*. Астон.
- Transliteracija:** Shyika, S. (2016). *Slovyk narodnykh neohrafichnykh terminiv Rovenshchyny*. Aston.
- Шило, Г. (2008). *Надністрянський регіональний словник*. Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України.
- Transliteracija:** Shylo, H. (2008). *Naddnistrrianskyi rehionalnyi slovnyk*. Instytut ukrainoznavstva im. Krypiakevycha NAN Ukrainy.

Щербина, Т. (2015). Обставинні адвербіативи в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя. *Вісник Черкаського університету*, 7, 128–133.

Transliteracija: Shcherbyna, T. (2015). Obstavynni adverbiatyvy v hovirkakh serednonaddnipriansko-stepovoho porubizhzhia. *Visnyk Cherkaskoho universytetu*, 7, 128–133.

Ястремська, Т. (2021). *Моделивання українського діалектного простору: концепти верх / низ*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.

Transliteracija: Yastremska, T. (2021). *Modeliuvannia ukrainskoho dialektnoho prostoru: kontsepty verkh / nyz*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha.

Verbalization of the Concept of space in Middle Dnipro Dialect

The author has analyzed the lexical-semantic field of space verbalized by the adverbial pronouns *here* and *there* along with their phonetic and derivational variants. The core and periphery of this field have been determined.

It is noted that the concept of *SPACE* in dialectal texts is directly related to the speaker's personality, who perceives and addresses reality from the standpoint of their own self and perceives surrounding objects not only in their physical dimension but also in a personal one: *here* – close, one's own, familiar; *there* – distant, unknown, foreign.

The means and methods of anthropocentric representation of locatives represented by the adverbs *here* and *there* have been thoroughly analyzed. They constitute the center of the lexical-semantic field marked by these adverbs of space, clearly differentiating it through oppositions like *near / far*, *in front / behind*, *up / down*, *external / internal*, *own / foreign*, *known / unknown*, as verbalized in Middle Dnipro dialect and their marginal areas.

The adverbial pronouns *here* and *there* exhibit formal variability, with certain phonetic and derivational variants typical for Middle Dnipro dialect, while some are prevalent only in the western and Middle Dnipro-Steppe marginal regions.

Keywords: lexical-semantic field, dialectal text, pronoun adverbs, anthropocentric features, center, periphery, Middle Dnipro dialect, marginal zones.

Ірина Романина

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів

Концепт *кара* у мовній свідомості українців

На підставі діалектних текстів – живого мовлення українців, окреслено зміст концепту *кара*. Об'єктом дослідження стали тексти, записані експедиційно-польовим методом у Львівській області (наддністрянський та бойківський говори), а також опубліковані в інших збірниках діалектних текстів (з Буковини, Наддністрянщини, Полісся, Слобожанщини). Виявлено зв'язок між гріхом і надприродною карою. Найпоширенішим мотивом кари у діалектних текстах є святотатство, плюндрування святинь та грішне, несправедливе життя. Чудесне покарання може бути миттєвим (наприклад, параліч за насміхання з ікони, порушення Божих заповідей) або віддаленим у часі (хвороба, нещастя настають через кілька місяців чи років). На аксіологічній шкалі концепт *кара* має позитивну оцінку у свідомості діалектоносія, адже апелює до правильності, моралі (кара – наслідок порушення заборони, певних ustalених норм, дія проти самого Бога), справедливості. Аналізований концепт *кара* вербалізує стереотипні та ціннісні аспекти духовного життя українців, оприявнює їх культурну свідомість, тісно пов'язаний із християнством. Діалектні тексти про кару містять мовну інформацію та віддзеркалюють світосприйняття носія діалекту. Поповнення емпіричної бази текстами про кару з усього діалектного ареалу української мови уможливить ґрунтовніше вивчення універсальних концептів етносу.

Ключові слова: говори української мови, наддністрянський говір, діалектний текст, мовна свідомість, концепт, мовна картина світу.

Текст безпосередньо пов'язаний із мовленням, із комунікативним і мислетворчим аспектами. Зауважмо, що значення комунікативно-діяльнісного підходу до мови зростає, сприяючи переорієнтації не тільки лінгвістичних, а й філософських, культурологічних, психологічних, літературознавчих проблем (див. Голянич, 2007, с. 249). Текстова дійсність репрезентує передусім мовну свідомість автора тексту, його світобачення. Адже саме текст „передає спосіб мислення, мовні інстинкти індивіда, що належить до конкретного етносу, відображає спосіб національного мислення” (Гуйванюк, 2009, с. 245).

Зауважмо, що терміни „мовна свідомість” та „мовна картина світу” є взаємозалежними. Мовна свідомість – „особливий механізм, який забезпечує злиття, інтеграцію знання мови зі знаннями про світ” (Гапченко, 2011, с. 32), вона складається з вербально виражених знань про світ, її змістом є вербалізована частина картини світу (див. Гапченко, 2011, с. 34). Єжи Бартмінський визначив поняття мовної картини світу як „набір суджень, закріплених більшою чи меншою мірою в мові та вкладених у значення слів або ж цими значеннями імплікованих, який репрезентує ознаки і способи існування об'єктів позамовного світу (Непоп-Айдачич, 2007, сс. 214–215). У ній „втілюється комплекс відношень, що містяться в мовному оформленні тексту, та виникають зі знань про позамовний світ” (Непоп-Айдачич, 2007, сс. 214–215).

Діалектний текст (ДТ), на думку Наталії Руснак, „залучає до наукового аналізу комплекс відомостей, які називають національною картиною світу, торкається фундаментальної проблеми взаємозв'язку мови – мислення – культури” (Руснак, 2009, с. 7). Тетяна Ястремська зазначає, що „роздуми про мову та діалект у контексті культури наштовхує на думку, що діалект *de facto* є своєрідним симбіозом мови і культури (у широкому розумінні цього слова), одним із завдань якого є формування ментальних уявлень діалектоносіїв та репрезентація етнічного менталітету – діалектної картини світу” (Ястремська, 2021, с. 30). Тому в сучасному мовознавстві зростає значущість студій із діалектології. Категорія колективних уявлень апелює до інтеріоризованої (внутрішньо осмисленої) мовцем суспільної позиції, яка формує його схеми сприйняття та класифікації світу. Її творять концепти – „абстрактні ментальні конструкти, що відображають різні аспекти діяльності людини, структуруючи людські знання й оцінки. Людина мислить концептами, моделює й комбінує їх” (Ястремська, 2021, с. 32).

Останнім часом чимало дослідників українських говорів зосередило увагу на вивченні концептів, які стосуються різних аспектів народного буття, зокрема концепту *верх / низ* (Ястремська, 2021), *смерть* (Пискач, 2021), *мати* (Венжинович, 2018), *пори́г* (Коваленко, 2017), *ватра* (Думчак, 2023), *людина* (Гарбера, 2017) та ін. Поряд із матеріальною, господар-

ською діяльністю неабияке значення в житті людини має духовна сфера, а релігійна ментальність, без сумніву, є одним із важливих чинників розвитку культури українського народу. Таким виявом „релігійної культури”, чудесного чи надприродного у християнському розумінні, є, зокрема, поняття кари. Розповіді про кару фіксуємо в найдавніших пам’ятках, „міракулах” (напр., у збірниках Йоаникія Галятовського), житіях святих, проповідях XVII–XVIII ст. тощо. Не дивно, що сюжети про такі „античуда” (Голик, 2005, с. 66) привертали увагу фольклористів, етнологів та істориків і на початку XX ст., і на початку XXI ст. (див. Голик, 2005; Дяків, 2008; Кирчів, 2003; Кравченко, 1926; Попов, 1926).

В українській діалектології проблема дослідження концепту кари ще не була предметом окремих наукових студій. Тому на підставі діалектних текстів – живого мовлення українців, спробуємо збагнути зміст цього поняття, зрозуміти, як воно „закріплене в мові, чи доступне через мову і чи належить до колективних знань про світ” (Bartmiński, 1996, s. 9). Об’єктом дослідження стали тексти, записані експедиційно-польовим методом у Львівській області (наддністрянський та бойківський говори), а також опубліковані ДТ із Наддністрянщини (Болехів; УГПЗН), Полісся (ГВП; ГЧЗ), Буковини (БГ) та Східної Слобожанщини (УСГ).

„Чудесні загрози”, „караючі чуда” грішників, святотатців є протиставленням „справжніх” чудесних ласк і зцілень, однак усі сходять від Бога, мають небесне походження (див. Голик, 2005).

Порівнявши ДТ про кару з усіх наріч української мови, виявляємо спільне розуміння основних цінностей. Зміст поняття-концепту як глобальної ментальної одиниці територіально не розмежовується, для представників усіх говорів кара – це відплата за гріховний вчинок. Як, наприклад, у збірникові ДТ із Болехова:

Ну і були там жінке, старенькі жінке, які прийшли, молилися, бо то свято було, от. Я думаю, що то були Зелені свята, то, як правило, по традиції на Зелені свята йшла відправа. Ну, звичайно, священиків не було, нікого. Вони собі там молилися і почав він шось там тих жіноч, значить, там ганьбити. Підійшов, свічкє покóпав, розумісте, погасив, потоптáв, а ті хлопці наші стоять збоку. І почав там то обзивати, ті жінкє там почали з ним перепáлку словесну і так дáльше. [...] Ну, жінкє тихóнько забралися, пішли, от, і йкась жінка їмú сказала, ка́же: „Ти не усвідомлюєш, якій ти гріх зáраз учини́в!”. І всьо, і пішла. Ну, áкція пройшла, „сла́ва” про ту áкцію тóже пішла по місті, от. Ну, і одного́ разу, буквально пройшов місяць, напéвне, а мóже й не пройшов місяць [...] Отакє, що сталося? Значить, дóчка,

в нього було трое дітей, дочка захворіла на рак і буквально за кілька місяців померла. А вони жили коло нас, я її добре знав. Така гарна дитина, така весела, щебетушка така. Померла. Значить, він, поховали дочку, ну і він собі там мав каптьорку таку, той Вітяжков, на прохідні у тому, на лісокомбінаті, знаєте, з лівого боку, там була іго каптьорка, от. І одного разу, – каже, – він собі там сидів і чистив свій пістолет, бо він мав зброю, розумієте. І ніхто того не видів, тільки почули постріл. Забігають туді, а він лежить мертвий. Значить, побачили шомпол у нього в руках, ту мастику, чистив пістолет. І чи не витягнув кулю, чи шо, ніхто не знає, і застрілився. Причому куля так попала, шо врятувати його там було неможливо. І він так загинув. Дуже в скорому часі, я не знаю як, помер другий син іго, потім померла його жінка, і дотепер живе наймолодший син, робить у ЖКП на тому, на асенізаційній машині. Тож вдався так тілом у свого тата. От вся родина пішла, лишився один хлопчик. Як є, бачите. Та жінка йому сказала, шо ти, – каже, – не знаєш, якій ти гріх вчинив, от, і пішла геть. Так, шо жарту з такими речами є абсолютно, кажуть, показово карані, от (Болехів, с. 57).

У збірнику ДТ із Полісся зафіксовано оповідь про те, як у чоловіка тіло ставало як порохно через те, що нищив, палив церковні речі:

Була, тут була церква кала колгоспного двора [...] тут такі, дитино, був мулудий хлопець [...] и вин те с церкви все забрав, трохи десь його там палили, а тис здав так, як на гонучі там тий. Такий молодий був ше заготовітель, так на його якась слабость причепилася, то вин скрись дохторив обіздив, и скрись и ничего ни признавали. А на йому прямо так, як порохно ставало тіло (ГВП, с. 345).

У східнослов'янських говірках записано текст про кару за неприпустиме, плумливе ставлення до хреста:

Було таке время / знімали хреста з церкви / собрали людей і стали казати / шо церква не нужна / і хрест нада с церкви зняти // стали питать мужиків // хто зніме хрест? // ніхто не береця знімати / а один мужик каже / я його зніму // церква ж дуже висока / підняли того мужика (я не буду називати / бо це ж його родня є) / і той мужик зняв хрест із церкви / зняв / хрест впав / хрест великий / хрест впав / він не зняв / а зваляв його // і як його спустили з церкви того мужика / він потоптав хрест той ногами // ну / так вже Бог дав / чи / хто його зна / нівгоду не пройшло / як він не став ходити ногами і помер // я вірю в Бога (УСГ, с. 117).

У діалектних розповідях виявлено зв'язок між гріхом і надприродною карою. Найпоширенішим мотивом кари у ДТ є святотатство, плюндрування святинь та грішне, несправедне життя. Чудесне покарання може бути миттєвим (наприклад, параліч за насміхання з ікони, за порушення Божих заповідей) або віддаленим у часі (хвороба, нещастя настають через кілька місяців чи років):

А хто хрести валяв? // де він є? // та він ни був ше старий // всі пішли / ніхто ни живе / всі хто валяв // всі пішли / ніхто ни живе // і то випатками // і нагло / і всяко (м. Жовква Львівської обл.); бідний чоловік наймитував у пана // та й все казав ду пана / аби їму дав волів виорати поле та й так субі надумав // Велидень / то є великий день / та я субі возьму тих волів / то я багато зроб'ю / та й він яг вже взяв в пана тих волів / їхав вдосвіта орати / як пігнав волами / так надувкола вся землє затрісласі / кажут / шо нерас тамка на Велидень чути / як він пугансе волами / ну / а чи правда? / не знаю / так люди в нас кажут (УГПЗН, с. 93); Не мішєйсі між них, бо то не мож з свящєнником, не мож. У нас хтос був у коліді і розказував (то в селі, чи де), хтос сі зі сьвіщєнниками шос сі в сусіцтві, шос клеє, то, кáже, шо в ті хáті, то б́ула така велика на дві сім'ї, кáже, за пáру рóків ні йднóї люди́ни не стáло. Хáта сі зробіла порóжна. Ти розумієш? А мáма казáла, шо на свящєнника не мáє прáва ніхтó слóва сказáти, лиші рідна мáма. Не мож. Най він б́уде правослáвний, най він б́уде ікíй хоч – не мож. Шо то страшний грíх (Болехів, с. 375).

У досліджених ДТ про кару основними є морально-етичні концепти *кара*, *грíх*, а також сакральний концепт *Бог*. У досліджуваних текстах поєднано конкретне, символічне й релігійне світосприйняття. На прикладі одного тексту можемо прослідкувати шляхи вербалізації когнітивно-етнічних смислів, асоціативно-оцінних конотацій концепту. В одному із ДТ поняття кари подано як індивідуальне осмислення: сакральний предмет (*та'кий хрест сто'йаў / а там 'було Росп'ят'а*) → гріховна дія (святотатство) (*да'ваї стр'іл'ати по 'н'ому // і о'дин стр'іл'айе / д'ругиї // то дл'а них за'бава*) → кара як вияв сили Бога (*о'дин в'ідвер'тайец'а / рас / і н'і'чого не 'баче / потем'ніло в о'чах / стаў 'темниї / сл'іпнії // а ў д'ругого / ста'вали та'к 'і на'риви ў 'н'ого / на 'т'іл'і / йак то в'ін стр'іл'аў / і то ў 'н'ого так 'було* (с. Крехів Жовківського р-ну)). У цьому контексті важливим є спільний культурний досвід автора і слухача, адже нездатність останнього „розпізнати” концепт може зумовити інтерпретацію тексту як нецілісного утворення, без „видимих” логічних зв'язків. Безсумнівно, ДТ про кару є „яскравою ілюстрацією конвенціональних або

універсальних асоціативних міжпредметних зв'язків, тобто постійної суміжності, що виводиться на якійсь зримій чи природній основі, або регулярних внутрішніх зв'язків між символами і реальними предметами” (Жайворонок, 2011, с. 56). Як-от текст про покарання чоловіка, який зруйнував фігуру Богородиці біля чудотворного джерела: *тої тракто́рист / шу лама́у ту При́чисту Ді́ву / то на пере́їзд'і ту в Бу́русов'і / вийі́хау по́їзд на не́гу // вийі́хау // то т'рактор ста́у і за́глох і зава́лило йі́го і вс'о // на́чит' в'ін по́караний / по́караний в'ін йе́ Богом* (с. Ліщини Жидачівського р-ну).

Концепти здебільшого є універсальними, але зв'язки й поняттєві поля, які носії мови встановлюють між ними, часто є унікальними, можливо, не цілком зрозумілими для представників іншої етнокультурної групи. Прикладом може слугувати ДТ про заборону колядувати:

Тої ди́ректор Кре́х'ї́с'ки́ / Заду́й'а́н'ук // ў́с'у бри́гаду з'і́браў тих ко́мун'іс'т'ї́ // ў́се по'н'і́д мо'с'ти / ў́се пе'рис'л'і́дували / при́їздили пе'рис'л'і́дували / жи́би ни хо́дили кол'а́дувати // і́йа з'на́йу / ну на́ш'і до' Крехова ни хо́дили / на́ш'і хо́дили то шо по Ма́йдан'і // а по́т'ім пи́талис'і́ / чи хо́дили кол'а́дувати // тим о'ц'і́нки або штра́фи накла́дали / ви́зивали // а Заду́й'а́н'ук шо? // ў́мер на́гло! // за сто'́лом ў́мер! (с. Майдан Жовківського р-ну);

а також текст про покарання за крадіжку обрядових речей із церкви:

Йа́когос' чуло'в'і́ка / ше́ молодого х'ло́пц'а на́мовили по́красти з це́ркви / шо́ було та́ке ц'і́н'е // то ко́лис' мали на́в'і́т' ў'се́лах / але та́кого ў'с'ого / ча́ш'і пу́зо́лочен'і мо́гли бу́ти / та́ Йе́ван'гел'і́я то́же ста́р'і // і́ в'ін на то п'і́шоў / зго́диўс'а / бо́ мо́же йо́му то́же об'і́ц'али за то́й'а́ку час'тину з'ро́ше́й чи́й'а́к // ну́ в'ін то́н'і́би по́краў // і́ ка́жут' з'разу́ за к'і́лка де́н' / йо́му ру́ки / па́л'ц'і́ по́корчи́ло // а́ ру́ки ше́ че́рес т'ро́шка зан'і́м'і́ли / па́рал'і́зува́ло таќй'а́к (с. Крехів Жовківського р-ну).

Мовними засобами, які відображають причини кари, є насамперед дієслова зі значенням ‘нищити’, ‘руйнувати’: *той шо хрести пубив / валяв / знімав* (с. Унів Перемишлянського р-ну); *хрест впав / він не зняв / а зваляв його [...] він потоптав хрест той ногами* (УСГ, с. 117), *той шу каплицю валив / як помер* (с. Поляна Старосамбірського р-ну); *вни пішли́ й зава́лили по́вністю всьо́, зрівня́ли з земле́ю і там усьо́ пони́щили, о. І він в ско́рому часі́ пої́хав до́дому де́сь там в Росі́ї. А жі́нка ду́же тя́жко захворі́ла, ослі́пла, чи́ шо, я не памі́таю, по-мо́сму ослі́пла. От, і коли́ він поча́в ходи́ти по тих лю́дях, які́, там воро́жити чи́ там шо́сь та́ке, не зна́ю, екстра́сенсів, сло́вом як то́ назива́лосі́, оди́н ке́нув ка́рти, чи́ вона́*

кє́нула ка́рти і сказа́ла: Ти ма́єш гріх, ти зніи́чив іку́сь свя́тиїню. Ану́, нагада́й собі (Болеків, с. 55).

В. Жайворонок зауважує, що індивідуальні емоції переростають у колективну (загальномовну) експресію (Жайворонок, 2001, с. 49), тому, зазначмо, тексти про кару відзначаються високим ступенем оцінності та аксіологічності: *в нас пуламали багато христів / на цвинтар худили христидумали / отак [...] рускі прийшли / за руских христидламали [...] та їден ни жие / ни жие ніхто / ріжно си ставало з ними // шо з ними си ставало? / вмирили / діставали раки / жите си самі відбирали // отак / так било / Бох карав* (с. Рожеве, Старосамбірського р-ну). Також рекуративність може бути семантичною – у наведеному вище тексті діалектоносій конкретизує лексему *помирати*: *вмирили, діставали раки, жите си самі відбирали*. Н. Руснак зауважує, що такі повтори у ДТ „гальмують виклад інформації, створюють синтаксичну неупорядкованість” (Руснак, 2009, с. 80). Частково поділяємо це міркування (відзначмо й те, що характер повторів у ДТ свідчить і про мовну компетенцію діалектоносія), проте, на нашу думку, значна кількість повторів посилює значення повторюваного компонента, привертає увагу слухача та підкреслює важливу для мовця деталь, яка стосується саме по- няття кари (її причини чи наслідку). Зокрема найчастіше фіксуємо:

- уточнювальні повтори: *чо'ло'в'ік мертвий // його їз'али до моргу* (с. Крехів Жовківського р-ну); *так пока'раў ії'їі Бог за бого'хул'ство // бо йак то нас'м'і'хатис' з образа?* (с. Крехів Жовківського р-ну); *па'лили тої кос'тел // во'гон' так наго'р'і / так там на ве'ж'і го'р'іў тої кос'тел* (м. Бібрка Перемишлянського р-ну); *не можна ў п'іст бавитис' / тан'ц'увати / сп'івати* (с. Крехів Жовківського р-ну); *а ру'ки ше 'черес т'рошка зан'і'м'іли / парал'ізу'вало так йак // і то в'ін з'разу ку'дас' виї'хаў // ну бо в'ін йак інва'літ стаў* (с. Крехів Жовківського р-ну); *в'ін зрозу'м'іў / за шо то йо'му та'ка кара // бо з'і с'в'а'того с'в'а'те к'расти! // то та'ка кара йо'му була і д'ругим на'ука* (с. Крехів Жовківського р-ну); *на С'в'а'теіе С'в'а'тих // то' ни можна засу'вати / ни можна ва'лити / ни можна н'і'чого робити / тому шо то йе с'в'а'те // ми ни май'ємо на то п'рава / і ми ни по'вин':і нав'іт' 'того' ро'бити / йаки'чо ми йе / йа так скажу / та'к'і л'уди йак по'вин':і 'бути / йак ми йе 'д'іти Бож'і / ми не по'вин':і Божого н'і'чого ниш'чити / бо то'му шчо ни можна / то йе великим гр'і'хом* (с. Бориничі Жидачівського р-ну);
- синонімічні конструкції (зокрема контекстуальні): *там ле'жит' чо'лов'ік / нижи'вий // [...] чо'лов'ік мертвий; ўсе к'рики йа'к'іс' ії'му / йа'ки'с' шум ў вухах / крик / плач* (с. Крехів Жовківського р-ну);
- спільнокореневі слова: *прок'л'аў па'н'іў / виго'лосиў прок'л'он на ўс'у 'церкву* (с. Лути Рожнятівського р-ну);

- перифрази: *ўс'і п'ішли // ўс'і поўми'рали // н'іх'то не^ж жи'ве* (с. Майдан Жовківського р-ну); *во'ни п'ішли сво'йейу до'рогойу // не'ма йіх ўже // так / поўми'рали* (м. Бібрка Перемишлянського р-ну); *на 'м'іс'ц'і стоў'ном с'тала // на 'м'іс'ц'і й'ійі спарал'ізу'вало* (с. Крехів Жовківського р-ну).

У більшості діалектних словників не фіксуємо лексеми *кара*, а в тих, що подають її (Аркушин, 2000, т. 1, с. 211; Онишкевич, ч. 1, с. 340), вона має значення, тотожне з тим, що вміщене у *Словнику української мови* (СУМ, т. 4, с. 99). Однак відзначмо: незважаючи на те, що лексема *кара* – це ‘суворе покарання, горе, нещастя’ (СУМ, т. 4, с. 99), на аксіологічній шкалі концепт *кара* має позитивну оцінку у свідомості діалектоносія, адже апелює до норми, правильності, моралі (кара – наслідок порушення заборони, відповідних усталених норм, дія проти самого Бога):

По'караній в'ін йе 'Богом і ни т'реба 'того' ро'бити // ни тре (с. Ліщини Жидачівського р-ну); *не'ма йіх ўже! / так / поўми'рали // так / так не^ж 'можна ро'бити!* (м. Бібрка Перемишлянського р-ну); *то' ни 'можна засу'вати / ни 'можна ва'лити / ни 'можна н'і'чого ро'бити / то'му шо то йе с'в'а'те // ми ни 'маємо на то п'рава / і ми ни по'вин':і 'нав'іт' 'того' ро'бити / йаки'чо ми йе / йа так с'кажу / та'к'і 'л'уди / йак по'вин':і 'бути / йак ми йе 'д'іти 'Бож'і / ми не по'вин':і 'Божого н'і'чого 'нишчиги / бо то'му шчо ни 'можна / то йе великим гр'і'хом* (с. Бориничі Жидачівського р-ну);

загалом – до відновлення справедливості та балансу у світі:

Бох ўс'о про'стит / бо ж ми йо'го 'д'іти // а йак // в'ін нас створ'іў за с'вейу по'добойу / в'ін 'нами о'п'ікуйец':а заўж'ди / 'нав'іт' йак ми ни заслу'жили 'того // 'али 'мусе 'часом і ка'рати (с. Чайковичі Самбірського р-ну); *та'ким та'ка зап'лата 'муси 'бути / бо Бох з го'ри 'палицийу 'бити ни 'буди / а Бох на ўсе 'має час* (с. Бориничі Жидачівського р-ну); *то та'ка 'кара йо'му 'була і д'ругим на'ука; бо йак 'кажут' / Бог за 'добре наго'рожує / а за зле ка'рає* (с. Крехів Жовківського р-ну).

Аналізований концепт *КАРА* вербалізує стереотипні та ціннісні аспекти духовного життя українців, оприявнює їх культурну свідомість, виявляє безпосередній зв'язок із християнством. ДТ про кару містять мовну інформацію та віддзеркалюють світосприйняття носія діалекту. Зауважмо, що поповнення емпіричної бази текстами про кару з усього діалектного ареалу української мови уможливить ґрунтовніше вивчення універсальних концептів етносу.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- Аркушин, Г. (2000). *Словник західнополіських говірок* (Т. 1.). РВВ „Вежа”.
Transliteration: Arkushyn, H. (2000). *Slovnnyk zakhidnopoliskykh hovirok* (T. 1.). RVV „Vezha”.
- БГ – Руснак, Н., Гуйванюк, Н., & Бузинська, В. (Упор.) (2006). *Буковинські говірки. Хрестоматія діалектних текстів*. Рута.
Transliteration: Rusnak, N., Huivaniuk, N., & Buzynska, V. (Upor.) (2006). *Bukovynski hovirky. Khrestomatiia dialektnykh tekstiv*. Ruta.
- Болехів – Гнатишак, Ю. (2021). *Болехівські бувальщини. Діалектні тексти*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
Transliteration: Hnatyshak, Yu. (2021). *Bolekhivski buvalshchyny. Dialektni teksty*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- ГВП – Аркушин, Г. (2010). *Голоси з Волинського Полісся (Тексти)*. РВВ „Вежа”.
Transliteration: Arkushyn, H. (2010). *Holosy z Volynskoho Polissia (Teksty)*. RVV „Vezha”.
- ГЧЗ – Гриценко, П. (Ред.) (1996). *Говірки Чорнобильської зони. Тексти*. Видавництво „Довіра”.
Transliteration: Hrytsenko, P. (Red.) (1996). *Hovirky Chornobylskoi zony. Teksty*. Vydavnytstvo „Dovira”.
- Онишкевич – Онишкевич, М. (1984). *Словник бойківських говірок* (Ч. 1). Наукова думка.
Transliteration: Onyshkevych, M. (1984). *Slovnnyk boikivskykh hovirok* (Ch. 1). Naukova dumka.
- УГПЗН – Глібчук, Н. (Ред.) (2005). *Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти*. Львівський національний університет ім. Івана Франка.
Transliteration: Hlibchuk, N. (Red.) (2005). *Ukrainski hovirky pivdenno-zakhidnoho narichchia. Teksty*. Lvivskyi natsionalnyi universytet im. Ivana Franka.
- УСГ – Глуховцева, К., Лєснова, В., & Ніколаєнко, О. (Упор.) (2011). *Українські східнослов'янські говірки: сучасні діалектні тексти*. ДЗ „ЛНУ ім. Т. Шевченка”.
Transliteration: Hlukhovtseva, K., Liesnova, V., & Nikolaienko, O. (Upor.) (2011). *Ukrainski skhidnoslobozhanski hovirky: suchasni dialektni teksty*. DZ „LNU im. T. Shevchenka”.

Література

- Венжинович, Н. (2018). *Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти*. ФОП Сабов А.
Transliteration: Venzhynovych, N. (2018). *Frazemika ukrainskoi literaturnoi movy: kohnitivnyi ta linhvokulturolohichnyi aspekty*. FOP Sabov A.
- Гапченко, О. (2011). Мовна свідомість людини як об'єкт лінгвістичних досліджень. *Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*, 22, 31–34.

- Transliteracja:** Napchenko, O. (2011). *Movna svidomist liudyny yak ob'iekt linhvistychnykh doslidzhen. Literaturoznavstvo. Movoznavstvo. Folklorystyka*, 22, 31–34.
- Гарбера, І. (2017). Репрезентація соматичного коду культури концепту „Людина” (на матеріалі фразеології східностепових українських говірок). *Одеський лінгвістичний вісник*, 9(2), 69–73. http://nbuv.gov.ua/UJRN/olinv_2017_9%282%29__18
- Transliteracja:** Harbera, I. (2017). *Reprezentatsiia somatychnoho kodu kultury kontseptu „Liudyna” (na materiali frazeolohii skhidnostepovykh ukrainskykh hovirok)*. *Odeskyi linhvistychnyi visnyk*, 9(2), 69–73. http://nbuv.gov.ua/UJRN/olinv_2017_9%282%29__18
- Голик, Р. (2005). *Уявлення про надприродне в українській культурі Х–XVIII ст.* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України].
- Transliteracja:** Holyk, R. (2005). *Uiavlennia pro nadpryrodne v ukrainskii kulturi X–XVIII st.* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata nauk, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy].
- Голянич, М. (2007). *Внутрішня форма слова і дискурс*. Видавничо-дизайнерський відділ Прикарпатського національного університету.
- Transliteracja:** Holianych, M. (2007). *Vnutrishnia forma slova i dyskurs*. Vydavnycho-dyzainerskyi viddil Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu.
- Гуйванюк, Н. (2009). *Слово – Речення – Текст*. Рута.
- Transliteracja:** Huivaniuk, N. (2009). *Slovo – Rechennia – Tekst*. Ruta.
- Думчак, І. (2023). Лінгвокультурологічні особливості концепту „ватра” в гуцульському говорі. *Закарпатські філологічні студії*, 27(2), 18–23.
- Transliteracja:** Dumchak, I. (2023). *Linhvokulturolohichni osoblyvosti kontseptu „vatra” v hutsulskomu hovori*. *Zakarpatski filolohichni studii*, 27(2), 18–23.
- Дяків, В. (2008). „*Фольклор чудес*” у підрадянській Україні 1920-х років. Інститут народознавства НАН України.
- Transliteracja:** Diakiv, V. (2008). „*Folklor chudes*” u pidradianskii Ukraini 1920-kh rokiv. Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy.
- Жайворонок, В. (2001). Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень. *Мовознавство*, 5, 48–63.
- Transliteracja:** Zhaivoronok, V. (2001). *Ukrainska etnolinhvistyka: deiaki aspekty doslidzhen*. *Movoznavstvo*, 5, 48–63.
- Кирчів, Р. (2003). Фольклорна опозиція войовничому атеїзмові (фольклор чудес). *Народознавчі зошити*, 1–2, 3–11.
- Transliteracja:** Kyrchiv, R. (2003). *Folklorna opozytsiia voiovnychomu ateizmovi (folklor chudes)*. *Narodoznachchi zoshyty*, 1–2, 3–11.
- Коваленко, Н. (2017). *Концепт ПОРИГ у фразеології українських говорів*. <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/2403>
- Transliteracja:** Kovalenko, N. (2017). *Kontsept PORIH u frazeolohii ukrainskykh hovoriv*. <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/2403>

- Кравченко, В. (1926). Осапато́ва долина. *Етнографічний вісник*, 2, 108–111.
Translitteracja: Kravchenko, V. (1926). Osapatova dolyna. *Etnohrafichnyi visnyk*, 2, 108–111.
- Непоп-Айдачич, Л. (2007). *Польська когнітивна етнолінгвістика*. Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”.
- Translitteracja:** Nepoch-Aidachych, L. (2007). *Polska kognitywna etnolinhvistyka*. Wydawniczo-polihrafichnyi tsentr „Kyivskiy universytet”.
- Пискач, О. (2021). Евфемізми та інші вербальні репрезентанти концепту „Смерть” в українських говірках Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Філологія*, 2(46), 181–186.
Translitteracja: Pyskach, O. (2021). Evfemizmy ta inshi verbalni reprezentanty kontseptu „Smert” v ukrainskykh hovirkakh Zakarpattia. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Filolohiia*, 2(46), 181–186.
- Попов, П. (1926). До питання про спроби збирати фольклорний матеріал. *Етнографічний вісник*, 2, 5–19.
Translitteracja: Popov, P. (1926). Do pytannia pro sprobu zbyraty folklornyi material. *Etnohrafichnyi visnyk*, 2, 5–19.
- Руснак, Н. (2009). *Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок*. Рута.
- Translitteracja:** Rusnak, N. (2009). *Linhvokohnityvni ta prahmatychni vymiry dialektnykh tekstiv bukovynskykh hovirok*. Ruta.
- Ястремська, Т. (2021). *Моделювання українського діалектного простору: концепти верх / низ*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracja:** Yastremska, T. (2021). *Modeliuvannia ukrainskoho dialektnoho prostoru: kontsepty verkh / nyz*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Bartmiński, J. (Red.). (1996). *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Wydawnictwo UMCS.

The Concept *PUNISHMENT* in the Linguistic Consciousness of Ukrainians

On the basis of dialectal texts – the live speech of Ukrainians, the meaning of the concept of *PUNISHMENT* is outlined. The research was conducted using texts collected through field expeditions in the Lviv region (representing the the Dnister and Boiko dialects) and from publications in other collections of dialectal texts (from Bukovyna, Naddnistrianshchyna, Polissia, and Slobozhanshchyna). In dialectal narratives, a connection was discovered between sin and supernatural punishment. The most common motive for punishment in dialectal texts is sacrilege, desecration of holy places, and sinful and unjust living. Divine punishment can be immediate (e.g., paralysis as a result of disrespecting an icon, breaking God's commandments) or delayed in time (sickness and misfortune occurring months or years later). On the axiological scale, the concept of *punishment* has a positive evaluation in the consciousness of a dialectal speaker, because it appeals to the ideas of correctness, morality (punishment is a consequence of violating a prohibition, certain established norms, an action against God himself), justice. The analyzed concept of punishment verbalizes stereotypical and valuable aspects of the spiritual life of Ukrainians, reveals their cultural consciousness, which is closely related to Christianity. Dialectal texts about punishment contain linguistic information and reflect the worldview of the dialectal speaker. It should be noted that replenishing the empirical base with texts about punishment from the entire dialect range of the Ukrainian language will enable a deeper and more thorough study of the universal concepts of ethnicity.

Keywords: dialects of the Ukrainian language, Dnister dialect, dialectal text, linguistic consciousness, concept, linguistic worldview.

Ганна Дидик-Меуш

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів

Три штрихи до мовного портрета ієромонаха-студита Даниїла (Тимчини)

На підставі аналізу прозових та поетичних творів ієромонаха Даниїла (Тимчини) відображено мовну картину світу автора і складено його мовний портрет. Цей портрет формують три риси: 1) діалектна основа; 2) церковно-релігійна лексика; 3) український літературний лексикон. Діалектна основа творів Тимчини – найбільш характерна риса автора, який походив із Надсяння. Надсянські діалектні риси органічно представлені в мовленні населення Галичини. Тому твори ієромонаха Даниїла Тимчини є водночас і характеристикою мовлення пересічного галичанина I половини XX ст.

Даниїл Тимчина – людина Церкви. А тому мова його творів складена головню з церковнослов'янізмів (традиція українських церковних діячів) та із сучасної української богословської і церковно-релігійної лексики. У роки радянської тоталітарної системи спадщина Тимчини набуває особливого значення у зв'язку з розвитком мови Української Церкви.

Третя характерна риса – питома українська лексика, яку за роки радянської системи було вилучено із літературного стандарту, переведено до класу застарілих або кваліфіковано як росіянізми.

Ключові слова: мовна картина світу, мовний портрет, діалект, говірка, церковнослов'янська мова, українська літературна мова.

Яскравим свідченням мовної ситуації фактично всього ХХ ст. є мова творів ієрм. Даниїла (Тимчини), що становить неабиякий інтерес для сучасних читачів і дослідників. Вважаю, що визначальними є три штрихи мовного портрета Автора: 1) діалектне мовлення; 2) церковно-релігійне мовлення; 3) загальноповиване (літературне) українське мовлення. Відповідно до цього подано деякі свої міркування.

Діалектне мовлення. Ієромонах Даниїл (Тимчина) – уродженець українського Надсяння. Вийшовши звідси у світ (народився в с. Вербиця, що за Австро-Угорщини належало до Рава-Руського повіту), він в останні роки життя сюди ж і повернувся (помер у м. Рава-Руська Львівської обл.), символічно об'єднавши мовлення мешканців рідного йому Надсяння додепортаційного та подепортаційного (середина 40-х рр. ХХ ст.) періодів.

Надсянські говірки, як відомо, є архаїчними в галицько-буковинській групі говорів південно-західного наріччя української мови. Припускають, що, як і лемківський говір, надсянський становить „передісторичний переходовий діалект польської мови, західна частина якого (між р. Вислоком і Сяном) упродовж XIV–XV ст. спольщилася” (Горбач, 1996, с. 1677). Водночас, попри свою давність, має ще таку особливість: „знаходячись на пограниччі української мовної території, в безпосередньому сусідстві з польською мовою, надсянські говірки, з одного боку, зберігають давні риси української мови, а з другого – підпали під вплив польської мови (особливо в лексиці)” (Жилко, 1955, с. 116).

Звичайно, додепортаційний період функціонування надсянських говірок позначений відчутним впливом польської мови, яка, „окрім приватного спілкування між представниками різних національностей, була офіційною мовою, а отже, її вживали в державних установах, у школах, у засобах масової інформації тощо” (Хомчак, 2008а, сс. 206–210; 2008б, сс. 171–182). На підтвердження другорядності української мови в цьому процесі слугують спогади адвоката Степана Шухевича: „Не можу поминути ці обставини, що дід дядька¹ належав тоді до тих дуже рідких у Львові інтелігентних домів, де уживано виключно української мови [...]. По-українськи тоді говорено, крім у дядька, ще у д-ра Олександра Огоновського, д-ра Калітовського, д-ра Юліяна Целевича, проф. Дам'яна Гладилевича і ще в декотрих, але найбільше консеквентним в тім згляді були, мабуть, д-р Олександр Огоновський і мій дядько. Прошу завважити, що розповідною була польська мова навіть в таких домах, в яких, здавалося

¹ Ідеться про Володимира Шухевича (1849–1915), українського громадського діяча, педагога, етнографа, автора відомої праці „Гуцульщина” у 5-ти томах (1897–1908).

б, належало рішучо найти українську, і тільки українську мову. Тоді вживано тієї мови навіть у домі професора університету для української мови і літератури д-ра Омеляна Огоновського, в директора гімназії о. Василя Ільницького, проф. Анатолія Вахнянина [...]” (Шухевич, 1991, с. 85–86).

Через те кожен окремий факт, коли тоді людина говорила українською, проповідувала й писала нею, викликає неабияке схвалення та набуває великого значення. Звичайно, польські впливи виявлено й у творах Даниїла (Тимчини) – найбільше на фонетичному та лексичному рівнях: *Тоді пізнав Лагодовський, що йому робити; Покайтеся, не бійтеся, правда не вмирає, Тільки двері до вічної слави **отвирас**; Ти з любові в найсвятішій Тайні **пробуваєш**; **зарисувалася** дорога на Голгофту; хочеш, душе, щастя в світі **посідати**; знову **духово** відмолоджується; мав **перебрати в посідання** вибраний нарід; **заховання** Божих і церковних заповідей; на практиці в наших ділах **показується** та ін.* Менше – на граматичному рівні, проте вони є не менш яскравими, як-от: 1) вживання прийменника **о** у значенні „про” (*І що ж тоді скажеш, душе моя, **о** собі?; він мав би **о** покуту попросити; сів, опершись ліктями **о** коліна та ін.*); 2) використання постфікса **-ся** у препозиції (*обступають слуги пана, пан **ся** усміхає; пан **ся** піднімає; в чесних своїх ногах на силі **ся** має та ін.*); 3) уживання сполучника **а** у значенні єднального сполучника „і” (*Минулося, покайтеся, слава повертає **а** дотепер в Католицькій Церкві пробуває; Не забувайте Бога любити **а** будем вічно з Ісусом жити; не раз можемо дуже **а** дуже помилитися та ін.*).

Важливо, проте, зауважити, що надсянські говірки не ізольовані від інших західних говірок української мови, зокрема тісно пов’язані насамперед із наддністрянськими, бойківськими та лемківськими (Бичко, 2000; Глібчук, 2000; Жилко, 1955; Лесів, 1997; Пшепюрська-Овчаренко, 2007), про що свідчать зібрані й опубліковані діалектні тексти (Глібчук, 2005; Глушко & Хомчак, 2017) та словники (Дидик-Меуш, 2021; Козій, 2008; Осташ, 2004, 2007; Пиртей, 2004; Турчин, 2011; Шило, 2008). Ось чому кожному галичанинові, котрий гортатиме цю книжку, здаватиметься, що її автор ієрм. Даниїл (Тимчина) походив із їхнього села, із їхніх теренів. Адже, з одного боку, надсянський говір, як і будь-який говір галицько-буковинської діалектної групи, не є окремою мовою; усі говори – важливі складові сучасної української мови й „багатьма своїми рисами репрезентують явища, які характерні для всього південно-західного наріччя, з усіма його тенденціями до запозичень зі слов’янських та неслов’янських мов” (Хобзей, 2019, с. 9). З іншого боку, визначати мову творів ієр. Даниїла (Тимчини) тільки як надсянську з огляду на місце його народження та дитячі роки буде до деякої міри помилкою.

Отож перша визначальна риса мовного портрета ієрм. Даниїла (Тимчини) – виразне діалектне тло Галичини без чіткої переваги тільки однієї із говірок, що тут функціують². Пропоную увазі читача словничок з опублікованих та неопублікованих раніше його творів. Словничок містить найяскравіші слова-маркери із тогочасного діалектного мовлення Автора, який жив і служив переважно в координатах надсянсько-наддністрянсько-бойківсько-лемківського мовного простору України.

а і

василяни василіяни

ведро відро

витати вітати

воздух повітря

вскорі незабаром

го його

дармо дарма

доглянути побачити, виявити

другий інший

єго його

єден один

єднаково байдуже

завитати завітати

захоронити зберегти

здивовання здивування

зістати стати

змінатися змінюватися

знакомий знайомий

керниця криниця

коби якби

кождий кожний

корч куш

маловартній маловартісний

ми мені

многий численний

много багато

му йому

мущина чоловік

мя мене

навсе назавжди

намірення намір

нарід народ

нераз часто

но але

о про

огонь вогонь

одинокий єдиний

пам'ятка згадка

перше спочатку

побіда перемога

поведення поводження

послідний останній

потрутити штовхнути

ратунок порятунок

розпрощатися розпрощатися

сейчас зараз же, одразу

скільки скільки

скоро швидко

сміло сміливо

сонічко сонечко

сповнити виконати

стілько стільки

стріча зустріч

троха трохи

ту тут

тя тебе

хабаззя бур'ян

чей може, може-таки

чутися почуватися

шкура шкіра

² Якщо й виокремлювати, то принаймні наддністрянські та надсянські, які, за визначенням Г. Шила, „найбільше висунуті на захід і перебували в тісних зв'язках з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами” (Шило, 2008, с. 14).

Короткий словничок діалектизмів за творами ієрм. Даниїла (Тимчини) якнайкраще репрезентує подані вище міркування про широке говіркове тло досліджуваних текстів. Діалектизми – органічна й невід’ємна складова цього лексикону, тож усунути їх волею сучасного редактора означало би створити цілком інший текст зовсім іншого автора.

Церковно-релігійне мовлення. Українська Церква й релігія, що становили основу всього свідомого життя та діяльності ієрм. Даниїла (Тимчини), сформували головним чином і його мову. Опубліковані в цій збірці твори репрезентують переважно два великі лексичні блоки: церковнослов’янізми та сучасну українську богословську й церковно-релігійну лексику та фразеологію.

Церковнослов’янізми становлять своєрідну канву всіх творів, особливо прозових. Ці слова – невід’ємний атрибут будь-яких релігійних текстів, тому що свідчать про необхідний фаховий вишкіл і репрезентують стиль письма. В ієрм. Даниїла (Тимчини) можна виявити церковнослов’янські назви – конкретні й абстрактні: *царські врата*; *Мати всіх скорблящих*; *ми довжні* нашому Владиці; *піснь побіди* Богу заспівала; *Любов душу ізціляє* навіки; *тому днесь на хрест споглядаймо*; *за нас, грішників, страдає*; *оборонці взивають* та ін. У досліджуваних тут поетичних та прозових текстах вони переважно набули форм, адаптованих до сучасної української мови: *мої любезні*; *жертволюбність*; *життя богобійне*; *пекельну силу побідила*; *нужденні діла в цьому наміренню*; *лицеміре, вийми перше бервено з твого ока* та ін. І так церковнослов’янська лексика засвідчує здатність обслуговувати потреби Церкви, клиру та вірних упродовж століть³.

Цитування першоджерел ієрм. Даниїл (Тимчина) здійснює традиційно церковнослов’янською, намагаючись максимально точно транскрибувати святописемний текст, який він цитує. До прикладу, у творі „Не забувай, душе моя!” (1929): *Як то Сам Ісус Христос висказав: „Аще хочеш совершен бити, продай імініє твоє, роздай нищим, возьми хрест свій і гряди слід мене”. Ось наука Самого Бога. І послідовно дотримується*

³ Свого часу Іван Пулюй, перекладач Святого Письма, наполягав на важливості зберігати й розвивати церковнослов’янські елементи в богослужбовій мові (у відповідь на численні закиди щодо їх вилучення через незрозумілість і штучність у сучасних мовних системах): „С церковними книгами не гадаємо також зривати: Церковні служення останутся у нас нерушені, як у народів латинського обряду осталась мова латинська, хоч кождий молиться своєю бесідою”. І. Пулюй вважав, що „до церковних служб будем подавати філологічні богословські пояснення слів і положень, а учитимеся их нарід в школі і на катехізаціях” (див. Пулюй, 1871, с. 7).

цитування у своїх проповідях, даючи цитату церковнослов'янською як назву: **Ядят нищії і наситяються, і восхвалят Господа взискающії Єго. Жива будут сердца їх вовек века** (проповідь на першу неділю Великого посту 1958 р.), **Много званних, а мало ізбранных** та ін.

Важливим є також інший лексикон із творів ієрм. Даниїла (Тимчини), про що вже згадано вище. Ідеться про українську богословську й церковно-релігійну лексику. Важливість цього питання зростає у площинах діяхронії та синхронії. Щодо діяхронії, то доробок ієрм. Даниїла (як і інших релігійних авторів підпільної УГКЦ тоталітарного часу – середини та другої половини ХХ ст.) мав у край важливе завдання – забезпечував безперервне функціонування цієї групи лексики в релігійному українському мовленні, а значить, її розвиток та подальше формування. Щодо синхронії, то безмірно велика заслуга таких авторів (монахів, духовенства і світських осіб) для розбудови сучасної богословської та церковно-релігійної термінології (Лесюк, 2000, сс. 58–70; Мацюк, 2000, сс. 396–404). Така термінологія – ознака високого рівня розвитку будь-якої сучасної літературної мови, зокрема й української (Огієнко, 1921; Німчук, 1992).

Спостереження над мовою творів такого, здавалося б, „скромного” Автора дає змогу дійти важливих висновків про те, що в термінологічному плані щодо церковно-релігійної лексики він дотримується усіх основних вимог:

- дефініція терміна (скажімо, у загальному значенні слово *небо* позначає „видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола” (СУМ, т. 5, с. 249), а в богословському значенні слово *Небо* позначає „Царство небесне”). До прикладу, у вірші ієрм. Даниїла (Тимчини) „В неволі любові” звертання до св. Терези: *Учини, щоб квітка моя не зів'яла, Але для Бога все процвітала. Бо хочу в Небі з Тобою жити І квіти троянди людям ділити*);
- автономність терміна (таке слово не залежить від контексту і зрозуміле поза ним): *Бог, диявол, Богородиця, Євангеліє, Святе Причастя, смерть, душа, апостол, монастир, монах, брат-фіртіян* та ін.;
- умотивованість терміна (має прозору внутрішню форму): *Воскресіння, Богоявлення, Зішестя, милість, милосердя, утрєня, вечірня, намірення, жертва, жертвність* та ін.;
- синонімія (явище, як доводить практика, цілком природне в церковно-релігійній термінології, адже часто йдеться про номінування „глибинних і незбагнених понять”⁴, які потребують різнобічної

⁴ Визначення Г. Наконечної, дослідниці сучасної української богословської термінології.

словесної характеристики та вираження). До прикладу, ієрм. Даниїл має для Богородиці власний синонімічний ряд: *Цілителька, Ізцільниця, Свята Марія, Небесна Мама, Небесна Цариця, Цариця, Пречиста Діва Марія, Пречиста Дівиця, Мати любові, Мати Божя, Матінка Божя, Ненька, Мати всіх скорблячих, Мати Дівиця, Небесна зоря, Чиста голубиця, Цвіт небесний* та ін.;

- емотивність (емоційна піднесеність та урочистість богословської та церковно-релігійної лексики): *Всевишній, Царство небесне, Земля обітована, вічне життя, Святі тайни* та ін.;
- милозвучність (такої характерної риси церковно-релігійної термінології ієрм. Даниїл досягає завдяки використанню виключно „простої” лексики; в Автора немає складних богословських термінів, чужих і незрозумілих для пересічного слухача його проповідей).

Милозвучність та простота викладу думки удосконалюються в Даниїла (Тимчини) із кожним наступним його твором, ґрунтуючись на добре відомих прийомах, зокрема на антитезі, до прикладу:

- *многі для світу вмирають і монаші смирні ризи на себе приймають;*
- *небо вічне, пекло вічне до вибору маєш;*
- *бо найменше добре діло ніколи не гине;*
- *і по смерті добрі діла свою вартість мають. Бо те, що ми посієм, інші позбирають.*

Сучасні душпастирі, які плекають свою майстерність проповідництва, можуть чимало почерпнути з доробку нашого Автора, із його сентенцій та порад.

Мова творів ієрм. Даниїла (Тимчини), безперечно, вимагатиме спеціального дослідження у площині релігійної термінології, якщо виникне потреба відтворити широке тло функціонування української богослужбової та богословської термінології середини і другої половини ХХ ст. Тут дослідник знайде досить матеріалу для ґрунтовних висновків та узагальнень, адже церковнослов'янізми (адаптовані й неадаптовані) і сучасна українська церковно-релігійна лексика становлять другу визначальну рису мовного портрета Автора.

Загальновживане (літературне) українське мовлення. Унікальність цього третього штриха до мовного портрета ієрм. Даниїла (Тимчини) у тому, що, попри простоту питання, воно відображає всю складність мовної ситуації за тоталітарного радянського режиму. Життя Автора у суті речі припало на все ХХ ст., охопивши різні епохи, різні імперії, різні світові події, що своєю чергою безпосередньо позначилося й на політиці щодо української мови в кожен із суперечливих періодів ХХ ст.

Оминаючи всі детальні огляди мовних та позамовних чинників розвитку літературної української мови (це залишиться для іншого формату досліджень), тут укажемо на лише деякі характерні моменти, виявлені на сторінках рукописів ієрм. Даниїла (Тимчини). Читачеві впаде в око на-самперед відчутний говірковий елемент, про що йшлося вище. Тут тільки варто додати: за радянської влади все, що було народним та оригінальним, намагалися нівелювати й викоринити; діалекти було затавровано як пережиток, анахронізм, а навіть „шкідливий елемент” для „нової радянської людини”. Тож твори нашого Автора залишаються поза часом і досі не втрачають актуальності; навіть більше – набули для дослідника української мови ХХ ст. неабиякої ваги насамперед з огляду на діалектну основу творів⁵.

Друга прикметна риса загальноновживаної мови ієрм. Даниїла (Тимчини) – варіантність. Варіантність зумовлена насамперед наявністю:

- діалектизмів: *скорше // скоріше // швидше; пізніше // пізніше; огонь // вогонь, муцина // мужчина // чоловік // людина; ратуй // рятуй, сего світа // сього світа // цього світа // того світа; гарний // хороший // ладний, на воздусі // на повітрі; навчи мя любити // навчи мене жити; від Него // від Нього та ін.*
- церковнослов'янізмів: *омофором покриває // плащем покривала; царювання // царствування; побіда // перемога; піснь // пісня; з радостію // з радістю; царські врата // царські двері та ін.*

Однак варіантність у мові творів ієрм. Даниїла (Тимчини) зумовлена й позамовними чинниками, насамперед: 1) офіційною політикою радянського часу, зорієнтованою на т.зв. „злиття мов”, а тому на знищення попереднього власне українського правопису 1928 року (див. Німчук, 2004; УП); 2) вилученням як „ворожих” словників (Голоскевич, 1929) та підручників; 3) знищенням українських мовознавців та діячів культури, які займалися унормуванням та кодифікуванням української мови і захищали власне українські мовні риси, відмінні від російської⁶. Заперечення власне українських мовних стандартів у Радянській Україні і збереження за традицією узвичаєного слововжитку на Західній Україні (до 1939 р.) зумовлюють паралельне вживання *любви // любови, радости // радости, смерти // смерти, священник // священник* та багатьох інших словоформ.

⁵ Авторіві, безумовно, пощастило з тим, що його твори саме тепер виходять друком, виходять із максимальним збереженням слововжитку та орфографії. Навіть якщо й допустити думку про публікацію збірки пів століття тому, то редактори (за правилами тогочасного книговидавання) виправили б кожне слово чи вираз, які не вкладалися в чинний тоді „радянський” правопис.

⁶ Із-поміж них Г. Голоскевич, Є. Тимченко, О. Курило, В. Підмогильний, Є. Плужник та ін.

До того ж відсутність національної політики в галузі церковно-богословської термінології, яка від середини ХХ ст. була кинута напризволяще, зумовила варіантність у написанні засадничих термінів, як-от у Даниїла (Тимчини): *християнський* // *християнський*; *василіянин* // *василянин*; *Голгофта* // *Голгофа* та ін.

Третя характерна риса – поповнення сучасного українського лексикону питомими українськими словами, які: а) сучасний читач сприймає як авторські неологізми, а насправді вони перебувають у пасивному фонді; б) забуті і перебувають на маргінесі літературного слововжитку; в) незаслужено марковані як росіянізми, як-от: *одержати від Него за добрі діла в нагороду вічну **щасливість** в Небі; де нема в родині згоди, там не може бути і **говоріння** про єдність і любов; за 20 літ моєї **неприсутності** багато в селі змінилося; терпіння ми повинні у нашому щоденному життю **цінити**; скільки то болю і колючок ми завдаємо одні другим тільки **впротязу** одного дня; **приманами** світу ошукати не дайся; приказує **скликувати** майстрів до будови; **селитьби** монастирські всі поруйнували* та ін.

Треба зауважити ще й такий феномен мови автора: тільки один раз, цілком оказіонально, використано політично марковану лексику радянського періоду. Зокрема у творі „Про другий напад татар на Унівську обитель та про чудесну поміч Матінки Божої” (із першої поетичної збірки „Дарунок любові”) читач знайде рядки: *Тому годі прозивати нас **більшовиками**, Бо Ісус Христос нас любить, Ісус Христос з нами. Ісус Христос малим дітям готовий все простити, І маленьких Ісус Христос не буде судити. Бо маленьких Мати Божя від гріха хоронить, А як впадуть, то з любові зараз їх підводить*. Свідомо використане слово *більшовики* – слово-маркер страшної тоталітарної системи – має велике смислове навантаження та виконує, за задумом Автора, потрібну функцію: номінативну, мислетворчу та емотивну (тобто називає і кваліфікує за допомогою одного слова цілу епоху терору і його наслідки для українського суспільства). Окрім цієї оказіональної назви, він не послуговується у своєму доробкові лексикою такого ґатунку, засвідчуючи в такий спосіб цілковите дистанціювання від світу, який вона репрезентує.

Завершуючи коротку розвідку про мовний портрет ієрм. Даниїла (Тимчину), хочу наголосити на тому, що ця людина зробила велику справу у своєму душпастирському служінні і водночас він є тим ще не пізнаним до кінця носієм рідного слова та слова Української Церкви в часи найбільших репресій та гонінь. Ієромонах Даниїл (Тимчина) рятував людські долі – долі реальних людей, гнаних і переслідуваних. Окрім цього, він рятував, як доводить його спадщина, ще один реальний світ – світ українського слова, який поставив на службу людині, Богові й Церкві.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- Глібчук, Н. (Упор.). (2000). *Говірки південно-західного наріччя української мови*. Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка.
Transliteracija: Hlibchuk, N. (Komp.). (2000). *Hovirky pivdenno-zakhidnoho narichchia ukrainskoi movy*. Vydavnychy tsestr LNU im. I. Franka.
- Глібчук, Н. (Упор.). (2005). *Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти*. Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка.
Transliteracija: Hlibchuk, N. (Komp.). (2005). *Ukrainski hovirky pivdenno-zakhidnoho narichchia. Teksty*. Vydavnychy tsestr LNU im. I. Franka.
- Глушко, М., & Хомчак, Л. (Упор.). (2017). *Надсяння: Традиційна культура і побут (етнолінгвістичні матеріали)*. Видавництво Львівської політехніки.
Transliteracija: Hlushko, M., & Khomchak, L. (Komp.). (2017). *Nadsiania: Tradytiina kultura i pobut (etnolinhvistychni materialy)*. Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki.
- Голоскевич, Г. (1929). *Правописний словник (за нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук)*. Книгоспілка.
Transliteracija: Holoskevych, H. (1929). *Pravopysnyi slovnyk (za normaty Ukrainskoho pravopysu Vseukrainskoi Akademii Nauk)*. Knyhospilka.
- Дидик-Меуш, Г. (2021). *Мокряни. Словник говірки маминого села*. Піраміда.
Transliteracija: Dydyk-Meush, H. (2021). *Mokriany. Slovyk hovirky matynoho sela*. Piramida.
- Козій, Н. (2008). Говірка містечка Олешичі на Любачівщині. *Діалектологічні студії: Традиції і модерн*, 7, 208–224.
Transliteracija: Kozii, N. (2008). *Hovirka mistechka Oleshychi na Liubachivshchyni. Dialektolohichni studii: Tradytiy i modern*, 7, 208–224.
- Осташ, Н. (2004). Словник діалектної лексики переселенців із Холмщини. *Діалектологічні студії: Школи, постаті, проблеми*, 4, 355–378.
Transliteracija: Ostash, N. (2004). *Slovyk dialektnoi leksyky pereselentsiv iz Kholmshchyny. Dialektolohichni studii: Shkoly, postati, problemy*, 4, 355–378.
- Осташ, Н. (2007). Словник діалектної лексики переселенців із Холмщини. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 2, 254–284.
Transliteracija: Ostash, N. (2007). *Slovyk dialektnoi leksyky pereselentsiv iz Kholmshchyny. Ukraina – Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 2, 254–284.
- Пиртей, П. (2004). *Короткий словник лемківських говірок*. Сіверсія МВ.
Transliteracija: Pyrtei, P. (2004). *Korotkyi slovyk lemkivskykh hovirok*. Siversiia MV.
- Пулюй, І. (1871). *Лист без конверти якою відповідь впр. крилошанину Малиновському на реферат молитовника*. З тискарні Соммера.
Transliteracija: Puliui, I. (1871). *Lyst bez konverty yako odpovid vpr. kryloshanynu Malynovskomu na referat molytovnyka*. Z tyskarni Sommera.

СУМ – Білодід, І. (Ред.). (1970–1980). *Словник української мови* (Т. 1–11). Наукова думка.

Transliteracja: Bilodid, I. (Red.). (1970–1980). *Slovník ukraínskoi movy* (Т. 1–11). Naukova dumka.

Турчин, Є. (2011). *Словник села Тилич на Лемківщині*. Українська академія друкарства.

Transliteracja: Turchyn, Ye. (2011). *Slovník sela Tylych na Lemkivshchyni*. Ukrainska akademiia drukarstva.

УП – *Український правопис 1928 року*. <https://r2u.org.ua>

Transliteracja: *Ukrainskyi pravopys 1928 roku*. <https://r2u.org.ua>

Шило, Г. (2008). *Надністрянський регіональний словник*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Transliteracja: Shylo, H. (2008). *Naddnistriianskyi rehionalnyi slovník*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy.

Література

Бичко, З. (2000). *Діалектна лексика надністрянського говору*. Лідер.

Transliteracja: Bychko, Z. (2000). *Dialektna leksyka naddnistriianskoho hovoru*. Lider.

Горбач, О. (1996). Надсянські говірки. В В. Кубійович (Ред.). *Енциклопедія українознавства* (Т. 5, с. 1677). Наукове товариство ім. Шевченка у Львові.

Transliteracja: Horbach, O. (1996). Nadsianski hovirky. W V. Kubiiiovych (Red.). *Entsyklopediia ukrainoznavstva* (Т. 5, s. 1677). Naukove tovarystvo im. Shevchenka u Lvovi.

Жилко, Ф. (1955). *Нариси з діалектології української мови*. Радянська школа.

Transliteracja: Zhylo, F. (1955). *Narysy z dialektolohii ukraínskoi movy*. Radianska shkola.

Лесів, М. (1997). *Українські говірки в Польщі*. Видавництво „Український Архів”.

Transliteracja: Lesiv, M. (1997). *Ukrainski hovirky v Polshchi*. Vydavnytstvo „Ukrainskyi Arkhiv”.

Лесюк, М. (2000). Роль греко-католицького духовенства у розвитку української літературної мови в Галичині. В В. Німчук (Ред.), *Християнство і українська мова. Матеріали наукової конференції* (сс. 58–70). Видавництво Львівської богословської академії.

Transliteracja: Lesiuk, M. (2000). Rol hreko-katolytskoho dukhovenstva u rozvytku ukraínskoi literaturnoi movy v Halychyni. W V. Nimchuk (Red.), *Khrystyianstvo i ukraínska mova. Materialy naukovoï konferentsii* (ss. 58–70). Vydavnytstvo Lvivskoi bohoslovskoi akademii.

Мацюк, Г. (2000). Граматичний аспект мовознавчої діяльності греко-католицького духовенства в Галичині (перша половина XIX ст.). В В. Німчук (Ред.), *Християнство і українська мова. Матеріали наукової конференції* (сс. 396–404). Видавництво Львівської богословської академії.

- Transliteracija:** Matsiuk, H. (2000). Hramatychnyi aspekt movoznavchoi diialnosti hreko-katolytskoho dukhovenstva v Halychyni (persha polovyna XIX st.). W V. Nimchuk (Red.), *Khrystyianstvo i ukrainska mova. Materialy naukovoi konferentsii* (ss. 396–404). Vydavnytstvo Lvivskoi bohoslovskoi akademii.
- Німчук, В. (1992). Українська мова – священна мова. *Людина і світ*, 11–12, 19–25.
- Transliteracija:** Nimchuk, V. (1992). Ukrainska mova – sviashchenna mova. *Liudyna i svit*, 11–12, 19–25.
- Німчук, В. (2004). Переднє слово. В В. Німчук, Н. Пуряєва (Упор.), *Історія українського правопису XVI–XX ст.* (сс. 5–26). Наукова думка.
- Transliteracija:** Nimchuk, V. (2004). Perednie slovo. W V. Nimchuk, N. Puriaieva (Komp.), *Istoriia ukrainskoho pravopysu XVI–XX st.* (ss. 5–26). Naukova dumka.
- Огієнко, І. (1921). *Українська мова була вже мовою Церкви. Нариси з історії культурного життя Церкви української*. Благодійне видавництво „Українська Автокефальна Церква”.
- Transliteracija:** Ohienko, I. (1921). *Ukrainska mova bula vzhe movoiu Tserkvy. Narysy z istorii kulturnoho zhyttia Tserkvy ukrainskoi*. Blahodiine vydavnytstvo „Ukrainska Avtokefalna Tserkva”.
- Пшепюрська-Овчаренко, М. (2007). *Мова українців Надсяння*. Видавництво „Перемиська бібліотека”.
- Transliteracija:** Pshepiurska-Ovcharenko, M. (2007). *Mova ukrainsiv Nadsiannia*. Vydavnytstvo „Peremyska biblioteka”.
- Хобзей, Н. (2019). Слова і місто, або місто в словах. В Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, & Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський: поважно і на жарт* (3-ге вид.) (сс. 9–45). Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.
- Transliteracija:** Khobzei, N. (2019). Slova i misto, abo misto v slovakh. W N. Khobzei, O. Simovych, T. Yastremska, & H. Dydyk-Meush, *Leksykon lvivskyi: povazhno i na zhart* (3. wyd.) (ss. 9–45). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Хомчак, Л. (2008а). До функціонування надсянських говірок в умовах білінгвізму. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*, 12, 206–210.
- Transliteracija:** Khomchak, L. (2008а). Do funktsionuvannia nadsianskykh hovirok v umovakh bilinhvizmu. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznnavstva*, 12, 206–210.
- Хомчак, Л. (2008б). З історії дослідження надсянських говірок. *Діалектологічні студії: Традиції та модерн*, 7, 171–182.
- Transliteracija:** Khomchak, L. (2008б). Z istorii doslidzhennia nadsianskykh hovirok. *Dialektolohichni studii: Tradytsii ta modern*, 7, 171–182.
- Шухевич, С. (1991). *Моє життя. Спогади*. Українська видавнича спілка.
- Transliteracija:** Shukhevych, S. (1991). *Moie zhyttia. Spohady*. Ukrainska vydavnycha spilka.

Three Strokes to the Linguistic Portrait of Hieromonk-Studite Danyil Tymchyna

The prose and poetic works of hieromonk Danyil (Tymchyna) reflect the author's linguistic worldview and help create his linguistic portrait. This portrait is shaped by three features: 1) a dialectal basis; 2) ecclesiastical-religious vocabulary; 3) Ukrainian literary lexicon. The dialectal basis of Tymchyna's works is the most characteristic trait of the author, who originated from Sian Region. Sian dialect features are organically represented in the speech of the people in Galicia. Therefore, the works of hieromonk Danyil Tymchyna serve as a characterization of the speech of an average Galician in the first half of the 20th century.

Danyil Tymchyna was a person of the Church, and therefore, the language of his works is mainly composed of Church Slavonic words (a tradition among Ukrainian church figures) and contemporary Ukrainian theological and church-religious vocabulary. During the years of the Soviet totalitarian system, Tymchyna's heritage gains special significance in connection with the development of the language of the Ukrainian Church.

The third characteristic feature is the abundant use of Ukrainian vocabulary that was excluded from the literary standard during the Soviet system, labelled as archaic, or classified as russianism.

Keywords: linguistic worldview, linguistic portrait, dialect, microdialect, Church Slavonic language, Ukrainian literary language.

Леся ХОМЧАК

ВСП „Львівський поліграфічний фаховий коледж
Української академії друкарства”, Львів

Мікросвіти депортованої з Надсяння

Описано мікросвіти – особистий, мовний, локально-історичний, етнокультурний, фольклорний – депортованої з Надсяння Марії Ціж. Джерельною базою для дослідження стали інтерв'ю та фольклорні записи, здійснені взимку 2008 року, а також писемні тексти: автобіографія від 2009 року, епістолярій (листи та вітальні листівки), співанки, список мешканців села Макової.

У формі численних мікротекстів репрезентовано локально-історичний світ Марії Ціж, типовий для тисяч депортованих із Надсяння, який відображає національну трагедію українців. У мовленні інформантки виявлено характерні для надсянських говірок фонетичні, морфологічні та лексичні риси, а також засвідчено трансформацію говірки під впливом мовних та позамовних чинників. Етнокультурний світ Марії Ціж багатий на знання про родинні обряди (весілля, народження дитини, похорон), а також на календарну обрядовість надсянського села. Фольклорний світ репрезентують короткі пісні – „трибулянки”.

Ключові слова: депортація, Надсяння, село Макова, надсянські говірки, фонетичні риси, морфологічні риси, лексика, семантика.

Марія Ціж (із дому – Федишин) – людина складної та незвичайної долі. Народжена 1930 р. в селі Макова (повіт Доброміль, нині – Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства Республіки Польща), 1945 р. виселена з родиною до с. Грімне Городоцького району Львівської області в межах обміну населенням між Радянським Союзом та Польщею. Історія життя Марії Ціж, яка дійшла до нас у форматі автобіографії та усномовних розповідей, творить багатогранний образ українки, з одного боку, унікальний, з іншого – типовий для ХХ ст.

Джерельною базою для дослідження мікросвітів Марії Ціж слугували записи мовлення інформантки, здійснені взимку 2008 р., а також писемні тексти Марії Ціж¹: автобіографія, написана 2009 р., епістолярій (листи та вітальні листівки), співанки, список мешканців Макової (див. рис. 1).

Мікросвіти однієї галицької селянки – Марії Ціж – проєктуються на типовий світ депортованої з Надсяння, яка опинилася у вирі історичних подій, та виявляються в різних вимірах – особистому, мовному, локально-історичному, етнокультурному, фольклорному.

Мікросвіт особистий. Історія життя Марії Ціж ламає стереотипи про устрій галицького села 20–30-х рр. ХХ ст.

Під час нашої першої зустрічі інформантка повідомила: *„Ви зна́йте, йа найду́х”*². На Надсянні, як відомо, *найду́х* – ‘дитина, народжена поза шлюбом’. Традиційно таким дітям (від *завітки*) ‘погані’ імена давали, з них насміхалися, їх принижували. Почувши таке, я вже хотіла співчувати, однак, як виявилось, вона була улюбленою татовою донею, попри те, що, як пише в автобіографії, її дитинство *„було сумне, бо годувалася з татом без мами, хоч мала маму”*. Як зазначено в автобіографії (див. рис. 2), тато – багатий удівець, а *„мама бідна, в него служила та й заслужила собі мене [...] Навіть родичі казали, аби тато одружився з мамою, а він не хотів, бо мав полюбовницю, заміжню жінку [...] Мама лишає тата і його велику господарку, бере мене і йде до сестри. А сестра сама бідна, б дітей...”*:

Моя мама дуже робітниця, навіть ходила варити, пекти по весілях...

А тато прийшов до сестри, а там діти бавили мене, і взяв мене на руки, і додому. Мама відікрала. Так було кілька разів. Тато подав на суд. А на суді кажуть, як вона відпишеться від дитини, то буде твоя

¹ Усі писемні матеріали надала Уляна Голубник – онучка Світлої пам’яті Марії Ціж.

² Тут і нижче записи мовлення інформантки подано фонетичною транскрипцією. У цитованих текстах збережено орфографію Марії Ціж; розділові знаки поставлено відповідно до чинних пунктуаційних правил.

Рисунок 1.

Фрагмент листа Марії Ціж

Слава Ісусу Христу невідомо.
 Дорога донесла Марію: погу з тобою то чо
 борити бо скучаю за вами що вас тільки
 ко мала а ні з ким поговорити, тепер
 перерив бо треба трошеа потягати.
 поговоримо, що я робю, копу переробити
 четь все а все втірість, тепер погали
 бо ми ти нощ ти знаєш який я мала
 легкий від, а тепер декомі і ввезділю
 беру м'ягу, але то у нас прави ться
 що день тепер о 7 а скорійше о 8 хресн
 дорога дуже гарно, діти чи таять
 по стайі і дуть через церкву від пер
 мого обрзка до 14 тизнієсе іще свяще
 ник оповідає про ту стайю що припи
 дає на цей день, а о 8 врано є служба
 кієнка раз опустила але майже погу
 жу і так декомі, голшкова Марія і
 вержешієва а тишу венгрієва але вона
 інакше не пам'ятаю і вона Марія і
 датиєса Марія, як священик припадає то
 іно говорить Марія і Марія. так нині
 правимся о 8 врано а то священик іздив
 комо Пруськавиз на реколекцію до звітня
 священик тоже в нас був іздів а вони
 обидва разом вчимося, так думано і як
 не тиши як то з що писати. Марійка

Рисунок 2.

Автобіографія Марії Ціж

Хочу описати про своє життя,
 яке прожила 79р. від початку свого
 життя, яке я запам'ятала, моє дити-
 нство було суцільне, бо годувалася з та-
 том без мами, хоча мама я маю, істо-
 рія велика зі мною, тато був богач
 вдовець а мама бідна в нього сирітська
 та й сирітська собі мене, обоє не
 плавно жили але була одна причина
 що тато мав полюбівницю в усід-
 стві, і вона не давала їм жити
 поки родичі татові жили все було
 добре, родичі казали щоб тато
 з мамою взяли мою, а тато все
 тягнув, а як родичі померли то
 мама сказала що я піду від тебе
 бо полюбівниця мала доброго бога-
 того чоловіка і доньку, а моя мама
 лишилася з дитиною, і щос мамі
 мешає тата і його велику гостю

[...]. І вся велика татова родина (їх було 14) стала намовляти маму: „Віддай дитину, не заслужилась ти нічого, то хочай твоя дитина буде мати”. Мама і відписалася [...].

Годував мене тато добре, вбирав мене гарно, водив все до церкви, бо я копія татова [...]. Мав лісів багато, м'яса не бракувало, господарка була, 14 моргів поля, хата велика, стайня, стодола [...].

І навіть попри такі великі статки, батько працював сам і хотів, аби донька все вмiла та мала освіту. В автобіографії згадано:

Ну маю 10 років, тато вліті вполудни взяли мене до стайні: „Будеш сі вчити корову доїти”. Здоїла я трохи по землі, по руках, по ногах. Тато то молоко забрав... Пішов до стрини і сказав: „О, я вже маю господиню, вже корову здоїла” [...]. Як мала 7 років, пішла до школи. Но мені було не вигідно, що я не молочна щось зрані з'їсти. То тато давав мені 5 грош, а там був в тій школі магазин, і я собі все щось купила на павзу. Но вчилася непогано, іно історію, я не могла собі з неї зробити оповідання.

У цій історії дитинства зруйновано стереотипи щодо суспільних відносин і моральних цінностей на Надсянні (виявляється, не так уже й погано ставилися до цивільних шлюбів, жінок, які народжували невінчаними, байстрюків). Довідуємося про традиції судочинства – дотримання закону і повага до людини незалежно від її статків, про основні засади виховання дітей – любов і праця, про систему шкільної освіти тощо.

Локально-історичний мікросвіт. Цей мікросвіт Марії Ціж – типовий для тисяч українців, яких депортували з рідних земель, – виростає до рівня національної трагедії. Як відомо, депортація українського населення 1944–1947 рр. спричинила втрату цілісного етномовного континууму, внаслідок чого розпорошені надсянські говірки зазнали стрімкого процесу нівеляції. Деякі з них невідворотно втрачені, оскільки знищено їхніх носіїв: наприклад, у с. Павлокома вбито 366 українців, у с. Пискоровичі – майже 200, у с. Березка – майже 200, у с. Малковичі – 145, у с. Бахів – близько 100 осіб та ін. (Середа, 2007, сс. 24–37), а разом із ними втрачена традиційна обрядовість та побутова культура, представлена в мовній площині. Автобіографічні ж записи інформантки проливають світло на кілька історичних фактів.

„Вирвані з коренем”. В автобіографії – ностальгійні згадки про край, де народилася:

Ми переселені з Польщі. Перемиська Кальварія. Десь коло трьох кілометрів з нашої Макови до Кальварії. У нас дуже гарна сторона, курортне місце. Гори, вода, ріка Вігор, камінь, ліси. У нас іще поля були врожайні. Все родилося добре...

Далі емоційно, однак залучаючи факти, оповідає типову для Надсяння історію про депортацію, поневіряння в дорозі та облаштування на новому місці:

В сорок п'ятім році нас виганяють з наших сіл і їдемо. Де – ніхто не знає, де їдемо. Вигнали нас, як псів, без совісти. Прийшло польське військо і виганяють: „За дві години щоби вас ту не було”. Але мало всего – презирають, що кладеш на віз. І що добре, то не твоє, а їх [...]. Як нас вигнали на друге село, то нас не впустили за границю, бо іще не було декоментів. Цілий тиждень стояли будами на другім селі [...]. А ми перед переселенням перетерпіли немало. Треба було служити і Богові, іще і сатані. Хлопи не спали, пильнували вночі, бо чуєш: ту стріл, ту стріл. Но як ми переїхали кордон, то нам здавалося, що тут вже буде легше. Мали ми документи на Тарнопіль. А то люди говорять, що там був дуже фронт і все збите. А ми тоді рішили їхати, а де – не знаємо, іно не в Тарнопіль. Їдемо через один Самбір, через другий, а як заїдемо в село, то так, як ублава. Люди розбіглися по хатах, просять їсти, то худобі соломи. А ту вже врано на будах мороз, дітей позавивають, а самі коло воза замерзають. Настав день, так, як ті цигани їдуть, а де і що – Бог оден знає [...]. Переїхали Самбір, но я так тих всіх міст не знаю, а котрі пам'ятаю, то пишу: Дрогобич, Жидачів, Ходорів, Лукавці. Іще десь дальше не пам'ятаю. А мало десь по дорозі осталися, бо маленькі діти. Ну ми звітам декотрі вернулися. Ми лічно були в Роздолі, бо там десь недалеко було село Гранкі-Кути і там була гуральна. Там ми ходили за брагою. Зима, зимно, ні чим палити, ні що зварити. Не знаю, що там було, що на полі замерзла ріпа. Богато поля було засіяно, то ми з ножами ходили ту ріпу дерти, бо хоча тій корові. А там було багато переселенців з наших сусідських сіл, але вони приїхали вліті. Ну і пожили ми десь більше місяця, а нас не хочуть приписати, бо документа наші на Тарнопіль. Поїхав мій батько з двома чоловіками на кордон і переписали. Сказали де, а ми вже переїхали в село Грімне. І так 20 грудня ту ми приїхали [...]. Не можу описати, яка радість нас тут чекала, бо у нас величезні ліси (Турниця), в нас дуже великі будинки, все з підлогою, стайні,

стодоли. Поле у нас іще добре родилося, бо дальше у гори, то там все було маленьке. Так приїхали ми ту 20 грудня, а з Святого села, коло Перемишля, вони приїхали перед жнивами, як полякі виїхали. То вони щось іще позбирали, хоча паші накопили, а ми перший день по жебрах, бо їсти хочеться і корова ревить. Приїхали 3 родини до одної хати, що не було куди й лягти. Пішли по сусідах соломи жебрати, бо треба ті діти хоча положити спати [...].

Але іще хочу сказати, що тут нас нетепло прияли, бо всіх призивали боїками, ніби боїкі ходять головою по землі. Так ми перший день кинулися по жебрах, бо їсти хотілося, а мій батько сів і плаче: „Я ту вмиру і по жебрах не піду”. А я говорю: „Тато, а я іду, бо їсти хочу” [...].

Так ми ту сорок шостого року панували. Ні запалити чим, ні зварити що. І жий, як хочеш. Нас іще спасло, що ту сусідка не мала корови, то взяла від нас зимувати, а вліті буде молоко, то і нам щось дасть. Отак наш любий брат висвободив нас. І донині він нас не хоче покинути – так нас любить. Ну що ж, за все Богові дякуймо. Не раз собі те все нагадую, і так мені хотілося то написати, може, хоча попаде якомусь із переселенців, бо він повіри ту подію, яку ми пережили.

„Висвободителі”: історія повторюється і сьогодні. Найбільше негативних емоцій в інформантки викликають *висвободителі* – „руски”, які „*прийшли в сороковому році*”, нахабні злодії, богоненависники:

А тоді наш висвободитель панував. Брав людей по стодолах, возили кірати, молотили зерно і все машинами вивозили. Не пам'ятаю, чи то було два роки. Вже тата скинули з голови, бо тато бугач, а вибрали молодого музиканта, щоби в піст грав співи, концерти, танці. А люди боялися Бога, а іще більше того злого духа, бо зараз карали – то політика, то Сибір.

Врізаються у свідомість слова, актуальні й сьогодні: „*Вернувся той висвободитель. Висвободив від всего*”. Для „*ма(о)скалів*” Марія Ціж не добирає слів, називаючи їх „злий дух”, „сатана”, водночас згадує відому радянську катівню в Саліні³:

³ Саліна – урочище й колишня соляна шахта в Старосамбірському районі Львівської області поблизу села Солянуватка, що біля Добромиля. В урочищі Саліна на території солеварного заводу в перші дні радянсько-німецької війни (1941 р.) органи НКВС перед відступом стратили понад три з половиною тисячі людей.

Як москаль втівав, то всіх урядовців ловив і до Добромиля, до Суліни. Священника нашого зловили і кинули з поверху на землю. Пізніше викинули на машину, і там вже яма була в Добромилю, під верх тих трупів. І його замурдували, бо викололи очі, пальці поламили, вуха відрізали.

„Між трьох вогнів”. Марії Ціж випало жити в час глобальних історичних подій, коли часто змінювалася влада, розпадалися одні держави і повставали інші. І тільки людина, попри трагедії особисті й національні, знаходила сили, хоч, як згадує, „було життя страшне”:

Так скінчився німець, назад вернувся той висвободитель... То вже була невитримана година. А ту бандирівці. Шо ми визнали всякої біди! Заказали хлопам до армії не іти. Ну як то зробити? Ту як не підеш, то родичам буде Сибір, а підеш – кара від наших бандирівців. Двом Богам служи. Но мучилися, як могли. Так жили – що день, то гірший страх [...].

Прийшли облавці, то люди великий страх переносили. В нас великі ліси (Турниця), бандерівців багато, то треба було варити їсти. Дівчата варили їсти і возили до ліса. Возили коновками, тими, що молоко возили на молочарню. Збирали по людях продукти. А у нашій хаті були в коморі склад всі продукти. Пам’ятаю, в коморі і ялівка зарізана, і свиня, мід, мука і цукір. І що ж нас чекало на кождім кроці – м’ука і Сибір. А я мала чотирнайцятий рік. То такі, як ми, тримали стійку. Чотири на всі чотири сторони села були наказані, як ту стійку тримати. А як іде якийсь солдат чи ублава, то до одної хати дати знати, бо вони зараз утікали до ліса. І таке страхіття ми переживали.

Мовний мікросвіт. Порівняльний аналіз усних та писемних текстів Марії Ціж засвідчив збереження багатьох фонетичних, морфологічних, лексичних ознак надсянського говору (пор. статті про надсянський говір (Гриценко, 2004, с. 388; Хомчак, 2020)) саме в живому мовленні.

У фонетиці фіксуємо:

1) перезвук [a] > [e] (у ненаголошеній позиції [i]) після м’яких і шиплячих: *покрéйє*, *ч’існiк*, *чéл’ід’*, *Кáс’і*, *закол’ідувáти*, *дéс’ім’* та ін.; 2) перехід голосного [o] в ненаголошеній позиції в [y]: *гулоўнiй*, *курова́й*, *буга́чка*, *кулі́ска* та ін.; 3) ствердіння приголосних перед [i], якщо *i* < *o, а також в іменниках на -цiйа: *стiй*, *пóтiм*, *мiл’ко*, *квасiўка*, *ста́цiйа*, *реколéкцiйа*; 4) вимова голосного [и] у звукосполученнях *ги* (ти), *ки*, *хи* як *г’і(г’і)*, *к’і*, *х’і*: *йалiнк’і*, *лан’ц’ужк’і*, *помáдк’і*, *пирог’і*, *пампух’і* та ін.;

5) перехід голосного [е] в [а] перед наступним [р] (спорадично): *Тарно́п* 'іл' та ін.; 6) перехід приголосного [в] перед глухими в [х], [ф]: *хпаў*, *х пйиц*, *х по́ли*, *хпуста́ти*, *ф* *колы́ску*, *фпа́сти*, *фсе* та ін., а перед сонорними – у [г], [ґ]: *г млин'і* та ін.; 7) перехід приголосного [л] в [ў] у кінці складу і слова: *ви́ўка*, *г'іўка*, *стиў* та ін.; 8) відсутність м'якості приголосного [р]: *бора́к*, *виче́ра* та ін.; 9) кінцевий твердий [ц] у суфіксі -ец-: *селёдец*, *в'іне́ц*, *та́нец* та ін.; 10) відсутність м'якості приголосних [с], [ц] у суфіксах -ськ-, -цьк-: *Баби́цко́в'і*, *Русе́цко́в'і*, *Нов'ін'ски́й*, *цига́н'ски́й*, *па́н'ски́й*, *буга́цки́й* та ін.; 11) поява протетичного приголосного [в]: *во́пов'ід'і*, *вор'ішо́к*, *воста́тний*, *ву́жені́тис'і*, *вурожа́й*, *вухо́та* та ін.; 12) відсутність подовження м'яких приголосних в іменниках с. р.: *в'ис'і́л'а*, *страх'і́т'а*, *перепи́т'а́*; 13) вживання [е] на місці [о] після м'яких та шиплячих приголосних: *не́гу*, *же́на́тий*, *се́ми́й*, *ше́стий* та ін.

Морфологічні ознаки: 1) закінчення -ом в орудному відмінкові однини іменників та займенників: *хто хт'іў сиб'і так лі́жско́м бра́ти*; *то ч'і́сник із то́м стру́ц'ом*; за *то́м кут'ом* бу́ли пампу́х'і; *йак йа бі́ла д'і́уко́м/д'і́уко́м* молоді́у, з *то́м г'і́л'ом*, над ку́ліско́м, п'ід мо́йом халу́пом, *та́то з ма́мом*, с'в'і́чено́м водо́м кро́п'іт; за *мно́м хло́пц'і* та ін.; 2) нестягнені форми прикметників, займенників, числівників: *воно́ тако́йе само́йе ма́йже* бі́ло; *пе́ршойе* пеклі́; *дру́г'і́йі* так'і сам'і́йі под'і́бн'і́йі; *і воно́ тако́йе* вигл'ида́йе дуже́ ла́дно́йе; *дру́го́йе* йе ри́ба та ін.; 3) усічені форми займенників *йі*, *йу* (її), *го* (його), *м'і* (мене), *му* (йому), *си* (собі): *йа си* посади́ла; *не зазі́раі ми* *ту*; *хто ж го* *перепро́сит'*; *ой/два м'і* хло́пц'і *л'убит* з одної́ халу́пи та ін.; 4) спорадично відсутнє узгодження прикметників, числівників з іменниками: *пе́ршої* бл'у́до, *дуже́ фа́йної* бл'у́до та ін.

Засвідчено низку типових для надсянських говірок лексичних діалектизмів: *бу́ти* 'бути' (*йак йа бі́ла д'і́уко́м, та і́ д'і́уко́м* молоді́у; *воно́ тако́йе само́йе ма́йже* бі́ло, *йак то́й коро́ваі*); *йуж* (*йуш*) 'вже' (*йуж* *така́* не бу́деш, *йак іс' бі́ла ма́ла*; *то йуж* *йе* *тре́то́йе*; *йа йуж* *фс'і* *перераху́вала*), *халу́па* 'хата' (*ру́ж'і* мо́йі, *ру́ж'і* п'ід мо́йом халу́пом; *два м'і* хло́пц'і *л'убит* з одної́ халу́пи).

Водночас не виявлено таких типових мовних ознак, характерних для Надсяння, як: 1) вживання інфінітивного дієслівного суфікса [ті] (*гада́ті*, *дрожа́ті*, *зап'іра́ті*, *гу́здра́тіс'е*, *ба́зтра́ті*, *мел'дува́тіс'е* та ін.); 2) вживання [і] замість літературного [и]: *ві́к'і́нути*, *в'і́с'і́ти*, *д'і́ті́на*, *ск'і́да́ти*, *сук'і́ра* та ін.; 3) наявність голосного [ы] в наголошеній та ненаголошеній позиціях (*вы́гара́йи*, *госпо́ды́н'а*, *гуво́ры́т*, *оды́н*, *просы́ти*, *пры́не́сти*, *сын*, *убы́ча́й*, *шы́ти* та ін.); 4) занепад голосних [е], [о] між приголосними (у деяких говірках): *вни*, *де́рво*, *корова́й*, *ма́йне́з*, *пі́рг'и*, *фсерди́ну*, *черві́к'і* та ін.; 5) збереження другого повноголосся (у південній частині ареалу): *йме́ре́ти*, *п'і́тпере́ти*, *тере́ти* та ін.; 6) утворення здрібнєлих форм

іменників із допомогою суфікса -ойк- (*в'інóйко, д'івчатóйко, мат'інóйка, шл'убóйко*); 7) архаїчні форми на -ове в називному відмінкові множини іменників: *дружбóве, сватóве, старостóве* та ін.; 8) архаїчні форми двоїни: *дв'і ж'інц'і, дв'і л'єнт'і, дв'і годін'і, дв'і бритв'ан'ц'і, штіри л'ітр'і, три курóв'і* та ін.; 9) вживання суфікса -ка(ї) у прислівниках: *тамдй'ка, типérка(ї)* та ін.; 10) вживання прийменника *без* у значенні *через*: *без в'ікно садіти, без тої кожух перескакнути, без тої кривій т'анець, без стіу переходіти, йшла з вел'он'і без селó, молодіх ведé без цérкву, п'ішли без силó просіти, так без н'іч* та ін.

Зауважмо, однак, що писемні тексти Марії Ціж типових для Надсяння діалектизмів (лексичних, фонетичних чи словотвірних) містять небагато, до прикладу: *замільдуватися, кольонія, кубікі, ублава, учинкі, люрнета, скіпець, стрина, стріл, цукір, пільнувати, покрадаємци, оден, турма, Тарнопіль, будинкі, полякі, тримати стійку* тощо.

Натомість виявлено в писемних текстах низку росіянізмів, що з'явилися в мовленні Марії Ціж під впливом середовища, у якому опинилася: *охотник, остатися, частушки, тоже, любимий* тощо.

Своєрідним документом історії Макової, звідки родом Марія Ціж, є списки мешканців села, яке було поділено на дві частини – Макова Рустикальна та Макова Колонія⁴. Основний принцип подання прізвищ в обох списках – розселення людей. Про уніфікацію не йдеться, оскільки вміщено різні варіанти (див. рис. 3):

- вуличні прізвища родин⁵ (*Мартини, Паліводові, Панцові, Ковальові, Пляцкові, Гладьові* та ін.);
- антропоніми у формі однини (очевидно, якщо хтось мешкав сам):
 - прізвища: *Буринів, Волошин, Гловач, Двуліт*;
 - імена жінок, яких, за традицією, називали за іменем / прізвиськом чоловіка [чи батька (?)] – *Л. Х.*: *Варварка Стасьова, Старого Віта*;
 - сільські імена з прізвищами: *Доличин Юсько, Ковальчикова Ціма, Комців Васько, Міхаліна Глинчакова*;
 - імена / прізвища, які супроводжують ремарки – загальні назви: *дяк Бала, Зельман жид, Ютку жид, дікова Наталька*.

⁴ За статистичними даними В. Кубійовича (див. Кубійович, 1983/2007), станом на 1 січня 1939 р. у с. Макова Рустикальна проживало 550 осіб, з яких 430 – українців, у селі Макова Колонія – 310 осіб, з яких лише 90 українців, нато- мість 200 осіб – німці.

⁵ Перевірити статус – офіційні прізвища чи вуличні – можна тільки за архівни- ми документами.

Рисунок 3.

Список мешканців Макової

Рус. тикасьна.

Якимови Котко	Гікова Наталка
Зеленських	Варварка Стасів
Дос. Таранца Дос.	Досінька
Томод мнєда.	Нізецькові
Телівка	Теліукові
Жокозійко	середичинські
Дек. Брама.	срізикові
Митумир жид	Жомицькі соїні
Месивничик Стефан	Туживі
Гусєвичинові	Жомиць Васко
Зелівман жид	Жомиць Павло
Житю жид	Траверєкові, Ганка
Лосівякові	Старого Вітя
- Маріїнові	Жокомарів дзюрка
Спудуїчові	Жокомарів другий
Ривакові	Триукові
Стасові	Теладьові
Волошин	Лисківі

У списку мешканців Макової Колонії прізвища мають в основному українсько-польське походження (*Копкові, Мудрові, Бахурскові, Бабіцкові, Бубнові, Нівінський*), за винятком небагатьох німецьких (до прикладу, *Кохові*), незважаючи на те що більшість мешканців цієї частини села – німці.

Список антропонімів села Макової засвідчив мовні особливості, характерні для надсянських говірок: для творення прізвищ чи прізвиськ, а також прізвищ синів / доньок використано суфікси присвійних прикметників *-ів, -ов, -ин*, а також прикметникові суфікси *-ук-, -ск-, -зк-* із твердими приголосними *ц, с, з* (*Янковсківі, Русецкові*). Антропоніми також репрезентують такі надсянські риси, як: „укання” (*Ютку, Яську, Юску*), вживання *і* замість літературного *и* та перезвук [а] > [е] (у ненаголошеній позиції [і]) після м’яких і шиплячих (*Міхаліна, Касі, Паліводові*) тощо.

Етнокультурний мікросвіт – імовірно, найбагатший із-поміж усіх інших „вимірів” Марії Ціж, оскільки вміщує знання про родинну та календарну обрядовість надсянського села.

До прикладу, до нас дійшла детальна розповідь про традиційні страви Святого вечора, а також послідовність їхнього споживання:

Стру́цл'а

П'ізн'іше так: п'ершої бл'удо, ма́ло бу́ти двана́йц'і ўс'о́го. П'ершо́е пеклі́, ми пеклі́ стру́цл'і, назива́лос'і стру́цл'а, йа м'і́у і пл'ести. Хоч р'ізн'і бі́ли л'іта́: бі́ли і петл'о́ван'і, а бу́ли так'і, шо бі́ли і разові́йі. На жо́рнах. Ї́ак бі́ла б'і́да, то не бі́ло шо з млин'і мо́ло́ти, но мо́ло́ли, йак ў нас ка́зали, на жо́рнах. Пи́єніц'у на пиро́г'і і на памту́х'і мо́ло́ли на жо́рнах сирову́, бо вона́ ма́ла с'в'ітло́йі, бі́л'єн'койі, а йак зо су́шинойі пи́єніц'і, вона́ с'і ско́рше мо́ло́ла, але вона́ ма́ла жо́ўто́й. То ў́же не бу́ло тако́йе. Так, пеклі́ стру́цлі́, кла́ли ту на сті́у одна́ на дру́гу ма́ком посі́панійі́, два. І то́ так: во́ їе стру́цл'а одна́, п'ізн'іше плет'є́с'і така́ сама́ дру́га і ту с'і тим йайі́чком трóшка помáзу́є, би вона́ сі́ йидна́ дру́гойі чепі́ла. І да́йў йа дру́гу, но вона́ не дў́же гру́ба, бо вона́ п'ізн'іше наро́ста́йе, і да́йў одну́ на дру́гу ту, бо чéтверо с'і плет'є́. І п'ізн'іше так, йа зрóбл'у так три на́л'ц'і́ (по́казує). Ї́а кла́дў ў во́ду п'є́рший раз, йа так, бо на тих стру́цл'ах їе. І йа ту, п'ізн'іше зноў ту, ту і ту. І воно́ тако́йе вигл'и́да́йе дў́же ла́дно́йе. Так но по́ три фсе: ту́ їе три, ту́ їе три, ту́ їе три. То́ їе так'і́ стру́цл'і́.

Пл'ацок	А на вичéру ми тих стрúцл'іў не ч'іпа́ймо, но печéс'і так'у́ї пл'ацок не дúже висóк'ії, жобі́ тóго не чі́пати, но то́ї пл'ацок посі́плес'і ма́ком, і то йéст на вичéру. Там с'і покрéйе... Так'і самі́ї, з тóго самóго к'іста, інó не берéмо тóйї стрúцл'і, но жи то́ї пл'ацок і то вичéр'іймо.
Ч'існі́к	Зачина́йисі пл'ацок і ч'існі́к. То йе пéршої бл'úдо ч'існі́к, там сіл', то́ї ч'існі́к. Фсе ка́жут, жиби́ там благослові́ти, би биў здорóвий там. Р'ізни так'і в'ірш'і до н'óго.
Рі́ба (селéдец)	Дру́гойе йе ри́ба. Йе і с'іл'óтка, ни так, мо́же, хтос' не мав з б'ідних, але старáлис'і на ту Вичéру купу́вати. І так, шоб бúла і жáрена і бúла чи селéдец, чи рі́ба там йака́с', перева́жно селéдец. То бúло дру́гий.
Квасі́ўка	Трéтий ў нас вари́ли квасі́ўка... Квасі́ўка то йест з бóчки квас кváшений, ми йогó розрабл'і́ймо, бо в'ін йе дúже к'ісли́ї, до ўкúсу. І ў нас л'ісі́ дúже, в нас бúли гри́бі. Гри́бі ми сиб'і́ в'ідвару́ймо там на ма́чинку, п'ізн'іши ми крéйемо. А ми накрéйели, а там до тóйї квасі́ўк'и да́вали кавáлочок ц'в'іклóвого борака́, шóби в'ін буў чирвóний, бо то б'ілі́ї, би в'ін биў на прикрáсу. І то, і тих губ'іў накрéйели, йак ўже квасі́ўка йе готóва, і ми до тóго, до тóйї квасі́ўки да́вали. Дúже фáйної блúдо! Не трéба чекáти с'в'ат, но наварі́ти коли-нибúд'. То бúло, то йуж йе трéто́йе.
Капúста к'ісла з горóхом	Четвéрте – капúста тóже к'ісла з горóхом. Горóх розколóчений. То обоўязкóво мýс'іло бúти. То ў нас хоч не хóчут фс'і́ йі́сти, але по ліз'ц'і́ фс'і́ мýсит попрóбувати, і йа мýшу вари́ти.
Мáчка з гри́б'іў Пирог'і́ з капúсти, пирог'і́ з бúл'б'іў	За капúстом йде ма́чка з гри́б'іў, і йде пирог'і́ з капúсти, і пирог'і́ з бúл'б'іў. З капúсти дайéс'і до тóго гречáнойі то. То с'і так фс'о́ п'іджáрит, дúже фáйні йе тоті́ варені́. То тоті́ з капúсти. Капúсту в'ідвару́, фáйно пос'ічу́, бо вона́ йе гру́ба, ві́кручу, п'ізн'іше дайú запáренойі́ грéчкі і цибу́л'ки там на волі́ви ўжáренійі. І цибу́л'ка не дúже би йі́ там бúло ві́дно, така́ но, жóби бíла жóўта, і тотó фс'о́, і пéрц'у́. То йе дúже фáйне.
Гóлупц'і́ з бúл'би	За пирогáми, за губáми йе гóлупц'і́. Гóлупц'і́ з бúл'би, та́йак ў нас вари́ли гóлупц'і́ з бúл'би, бо то йе фс'о́ на п'існо.

Кут'а	За голуци'ами йе кут'а. Кут'а ў нас була густá, áле ў Гр'імн'і рób'ит на р'ідко, і мин'і с'і та густá не подобáйе. Р'ідкá вонá фáйна, знáйите, так соб'і на лiжску набирéте, а д'іти фсе йно копáлис'і, абi там до тóго мáку, до тóго р'ідкóго с'і... А тут такá тиенiц'и. Ў нас багáто пчóлiў бiло і мéду, но йа йно л'ўбл'у з мáком і з вор'іхами.
Пампух'і	Но за том кут'ом бўли пампух'і. До пампух'іў обоўйазкóво зó сливóк робiли, но повiдло с'і не називáло, но мармул'áда с'і називáла. Так мўшу казáти, йак тоi. Робiли так'е з слиўк'іў тоi, дусiли і робiли тоту мармул'áду. Ту і пеклóс'і пл'áцок з тóйi мармул'áди, а слиўк'і дўже пáхли... І ту слиўку, тоту мармул'áду ше давáли ў тоi пампўх, так, робiли пампух'і з тим.
Йўшка зó сáдовiнi	Йўшка зó сáдовiнi, зó сухóйi сáдовiнi, обоўйазкóво мáло бўти. То фс'о вiйшло дванáйц'ит'. То м'ї чóлов'ік-неб'ішчик так тотó фс'о рахувáў. Йа кáжу: „Но би с не перерахувáў, би не бiло б'іл'ше”. То такá ў нас бўла стрáва... А то називáли йўшка. Йа так гóвóру, йак ў нас називáли. Так, обоўйазкóво то мўс'іло бўти, йа нáв'ит' і типér соб'і йáпка сушилá, і там но би хот' бўло дéс'ит' сливóк. Но слиўком дўже пáхне тим дiмом, тим фс'ім.

В усному мовленні інформантки фіксуємо низку обрядових діалектних назв:

- **трибул'áнк'і** ‘короткі пісні, які виконують як у будні, так і на різних етапах весілля (перепоя, перевезення приданого, весільного частування тощо)’: *Та йа так'іх трибул'áнк'іў багáто знáйу. То так'і р'ізн'і розмайiт'і корóтк'і п'існ'і;*
- **коровáй** ‘весільний хліб нареченого’; **настiл'ник** ‘весільний хліб нареченої’: *Куровáй буў і настiл'ник. То настiл'ник в'ід молодóйi, а куровáй в'ід молодóго. І вонi так йакос' то мiн'іли. А то лишили ту на стол'і, а тоi забрáли ту... Вонó такóйе самóйе мáйже бiло, йак тоi коровáй... [А рiзки на коровáй були? – Л. Х.] Бўли. Оi, зáраз скáжу. Во такá завилiка р'iзка (показує), áли вонá мўс'іла мáти три тотi. Йа ше ўдóма і свóйiм пиклá. Три. Брáли т'істо такé і так то скрúчували. Так крутили, крутили, обвивáли. То дўже гáрної бўло. То х пийiцу гóд'і бiло спечi. То дел'ікáтно мўс'іли пхáти. Бо положiти таквó (показує), – вонó фсьо пристáне. То такво на патéл'н'у клáли на пов'іт'у, би вонó с'і так... Но настiл'ник, пéўно,*

но ни моў тих р'ізк'іў. А вот маїжи то самé, інó ни моў тих р'ізк'іў. То така р'іжніц'і біла, шо то короваї, а шо тотóї. І то сі старáли господін'і, жиби там, знайите, йáкос' там гáрно то фс'о виїшло, абї там ўсиридин'і. То би жсоўтиї, а то трóха солóдж'її, бо абї с'ї молодїїї л'убїли;

– **ф'іг'а** ‘прикраса з тіста на короваї’: *Пóтім наўкóла тóго... То робїли так'і ф'іг'і, називáли. Йидну стóрону ф'ігá тотá, а дрúга – тотá ф'ігá. Наўкóла тóго, короваїу, з т'їста такóго самóго, йак і то бїло;*

– **свáшини** ‘повесільний етап, який відбувався в найближчу неділю після весілля’: *Ў нид'іл'у йшли, називáли свáшини. То такбó: йак йуж ту молодá йи, то йуж рóдич'і йї прихóд'ит і ту вонї ту забáву... То свáшини називáйут. На дрúгу нид'іл'у;*

– **чел'їдник'и** ‘сукупність жінок, які під час весілля допомагають кум'їстріні готувати, подавати весільні страви’: *То тотї фс'ї помагáйут, то так'і чел'їдник'и кóло нéйї. А тотóї но йиднá кум'їстріна;*

– **вóсух** ‘хліб, який використовують у різних родинних обрядах’: *Йа йуш казáла, пиклі ў нас, ту називáйут петéл'ники, а ў нас – вóсух. І вóсух'іў напиклі на в'їс'їл'ї. [Як використовували восухи? – Л. Х.] Ну та йак? Крéйали на ст'їў, но не називáли там хл'їб, йак ту ў Гр'їмн'і називáют „патéл'ник”, а ў нас називáли „вóсух”. Ми с'ї сам'і стр'їмно, шо то бóло за вóсух, áле так називáли, і ми так говорим. Йак вонá приходїла зо шл'ўбу, і так'і два патéл'ник'и йї клáли (патéл'ники – то вóсухи називáли) на тої, і вонá так тримáла, і так наокóла столá три разї ходїла, а молодїї за н'ом.*

Зауважмо, що деякі з наведених слів в інших надсянських говірках не фіксуємо (*свáшини, трибул'áнк'і, чел'їдник'и*), однак більшість обрядових назв є типовими для надсянських говірок, зокрема для південного ареалу.

Лексема *ф'ігá* – утворений усіченням основи дериват полонізму *ф'їглик* (< пол. *figiel* ‘витівка, жарт, пустощі’ (ПУС, т. 1, с. 248; ЕСУМ, т. 6, с. 94–95)), пор. *Такуйі во, такуйі кру́ченії тотї ф'іг'і/ так'і покру́чені// ну і там барв'інком помайїли* (Передільниця); *Короваї, а навéрха ф'їглик'и* (Прилбичі).

На півночі Надсяння (у мовленні депортованих із Радимна) фіксуємо інше значення – ‘різновид весільного печива’: *Ф'ігї пеклі малéнк'і з т'їста... Так'і крутіли малéнк'і, йак т'їсточка. Вонó так'é бóло обкру́чене, йак ф'ігá... І то розк'їдáла д'їт'ам, бо д'їти с'ї дўже т'їшили* (Радимно).

У багатьох діалектах південно-західного наріччя лексеми *ф'ігá* та *ф'їглик* функціують зі значенням ‘витівка, жарт, пустощі’: бойк. *фігель*

‘витівка’ (Он., т. 2, с. 330), гуц. *філі* ‘жарти’, *філ’ір* ‘жартівник’, *філ’ірка* ‘жартівниця’, *філювати* ‘жартувати’ (Піпаш, с. 207), лемк. *фіглі* ‘жарти’, *філювати* ‘жартувати’, *фігляр* ‘жартівник’ (Бігуняк & Гойсак, 38), *фітель* ‘витівка, пустоші, фокус, жарт’ (Пиртей, с. 320), марм. *філ’і* ‘жарти’ (Горбач 1997а, с. 317), пд.бук.-гуц. *філ’і* ‘дурнички, пустоші’ (Горбач 1997б, с. 226).

Обрядовий весільний хліб у мовленні Марії Ціж диференційовано залежно від статі учасника обряду, як і в багатьох говірках південного ареалу Надсяння, пор. назви: *коровай* (Серакисьці), *настільник* (Дзвиняч Долішній, Квасинина, Княжпіль, Ліщовате, Макова, Передільниця, Старява, Трушевичі) зі значенням ‘весільний хліб нареченої’ та *коровай* (Дзвиняч Долішній, Квасинина, Княжпіль, Ліщовате, Макова, Передільниця, Старява, Трушевичі), *настільник* (Серакисьці) – ‘весільний хліб нареченого’. Записи надсянського весілля першої половини ХІХ ст. фіксують слово *настільник* у значенні ‘весільний хліб, із яким свекруха зустрічає невістку’: *На то виходит свикроха, в кожуху, баранами до гори оберненим, тримаючи на голові два осухи, которий молодій на голову кладе, потому накриваюся обі бальцьом і так вкритий входять до свѣтлиці і там обертאותся три рази [...], а хліби кладут на столі, і для того зовутся тії осухи „Настільниками”* (Лозинський, 1835/1992, сс. 150–151). Окрім цього, *настільник* та *коровай* відрізняються оздобленням: *Настільник биў прѣсто гладѣн’к’її, там віроби трѣха поробіли. А коровай – то біла р’їзка, обвѣнена тимивѣ, ѡблуклами прикрашѣна* (Трушевичі); *Д’їчина мала кѣсу на тѣму настільнику, а хлѣпец так’ї три р’їзк’и, а наверхѣ ѡпка трѣйе, бо трѣйц’а* (Княжпіль).

Лексикографічні джерела наводять слово *настільник* зі значенням ‘скатертина’ (Гр., т. 2, с. 524; СУМ, т. 5, с. 201; також Шило, с. 18; ГЧЗ, с. 29); пор. також: бойк. ‘хліб, який під час Різдва лежить на столі’ (Он., т. 1, с. 477), лемк. *с’т’їл’ник* ‘великий обрядовий хліб’ (Глібчук, с. 174), а також поліс. *настільник* ‘хліб, який мати нареченого тримає в руках, повідомляючи батьків дівчини про те, що прийдуть свати від її сина’ (Сидорук, 1962, с. 177).

Слово *вѣсѣх* на позначення обрядового хліба засвідчено в сучасних надсянських говірках (*Хто м’їз, то пеклі там, ѡак’їс’ пир’їз, нѣв’їт’ хл’їб, ѡак називѣли вѣсѣх’ї. Хл’їб так’її вѣсѣх, то так’її хл’їб крѣглий. Пеклі ѡдѣма і носіли пѣред в’їс’їл’ам* (Годині)), а також у праці Йосипа Лозинського від ХІХ ст.: *Як тії пісни відсѣпівאות, виносит старѣста домовий горівку і осухи со сирѣм, чим молода всі дѣвчата частує* (Лозинський, 1835/1992, с. 73). В українському діалектному просторі фіксуємо слово *вѣсѣх* із дещо відмінною семантикою: зх.поліс. *ѣсѣх* ‘перша відрізнана від паляниці скибка’ (Аркушин, т. 2, с. 18), наддністр. *вѣсѣх* ‘пиріг із гречаною кашею’ (Шило, с. 83) та ін.

Обрядово марковане в говірці села Макова слово *чел'адник'и* – дериват лексеми *челядь* (<псл. *čel'adъ*, утворене від **čelъ* (укр. *чоло*) за допомогою збірного суфікса *-jadъ* (ЕСУМ, т. 6, сс. 292–293), який фіксують лексикографічні джерела поза обрядовим контекстом: *челядник* ‘слуга’ (Гр., т. 4, с. 450), *челядін* ‘чоловік, член родини, домочадець’ (Он., т. 2, с. 365), *чилядник* ‘чоловік, робітниця, член родини, домочадець’ (Он., т. 2, с. 368).

Похідне від слова *сват* (<псл. **svat* виводять від **svojat-*, утвореного від займенникової основи *svo-*, *sve-*, і пов’язують із *свій* (ЕСУМ, т. 5, с. 187) – *сва́шини* ‘повесільний обряд’ в інших говірках Надсяння не фіксуємо, однак виявлено його в наддістрянській говірці містечка Миколаїв, що на Львівщині (ЗА), а також у лемківській говірці с. Бартне: *swaszczyny* ‘якийсь звичай, пов’язаний зі шлюбом (?)’ (Rieger, с. 193).

Фольклорний мікросвіт. Обрядових пісень Марія Ціж пам’ятає небагато. Це традиційні для надсянського весілля пісні, які виконують: – **під час благословення наречених до шлюбу** (зафіксовано також на півдні Надсяння в селах Квасинина, Княжпіль, Серакісьці):

Ої, зацвіли ф’їял’он’к’и
П’онад гаї.
Ч’огос’ тоб’ї, Марис’ун’у,
Та́к’иї жал’.
Ої, жал’ м’ен’ї мамун’ен’к’и
Р’іднойі,
Та бо йа с’а забира́йу
В’ід нейі.

– **коли наречені повертаються додому після шлюбу** (різні варіанти цієї обрядової пісні фіксуємо в багатьох населених пунктах Надсяння):

В’їди, ма́т’інко,
Прив’іта́ї свої́е дит’átko.
Чи в’ірн’ен’ко шл’уб бра́ли,
Чи в’ірн’ен’ко прис’ага́ли?

Однак найбільше Марія Ціж знає коротких пісень, які виконують і в будні, і під час весілля (пор. рис. 4):

Мам’ун’у, мам’ун’у, нед’ол’а, нед’ол’а:
Ка́жут’ ми мол’оти, йак йа прі́їду з по́л’а.

Ка́жут’ ми мол’оти, куро́ви дой’іти.
Йак же ми не ма́йут’ р’учен’к’і бол’іти?

Рисунок 4.

Фрагмент співанок Марії Ціж

співанок під порогом

1. Іще ти такою не видів ані не слыхав
 1. ходи мамі перед дзвоні двері закривав
 2. Ой ти дайте мити ти дайте їсти
 ти є приїде під порог на публіку
 їсти.

1. Ой не бійся Трицю, тобі зле не буде.
 2. помагає до ділків нежси добрі люди.

2. Нежси добрі люди на добру свикрощу
 3. буде ти варити кашусту з горохом.

3. ходить Трицю на дитурку, тій і там
 4. погуз, він на поганю там не показує.

4. а у свої мамі вигуляла яли.
 5. а в гузеві рівно гуляти не вміє.

5. а у свої мамі мучує си теля
 6. а в гузеві буду води си тучила.

6. а у свої мамі дрібну локшину їла
 7. а в гузеві буду кашусту неїла.

7. а у свої мамі ну воду з горнятка
 8. вона мені каже поволи дитятко.

8. а в гузеві мамі з двома коновками
 9. вона іще каже що тую ногами.

9. Боже ти мій Боже на що я роджена
 10. такий світ весолий а я засмучена.

10. Такий світ весолий так музикі грають
 а мене біденьку слези обмивають.

1. Висока горонько нащо ся горюжи
 2. однає дівчинонько нащо ся маєжи.

На горód'і ма́чка, купа́ла с'і ка́чка.
Бе́р'іт', хло́пц'і, б'і́дну,
Бе́р'іт', хло́пц'і, б'і́дну,
Наї сиді́т буга́чка...

Фольклорні тексти Марії Ціж є цінним матеріалом для подальших наукових студій і діалектологів, і фольклористів, адже більшості співанок – „трибулянок”, записаних від Марії Ціж, не зафіксовано на інших теренах Надсяння.

Пропоноване дослідження – лише фрагмент майже втраченого, однак унікального світу тисяч депортованих і розпорошених по різних краях виселених із Надсяння. Щиро сподіваюся, що цей матеріал слугуватиме поштовхом для дослідження багатогранної духовної спадщини носіїв надсянських говірок як на прикладі окремих людей, так і етнокультурного регіону загалом.

Скорочення назв говорів української мови

бойк. – бойківський
гуц. – гуцульський
зх.поліс. – західнополіський
лемк. – лемківський
марм. – мармароський
наддністр. – наддністрянський
поліс. – поліський
пд.бук. – південнобуковинський

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- Аркушин – Аркушин, Г. (2000). *Словник західнополіських говірок* (Т. 1–2). РВВ „Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки.
- Transliteration:** Arkushyn, H. (2000). *Slovnnyk zakhidnopoliskyykh hovirok* (Т. 1–2). RVV „Veza” Volynskoho derzavnoho universytetu im. Lesi Ukrainku.
- Бігуняк & Гойсак – Бігуняк, А., & Гойсак О. *Лемківський словничок*. <http://lemko.org/lemko/slovnnyk.html>.
- Transliteration:** Bihuniak, A., & Hoisak O. *Lemkivskyi slovnnychok*. <http://lemko.org/lemko/slovnnyk.html>.
- Глібчук – Глібчук, Н. (Упор.). (2005). *Українські говірки південно-західного наріччя: тексти*.
- Transliteration:** Hlibchuk, N. (Komp.). (2005). *Ukrainski hovirky pivdenno-zakhidnoho narichchia: teksty*.

- Горбач, О. (1997а). Мармароська говірка й діалектний словник с. Поляни над р. Русковою (Румунія). В О. Горбач, *Зібрані статті: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія*, 8 (сс. 276–323).
- Translitteracja:** Horbach, O. (1997). Marmaroska hovirka y diialektnyi slovnyk s. Poliany nad r. Ruskovoju (Rumuniia). W O. Horbach, *Zibrani statti: Istoriia movy. Diialektolohiia. Leksykolohiia*, 8 (ss. 276–323).
- Горбач, О. (1997b). Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник с. Бродина, пов. Радівці (Румунія). В О. Горбач, *Зібрані статті: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія*, 8 (сс. 136–238).
- Translitteracja:** Horbach O. (1997). Pivdennobukovynska hutsulska hovirka i diialektnyi slovnyk s. Brodyna, pov. Radivtsi (Rumuniia). W O. Horbach, *Zibrani statti: Istoriia movy. Diialektolohiia. Leksykolohiia*, 8 (ss. 136–238).
- Гр. – Грінченко, Б. (Ред.). (1907–1909/1996–1997). *Словарь української мови* (Т. 1–4). (Оригінальна робота опублікована 1907–1909).
- Translitteracja:** Hrinchenko, B. (Red.). (1907–1909/1996–1997). *Slovar ukrainskoi movy* (Т. 1–4). (Oryginalna praca opublikowana 1907–1909)
- ГЧЗ – Гриценко, П. (Упор.). (1996). *Говірки Чорнобильської зони: тексти*. Довіра.
- Translitteracja:** Hrytsenko, P. (Komp.). (1996). *Hovirky Chornobylskoi zony: teksty*. Dovira.
- ЕСУМ – Мельничук, О. (Ред.). (1982–2006). *Етимологічний словник української мови* (Т. 1–6). Наукова думка.
- Translitteracja:** Melnychuk, O. (Red.). (1982–2006). *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy* (Т. 1–6). Naukova dumka.
- Лозинський – Лозинський, Й. (1835/1992). *Українське весілля*. Наукова думка. (Оригінальна робота опублікована 1835).
- Translitteracja:** Lozynskyi, Y. (1835/1992). *Ukrainske vesillia*. Naukova dumka. (Oryhinalna robota opublikovana 1835).
- Он. – Онишкевич, М. Й. (1984). *Словник бойківських говірок* (Т. 1–2).
- Translitteracja:** Onyshkevych, M. Y. (1984). *Slovnyk boikivskykh hovirok* (Т. 1–2).
- Пиртей – Пиртей, П. С. (2004). *Короткий словник лемківських говірок*. Сіверсія МВ.
- Translitteracja:** Pyrtei, P. S. (2004). *Korotkyi slovnyk lemktivskykh hovirok*. Siversiia MV.
- Піпаш – Піпаш, Ю., & Галас, Б. (2005). *Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області)*. Ужгородський національний університет.
- Translitteracja:** Pipash, Yu., & Halas, B. (2005). *Materialy do slovnyka hutsulskykh hovirok (Kosivska Poliana i Rosishka Rakhivskoho raionu Zakarpatskoi oblasti)*. Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet.
- ПУС – Генсьорський, А. І., Гумецька, Л. Л. (Ред.), & Керницький, І. М. (1958–1960). *Польсько-український словник* (Т. 1–2). Видавництво АН УРСР.
- Translitteracja:** Hensorskyi, A. I., Humetska, L. L. (Red.), & Kernyskyi, I. M. (1958–1960). *Polsko-ukrainskyi slovnyk* (Т. 1–2). Vydavnytstvo AN URSR.

СУМ – Білодід, І. (Ред.). (1970–1980). *Словник української мови* (Т. 1–11). Наукова думка.

Transliteracja: Bilodid, I. (Red.). (1970–1980). *Slovník ukraínskoj movy* (Т. 1–11). Naukova dumka.

Шило – Шило, Г. (2008). *Наддністрянський регіональний словник*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Transliteracja: Shylo, H. (2008). *Naddnistrianskyi regionalnyi slovnyk*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.

Rieger – Rieger, J. (2016). *Mały słownik lemkowskijskiej wsi Bartne, opracowany głównie na podstawie nagrań Małgorzaty Słoń-Nowaczek*. Zakład Graficzny UW.

Література

Гриценко, П. (2004). Надсянський говір. В В. Русанівський, & О. Тараненко, (Ред.), (2000). *Українська мова. Енциклопедія* (с. 388). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

Transliteracja: Hrytsenko, P. (2004). Nadsianskyi hovir. W V. Rusanivskyi, & O. Taranenko, (Red.). (2000). *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (s. 388). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.

Кубійович, В. (1983/2007). *Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939*. Наутилус. (Оригінальна робота опублікована 1983).

Transliteracja: Kubiiovich, V. (1983/2007). *Etnichni hrupy pivdennozakhidnoi Ukrainy (Halychyny) na 1.1.1939*. Nautilus. (Oryhinalna robota opublikovana 1983).

Середа, В. (2007). Злочин і реалії примирення та взаємопрощення. В *Українці Зakerзоння: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі* (сс. 24–37).

Transliteracja: Sereda, V. (2007). Zlochyn i realii prymyrennia ta vzaiemoproshchennia. W *Ukrainci Zakerzonnia: mater. materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii ta spohady z nahody 60-richchia deportatsii avtokhtonnykh ukrainsiv z Polshchi* (ss. 24–37).

Сидорук, І. (1962). Поліське весілля села Любязь („Льбєзь”) над Прип'яттю. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 169.

Transliteracja: Sydoruk, I. (1962). Poliske vesillia sela Liubiaz („Lbiez”) nad Prypiattiu. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, 169.

Хомчак, Л. (2020). Надсянський говір. *Енциклопедія Сучасної України*. НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://esu.com.ua/article-70759>.

Transliteracja: Khomchak, L. (2020). Nadsianskyi hovir. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. NAN Ukrainy, Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. <https://esu.com.ua/article-70759>.

Microworlds of the Deported from Sian Region

This article describes the microworlds (personal, linguistic, local-historical, ethnocultural, folklore) of M. Tsizh, who was deported from Sian Region. The research is based on interviews and folklore recordings conducted in the winter of 2008, as well as written texts by M. Tsizh, including her autobiography from 2009, a correspondence (letters and greeting cards), folk songs, and a list of residents of the village of Makova.

In the form of numerous microtexts, the local-historical world of Maria Tsizh is represented, which is typical for thousands of deportees from Sian Region and reflects the national tragedy of Ukrainians.

In the informant's speech, characteristic phonetic, morphological, and lexical features of Sian dialect have been identified, as well as the transformation of the dialect under the influence of linguistic and extralinguistic factors. Ethnocultural world of M. Tsizh is full of knowledge about family rituals (wedding, childbirth, funerals) as well as calendar related customs of the Sian Region village. Folklore world is represented by short songs called *trybulianky*.

Keywords: deportation, Sian Region, village of Makova, Sian dialect, phonetic features, morphological features, lexical features, lexical and semantic features.

Людмила Колеснік

Інститут української мови НАН України, Київ

Українські замішанці: історія депортації у спогадах діалектоносіїв

Досліджено малознаний в українському мовознавстві об'єкт – говір т. зв. *замішанців*, які зазнали примусового політичного виселення з Польщі у 1940-х рр. та були дисперсно розселені на Покутті. Особливу увагу звернено на ідіолект мовців.

Носії говору в текстах-оповідах вияскравлюють ті соціокультурні умови, у яких вони опинилися через виселення, зберігши свою культуру й говірку. Діалектні тексти оприявнюють різний ступінь вияву діалектних рис у їхньому мовленні: від вільного володіння говіркою до її пасивного розуміння.

Аналіз мовного матеріалу засвідчив збереження основних фонетичних та морфологічних ознак досліджуваного говору, які на сучасному етапі трактуємо як мовні релікти. Нині цей говір став засобом спілкування для вузького кола осіб – нащадків депортованих українців-замішанців.

Ключові слова: говір замішанців, транслокалізована говірка, діалектний текст, мовні релікти.

Про говір замішанців в українському мовознавстві відомо порівняно небагато. Ці українські острівні говірки на території Польщі вперше описано у праці Івана Верхратського *Про говор замішанців* (Верхратський, 1894), він же назвав мешканців цих сіл замішанцями – бо вони ніби „замішалися” між поляками, лемками і надсянцями¹. На підставі зібраного в цих селах матеріалу дослідник зробив висновок, що замішанські говірки є „одміною (підговором) говора лемківського” (Верхратський, 1894, с. 156), із чим погоджуються й інші діалектологи (Зілинський, 1914; Пшепюрська-Овчаренко, 2007; Шевельов, 2002; Гнатюк, 2021). У праці *Проба упорядкування українських говорів* (1914 р.) Іван Зілинський зараховує його до західної групи карпатських говорів за ознакою сталого наголосу (Зілинський, 1914, с. 365).

Цей острівний говір становив неоднорідну систему², охоплював 10 сіл, розташованих на північ від Лемківщини та на захід від Надсяння, між Ряшевом і Коросно на території Польщі. І. Верхратський перелічує їх: „Суть то жителі слідуєчих сел розсіяних межі вертепами на горбовині в коліні Вислока: Близенька, Гвоздянка, Коростенька, Бонарівка, Опарівка, Ріпник, Петроша Воля, Вілька Братківська, Ванівка і Чорноріки (звиш 6.500 душ)” (Верхратський, 1894, с. 153).

Спостереження вченого видалися доволі точними, їх підтверджують наступні дослідження. Зокрема щодо населення замішанців дослідники зазначали:

Поселення замішанців, з осередком у селі Ванівці (пол. Węglówka) складалося з 7 сіл у Короснянському повіті і села Бонарівка в сусідньому Ряшівському повіті на півночі. Ці села, менші від навколишніх польських, були дещо більші від сіл у Низькому Бескиді, нараховуючи від 300 до 2200 мешканців пересічно по 1000 на село. Загальне населення цієї групи становило близько 8000, з чого 6 500 було замішанцями (Струмінський, 1988, сс. 125–126).

Також краєзнавчі праці містять згадки про замішанців у зв’язку з окресленням території Лемківщини: їх розглядають окремо, хоча й визнають спорідненість із лемками (Струмінський, 1988, сс. 20–87, 125).

¹ Ось як розповідає про своє село один із респондентів: *ў нас ѓе ѓудже поѓдиѓних слиў ѓе і україїнске і ѓав’іт’ ро’сиїске і ѓол’ске ї сло’вацке / бо неѓдарма нас називајут зам’ішанц’і / бо нас там биў та’кий ѓак’би ѓостриї ѓерит ѓол’ских с’іл і / бо ми не ѓе правѓдиве ѓемке / ѓемке правѓдиве то во’ни ѓжили п’іѓ ѓорами* (ОК).

² „Говор Замішанців [...] оказує розмірно велику розмаїтість і одмінність місцевостну” (Верхратський, 1894, с. 154).

Про замішанців як окрему етнографічну групу, що межує з лемками, згадує етнограф Р. Райнфус: „Wioski te oddalone od granic Łemkowszczyzny o 25 km w linii powietrznej otoczone zewsząd elementem polskim [...] zarówno pod względem językowym jak i etnograficznym, nasycone są w znacznym stopniu wpływami polskimi” (цит. за Лесів, 1997, сс. 20–21).

Носії цього острівного говору зазнали примусового виселення внаслідок угоди про „взаємний обмін населенням”: українського – з території Польщі до УРСР і польського – із території України до Польщі. Упродовж 1944–1946 рр. із Польщі до УРСР було депортовано та навмисне розсіяно по різних частинах України понад 480 тисяч етнічних українців. Нині на території Покуття проживають нащадки виселених осіб у третьому поколінні.

Замішанські говірки не були об’єктом докладної уваги діалектологів на сучасному етапі, хоча вони є важливим джерелом для вивчення переселенських говірок (Гнатюк, 2021, сс. 38–39).

Мета дослідження – описати реліктові мовні риси говору замішанців та осмислити записані діалектні тексти як факти локальної історії.

Джерельною базою дослідження стали записи спонтанного діалектного мовлення носіїв говору, фіксація пісенного фольклору та авторських художніх текстів, здійснені 2018 р.³

Оскільки замішанський говір – явище вузьколокальне, погоджуємося із міркуваннями Любові Фроляк, що нині дедалі частіше зважаємо на ідіолектний зріз говірок, тобто набирає актуальності запис й опрацювання мовлення окремих респондентів (Фроляк, 2002, сс. 206–210). Тому респондентами були мешканці Снятинщини (м. Снятин, с. Горішнє Залуччя, с. Княже) – представники старшої вікової генерації (див. Перелік інформантів). Усі – вихідці із села Бонарівка (польське Bonarówka; до операції „Вісла” село в Польщі, у гміні Стрижів Стрижівського повіту Підкарпатського воєводства), за спогадами мешканців, найбільш моногенного серед 10 замішанських сіл, осередку національно-патріотичного руху:

наше 'сеуо 'биуо 'дуже орган 'ізо'вано / там у 'сел'і жиу 'тил'ко 'іе-ден 'пол'ак / а то 'саме укра'їнц'і / і нас 'биуа і нац'іонал'іс'тична орган'ізац'іа / та 'биуа орган'ізац'іа «ЛУГ» 'така во'їен:о-патр'іотична органи'зац'іа / от і мос'кал'і п'ро то з'нали / но 'али 'жеби зниш'чити то'ту 'нац'іу / бо нас нац'іонал'істи 'биуи сол'ідне / от / то т'реба роз'їед'нати' / 'жеби з'ниш'чити 'нац'іу 'іе два сп'особи / або 'шитки перестр'іл'ати' / або перем'ішати' / роз'їед'нати' таї нас тут при'везли / порос 'іл'ували' по 'ц'іл'і області' (ОК).

³ Цифрові записи зберігаються в авторки та в Українському діалектному фонді Інституту української мови НАН України.

Соціокультурний вимір. Необхідною умовою для розуміння мовних процесів, які відбуваються в транслокалізованій говірці, є з'ясування причин транслокалізації, типу розселення носіїв, умов їхньої соціальної та культурної адаптації.

На прикладі переміщення осіб із одного замішанського села – села Бонарівка – можемо робити висновки про цей процес. Його населення становило 168 осіб: *м'ішан'і села були / це т'іл'ки Бонар'іўка мала сто процент'іў українці'іў* (МП), *там о'дин пол'ак тик'і буў* (ОК). Лише дуже високий рівень організованості й самоусвідомлення дозволили більшості перегрупуватися й осісти в одному із сіл, що зараз є їхнім осередком. Нині вихідці із села Бонарівка мешкають у різних селах Івано-Франківщини:

ў бага'т'ох селах / найб'іл'ше переселенц'іў ў Гли'боц'і // у селах Граби'єч / Оти'н'іа / Угорни'єки Гв'із'децький рай'он / буўший / те'пер Коло'ми'є'кий рай'он // Жур'к'іў / Ро'сохач / Виног'рад / Соро'ки / Слоб'ідка / Черне'лиц'кий рай'он / Черни'лиц'а те'пер Городенк'іўс'кий рай'он / з'начит там Черне'лиц'а / Б'ілка / Дубки / Дубки Сн'атинский рай'он // Сн'атин / м'істо Сн'атин / дал'ше Аўгуст'дорф тут йе та'ке / н'імецька колон'іа була / н'імецьке село Аўгуст'дорф / те'пер вулиц'а Гогол'а (ОК).

Установити переміщення населення інших 9 сіл сьогодні видається майже неможливим. Окрім того, ще у складі Польщі всі ці села були більшою чи меншою мірою неоднорідними⁴. Як зазначають мовці, ця неоднорідність мала не лише етнічний, а й політичний характер:

а то пересі'лали і ў Дон'бас і де тик'і там Ва'н'іўку / ў Ва'н'іўц'і там були москво'ф'іле / москво'ф'іле / це во'ни ка'зали шо во'ни руск'і / то йіх пересел'или дес' ту'да ў Ро'с'іўу (ОК); *руського на'праўлен'а / то то'же була та'ка пол'ітика / мос'коўска ше* (МП).

Записані тексти спростовують будь-які намагання видати це виселення як добровільне:

ми ў'перших числах вийіхали'є / ко'ли фронт по'сунуўс'а на йа'кихос' сто к'ілометр'іў / а може ї'менше / до нас в'ід'разу при'їшли престай'ні'ки рад'анской в'ладе / з'ібрале з'бори'є і о'бйа'вили / шо ми будем вас пересил'ати ў Украї'їну / а на'шчо / а ч'о'го? шо нам

⁴ „Два села мали помітну польську меншість, одне мало велику польську меншість, а одне мало польську більшість. Загальне населення цієї групи становило 8000, із чого 6500 (81 %) було замішанцями, 2400 (17,5 %) поляками, а 100 (1,5 %) жидами” (Лемківщина, сс. 125–126).

тут зле? / а це приму^лсово? / н'ї це не приму^лсово / але обоу^йас^ково /
но ^али ^л'уди ше не з^нали шо то з^начит убоу^йас^ково / н'е ми не
по^йїдем ме / ну ди^л'в'іт'с'а / ^аби ви по^том не ж^ал'ілі^е ^{по}ки шо ми
вас про^си^{мо} / а ^при^йде час ви ^будете нас про^сити^е / а ми вас не
^будим с^лухати^е / так ^само ^йак ви нас не с^лухайіте ти^пер (ОК).

Як відомо, виселення мало відверто політичний характер:

ну і ше мос^кал'і ^йїх на^ст^ройували / ^аби п'і^д:ати^е ^масла до воз^н'у /
^аби ми о^хоту на^брали^е / ^аби ^борше нас за^везли / така по^л'ітика
^була / ^аби нас ^добре на^ст^ра^шити / ^аби ми ^сам'і с'а про^сили /
^йїхати^е / на Ук^ра^йїну (ОК).

На теренах України переселенці змушені були самі знаходити по-
мешкання і влаштовувати побут. Мешканців сіл поселяли розсіяно, що
мало на меті зруйнувати будь-яку окремішність цієї групи населення і
якнайшвидше його асимілювати: ^жеби зни^ш'чити то^ту на^ц'ї^йу / бо нас
на^ц'іона^л'істи ^би^уи сол'ідне от / то т^реба роз^йед^нати^е (ОК).

В Україні, попри однакову етнічну й релігійну належність та незна-
чну відмінність у говорі, замішанці пройшли тривалий період адаптації,
стикнулися з міжнаціональними непорозуміннями, про що засвідчують
їхні розповіді:

ми ^йак ви^йїхали^е / то од^разу по^л'аке зай^їхале і ^шитке ха^йу^ни^е
роз^бе^рали (ОК); це рос:ел'али ^йї^р'із'н'і ха^ти / ^й ти^ї ха^ти^е кот^р'і
^були по^рожн'і / бо там ^жжили^е по^л'аки / то по^л'ак'ї^й з^в'іт:е
за^брали^е по^йїхали^е ^й Пол'шу / а с' Пол'ш'і ук^ра^йїнц'ї^й при^везли
с'у^ди ^йц'ї ха^ти^е по^сел'ували^е (ОМ); ми при^йїхали^е с'у^да / ^йже тут
ш'е за^стали ^пол'ку / ну от нам ска^зали^е тут ^будеш ^жжи^ти^е / там
^жжила ш'е по^л'ка / ну от а по^л'ка ^йїхати не ^хоче до Пол'ш'і / ни
так ^йак нас ^л'іт:е з^нале / ^можна ска^зати^е ба^тогом чи но^жем
чи стр'іл'а^ни^ено^йу і так ^дал'ши а во^на ^кажи / ^йа ни ^хочу ^йїхати^е
до Пол'ш'і і ^йс'о і не пу^скала нас до ^хате / два ^м'іс'а^ц'ї ми ^жжи^ли^е
на ^при^сп'і / і ^й сто^дол'і // це не та^ка ^була убоу^йаз^кова та^ки^ї
убоу^йас^кови^ї ви^йїзд ^йак ми ^йїхале з Пол'ш'і с'у^да а тут во^ни
со^б'і хо^т'іле ^йїхале хо^т'іле не ^йїхали^е (МП).

Місцеве населення не розуміло до кінця причин депортації, спершу
виявляло ворожість і неприйняття:

ну так ^л'уди ц'ї^кавилис'а ^тож^е м'іс^цев'і / хто ц'ї^кави^їс'а / хто
бу^ї т^рошк'і розу^м'н'іши^ї то^ї ц'ї^кави^їс'а / ^йак ви там ^жжили ^йак
тут о / а ба^гато ^було та^ких / шо а^гре^си^їно на^ст^ройен'і (МП);
нас по^се^лили^е / ну там при^йїхали / ви^грузили з ва^гони^ї і ^їд'іт

соб'ї по сѣлах / з'начит / шукайти ну ў нас там о'динац'їт' с'їмѣй
посѣлилис'а ў Журков'ї / спочатку не прин'їмалис' / д'велис'а там /
прозѣвалис'а нам смер'д'ач'ї лемкис' / вушѣв'ї і так дал'ї (ОК);
доуш'ї роке в'їдчутно було шо ц'ї / наш'ї / м'їсцев'ї / не хот'їлис'
лемк'їў / дужи багато тако́го було! (ОМ).

Діалектоносії згадують, що доводилося навіть змінювати прізвища, підлаштовуючи їх до норм тогочасного правопису: *п'равил'но / колис' буў Голѣй / ми ти'салис'а ў Бонар'їўц'ї Голѣй / а приїїхали с'уда / с'тали Голѣй* (МП). Замішанці розділили долю всіх українців: зазнали політичних переслідувань, колективізації, служби в лавах радянської армії, „великого будівництва”:

тата пїади'с'атим роц'ї / мос'кал'ї заб'ралис' там / маїже поўовину'сѣѣ чо'лу'в'їки ну і дѣяких ж'їнок забѣралис' ў Сиб'їр на дв'ац'їт пїат' рок'їў / р'їтко ко́го засудѣли на дѣс'їт рок'їў / но дѣс'їт рок'їў то биўа наїмениша такса / а дв'ац'їт пїат' рок'їў / то биўа така сѣредна межи рос:р'їлом і ти'м // спочатку їїх н'їбе судили на рос:т'р'їл / а потим зам'їни'ли на дв'ац'ї атипїат'р'їчноу каторгойу (ОК).

Хоча певною мірою таке неприйняття, відстороненість допомогли замішанцям тривалий час зберігати унікальність своєї говірки та звичаїв: *наш'ї родич'ї дужи дотримувалис'а с'воїїх / з'найїте / було таке родич'ї нам нагадували / шоб же'нитис'а своїїми д'їўчатами* (МП). Лише через довший час переселенці заслужили повагу місцевого населення:

критикували лемк'їў шо ў сук'єнках приїїхале / а пот'їм дїїўуси ўже і ти' с'їл'с'к'ї / ну ти'пер ба'би так'ї ход'ат ў сук'єнках / то ч'о то спочатку см'їїатис'а / а пот'їм коп'їїу'вате? / бо побачиле / шо це ѣе кул'турн'ї л'уде (ОМ); м'їсцев'ї дуже хот'їли наших д'їўчат / паруп'ки м'їсцев'ї наших д'їўчат дуже хот'їле / а хлопц'ї / ни дуже хот'їле хлопц'їў / хлопц'ї виби'рали б'їл'ше с'воїїх д'їўчат / а д'їўчата наш'ї були таз'дин'ї / бо наших д'їўчат з наших / з Бонар'їўке дуже багато ў тої час служило ў пол'ак'їў / ў Рѣшев'ї ў Жиз'нов'ї / ни ў Жиз'нов'ї а ў т'їм ў Стри'жѣв'ї / ў пол'ак'їў / і во'ни там наўчилис'а г'арно готувати / кухн'у трїмати г'арно / то були таз'дин'ї / то буле ку'харки прѣкрасн'ї! (МП); і аку'ратн'ї дуже / були ў п'лат:ах ѣак приїїхали с'удѣ / ўс'о ў сук'єнках (ОМ); і були ф'аїно ўб'ран'ї і шо ф'аїн'ї / то ф'аїн'ї (ОК).

На сучасному етапі важливим для мовців є дослідження, збереження й примноження власної культури. Вихідці із села Бонарівка проявляють згуртованість, відданість малій батьківщині. Ідеологом різних заходів став Микола Пилипович Гoley – один із інформантів, автор трьох книг про Бонарівку (спогади, поезії, документальний нарис *Нагородою їм став ГУЛАГ* (2020 р.) про репресованих односельців). Важливою є місія М. Гoley щодо організації поїздок у Польщу до рідного села⁵:

ідея була 'моя м'р'їа була / йак'шо згадати в'іс'імд'іс'ат'і
дей'яност'і ро'ки / то йа 'нав'ім' не 'думаў вер'татис'а і не 'думаў
'їїхати' на бат'к'ї'шчину / бо йа це не 'думаў / шо та'ке можливо
'бути / абсол'утно // ли'шилас'а 'пам'ятка вели'чезна / йа 'кажу /
шо йа ўже згадаў ўс'о / а 'пол'ка за м'ноу б'їжєт і шо це 'д'ейєт
шо це 'д'ейєт тут / хто та'к'її 'б'їгає? / йа йі 'кажу / йа там
уро'з'они / йа тут ўро'диўс'а / тут жиў тут ш'іст' 'рок'їў це
прек'расно пам'ятаў / з'наў / то не 'може 'бути! / 'кажи йак? /
а де ти буў ш'їшд'іс'ат' в'іс'ім 'рок'їў? / шо ни приїїжаў до нас
до сво'їейі м'іс'цєвост'і до сво'їейі 'хати' // но ўна / шо ўна з'нала
х'їба пол'адки 'наш'і ра'д'анс'к'і? (МП).

Значущими подіями для всіх носіїв цієї культури є зустрічі бонарів'ян у м. Івано-Франківську та в с. Глибока. Ось як згадує першу таку зустріч Микола Пилипович: і 'шитк'і бонар'їў'їани / хто шче 'жив'і / хто шче 'може три'матис'а на 'ногах / то з'їхалис'а 'файн'і / і про'вели час п'їшли до 'церкви / спочатку 'служба 'Божя 'була (МП). До таких культурних заходів долучилися місцеві краєзнавці-ентузіасти: ў 'мени су'с'ід 'тоже / до 'реч'і з пере'селєнц'їў бат'ки / таї у нас ў Гор'їшн'ому За'луч'і поло'вину к'їм'нати' в'ід:аў створиў / бо в'ін сам худ'ожник / 'али там і 'лемк'їўс'киї ку'ток йє / бонар'їўс'киї ку'ток йє і 'вироби / і йо'го кар'тини (ПЮ).

Бонарів'яни пропагують себе як спільноту, свою історію, зокрема й історію депортації, творчість відомих вихідців із села для широкого загалу в мережі Facebook на сторінці „Лемківська спільнота села Бонарівка”⁶, і вважають таку роботу особливо важливою для своїх нащадків, адже:

⁵ Перша поїздка відбулася в 2003 році. Відеозаписи з поїздок можна переглянути на авторському YouTube-каналі Миколи Пилиповича Гoley. <https://www.youtube.com/@user-ds7gc4ql5h/videos>

⁶ Див. <https://www.facebook.com/nastyagolodinska>

важливо наші чадкам нашим / щоб во́ни з́нали с́вое ко́р'ін'а / бо
 дуже прикро / коли л'юдина не з́на́є / хто во́на / хто в'ін / з'в'ідки
 в'ін / йа́ ше до́баў'у / шо на́в'іт' ми́нуло ў́же с'ім'іс'ат три
 ро́ки в'ід' того на́шого пере́сели'н'а / а тут / ба́гато йе м'ісцевих
 л'юде́й / йа́к'і ше ни з́на́ють / ч'о́го ми с'у́да при́їхали (МП).

На ступінь збереженості говіркових рис впливає тип мовної поведінки респондентів. Усі респонденти добре володіють українською літературною мовою і виявляють різний ступінь володіння рідною говіркою: використовують більшою чи меншою мірою в побуті і протиставляють її місцевій говірці та літературній мові, напр.:

йа наро́дилас'а і по́т'ім ви́йшла за́м'іш за ч'олов'і́ка / йа́кії наро́диўс'а ў́ Бона́р'іў'і / так са́мо в'ін з Бона́р'іў'у / ну / і йо́го ма́ма / це мо́я сві́к'ру́ха / во́на по-ле́мк'іўски го́во́рила / так шо ми сп'і́кува́лис'а ни раз ў́ха́т'і / тако́ж / а на́йб'і́л'ше це йа́ ў́се йі́здила ў́ го́ст'і до с́во́йі ба́нк'у / до ма́миної ма́ми'а / а та́м по́ст'і́но та́м т'і́л'ки по-ле́мк'іўс'ки бе́с'і́да / і йа́ зма́лку так на́у́чила́с'а / і ме́н'і ду́жи по́доба́лас'а та́ розмо́ва / так шо йа́ ба́гато сл'і́в з́на́ю / укра́ї́нсь'ких йа́к то по-ле́мк'іўс'ки (ОМ).

У мовному плані всі діалектоносії перебувають у постійному перемиканні мовних кодів: по-м'ісцевому / по-украї́нсь'к'і / по-сво́йому / по-бона́р'іўс'ки / по-на́шому. За нашими спостереженнями, умовно можемо виділити три типи мовної поведінки діалектоносіїв:

- 1) добре володіння говіркою, нечастотний перехід на літературну мову під час розмови: йа по-сво́йому до́бре ра́зу / бо мо́ї те́ст'і те́шча во́ни з Бона́р'іў'ки'а / а жи́нка ро́диўс'а ў́ Сн'а́тин'і ў́со́рок'і ше́ст'і́м ро́ц'і / а́ли ми си ў́ха́луп'і ра́димо (ОК);
- 2) добре володіння говіркою, але часте перемикання кодів: зу́стр'і́лис'а ши́тк'і бона́р'іў'і́ани'а / при́ємно би́ўо / фа́йне бе́ш'і́ду́вали по́ сво́йому / і ко́ли п'і́д'і́шоў м'і́й / мо́я че́рга ў́з'а́ти сло́во / да́ли ме́н'і сло́во / о / йа си до́маў / но йа те́ж бу́ду бе́с'і́ду́ваў по-бона́р'іўс'к'і / ви́йшоў на си́р'дину і хо́ч би сло́во по́в'іў по-на́шому / по-сво́йому / по-бона́р'іўс'к'і / йа за́буў ге́т і ши́тко по-м'ісцевому / по-украї́нсь'к'і го́во́риў / по́в'іў / а фа́к'ти́чно то́ж мо́жна си пу́в'і́сти / же ў́ши́тк'і бе́с'і́ду́вале по-сво́йому / по-бона́р'іўс'ки / йа си до́маў / йа те́ж / йа з́на́ю / пре́кра́сне з́на́ю с́во́ю мо́ву (МП);
- 3) уживання говірки лише у відповідних ситуаціях – для вираження гумору, сильних емоцій, почуттів, напр., інформантка розповідає про свого чоловіка: по-украї́нсь'ки го́воримо / а ў́н'о́го ў́кро́в'і́ти'к'і́ це́йи / бо ко́ли пони́р'вуйе́т'с'а йа́к сва́ритси / то по-сво́йому́ так / йа

ўже ўч'ула / ѡак в'ін ўжи'вайи ц'і сло'ва / то ѡа з'найу / шо в'ін ўже нер'вуйет'с'а (ОМ).

Незважаючи на тип мовної поведінки, усі респонденти вважають необхідним передати говірку дітям і внукам: ѡа і до 'д'іти 'радиў / бо во'ни ѡї'хали' на Глу'боку / там ѡи так 'само ши до'тепер 'рад'ат по-на'шему / на Глу'бок'і 'коло Оти'н'її 'шитко до'тепер 'рад'ат так ѡак ў Бона'р'їўц'і / ѡак при'їдут на Глу'боку / то си поду'мають / шо там 'сам'і 'н'їмц'і 'жи'ють / не 'будут ѡїх розу'м'іти (ОК). Однак констатуємо, що у третьому поколінні замішанці володіють говіркою лише пасивно: ўни б'їл'ш-мени розу'м'їють / али во'ни ни з'найут / ни'раз ѡак ѡа шос гу'вор'у ѡїм / а во'ни см'їють'с'а / шо це озна'чайи / а шо це / во'ни ни з'найут / та зв'їдки 'будут' з'нати? / ми 'дома з чоло'в'їком не гово'рили по-лем'к'їўски / ми гу'ворили з 'д'їт'ми' так / ѡак ўс'і ў си'л'і по-укра'їїнс'к'і (ОМ).

Замішанський говір став реліктовим, своєрідною утаємниченою мовою „для своїх”.

Релікти говіркових рис. І. Верхратський зазначав, що „Одміною лемківського говора єсть говор так званих замішанців. Ті русини, окружені мазурами, а почасти замішані між ними, близьять ся бесідою своєю найбільше до лемків, від котрих однакож різняться подекуди виговором і декотрими другими примітами” (Верхратський, 1894, с. 153)⁷. Окрім того, дослідник наголошував, що кожне обстежене село має локальні мовні особливості: „майже кожде з сел горі наменених має в своїй бесіді щось примітного” (Верхратський, 1894, с. 154). Зокрема вчений указав і на деякі мовні особливості говірки с. Бонарівка, які зафіксовано й у мовленні сучасних інформантів.

У канві діалектного тексту найвиразнішими є фонетичні та граматичні риси говірки.

Із-поміж фонетичних явищ виокремимо такі:

- фіксований наголос на передостанньому складі (парокситонеза) в лексемах та фонетичних словах: 'с'їл'ска 'д'їўка, з ц'ї'лойї обла'сти', з ве'ресн'а, при'їхаў до Сн'а'ти'на, 'пустиў ко'р'їн'а, биў на прак'тиц'і, ѡа тут п'риві'к, ѡа 'нитди ни по'їду, хоч би сло'во 'нов'їў по-на'шему, бри'гади'р зв'їдує, п'ришоў пре'стаўни'к, мос'кал'і заб'рали', до п'ят'дис'ат тре'того 'року, п'їў се'мойї 'рано, ни 'биўо ўчи'тел'а, зо 'сестроў, п'ро то, на 'ногах. І. Зілінський убачав у парокситонезі наслідок впливу сусідньої польської мови: „чужим впливам треба

⁷ Дослідник зазначає, що матеріал для дослідження зібрано на початку серпня 1891 р. у низці замішанських сіл, серед яких Бонарівка (Верхратський, 1894, с. 156).

також приписати повстане неподвижного наголосу в галицьких і угорських Лемків і Замішанців [...]” (Зілінський, 1914, с. 361); Юрій Шевельов також пояснює усталення місця наголосу на передостанньому складі в лемківських говірках „[...] включно з анклавом у Польщі, на північ від Коросна, що відомий під назвою Замішанці” контактами з польською мовою та східнославацькими говірками (Шевельов, 2002, с. 161);

- відсутність „лемківського” **ы**, тобто нелабіалізованого звуку середнього чи заднього ряду високого підняття: *ми не йе праўдыве* ^ллемке / ^ллемке праўдыве то во^ни ^лжили ^під ^лгорам / на^приклад ^ллемки ^лкажут быў / хо^лдыў быў / та^киі ^лнаголос ^лгрубіі (ОК); ^лгрубо так (МП);
- вимова приголосного **л** як нескладотворчого **й**: ^ллет ^ліў на ^лкри^лах, ^лбиўо ^лфаіне, ко^лрова ^лбиўа ^лдобра, т^лреба ^лбиўо зда^лвати^е, ^лбиўа ^лслужба ^лБож^ла, ^лсеўо ^лбиўо ор^лганиз^ловано, на^лц’іона^лл’істи ^лбиўи со^лл’ідне, по^лўовина ^лсела, до ^лсеўа, ^піў ^літра мо^лўока, м^лўодша ^лўнучка, о^лстатн’а ха^лўуна, не^лўадне то^лто та ін.; у цій фонетичній рисі Михайло Лесів убачає вплив польської мови на фонетику лемківського говору (Лесів, 1997, с. 56);
- афереза **в**: ^лона ни хо^лт’іла ж^лдати, ^лона м’а от^лру^лтила, ни ^лстигли (встигли), ^лкладиш (вкладиш ‘вкладка’) тої з о^лц’інками^е, за^ллежаўо ут (від) ^лучниў, от (від) ^лтого за^ллежит. Саме це фонетичне явище І. Верхратський уважав локальною ознакою говірки, рисою інтелігентного мовлення, зазначаючи, що „то виговор уважає ся там за одличний, благородний” (Верхратський, 1894, с. 154). Окрім цього, відзначаємо послідовну афезу прийменника **в**: ^лнас ^лли^лшили (в) ^лспокойі, ^лмама ро^лбила (в) ^лкол^лгосп’і, так ^лї ^лмени (в) ^лдип^ллом’і, ^лтата (в) ^лпйаді^лс’атим ро^лц’і заб^лрали^е, граў (в) ^лк’іноте^латр’і, дес’ (в) ^лПе^лремиш^лл’і, (в) ^лнас ^лбула ^лре^лбл’а.
- перехід початкового **в** у **з** (перед дзвінким) і в **х** (перед глухим): ^лгражен’а ‘враження’, ^лм’іти ‘уміти’, ^лмерти ‘умерти’, ^лз’ати ‘узяти’, ^лз ^лмени, ^лл’іс’і, ^лч^лити ‘учити’ та ін.;
- дорсально-палатальна вимова звуків **з**, **ц**, **с**: ^лўс’о нахо^лди^ели, на^лслу^лхалис’а ^лйого с’^лп’іванок, за^лкри^лвалас’а ^лў ^лшест’і го^лдин’і, ми му^лс’іли ^лп’іти, ^лКас’ка нази^лвали, ш’ішде^лс’ат ^лв’іс’ім ^лрок’іў, ^лйа зди^лву^лваўс’а, ^лўс’о нахо^лди^ели; аж до переходу в **ш**: ^лбеш’іду^лвали по-сво^лїему; про цю фонетичну рису згадує Марія Пшеп’юрська-Овчаренко: „дя сильна паляталізація зовсім ідентична з м’якістю польських *ś, ź* і крім нашого говору [надсянського – Л. К.] знана ще діалектам лемків, замішанців” (Пшеп’юрська-Овчаренко, 2007, с. 125);
- м’яке **л**: ^лзо два к’іл’о^лметра, на про^лгул’ку при^лїхали;

- ствердіння **ц** у кінці слів і у прикметниковому суфіксі **-цьк**: *в'ін н'імиц*, з *Л'убковец*, *н'імецька колон'ія*, *н'імецьке село*;
- оглушення: *апсол'утно*, *р'ітко*, *бисплатно*, *обоўяс'ково*, *серит с'іл*, *п'іт'ходит*, *м'юти'і класи^е*, *купити ни м'іх*, *на поїсд*, *оц'а поїсдка*, *шоп'легиш було*, *м'іх в'ідка'затси*, *паруп'ки м'іс'цев'і* тощо.

У замішанських говірках послідовно збережено г р а м а т и ч н і риси, характерні для інших південно-західних говорів української мови, зокрема й для покутського, а саме:

- відсутність подвоєння приголосних в іменниках с.р. на **-ння**: *ко'р'ін'а*, *ка'м'ін'а*, *пере'селін'а*, *жи'т'а*, *по'н'ат'а*, *у'ражен'а*, *упраўл'ін'а*, *оголошен'а*, *заўдан'а*, *ве'с'іл'а*, *нап'раўлен'а*, *Над'с'ан'а*;
- словозмінні особливості іменників: форми Д. в. одн. ім. ч. р. із закінченнями **-ови** / **-єви**: *л'ікареви*, *сус'ідови*, *Пет'рови*; О. в. одн. ім. ж. р. із закінченням **-оў**: з *Лесиў*, *шифоў*, *пол'коў*, *водоў*; Р. в., 3. в іменників із закінченням **-иў** / **-іў**: *слези з'лоч'іў*, *купа'д'ітиў*, іменники зі значенням збірності у Р. в. мають форму Н. в.: *йа і до'д'іти'радиў*, *п'ят'дес'ат'л'уде'биўо*, *з'бераї'д'іти'двох*; М. в. одн. ім. ч. і ж. р. із закінченням **-и**: *на ц'винтари*, *ў области^е*, *на квар'тири*; іменники ч. і ж. р. у формі Н. в. мн. мають закінчення **-е**: *прав'диве'лемке*, *шитке'хал'ўупе*;
- закінчення **-оў** у прикметниках ч. і с. р.: *Черн'івецької ун'іверситет*, *Нововолинск то йе шах'тарської'м'істо*, *м'істо'досит'великої'е'биўо*, *Дрогобицької'Львівської'музичної'е'училищче*, *ц'іло'село*, *такої'жерело*; цю рису І. Верхратський зафіксував як локалізм у кількох замішанських селах, зокрема й у с. Бонарівка (Верхратський, 1894, с. 154);
- усичення кінцевого **-ї** у закінченні прикметників: *Оти'н'ійск'і*, *Гв'із'децьк'і*, *Городенк'іўс'к'і*, *Коло'мийс'к'і*, *Сн'атинс'к'і'район*;
- ствердіння приголосних **з**, **с**, **ц** у суфіксах **-зьк-**, **-ськ-**, **-цьк-**: *ро'си'їскі*, *пол'ські*, *сло'вацькі*, *аўст'р'їскі*, *Видин'іўскі*, *л'ікарскі*, *фран'цузкі*, *лемк'іўскі* та ін.;
- діалектні форми числівників: *йедин* 'один': *йедин'веч'ір*, *йеден'поц'ілуді*, *йедна'робота*; *и'тири* 'чотири': *и'тири'ти'с'ачі'таздам*, *и'тири'кресла*; *дв'іста* 'двісті': *дв'іста'п'ядес'ат'грам*, *дв'іста'двац'іт'хат*. Інтервокальний **-ї** у формах числівників: *два'найц'іт*, *двайц'іт*, і похідних від них: *двайц'атип'яти'р'ічної'у'каторгойу*. У складених назвах діалектоносці уникають відмінювання числівника *тис'ача*: *ше'тис'ач'з'ривен'*, *йа маў'тис'ач'п'ят'дес'ат'рубл'іў*; або навпаки – *коло'т'рицат'ти'с'ач'іў'л'удий*;
- енклітичні форми особових (*м'а*, *м'і*, *му*, *т'а*, *си*) і зворотного займенників у Р. в., Д. в. і 3. в.: *в'ін с'а м'а зв'ідуїе*, *во'на м'а ж'дала*, *ник ни*

- пуста т'а до хаўти, ни з'нають т'а; м'і ци'танка даўно воро'жила, аж м'і страшно с'тало, м'і дуже при'ємне; по'в'ідат му, му про'фесор пропону'ваў, си нак'ідали на п'леч'і, ви'їємо си, ми йак си ви'їєм, йа си пос'тавиў ш'тири к'ресла, йа си думаў, ми си ў хаўун'і ра'димо. Окрім цього, фіксуємо енклітичні форми присвійних (м'і ['мій' – Л. К.] ідо биў'і аком) і заперечних займенників (ник ['ніхто' – Л. К.] не при'їме т'а, нич ['нічого' – Л. К.] до нейі не т'агне) та ін.;
- форми вказівних, відносних займенників: *тот / той* 'той': *тот час, тот вот по'в'ідат, тот час с'а поўто'раїе / той ди'ректор, той х'ўонец; што / що* 'що': *што буде с'того л'ену, што йіому с'а подобайи / що с'а роби*;
 - суфікси якісних прислівників **-е / -і**: *йа з'наю пре'красне, і'іти добр'і по-на'шему рад'ат*;
 - творення форм вищого ступеня порівняння прислівників за допомогою суфікса **-йі**: *на два рок'і н'із'н'йі, голос'н'йі рад'*;
 - усічені форми прислівників: *ту* 'тут' – *добре ту с'а ч'уу, так'і шо с'а ту наро'диєли*; *мо* 'можливо' – *мо пов'іж*;
 - частотне використання запозиченого прислівника *йуж* (йуш) 'уже': *йуж там биў дубови'хрест, йуж той ор'кестр ни мае та'кого по'питу, йа йуж по'йхаў, там йуш робл'а, йак йуш за'чала ш'кола робити*;
 - особливості дієвідмінювання, зокрема збереження відсутності епентетичного **л**: *лубіу* 'люблю', *ди'йуци* 'дивлюся', *обробйа'їємо* 'обробляємо';
 - енклітичне закінчення **-ам** у 1 ос. одн.: *пам'йатам, ўс'таўйам, л'е'гам*;
 - кінцевий твердий **т** у формі 3 ос. одн. і мн. дієслів теперішнього часу: *косит, сад'ат, са'нають, н'ідгор'тайут, при'ход'ат, з'нають, напад'айут, йід'ат*;
 - стягнення форми дієслів на **-ати** з тематичним **-е** в теперішньому часі: *йак с'а с'н'іват, вона ч'итат*;
 - складені форми дієслів майбутнього часу здебільшого утворено від дієслова **бути** й колишнього дієприкметника минулого часу на **-ль**: *йа те'ж буду бес'іду'ваў по бона'р'іўс'к'і, буду п'р'ала з л'ену нитки, будеш вар'тами'є пл'ам'кава, йак с'а буду ж'ениў, шо йа буду робила з і'ітме?*; спорадично зафіксовано форми давноминулого часу: *ж'ем була йа б'іду з'нала / була бим с'а не в'ід'ала*.
 - довільна позиція (домінує препозиція) частки **-ся** у зворотних дієсловах: *ро'диўс'а ў Сн'а'тин'і, йедин веч'ір с'а прис'мотриў, купа кавал'ер'іў с'а кру'тило коло нейі, можу с'а о'ж'єни'єти, там с'а по'стро'йувале, захо'т'іли раз'ом с'а ш'итк'і зйед'нати, Та'раси'єк с'а чу'дує, на л'удий с'а прис'мотрити, с'а поз'на'йоміў с'стор'ожем*,

йа с'а бойу, йа с'а по'водеу м'іж д'іу'чатами^е кул'турно, йому с'а не'добри роби, йак йа с'а оже'ни^еу, йа с'а нако'мандувау, тоб'і с'а дуже спо'добало, йім зда'йеси, Васел' с'а зобрау та ін.

У текстах засвідчено використання форми прийменника *през* 'через' (*през* к'іл'ка л'ат); сполучників *же* 'що', *жеби* 'щоб' (йа йі пов'іу / *же* може с'а оже'ни^ети; *йи* 'е са тот ни на'родиу / *жеби* шитк'ім до'годиу, *жеби* мала што хо'ват и до своєї ск'рин'і, *жеби* було ч'ути, *ходи* п'роси / *жеби* м'і в'ідст'рочку д'али); часток *тил'ко* (*ти'ко*), *нех* 'нехай' (*тил'ко* *ваше тут с'а* п'равит; *нех в'ін* тепер пов'іст), а також не виявлено частки *лем*, притаманної лемківському говорові.

Із синтаксичних особливостей відзначимо опускання прийменників у висловлюваннях на зразок: *хрест сто'їт* за'л'ізний (із) *труби* за'л'ізної, (у) *два* *рази* до'рошче, *ста'рший* (на) *два* *роки*.

Отже, діалектні тексти засвідчують збереження самотутніх рис замішанського говору. Описані фонетичні і граматичні риси виявлено в мовленні респондентів різною мірою, однак це не одиничні явища, вони мають частотні прояви. На сучасному етапі функціонування говору такі давні за походженням мовні риси можемо назвати реліктовими. Діалектні тексти засвідчують низку лінгвальних процесів, які відбувалися в говорі: мовну адаптацію, міждіалектні впливи, динаміку діалектних явищ, а також віддзеркалення соціокультурних аспектів, важливих для дослідження будь-яких транслокалізованих говірок. Записані розповіді є фактами усної локальної історії.

Функціонування говору замішанців упродовж тривалого часу серед порівняно незначної частини населення в межах іншого діалектного оточення спричинило незворотні асимілятивні зміни, тому його фіксація, дослідження та збереження є нагальним завданням для діалектологів.

Перелік інформантів

МП – Голей Микола Пилипович, 1939 р. н., освіта середня, поет, громадський діяч, мешканець с. Княже Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

ОК – Лиско Олексій Костянтинович, 1937 р. н., освіта середньо-спеціальна, музикант, мешканець м. Снятин Івано-Франківської обл.

ОМ – Стончак Ольга Михайлівна, 1947 р. н., освіта вища, вчителька математики, мешканка с. Горішнє Залуччя Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

ІЮ – Оробець Іван Юрійович, 1960 р. н., освіта вища, директор школи, учитель історії, мешканець с. Горішнє Залуччя Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

Запис здійснено 22 липня 2018 р. у м. Снятин.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Верхратський, І. (1894). Говір замішанців. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 3. https://chtyvo.org.ua/authors/Naukove_tovarystvo_imeni_Shevchenka/Zapysky_Tom_003/
- Transliteracija:** Verkhratskyi, I. (1894). Hovir zamishantsiv. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. T. 3. https://chtyvo.org.ua/authors/Naukove_tovarystvo_imeni_Shevchenka/Zapysky_Tom_003/
- Гнатюк, М. (2021). *Північнолемківські говірки переселенців: фонологічно-фонетичні особливості* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка]. https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/dis_hnatiuk.pdf
- Transliteracija:** Hnatiuk, M. (2021). *Pivnichnolemkivski hovirky pereselentsiv: fonoloho-fonetychni osoblyvosti* [Dysertatsiia na здобуття наукового ступеня кандыдата filolohichnykh nauk [rozprawa doktorska], Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka]. https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/dis_hnatiuk.pdf
- Струмінський, Б. (Ред.). (1988). Лемківщина. Земля – люди – історія – культура. (Ч. 1). *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, Т. 206.
- Transliteracija:** Struminskyi, B. (Red.). (1988). Lemkivshchyna. Zemlia – liudy – istoriia – kultura. (Ch. 1). *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, T. 206.
- Лесів, М. (1997). *Українські говірки в Польщі*. Український архів. https://chtyvo.org.ua/authors/Lesiv_Mykhailo/Ukrainski_hovirky_v_Polschi/
- Transliteracija:** Lesiv, M. (1997). *Ukrainski hovirky v Polshchi*. Ukrainskiy arkhiv. https://chtyvo.org.ua/authors/Lesiv_Mykhailo/Ukrainski_hovirky_v_Polschi/
- Зілінський, І. (1914). Проба упорядкування українських говорів. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 117–118. https://chtyvo.org.ua/authors/Naukove_tovarystvo_imeni_Shevchenka/Zapysky_Tom_117-118/
- Transliteracija:** Zilynskyi, I. (1914). Proba uporiadkuvannia ukrainskykh hovoriv. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. T. 117–118. https://chtyvo.org.ua/authors/Naukove_tovarystvo_imeni_Shevchenka/Zapysky_Tom_117-118/
- Шевельов, Ю. (2002). *Історична фонологія української мови*. АКТА. https://chtyvo.org.ua/authors/Sheveliov_Yurii/Istorychna_fonolohiia_ukrainskoi_movy/
- Transliteracija:** Shevelov, Yu. (2002). *Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy*. AKTA. https://chtyvo.org.ua/authors/Sheveliov_Yurii/Istorychna_fonolohiia_ukrainskoi_movy/
- Пшепюрська-Овчаренко, М. (2007). *Мова українців Надсяння*. Перемиський відділ Об'єднання українців у Польщі. https://chtyvo.org.ua/authors/Pshepiurska-Ovcharenko_Mariia/Mova_ukraintsiv_Nadsiannia/
- Transliteracija:** Pshepiurska-Ovcharenko, M. (2007). *Mova ukrainsiv Nadsiania*. Peremyskyi viddil Ob'iednannia ukrainsiv u Polshchi. https://chtyvo.org.ua/authors/Pshepiurska-Ovcharenko_Mariia/Mova_ukraintsiv_Nadsiannia/

- Фроляк, Л. (2002). Ідіолект як частина говірки. *Лінгвістичні студії*, 10, 206–210.
- Transliteracja:** Froliak, L. (2002). Idiolekt yak chastyna hovirky. *Linhvistychni studii*, 10, 206–210.

Ukrainian *zamishantsi*: the History of Deportation in the Memoirs of Dialectal Speakers

The research investigates a relatively less-known object in Ukrainian linguistics, the dialect of the so-called *zamishantsi* who underwent forced political exile from Poland in the 1940s and were dispersed in the Pokuttia region. Special attention is given to the idiolect of the speakers.

The speakers of this dialect, as portrayed in narrative texts, highlight the socio-cultural conditions they found themselves in due to exile while retaining their culture and dialect. The dialectal texts exhibit varying degrees of dialectal features in their speech, from fluent use of the dialect to passive understanding. The analysis of linguistic material confirms the preservation of fundamental phonetic and morphological characteristics of the studied dialect, which are now considered linguistic relics. Currently, this dialect serves as a means of communication for a limited circle of individuals, the descendants of the deported Ukrainian *zamishantsi*.

Keywords: dialect of *zamishantsi*, translocalized microdialect, dialectal text, linguistic relics.

CZĘŚĆ II

Atlasy i słowniki jako źródła i wyniki badań dialektologicznych

ЧАСТИНА II

**Атласи та словники
як джерела й результати
діалектологічних студій**

Іван Сабадош

Ужгородський національний університет, Ужгород

Історія, теорія і практика української лінгвістичної географії

Першу лінгвістичну карту опублікував український мовознавець К. Михальчук 1877 р. У період між двома світовими війнами лінгвогеографічний метод у дослідженнях українських говорів застосували П. Бузук, І. Панькевич, І. Зілинський, Ю. Тарнацький та ін. Потужного розвитку українська лінгвістична географія зазнала в післявоєнний період, протягом останніх сімдесяти років вийшло друком понад 30 лінгвістичних атласів, зокрема національний тритомний „Атлас української мови”, регіональні атласи З. Штібера, Й. Дзендзелівського, П. Лизанця, Т. Назарової, Ф. Чижевського, З. Ганудель, В. Латти, М. Никончука, К. Германа, К. Глуховцевої, В. Куриленка, І. Сабадоша, Р. Омельковець, А. Скорофатової, три атласи опублікував Я. Рігер, два – Г. Аркушин тощо. Більша частина їх побачила світ після 1990 р. Видано чимало розвідок з історії, теорії і практики української лінгвістичної географії. Докладно схарактеризовано здобутки та деякі недоліки українських лінгвогеографічних праць.

Ключові слова: лінгвістична географія, лінгвістичний атлас, лінгвістична карта, картографічні знаки.

Нині з історії, теорії і практики української лінгвістичної географії наявна значна література – статті, рецензії, монографії і, звичайно, лінгвістичні атласи, хоча ця мовознавча галузь порівняно молода. Значний внесок у розвиток української лінгвогеографії зробили Іван Зілинський, Юзеф Тарнацький, Борис Ларін, Федот Жилко, Йосип Дзендзелівський, Януш Рігер та низка інших дослідників.

Картографування мовних явищ першим виконав німець Георг Венкер, який 1881 р. опублікував діалектологічний атлас, що стосувався Рейнської провінції. У 1902–1910 рр. французи Жюль Жильєрон та Едмон Едмон опублікували *Atlas linguistique de la France* [Лінгвістичний атлас Франції] у 12-ти томах, у яких уміщено 1 920 карт. Далі створення лінгвістичних атласів стає дуже важливим напрямом наукового вивчення мов. Проте інтенсивний розвиток лінгвістичної географії у світі, зокрема й в Україні, відбувається тільки у другій половині ХХ ст.

У наш час майже загальноприйнятою є думка про те, що діалектологічні дослідження повинні ґрунтуватися на лінгвогеографічному методі, тому що лінгвістична карта, фіксуючи мовні явища, допомагає з'ясувати їх походження і час виникнення, основні тенденції розвитку національної мови, її взаємозв'язки з діалектами тощо; лінгвістичну карту можна також інтерпретувати з погляду історії, етнографії та інших наук (Дзендзелівський, 1997, сс. 134–135; Прилипка, 2007, с. 327).

Варто наголосити, що за кілька років до виходу у світ атласу Г. Венкера, а саме 1877 р., український мовознавець Костянтин Михальчук опублікував діалектологічну працю *Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины*, у якій подано першу лінгвістичну карту, що представляє першу класифікацію говорів української мови, виконану на основі досить багатого, як на той час, фактичного матеріалу з більшої частини української діалектної території (Михальчук, 1872).

У міжвоєнний період побачили світ інші вагомі праці, у яких українські діалекти досліджено методом лінгвістичної географії. Це публікація Петра Бузука *Діалектологічний нарис Полтавщини* (Бузук, 1929, сс. 159–197), у якій є три лінгвістичні карти, монографія Івана Панькевича *Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей* (Панькевич, 1938), де у додатках подано п'ять зведених лінгвістичних карт (три фонетичні і дві морфологічні, на них засвідчено 60 ізоглос), що ілюструють поширення мовних явищ в українських говірках Закарпаття і Східної Словаччини. У цей період з'являється *Atlas językowy polskiego Podkarpacia* [Мовний атлас польського Прикарпаття] М. Малецького та К. Ніча, у якому з 39 населених пунктів – 34 польські, 2 словацькі, 1 чеський і 2 українські (північнолемківські, на яких позначився польський вплив (АЈРР)). Це чи не єдиний лінгвістичний атлас української

мови, у якому мовні явища картографовано за зразком романської лінгво-географічної школи.

Чимало зусиль до розвитку української лінгвогеографії доклав І. Зілинський. 1933 р. він публікує працю *Карта українських говорів з поясненнями*, у якій після текстової частини „Пояснення до карти” українською, польською і французькою мовами (Зілинський, 1933, сс. 3–20) додано „Карту українських говорів”. У цій праці автор виділив дві групи українських говорів – північну і південну зі східною та західною підгрупами. І. Зілинський мав намір підготувати також лінгвістичний атлас українських говірок. Спочатку планував створити атлас говірок Галичини і холмських та підляських говірок, згодом – *Атлас української мови*, й, урешті-решт, зосередив увагу на атласі Галичини (Karaś, 1975, с. 5). Діалектні матеріали різні експлоратори, переважно студенти Ягеллонського університету, збирали за кількома програмами (питальниками) в середині 30-х рр. безпосередньо від носіїв говірок. Усі рукописні матеріали (програми, перелік населених пунктів, де записано говіркові матеріали, відповіді на питання тощо) син І. Зілинського Орест передав професору Й. Дзендзелівському, який упорядкував їх у вигляді словника із зазначенням населених пунктів, у яких записане конкретне слово (див. Karaś, 1975). На основі багатьох словникових статей цієї праці вдається створити лінгвістичні карти. Як доказ того, що це можливо зробити, у публікації подано шість лінгвістичних карт, укладених на підставі відповідних словникових статей (Karaś, 1975, сс. 148–153). Загалом діалектний матеріал, зібраний для атласу, багатий, про що свідчить доданий покажчик слів (Karaś, 1975, сс. 155–237), і, поза всяким сумнівом, дуже корисний для мовознавчих досліджень.

Важливою віхою в історії української лінгвогеографії стала праця Ю. Тарнацького *Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie – Mazowsze)* [Порівняльні студії з географії слів (Полісся – Мазовія)], у якій лінгвогеографічним методом досліджено поліські говірки північної частини сучасних Волинської і Рівненської областей, Брестської області Білорусі і суміжні говірки білоруської мови, а також говірки південно-східної частини Білосточчини (Польща) – усього 90 населених пунктів (Tarnacki, 1939). В атласі вміщено 185 лексичних і одну семантичну карту, картографовано назви таких тематичних груп, як: 1. Будівництво. 2. Одяг. 3. Знаряддя. 4. Посуд і домашні предмети. 5. Комунікація. 6. Рільництво. 7. Їжа. 8. Рослини. 9. Тварини. 10. Різне. Атлас містить багато інформації про українсько-білоруські мовні взаємини на зазначеній території, про іншомовні впливи тощо. Заслужовує на увагу думка Ю. Тарнацького про те, що такі тематичні групи, як рільництво, тваринництво, зазнають значно меншого західного впливу, ніж назви одягу, будівництва, комунікації. Кар-

тографування лексичного матеріалу здійснено за допомогою контурного, повністю або частково залитого кола. На основі атласу Ю. Тарнацького можна дійти висновку, що західнополіський діалект із лексичного погляду належить до найдавніших українських говорів (Дзендзелівський, 1965, с. 12).

Найбільш західні українські говірки – лемківські, локалізовані в західнослов'янському мовному оточенні, здавна привертають увагу багатьох учених, і є одними із найкраще вивчених. Проте до сьогодні залишаються важливі питання, цілком не досліджені або не повністю з'ясовані, це, зокрема, генеза говору, взаємодія з іншими мовами (слов'янськими і неслов'янськими), а також класифікація говірок. Знайти відповіді на ці та інші запитання допомагають лінгвістичні атласи. Зокрема польський мовознавець Здіслав Штібер уклав та опублікував вісім випусків лінгвістичного атласу давньої Лемківщини (у період до Другої світової війни) – *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny* [Мовний атлас давньої Лемківщини] (AJDL).

Діалектний матеріал, на основі якого укладений атлас, зібрано у 1934–1935 рр. за спеціальною програмою, яка складається із 391 питання з лексики, словотвору, фонетики, морфології. Як зазначає З. Штібер у вступі до атласу, цей матеріал було зібрано не для створення лінгвістичного атласу, а для монографічного опису лемківських говірок. Тільки згодом, після війни, учений вирішив укласти атлас, мережа якого налічувала 80 населених пунктів, локалізованих у той час на території Польщі (72 села), а також Словаччини (8 сіл), проте на багатьох картах відсутні відомості з кількох населених пунктів. В атласі картографовано лексичні одиниці, а фонетичні, акцентуаційні, морфологічні розрізнення подано в межах окремих слів. Назви згруповано за тематичною ознакою, а саме: назви сільського будинку та інших пов'язаних із ним предметів, назви сільськогосподарських знарядь, металів, ткацьких реалій, одягу, посуду, їжі, назви, пов'язані із тваринництвом, гірським пастухуванням, домашніми та дикими тваринами, комахами, деревами, ягодами, сільськогосподарськими культурами та ін. Індекс до всіх випусків цього атласу опубліковано в окремому виданні (див. Rieger, 1966).

Мовні явища на картах подано за допомогою кола з внутрішніми модифікаціями. Водночас на картах відсутнє розрізнення основних і додаткових протиставлень, не застосовано уніфікованого позначення словотвірних і фонетичних варіантів, відсутня уніфікація й системність розміщення картографічних знаків у легендах до карт. Коментарі до карт надто лаконічні, малоінформативні, а до значної частини карт взагалі відсутні.

Рецензент атласу Й. Дзендзелівський, висловивши ряд критичних зауважень (див. Дзендзелівський, 1963, сс. 76–79), дав йому високу оцінку,

адже матеріали цього атласу становлять велику наукову вартість із погляду дослідження взаємовпливів української, польської і словацької мов. На його думку, цінність атласу збільшується ще й тому, що більшість північнолемківського населення із тих населених пунктів, що ввійшли до мережі атласу З. Штібера, була насильно переселена до УРСР, і діалектологи не мали змоги вивчати ці говірки. „У зв’язку з цим лінгвістичний атлас проф. З. Штібера назавжди залишиться найґрунтовнішою працею про лемківські українські говірки”, – підсумував рецензент (Дзендзелівський, 1963, с. 79). А недоліки атласу З. Штібера, по-перше, пов’язані переважно з технікою та методикою картографування, оскільки використані діалектні матеріали було зібрано з дещо іншою метою, і, по-друге, цей атлас – один із перших регіональних атласів, який було створено в час, коли ще досвіду лінгвогеографічної роботи було дуже мало.

Після Другої світової війни побачили світ *Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny* [Українські говірки Тернопільщини] Кароля Дейни (Dejna, 1957), до якої додано лінгвістичні карти, *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (України)* (ЛАЗО) Й. Дзендзелівського, *Лінгвістична географія Наддніпрянщини* Василя Ващенка (Ващенко, 1968), *Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР* Петра Лизанця (Лизанець, 1970–1976), *Лінгвістичний атлас Нижньої Прип’яті* Тетяни Назарової (Назарова, 1985), *Atlas gwar bojkowski* [Атлас бойківських говірок] (AGB), *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language* [Лексичний атлас гуцульського говору] (LAND), *Атлас українських надсянських говірок* (опрацьований на підставі польових записів Стефана Грабця (AUGN)) [останні три атласи опублікував Я. Піреп – I. C.], *Atlas gwar wschodnio-słowiańskich Białostocczyzny* [Атлас східнослов’янських говірок Білосточчини] (AGWSB), *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy* [Атлас польських та українських говорів околиць Влодави] Фелікса Чижевського (Czyżewski, 1986), *Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини* Зузани Ганудель (Ганудель, 1981–2010), *Атлас українських говірок Східної Словаччини* Василя Латти (Латта, 1991), *Атлас будівельної лексики Західного Полісся* (Євтушок, 1993) Олексія Євтушка, *Лексичний атлас Правобережного Полісся* Миколи Никончука (Никончук, 1994), *Атлас українських говірок Північної Буковини* Костянтина Германа (Герман, 1995–1998), *Лінгвістична географія Правобережної Черкащини* Ганни Мартинової (Мартинова, 2000), *Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнословобжанських говірок* Катерини Глуховцевої (Глуховцева, 2003), *Атлас лексики тваринництва у поліських діалектах* Володимира Куриленка (Куриленко, 2004), *Атлас західнополіських фаунономів* і *Атлас*

мисливської лексики Західного Полісся Григорія Аркушина (Аркушин, 2008), *Атлас ентомологічної лексики Західного Полісся* Людмили Чирук (Чирук, 2010) та ін.

Частина лінгвістичних атласів вийшла друком як додатки до монографій: *Метеорологічна лексика українських говорів* Оксани Могили (Могила, 2008), *Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах* Еріки Гоци (Гоца, 2010), *Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: реконструкція редуктивного ареалу* Марини Ткачук (Ткачук, 2016). Кілька лінгвістичних атласів уміщено у додатках до кандидатських дисертацій і поки що не опубліковано.

Чимало лінгвістичних атласів української мови присвячено окремим тематичним групам лексики в різних говорах.

Після опублікування *Атласу ботанічної лексики української мови* (Сабадош, 1999), у якому картографовано українські назви рослин із усієї території України, з'явилися друком регіональні атласи, що репрезентують цю тематичну групу в говірках різних регіонів України, напр. Руслани Омельковець *Атлас західнополіських назв лікарських рослин* (Омельковець, 2003), Анни Скорофатової *Атлас назв корисних рослин в українських східнослов'янських говірках* (Скорофатова, 2009), Інни Гороф'янюк *Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до Лексичного атласу української мови* (Гороф'янюк, 2012), а також названий атлас М. Ткачук (Ткачук, 2016). Кілька атласів назв рослин із різних частин української території, доданих до кандидатських дисертацій, присвячених ботанічній лексиці, поки що не опубліковані, це атласи Ольги Мигoliniнecь (закарпатські говірки), Лілії Москаленко (степові говірки Миколаївщини).

Отож упродовж останніх 60–70-их рр. вийшло друком понад 30 лінгвістичних атласів української мови, здебільшого після 1990 р.

Український мовний матеріал репрезентований у лінгвістичних атласах груп мов, зокрема в *Общеславянском лингвистическом атласе* [Загальнослов'янський лінгвістичний атлас]; від 1988 р. надруковано кілька випусків фонетико-граматичної і лексико-словотвірної серій. Його метою є з'ясування „сучасної диференціації слов'янського діалектного простору в його відношенні до моделі праслов'янської мови пізнього періоду” (Гриценко та ін., 2019, с. 15). Від 1989 р. видано кілька випусків атласу, де об'єктом картографування є різні мови карпатської і суміжних територій. Починаючи від 1983 р., виходять томи праці *Atlas Linguarum Europae* [Лінгвістичний атлас Європи], у якій картографовано споріднені й неспоріднені мови Європи.

Лінгвістичні карти більшості українських лінгвістичних атласів одноколірні. Багатоколірними є *Атлас української мови* (АУМ), деякі регіональні атласи (Аркушин, 2008; Никончук, 1994; Омельковець, 2003 та ін.).

Карти бувають атомарні, кожна з яких присвячена відображенню відповідників певної мовної одиниці, і зведені (синтетичні, карти ізоглос), на яких подано ізоглоси різних мовних одиниць, що вказують на членування говорів певної території, ареали мовних явищ та ін. (Жилко, 1966, с. 32; детально про зведені карти див. Дзендзелівський, 1963, сс. 37–38).

Відомі два способи картографування мовного матеріалу на атомарних картах. До прикладу, у названому вище атласі французької мови в основі картографування – окреме слово, подане фонетичною транскрипцією (за цим зразком створено й атласи інших романських мов). Інший спосіб, який застосували представники німецької школи лінгвогеографії, передбачає використання умовних знаків – фігурних і лінійних (різні геометричні фігури, види штрихування, заливки площин). За цим зразком укладено лінгвістичні карти атласів європейських мов, зокрема й слов'янських, а також АУМу. Практикують і поєднання написань слів з геометричними фігурами, а також окреслюють територію поширення певного явища за допомогою ізоглос.

Виділяють лінгвістичні атласи загальномовні (національні), у яких картографовано діалектні відмінності однієї мови, визначено взаємні стосунки між її діалектними одиницями, подано просторово-кількісну, функційну оцінку діалектних ознак тощо, і регіональні (обласні), які значно доповнюють, уточнюють, деталізують відповідні карти національного атласу (Дзендзелівський, 1963, с. 41).

Робота над національним атласом української мови розпочалася перед Другою світовою війною, але реалізовано цей проєкт після війни. У 1948–1949 рр. побачило світ два видання *Програми для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови* Б. Ларіна, і розпочалося збирання матеріалів у говірках. 1952 р. Федот Жилко видав брошуру *Діалектологічний атлас української мови. Проспект*, у якій викладено теоретичні питання української лінгвогеографії, методи й засоби записування матеріалів до атласу, принципи його картографування, інтерпретація зафіксованого матеріалу (див. Жилко, 1952).

Тритомний загальномовний *Атлас української мови* (1984–2001), який став найвидатнішою працею української лінгвогеографії, відображає діалектну диференціацію української мови 50–70-х рр. ХХ ст., окреслює межі поширення одиниць діалектного членування, їх основних рис, співвідношення у структурі говорів літературно-нормативних і регіональних елементів тощо (Гриценко, 2007, с. 36).

Усі лінгвістичні карти АУМу кольорові. На лексичних картах протиставлення передано різними кольорами (червоним позначено назви, які збігаються з літературними або є найближчими до них), словотвірні, морфологічні, фонетичні, акцентуаційні опозиції відтворюють різні геометричні

фігури (коло, трикутник, квадрат, ромб, вертикальний прямокутник) із різною заливкою, штрихованими площинами виділено суцільні ареали, використано також лінії-ізоглоси. Усі карти в цьому атласі дуже виразні. Вихід у світ перших двох томів цієї праці оцінювали як „визначну подію в історії україністики і лінгвістики” (Zatovkaňuk, 1990, с. 90).

Орієнтуючись переважно на загальномовні національні, регіональні атласи поглиблюють і доповнюють їх. Багато діалектних рис обмежені територіально, а тому в загальномовному атласі недостатньо або взагалі не відображені. Регіональні атласи з більш густою мережею обстежених пунктів значно повніше репрезентують їх. Територію регіонального атласу визначають в основному за лінгвістичним і історико-культурним принципами, відповідно до яких Й. Дзендзелівський поділив українську діалектну територію на 25 районів (регіонів). На його думку,

дуже важливо, щоб цей район мав меншу чи більшу діалектну здиференційованість; щоб тут стикалися межі якихось говіркових чи етнографічних угруповань, проходили давні адміністративні та політичні межі, торгові тракти; щоб різні говори цієї досліджуваної території свого часу зазнавали впливу різних мов та діалектів [...] (див. Дзендзелівський, 1963, сс. 9–13).

Більшість лінгвістичних атласів української мови є регіональними.

Серед перших регіональних лінгвістичних атласів, що побачили світ після Другої світової війни, був названий вище атлас Й. Дзендзелівського. До його мережі включено 212 опорних пунктів, здебільшого з однорідним українським і частково зі змішаним у національному плані населенням, напр. Вишково, Довге, Тур’я-Ремети та ін. (Дзендзелівський, 1958, с. 11). На жаль, автор не назвав усіх населених пунктів зі змішаним населенням і не конкретизував їх, за що йому справедливо дорікнув рецензент Павло Приступа, на думку якого, корисною була б також допоміжна карта, на якій „були б відзначені села тільки з іншомовним населенням, які не бралися до уваги при складанні сітки і які, безперечно, мають якийсь, хоч би й незначний, вплив на говори Закарпаття” (Приступа, 1961, с. 74).

Карти атласу Й. Дзендзелівського презентують лексику понад двох десятків тематичних груп, серед яких: назви природних об’єктів і явищ, тварин, рослин, обрядів, частин тіла людини і тварин, спорідненості, свояцтва, одягу, взуття, їжі, посуду, сільськогосподарських знарядь, інших знарядь, інструментів, а також лексику, пов’язану із тваринництвом, ткацтвом, млинарством, ковальством, транспортом та ін. На більшості карт картографовано іменники, і лише невелика частина карт демонструє дієслова, прикметники, займенники, числівники, прислівники, службові слова, а також ономастичний матеріал (власні чоловічі і жіночі імена).

Усі карти чорно-білі. Й. Дзендзелівський розробив досить чітку техніку й методику картографування мовних явищ. На атомарних картах наявні три типи протиставлень:

- 1) перший і найголовніший тип – лексичний, який ілюструє протиставлення слів із різними коренями, що передає штрихування і заливка геометричних фігур у певній послідовності;
- 2) протиставлення другого ступеня стосується назв того самого кореня, які мають різні форманти або є різними граматичними варіантами; на картах зображено за допомогою різних геометричних фігур у такій послідовності: коло, рівносторонній трикутник, квадрат, ромб, вертикальний прямокутник;
- 3) протиставлення третього ступеня – це фонетичні (включно з акцентуаційними) варіанти, які відображають нерегулярні фонетичні зміни; на картах передано за допомогою просвітів усередині фігур у певній послідовності: вертикальний, горизонтальний, косий та ін.

Якщо реалія в конкретному населеному пункті має кілька назв, то відповідні знаки подано поряд (рідше вживану назву передає знак меншого розміру). Якщо назва в певному населеному пункті має особливості вживання, то на карті подано відсилач, який сигналізує про наявність інформації в коментарях до карти. Для поодиноких назв на карті подано знак похилого хрестика (знак множення), а в коментарях наведено конкретну назву.

Варто зазначити, що загалом описана техніка й методика картографування в атласі реалізована (за незначними винятками) досить послідовно. Проте у зв'язку з невисокою якістю друку (особливо в першому томі) інколи складно розрізнити характер штрихування геометричних фігур тощо (Приступа, 1961, сс. 72, 74).

Регіональні лінгвістичні атласи поділяються на загальні та проблемні (спеціальні). У проблемних атласах картографовано явища, які стосуються розв'язання певної проблеми, напр., в атласі П. Лизанця відображено угорські лексичні запозичення в українських говірках Закарпатської області, в атласі Т. Назарової – результати українсько-білоруських міжмовних контактів. До проблемних можна віднести й атлас західнополіської лексики Ю. Тарнацького, оскільки наводить інформацію про наслідки українсько-білоруських мовних контактів на поліській території, про впливи на ці говори інших мов, зокрема польської, тощо. У лінгвістичному атласі Білосточчини відображено українсько-білоруські зв'язки та наслідки контактування українських та білоруських говірок із сусідніми польськими (Дзендзелівський, 1983, с. 90).

У проблемному регіональному атласі П. Лизанця на атомарних лексичних картах реалізовано систему трьох картографічних знаків, сформовану

на основі генетичного принципу: колом позначено мадяризми, рівнобічним трикутником – українські незапозичені слова і квадратом – інші іншомовні запозичення, окрім мадяризмів. Якщо реалія має кілька назв зазначених трьох розрядів, то на карті їх передано за допомогою зафарбованого кола (трикутника, квадрата) або контурного кола (трикутника, квадрата) із горизонтальною, вертикальною рискою, хрестиком усередині. Деривати від угорських запозичень позначено контурним колом із трикутником усередині.

У цьому атласі варто звернути увагу на карти-ізоглоси¹ і на зведені карти. Однак у зв'язку з тим, що „принцип об'єднання слів на таких картах, як і на зведених” у публікаціях П. Лизанця не висвітлено, деякі з них зрозуміти важко, напр., „чому на одну карту (№ 379) потрапили 1. *поплон* ‘ватна ковдра’, 2. *говзентрак* ‘підтяжки для чоловічих штанів’, 3. *зокні* ‘жіночі шкарпетки’. До речі, ізоглоси їх поширення теж надто різноманітні” (Пешак, 1978, с. 93).

Варто відзначити, що регіональні атласи завжди будуть важливим доповненням до національного, яким би він повним, докладним, кваліфікованим не був (Сабадош, 2008, с. 12), оскільки якою б густою не була мережа населених пунктів загальнонаціонального лінгвістичного атласу української мови, вона ніколи не дорівнюється до густоти мережі регіональних атласів.

Підготовка лінгвістичного атласу передбачає виконання таких основних завдань, як: створення програми (питальника) для збирання матеріалів, збір мовного матеріалу, виготовлення лінгвістичних карт, написання коментарів до лінгвістичних карт. До лексичного атласу необхідно також додавати алфавітний покажчик картографованих назв.

Діалектний матеріал для лінгвістичних атласів записують переважно фонетичною транскрипцією в попередньо визначених населених пунктах. Для підготовки кожного регіонального атласу необхідно укласти спеціальний питальник залежно від мети і завдань атласу, оскільки неможливо укласти єдиний універсальний питальник для всіх регіональних атласів (Дзендзелівський, 1963, с. 17).

У вступі лінгвістичного атласу слід подавати інформацію про картографований в атласі фактичний матеріал, спосіб його отримання, принципи, методику картографування, список населених пунктів, у яких записано фактичний матеріал, із зазначенням номерів цих пунктів на карті, алфавітний перелік населених пунктів.

¹ На нашу думку, цей термін є не зовсім правомірним, бо, по-перше, це карти ізоглос окремих мадяризмів, по-друге, усі інші атомарні карти в атласі – теж карти ізоглос.

Кожна лінгвістична карта в атласі має порядковий номер, тему й легенду, у якій розкрито значення картографічних знаків. У деяких атласах наявні допоміжні карти, на яких подано сучасний і давній адміністративний поділ території тощо.

До кожної карти подано коментарі, які доповнюють карту, наводять допоміжну інформацію, якої неможливо відобразити на карті і яка має важливе значення „для правильної лінгвістичної оцінки скартографованих явищ” (Дзендзелівський, 1997, с. 135). Водночас Й. Дзендзелівський уважав, що автор лінгвістичної карти і коментаря не повинен нав’язувати користувачеві атласу свої інтерпретації лінгвістичного ландшафту карти взагалі чи якоїсь його деталі, пропонував у кінці коментаря подавати відомості про публікації праць, які стосуються карти (Дзендзелівський, 1997, с. 137; про характер коментарів детально див. Дзендзелівський 1963, сс. 34–37).

До атласів, карти яких охоплюють населені пункти зі змішаним населенням (напр. закарпатські, південнолемківські, буковинські та інші говірки), імовірно, корисно було б додати допоміжну карту, позначивши села тільки з іншомовним населенням, яких не взято до уваги під час укладання мережі атласу, однак, які, безперечно, мали вплив на українські говірки населених пунктів зі змішаним населенням.

У деяких українських лінгвістичних атласах як додатки подано некартографовані матеріали, яких було недостатньо для створення повноцінних лінгвістичних карт. Можливо, пізніше ці матеріали вдасться доповнити й укласти повноцінні карти.

Головна перевага лінгвістичної карти – виразність, чіткість репрезентації матеріалу, уникнення нагромодження інформації. Натомість додаткову інформацію необхідно розкривати в коментарях до карти. Важливими є і технічні моменти картографування, оскільки через низьку якість друку невиразним є штрихування геометричних фігур тощо.

Укладачам лінгвістичних атласів необхідно уніфікувати:

- спосіб відображення лексичних протиставлень: за допомогою геометричних фігур, контурних знаків, повною або частковою заливкою фігури;
- послідовність розміщення геометричних фігур у легенді.

У цьому контексті слушною є думка Й. Дзендзелівського про те, що „кожна карта становить самостійність, має свій окремий зміст і тему. Тому в кожному окремому випадку із даної системи слід добирати такі засоби картографування, які б найрельєфніше відтінили зміст карти” (Дзендзелівський, 1958, с. 9).

У деяких атласах у коментарях до багатьох карт подано зразки живого зв’язного мовлення у вигляді прислів’їв, приказок, рідше загадок, інколи подано ілюстрації – малюнки або світлини предметів.

Проаналізувавши лінгвістичні атласи української мови, докладно охарактеризував напрями розвитку лінгвістичного картографування в українській лінгвогеографії Павло Гриценко (див. Гриценко, 2003, сс. 74–78).

Отже, за майже століття українська лінгвістична географія досягла у своєму розвитку значних успіхів, хоча роботи в українських лінгвогеографів чимало. Передовсім це підготовка багатотомного національного *Лексичного атласу української мови*, яку вже розпочато, хоча до завершення ще далеко. Водночас варто продовжувати підготовку нових лінгвістичних атласів різних регіонів, беручи до уваги найновіші досягнення української, слов'янської і світової лінгвогеографії.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- Аркушин, Г. (2008). *Атлас мисливської лексики Західного Полісся*. РВВ „Вежа”.
Transliteration: Arkushyn, H. (2008). *Atlas myslivskoi leksyky Zakhidnoho Polissia*. RVV „Vezha”.
- АУМ – Матвіяс, І., Закревська, Я., & Назарова, Т., та ін. (Ред.). (1984–2001). *Атлас української мови* (Т. 1–3). Наукова думка.
Transliteration: Matviias, I., Zakrevska, Ya., & Nazarova, T., ta in. (Red.). (1984–2001). *Atlas ukrainskoi movy* (Т. 1–3). Naukova dumka.
- Вашенко, В. (1968). *Лінгвістична географія Наддніпрянщини. Лексичні матеріали*. ДДУ.
Transliteration: Vashchenko, V. (1968). *Linhvistychna heohrafiia Naddniprianshchyny. Leksychni materialy*. DDU.
- Ганудель, З. (1981–2010). *Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словацьчини* (Т. 1–4). Словацьке педагогічне видавництво.
Transliteration: Hanudel, Z. (1981–2010). *Linhvistychnyi atlas ukrainskykh hovoriv Skhidnoi Slovachchyny* (Т. 1–4). Slovatske pedahohichne vydavnytstvo.
- Герман, К. (1995–1998). *Атлас українських говірок Північної Буковини* (Т. 1–2). Видавництво „Прут”.
Transliteration: Herman, K. (1995–1998). *Atlas ukrainskykh hovirok Pivnichnoi Bukovyny* (Т. 1–2). Vydavnytstvo „Prut”.
- Глуховцева, К. (2003). *Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнословобожанських говірок*. Альма-матер.
Transliteration: Hlukhovtseva, K. (2003). *Linhvistychnyi atlas leksyky narodnoho pobutu ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok*. Alma-mater.
- Гороф'янюк, І. (2012). *Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до Лексичного атласу української мови*. Балюк І. Б.
Transliteration: Horofianiuk, I. (2012). *Botanichna leksyka tsentralnopodilskykh hovirok: Materialy do Leksychnoho atlasu ukrainskoi movy*. Baliuk I. B.

- Гоца, Е. (2010). *Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах*. Гражда.
- Translitteracja:** Gotsa, E. (2010). *Nazvy yizhi y kukhonnoho nachynnia v ukrainskykh karpatskykh hovorakh*. Grazhda.
- Свтушок, О. (1993). *Атлас будівельної лексики західного Полісся*. Державне редакційно-видавниче підприємство.
- Translitteracja:** Yevtushok, O. (1993). *Atlas budivelnoi leksyky zakhidnoho Polissia*. Derzhavne redaktsiino-vydavnyche pidpriemstvo.
- Зілинський, І. (1933). *Карта українських говорів з поясненнями*.
- Translitteracja:** Zilynskyi, I. (1933). *Karta ukrainskikh hovoriv z poiasnenniamy*.
- Куриленко, В. (2004). *Атлас лексики тваринництва у поліських діалектах*.
- Translitteracja:** Kurylenko, V. (2004). *Atlas leksyky tvarynnytstva u poliskyykh dialektakh*.
- ЛАЗО – Дзендзелівський, Й. (1958–1993). *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (України) (Ч. 1–3)*. Ужгородський державний університет.
- Translitteracja:** Dzendzelivskyi, Y. (1958–1993). *Linhvistychnyi atlas ukrainskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSR (Ukrainy) (Ch. 1–3)*. Uzhhorodskyi derzhavnyi universytet.
- Латта, В. (1991). *Атлас українських говорів Східної Словаччини*.
- Translitteracja:** Latta, V. (1991). *Atlas ukrainskykh hovoriv Skhidnoi Slovachchyny*.
- Лизанець, П. (1970–1976). *Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР (Ч. 1–3)*. Ужгородський державний університет.
- Translitteracja:** Lyzanets, P. (1970–1976). *Atlas leksychnykh madiaryzmiv ta yikh vidpovidnykiv v ukrainskykh hovorakh Zakarpatskoi oblasti URSR (Ch. 1–3)*. Uzhhorodskyi derzhavnyi universytet.
- Мартінова, Г. (2000). *Лінгвістична географія Правобережної Черкащини*. Відлуння.
- Translitteracja:** Martynova, H. (2000). *Linhvistychna heohrafiia Pravoberezhnoi Cherkashchyny*. Vidlunnia.
- Михальчук, К. (1872). Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край* (Т. 7).
- Translitteracja:** Mykhalchuk, K. (1872). *Narechiia, podnarechiia i hovory Yuzhnoi Rossii v sviazi s narechiiami Halychyny. Trudy etnohrafychesko-statystycheskoi ekspeditsii v Zapadnoruskii krai* (Т. 7).
- Могила, О. (2008). *Метеорологічна лексика українських говорів*. Видавничий центр Київського національного лінгвістичного університету.
- Translitteracja:** Mohyla, O. (2008). *Meteorolohichna leksyka ukrainskykh hovoriv*. Vydavnychiy tsentr Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu.
- Назарова, Т. (Ред.). (1985). *Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті*. Наукова думка.

- Transliteracja:** Nazarova, T. (Red.). (1985). *Linhvistychnyi atlas nyzhnoi Prypiati*. Naukova dumka.
- Никончук, М. (1994). *Лексичний атлас Правобережного Полісся*.
- Transliteracja:** Nykonchuk, M. (1994). *Leksychnyi atlas Pravoberezhnoho Polissia*.
- Омельковець, Р. (2003). Атлас західнополіських назв лікарських рослин. РВВ „Вежа”.
- Transliteracja:** Omelkovets, R. (2003). *Atlas zakhidnopoliskyykh nazv likarskykh rosllyn*. RVV „Vezha”.
- Сабадош, І. (1999). *Атлас ботанічної лексики української мови*.
- Transliteracja:** Sabadosh, I. (1999). *Atlas botanichnoi leksyky ukrainskoi movy*.
- Скорюфатова, А. (2009). *Атлас назв корисних рослин в українських східнослов'янських говірках*. РВВ ЛДУВС ім. Е. Дідоренка.
- Transliteracja:** Skorofatova, A. (2009). *Atlas nazv korysnykh rosllyn v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh*. RVV LDUVS im. E. Didorenka.
- Ткачук, М. (2016). *Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: реконструкція редуктивного ареалу*. Наукова думка.
- Transliteracja:** Tkachuk, M. (2016). *Botanichna leksyka hovirok Chornobylskoi zony: rekonstruktsiia reduktivnoho arealu*. Naukova dumka.
- Чирук, Л. (2010). *Атлас ентомологічної лексики Західного Полісся*. РВВ Волинського національного університету імені Лесі Українки.
- Transliteracja:** Chyruk, L. (2010). *Atlas entomolohichnoi leksyky Zakhidnoho Polissia*. RVV Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky.
- AGB – Rieger, J. (Oprac.). (1980–1991). *Atlas gwar bojkowskich* (T. 1–7). Zakład narodowy im. Ossolińskich.
- AGWSB – Glinka, S., Obrębska-Jabłońska, A., & Siatkowski, J. (Red.) (1980–1993). *Atlas gwar wschodnio-słowiańskich Białostoczczyzny*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- AUGN – Rieger, J. (Oprac.). (2017). *Atlas ukraińskich gwar nadsańskich: opracowany na podstawie zapisów terenowych Stefana Hrabca*. Wydział Artes Liberales.
- AJPP – Nitsch, K., & Małeckie, M. (1934). *Atlas językowy polskiego Podkarpacia* (Cz. 1–2). Polska akademja umiejętności.
- AJDL – Stieber, Z. (1956–1964). *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny* (T. 1–8).
- Czyżewski, F. (1986). *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy*. Wydawnictwo UMCS.
- Dejna, K. (1957). *Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- LAHD – Rieger, J. (Ed.). (1996). *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language. Compiled and edited from the fieldnotes of Jan Janów and his students*. Semper.
- Tarnacki, J. (1939). *Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie – Mazowsze)*. Drukarnia Bankowa.

Література

- Бузук, П. (1929). Діалектологічний нарис Полтавщини. *Український діалектологічний збірник*, 2, 159–197.
- Translitteracja:** Buzuk, P. (1929). Dialektolohichnyi narys Poltavshchyny. *Ukrainskyi dialektolohichnyi zbirnyk*, 2, 159–197.
- Гриценко, П. (2003). Напрями розвитку лінгвістичного картографування в Україні. В Р.І. Сосса (Ред.). *Національне картографування: стан, проблеми і перспективи розвитку*, 72–79. ДНВП „Картографія”.
- Translitteracja:** Hrytsenko P. (2003). Napriamy rozvytku lnhvistychnoho kartohrafuvannia v Ukraini. W R.I. Sossa (Red.). *Natsionalne kartohrafuvannia: stan, problemy i perspektyvy rozvytku*, 72–79. DNVP „Kartohrafiia”.
- Гриценко, П. (2007). Атлас української мови. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (с. 36). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Translitteracja:** Hrytsenko, P. (2007). Atlas ukraïnskoï movy. W V. Rusanivskiyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (s. 36). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.
- Гриценко, П., Кобирина, Г., & Ткачук, М. (2019). Український діалектний простір у базі даних „Загальнослов’янського лінгвістичного атласу”. *Українська мова*, 4(72), 14–31.
- Translitteracja:** Hrytsenko, P., Kobyrnka, H., & Tkachuk, M. (2019). Ukrainskyi dialektnyi prostir u bazi danykh „Zahalnoslovianskoho lnhvistychnoho atlasu”. *Ukrainska mova*, 4(72), 14–31.
- Дзендзелівський, Й. (1958). Вступні зауваження. В Й. Дзендзелівський, *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР* (Ч. 1) (сс. 5–13).
- Translitteracja:** Dzendzelivskiy, Y. (1958). Vstupni zauvazhennia. W Y. Dzendzelivskiyi, *Lnhvistychnyi atlas ukrainskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSR* (Ch. 1) (ss. 5–13).
- Дзендзелівський, Й. (1963). *Засади укладання регіональних атласів слов’янських мов*. Видавництво АН УРСР.
- Translitteracja:** Dzendzelivskiy, Y. (1963). *Zasady ukladannia rehionalnykh atlasiv slovianskykh mov*. Vydavnytstvo AN URSR.
- Дзендзелівський, Й. (1965). З історії дослідження українських говорів методами лінгвістичної географії. В *Тези доповідей до XIX наукової конференції. Серія мовознавча*, 3–12. Ужгородський державний університет.
- Translitteracja:** Dzendzelivskiy, Y. (1965). Z istorii doslidzhennia ukrainskykh hovoriv metodamy lnhvistychnoi heohrafiï. W *Tezy dopovidei do XIX naukovoï konferentsii. Seria movoznavcha*, 3–12. Uzhhorodskiy derzhavnyi universytet.
- Дзендзелівський, Й. (1983). *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*. Wrocław 1980. [Рецензія на книжку]. *Slavia*, 52, 89–95.
- Translitteracja:** Dzendzelivskiy, Y. (1983). *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*. Wrocław 1980. [Recenzja książki]. *Slavia*, 52, 89–95.

- Дзендзелівський, Й. (1997). Про зміст коментарів до лексичних лінгвістичних карт. *Український діалектологічний збірник*, 3, 132–138.
- Transliteration:** Dzendzelivskyi, Y. (1997). Pro zmist komentariv do leksychnykh linhvistychnykh kart. *Ukrainskyi dialektolohichnyi zbirnyk*, 3, 132–138.
- Жилко, Ф. (1952). *Діалектний атлас української мови. Проспект*.
- Transliteration:** Zhylo, F. (1952). *Dialektnyi atlas ukraïnskoi movy. Prospekt*.
- Жилко, Ф. (1966). Інтерпретація лінгвістичного картографування і карти ареалів. В *Українська лінгвістична географія* (сс. 31–44). Наукова думка.
- Transliteration:** Zhylo, F. (1966). Interpretatsiia linhvistychnoho kartohrafuvannia i karty arealiv. W *Ukrainska linhvistychna heohrafiia* (ss. 31–44). Naukova dumka.
- Королевич, Н. (1966). Розвиток української лінгвістичної географії (Огляд літератури). В *Українська лінгвістична географія* (сс. 143–150). Наукова думка.
- Transliteration:** Korolevich, N. (1966). Rozvytok ukraïnskoi linhvistychnoi heohrafii (Ohlad literatury). W *Ukrainska linhvistychna heohrafiia* (ss. 143–150). Naukova dumka.
- Панькевич, І. (1938). *Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей*. (Ч. 1. Звучня і морфологія).
- Transliteration:** Pankevych, I. (1938). *Ukrainski hovory Pidkarpatskoi Rusy i sumezhnykh oblastei*. (Ch. 1. Zvuchnia i morfolohiia).
- Пешак, М. (1978). П. Лизанец, *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско-украинские межъязыковые связи*, Будапешт 1976, 683 с. [Рецензія на книжку]. *Мовознавство*, 2, 90–93.
- Transliteration:** Peshchak, M. (1978). P. Lyzanets, *Venherskie zaimstvovaniia v ukrainskikh hovorakh Zakarpattia. Venhersko-ukrainskiie mezhiazykovyie sviazi*, Budapesht 1976, 683 s. [Recenzia ksiązki]. *Movoznavstvo*, 2, 90–93.
- Прилипка, Н. (2007). Лінгвістична географія. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (сс. 326–327). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Transliteration:** Prylypko, N. (2007). Linhvistychna heohrafiia. W V. Rusanivskyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (ss. 326–327). *Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana*.
- Пристапа, П. (1961). Й. Дзендзелівський, *Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР* (Ч. 1–2), Ужгород 1958–1960. [Рецензія на книжку]. *Українська мова в школі*, 6, 71–75.
- Transliteration:** Prystupa, P. (1961). Y. Dzendzelivskyi, *Linhvistychnyi atlas ukrainskykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSR* (Ch. 1–2), Uzhhorod 1958–1960. [Recenzia ksiązki]. *Ukrainska mova v shkoli*, 6, 71–75.
- Сабадош, І. (2008). Стан і завдання лінгвогеографічного дослідження ботанічної лексики української мови. *Діалектологічні студії: Традиції і модерн*, 7, 7–16. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Transliteration:** Sabadosh, I. (2008). Stan i zavdannia linhvoheohrafichnoho doslidzhennia botanichnoi leksyky ukraïnskoi movy. *Dialektolohichni studii. Tradytzii i modern*, 7, 7–16. Instytut ukraïnoznnavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.

- Karaś, M. (Opr.). (1975). *Studia nad dialektologią ukraińską i polską*. Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Rieger, J. (1966). *Indeks wyrazów do „Atlasu językowego dawnej Łemkoszczyzny” Z. Stieberta*. Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Zatovkaňuk, M. (1990). І. Матвіяс (Ред.), *Атлас української мови* (Т. 1–2), Київ 1984–1988. [Рецензія на книжку]. *Slavia*, 2, 206–209.
- Transliteration:** Zatovkaňuk, M. (1990). І. Matviias (Red.), *Atlas ukrainskoi movy* (Т. 1–2), Kyiv 1984–1988. [Recenzja książki]. *Slavia*, 2, 206–209.

History, Theory, and Practice of Ukrainian Linguistic Geography

The first linguistic map was published by the Ukrainian linguist K. Mykhalchuk in 1877. In the period between the two world wars, P. Buzuk, I. Pankevych, I. Zilynsky, Yu. Tarnatskyi and others applied the linguistic-geographical method in the study of Ukrainian dialects. Ukrainian linguistic geography experienced strong development in the post-war period. Over 30 linguistic atlases were published during the last seventy years, including the national three-volume Atlas of the Ukrainian Language, regional atlases by Z. Shtiber, Y. Dzendzelivskyi, P. Lyzanets, T. Nazarova, F. Chyzhevsky, Z. Ganudel, V. Latta, M. Nykonchuk, K. Herman, K. Hlukhovtseva, V. Kurylenko, I. Sabadosh, R. Omelkovets, A. Skorofatova, three atlases were published by Ya. Riger, two others by H. Arkushyn etc. Most of them were published after 1990. Many studies on the history, theory and practice of Ukrainian linguistic geography have been published. The article describes in detail the achievements and some shortcomings of Ukrainian linguistic-geographical works.

Keywords: linguistic geography, linguistic atlas, linguistic map, cartographic signs.

Irena JAROS

Uniwersytet Łódzki, Łódź

Źródła do badań zmian w pogranicznych gwarach piotrkowskich

Autorka przedstawia źródła do badań zmian w gwarach piotrkowskich, położonych w centralnej Polsce na pograniczu dialektów małopolskiego, wielkopolskiego i mazowieckiego. Prezentowane publikacje obejmują w całości lub w części teren gwar piotrkowskich. Zamieszczone w nich dane językowe były gromadzone od lat trzydziestych do lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Zestawienie starszych danych ze współczesnym stanem gwar pozwala określić kierunki zmian zachodzących w systemach gwarowych oraz ich tempo.

Słowa kluczowe: językoznawstwo, dialektologia, źródła, pograniczne dialektalne, zmiany w gwarach piotrkowskich.

Gwary piotrkowskie, występujące na terenie dzisiejszego powiatu piotrkowskiego utworzonego w 1999 roku, poszerzonego o sąsiadujące z nimi gminy położone na terenie dawnego województwa piotrkowskiego¹, z uwagi na swoje centralnopolskie położenie geograficzne stanowiły i stanowią przedmiot zainteresowań językoznawców-dialektologów. Warunki fizjograficzne terenu – tu przede wszystkim prawie prostopadły układ działów wodnych między dorzeciami Bzury i Warty (porośniętych w średniowieczu puszciami, które przez historyków osadnictwa oraz dialektologów uznawane są za naturalne granice obszarów formowania się odrębnych ugrupowań etniczno-językowych) spowodowały, że piotrkowski zespół gwar leży na pograniczu dialektów małopolskiego, mazowieckiego i wielkopolskiego². Ludność zamieszkująca obszar byłego województwa piotrkowskiego od czasów prehistorycznych stanowiła zespół osadników z terenu Małopolski (dorzecze środkowej Pilicy i doliny jej prawobrzeżnych dopływów), Mazowsza (północna część dawnego województwa) i Wielkopolski (zachodnia część województwa piotrkowskiego). Koegzystencja ludności mówiącej różnymi gwarami umożliwiała wzajemne mieszanie się i przenikanie cech językowych, prowadzące do upowszechniania się innowacji jednego z dialektów obok innych właściwości charakterystycznych dla drugiego i trzeciego z nich. Zetknięcie się ludności powiązanej z trzema ośrodkami formowania się dialektów doprowadziło do wytworzenia się na tym obszarze gwar charakterystycznych dla pogranicza językowego. Z tego powodu gwary tego regionu interesowały i nadal interesują dialektologów. Karol Dejna w artykule pt. *Językowe zróżnicowanie gwar...* pisze:

Ziemia Piotrkowska nie stanowiła [...] terytorium wytwarzania się odrębności językowych, lecz była terenem ich integracji. Scalanie się różnych gwar i dialektów w narzecze piotrkowskie było bardzo podobne do procesów kształtowania się języka ogólnopolskiego, w którym także za obowiązujące powszechnie normy uznawano w jednym wypadku cechy dialektu wielkopolskiego, w innych właściwości językowe małopolskie czy mazowieckie [...] (Dejna, 1977, s. 7).

Pełny obraz stosunków językowych na terenie występowania gwar piotrkowskich przedstawił w 1977 roku K. Dejna w artykule pt. *Językowe zróżnicowanie gwar województwa piotrkowskiego i terenów przyległych*

¹ Województwo piotrkowskie zostało utworzone w ramach reformy administracyjnej w 1975 roku i istniało do końca roku 1998.

² Ten układ działów wodnych stał się podstawą wyznaczenia przez K. Dejnę schematycznych granic dialektów: mazowieckiego, małopolskiego i wielkopolskiego (por. Dejna, 1966).

(Dejna, 1977), który problematykę zróżnicowania językowego obszaru ziemi piotrkowskiej podjął po wyodrębnieniu się województwa piotrkowskiego, w ramach monograficznych opisów województw Polski środkowej. Spostrzeżenia autora potwierdzają wpływy ościennych dialektów na gwary piotrkowskie. K. Dejna oprócz szczegółowego omówienia historycznych aspektów ich kształtowania się przedstawia w artykule zasięgi innowacji dialektalnych, charakterystycznych dla dialektu małopolskiego, wielkopolskiego i mazowieckiego na obszarze województwa, ilustrując je trzema mapami (Dejna, 1977, mp. I–III). Wskazuje na duże wpływy małopolskie, co poświadczane jest daleko na północ i zachód sięgającymi izofonami metatezy grup *kt* na *tk* i *śr*, *źr* na *rś*, *rź*, przejścia *-x* w *-k*, *yL* w *eL*, *uN* w *oN*, kontynuantu *ō* w *kłotka* ‘kłódka’, istnieniem beznosówkowych wysp w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego (Dejna, 1977, mp. I) oraz wpływy wielkopolskie, przede wszystkim w zakresie wymowy samogłosek nosowych i dystrybucji charakterystycznych dla tego dialektu sufiksów, np. *-yszek* dla hipokorystików, *-aty*, *-ity* dla przymiotników (Dejna, 1977, mp. II). W północnej części województwa piotrkowskiego mocno zaznaczyły się wpływy dialektu mazowieckiego, czego dowodzi ustalenie się tam takich cech, jak: ubezdźwięczniająca fonetyka międzywyrazowa, przejście *ra-* w *re-* w *rem'e*, *redyo*, *ja-* w *je-* w *jeśon*, ustalenie się twardego *m* w końcówce narz. 1. mn. *-amy*: *nogamy*, *rękamy*, stwardnienie *l'* przed *i* w *lipa*, *lis*, występowanie sufiksu *-ak* zam. *-ę* w nazwach istot niedorosłych typu *kurczak*, *prosiak*, sufiksu *-ywać* w czasownikach częstotliwych oraz *-ić* zam. *-eć* w bezokolicznikach typu *śeżyć* (Dejna, 1977, mp. III). Zasięgi oraz kierunki przebiegu przedstawionych na mapach izoglos pozwoliły K. Dejni nazwać piotrkowski zespół gwarowy narzeczem przejściowym (Dejna, 1977, s. 7).

Współcześnie ze względu na postępujące zjawisko niwelacji cech gwarowych największym zainteresowaniem cieszą się badania nie tyle potwierdzające pograniczny charakter omawianego kompleksu gwar, ale stopień zachowania cech gwarowych. Tak postawiony cel badań zmusza nas do zgromadzenia współczesnych danych językowych i zestawienia ich z danymi zapisanymi wcześniej, podczas eksploracji prowadzonych w innej sytuacji socjolingwistycznej wsi, kiedy stopień zachowania zwłaszcza fonetycznych cech gwarowych był zdecydowanie większy. W ten sposób jest możliwe określenie zarówno kierunków zmian zachodzących w systemach gwarowych, jak ich tempa.

W blisko stuletniej tradycji badań językowych prowadzonych na terenie Polski centralnej omawiany obszar ziemi piotrkowskiej w całości lub tylko w części był poddawany eksploracji gwarowej. Dialektologów interesowały przede wszystkim granice zasięgów poszczególnych innowacji dialektalnych, a tym samym związek tych gwar z poszczególnymi dialektami oraz ich kierunki rozwoju. Celowo kilkakrotnie stawały się one przedmiotem badań, by móc

sprawdzić, które cechy gwarowe i w jakim stopniu się zachowują, które zaś giną pod naporem polszczyzny ogólnej lub ewoluują. Stąd moim celem będzie wskazanie i omówienie źródeł, z których korzystano, by wskazać kierunki zmian w systemach gwar piotrkowskich.

Podjęmowane w minionych latach badania, polegające na opisie stosunków językowych panujących na omawianym obszarze gwar piotrkowskich, opierały się na danych zgromadzonych w terenie. Najczęściej eksploracja terenowa omawianych gwar odbywała się przy okazji prowadzenia badań sąsiadujących kompleksów gwarowych.

W latach trzydziestych XX w. z inicjatywy Łódzkiego Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego podjęto badania nad atlasem językowym ówczesnego województwa łódzkiego. W ramach tego przedsięwzięcia w roku 1930 i 1931 Zdzisław Stieber, na podstawie liczącego 500 pytań kwestionariusza, zgromadził w wyniku eksploracji terenowej materiał gwarowy z 42 miejscowości, rozmieszczonych na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego. Stał się on podstawą rozprawy, opublikowanej w 1933 r., pt. *Izoglosy gwarowe na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego* (Stieber, 1933). Teren badań obejmował m. in. zachodnią część województwa piotrkowskiego z lat 1975–1998, położoną na lewym brzegu Pilicy, skąd w pracy Z. Stiebera znalazł się materiał pochodzący z 12 wsi³, z których 5, tzn. Bogusławice, Witów, Milejów, Łęki Szlacheckie, Woźniki leżą na terenie dzisiejszego powiatu piotrkowskiego. W rozprawie tej, omawiającej zagadnienia fonetyczne, fleksyjne i leksykalne, autor zwraca uwagę na zróżnicowanie badanych gwar, wskazując wpływy dialektu mazowieckiego, który zaznaczył się w nich takimi cechami, jak np.: uproszczenie grupy spółgłoskowej powstałej na skutek rozłożenia spółgłosek wargowych miękkich w wyrazie *śfyńa* oraz w końcówce narz. 1. mn. *-amy* w wyrazach typu *rəkamy*, *nogamy* (Stieber, 1933, mp. 5), stwardnienie *l'* przed *i* (Stieber, 1933, mp. 5), przejście *ra-* w *re-*, np. w *redzić*, *reduo* (Stieber, 1933, mp. 7), występowanie *n* przedniojęzykowego przed spółgłoskami tylnojęzykowymi na granicy morfemów, np. w formie *kalonka* 'kalenica' (Stieber, 1933, mp. 7); wpływy dialektu wielkopolskiego, np. asymilacja grup *śr*, *źr* w *ś*, *ż* w *żduo*, *śoda* oraz dysymilacja typu *zdźyb'e* 'żrebię' (Stieber, 1933, s. 27), prejotacja *u-* w *įuxo* (Stieber, 1933, mp. 4), występowanie przymiotnikowego sufiksu *-ity* (Stieber, 1933, s. 30) oraz przykładów wtórnej nosowości powstałej na tle usuwania małopolskiej wymowy beznosówkowej, np. *tompola*, *tompur*, *krynt* (Stieber, 1933, mp. 3) i wpływy dialektu małopolskiego, np. ślady przejścia *x* w *k*

³ Były to punkty: 2 Stary Redzeń, 3 Bogusławice, 4 Witów, 4a Milejów, 5 Łęki Szlacheckie, 6 Wielgomłynny, 11 Kruszów, 12 Woźniki, 13 Ruszczyn, 14 Ładzice, 20 Kurów, 21 Chabielice.

w wyrazach *ćkuś, ñek* (Stieber, 1933, mp. 1), północnomalopolskiej metatezy grup *kt* na *tk* i *sr*, *źr* na *rś*, *rż* w *tko*, *tkury*, *wyrżou*, *zarżou* (Stieber, 1933, mp. 1), podwojenie *s* w *ss* w *bosso* i w *leśśe* (Stieber, 1933, mp. 3), istnienie beznosówkowych wysp w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego (Stieber, 1933, mp. 8) i ustalenie się kontynuantu *ō* w *kyotka* ‘kłódka’ (Stieber, 1933, mp. 2)⁴.

Dwadzieścia lat później w latach pięćdziesiątych XX w., na podstawie kwestionariusza, liczącego 1000 pytań, z obszaru dawnego województwa kieleckiego zgromadzono materiał, który pozwolił K. Dejnemu na opracowanie 6-tomowego *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego* (Dejna, 1962–1968). Na 800 mapach autor przedstawił zróżnicowanie gwar kieleckich w zakresie fonetyki, morfologii i leksyki. Na terenie objętym eksploracją do tego dzieła, wśród 66 punktów równomiernie rozmieszczonych co 25 km, znalazły się 4 punkty-wsie⁵ położone na prawym brzegu Pilicy, znajdujące się w granicach byłego województwa piotrkowskiego. Analizując zamieszczone w *Atlasie...* mapy, wyraźnie widać, że na kształtowanie się gwar wschodniopiotrkowskich wpływ miały dialekty: malopolski, mazowiecki i – poprzez medium sieradzko-łęczyckie – wielkopolski.

Systematycznie prowadzone badania gwar kieleckich pozwoliły K. Dejnemu nie tylko opracować 800 map atlasu kieleckiego, ale także zgromadzić pokaźny zbiór słownictwa ludowego, który został opublikowany w postaci słownika w latach 1974–1985 (SL). W pracy tej nie powtórzono materiałów przedstawianych na mapach atlasu, stosując jedynie odsyłacze do nich. Udostępniono natomiast czytelnikowi materiały, które nie weszły do *Atlasu...*, poszerzone o przykłady pochodzące z materiałów dodatkowych. Z interesującej nas wschodniej części byłego woj. piotrkowskiego do słownika wszedł dodatkowo materiał leksykalny z gwar 6 wsi⁶. Ten zbiór słownictwa ludowego ma dziś ogromną wartość dialektograficzną i dokumentalną. Zostało w nim utrwalone słownictwo (wraz z jego zróżnicowaniem znaczeniowym), którym posługiwali się mieszkańcy wsi, reprezentujący pokolenie urodzone w II połowie XIX w. Przy każdym haśle słownika przytoczone są wszystkie odmianki fonetyczne zapisanych przykładów wraz z lokalizacją, dzięki czemu może on służyć jako źródło materiałów badawczych z zakresu fonetyki i leksyki.

⁴ Materiał z terenu woj. piotrkowskiego, przedstawiony przez Z. Stieberta w *Izoglosach...* (Stieber, 1933) wszedł do opracowywanego w latach 1957–1970 *Małego atlasu gwar polskich* (MAGP). Na jego mapach znalazły się następujące punkty wsie, położone na terenie woj. piotrkowskiego: 32 Łękawa, 33 Miedzna Murowana, 42 Żelechlinek, 42a Janków.

⁵ Są to punkty: 10 Lubochnia, 15 Dęba, 19 Stoczki, 28 Wąsosz.

⁶ Są to wsie: 15 Dęba, 15L Libiszów, 15T Trzebinia, 19J Jawor, 24S Straszowa Wola, 28D Dęba.

W trzydzieści lat po eksploracji terenowej Z. Stieberta ośrodek łódzki postanowił ponownie zainteresować się gwarami sieradzkimi. W latach 1964–1966, w oparciu o rozszerzony o 200 pytań kwestionariusz do *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego* (Dejna, 1962–1968), prowadzona była eksploracja na obszarze między Pilicą i Wartą, we wsiach, których nie objęto jeszcze badaniami, oddalonych od siebie w linii prostej o 20 km. Tak zgromadzony materiał gwarowy stał się podstawą dla Marii Kamińskiej w rozprawie pt. *Gwary Polski centralnej* (Kamińska, 1968) do rozważań na temat stanu gwar sieradzkich, ich rozwoju oraz zbieżności lub rozbieżności z danymi przedstawionymi przez Z. Stieberta w *Izoglosach...* Autorka skupiła się na uchwyceniu zasięgów właściwości gwarowych szerzących się na badanym obszarze z terenów sąsiednich i porównała je ze zjawiskami językowymi wydobytymi z tekstów historycznych. Obszar eksploracji obejmował część województwa piotrkowskiego, położoną na lewym brzegu Pilicy, na której zostało wyznaczonych 12 punktów-wsi⁷, z których 5 (punkty: 77, 78, 81, 82, 86) leżą obecnie w granicach powiatu piotrkowskiego. Porównanie zgromadzonych w latach sześćdziesiątych XX w. danych dialektograficznych ze starszymi materiałami z lat trzydziestych wykazało ich dużą zgodność. Rozwój gwar polegał przede wszystkim na cofaniu się form wielkopolskich oraz ekspansywności mazowieckich cech morfologicznych. Autorka zauważyła zjawisko wypierania zmetatezowanej grupy *tk* w *tko* przez grupę *tx* w *txo*, unikania beznosówkowej wymowy i form z wtórną nosowością, takich jak *krent* 'kret', *tompola* 'topola' oraz zdysymilowanej grupy *źr* w postaci *zdź* np. w *zdźyb* 'e' 'żrebie'. Jednocześnie zwróciła uwagę na szersze niż w *Izoglosach...* obszary przejścia *-x* w *-k* w formach fleksyjnych, np. *na renkak*, *dvo**k*, podwojenia *s*, przymiotników z sufiksem *-ity*, rzeczowników z sufiksem *-ak* (Kamińska, 1968, ss. 134–137).

W niespełna dwadzieścia lat po zakończeniu badań prowadzonych przez M. Kamińską na obszarze między Wartą a Pilicą, w latach 1983–1985, jego piotrkowska część stała się ponownie terenem eksploracji gwarowej. W związku z budową Bełchatowskiego Okręgu Przemysłowego, a co za tym idzie zmianami socjologicznymi zachodzącymi w społecznościach wiejskich objętych oddziaływaniem kultury miejskiej, pracownicy Uniwersytetu Łódzkiego podjęli trud powtórnego zgromadzenia materiału gwarowego w tych samych punktach, co w latach sześćdziesiątych. Celem badań stało się wskazanie kierunków wewnętrznego rozwoju gwar ze szczególnym uwzględnieniem procesów integracyjnych z polszczyzną literacką. Plonem

⁷ Są to punkty: 74 Prażki, 77 Gutów, 78 Gazomka, 80 Parzno, 81 Mąkolice, 82 Milejowice, 84 Kamień, 85 Gałkowice, 86 Tomawa, 89 Kocierzowy, 90 Wola Przerębska, 93 Niedosielin.

tego przedsięwzięcia jest zbiór artykułów naukowych wydany w roku 1987. Zgromadzone materiały dialektograficzne posłużyły poszczególnym autorom do rozważań na temat zmian socjolingwistycznych (Kamińska, 1987; Gala, 1987) w systemie fonetycznym (Bieńkowska & Umińska-Tytoń, 1987; Cybulski, 1987; Bąk, 1987; Umińska-Tytoń, 1987), morfologicznym (Michalewski, 1987; Staszewska, 1987a, 1987b; Krupska-Perek, 1987a; Strokowska, 1987), składniowym (Krupska-Perek, 1987b) oraz na płaszczyźnie leksykalnej (Kłobus, 1987; Bieńkowska, 1987; Szlesiński, 1987). W wyniku badań stwierdzono, że wszystkie właściwości gwarowe w mowie mieszkańców wsi zachowują się, choć część z nich (np. mazurzenie, beznosówkowa wymowa, podwajanie *s* w *ss*, przejście *-x* w *-k*) (zob. Bieńkowska & Umińska, 1987, ss. 72–73) znajduje się w regresie pod wpływem języka ogólnopolskiego. Stopień zachowania oraz zakres ich użycia jest zróżnicowany w zależności od pokolenia. Najlepiej gwara zachowuje się w mowie przedstawicieli najstarszej generacji. Młodszym mieszkańcom wsi nieobca jest mowa ich ojców, ale używają jej tylko w kręgu rodzinnym lub przyjacielskim. W kontaktach oficjalnych posługują się polszczyzną ogólną, którą znają dzięki nauce szkolnej oraz mediom. Porównanie wyników badań pozwoliło zauważyć utrzymywanie się tendencji dostrzeżonej już w latach sześćdziesiątych, a mianowicie cofanie się cech wielkopolskich (np. prejotacji *u-*, zdysymilowanych grup *śr*, *źr* w postaci *stř*, *zdř*) pod naporem postaci małopolskich i mazowieckich oraz ekspansywność mazowieckich cech słowotwórczych, np. sufiksów: *-ak* dla rzeczowników nazywających istoty niedorośle, *-ywać* dla czasowników częstotliwych, *-ić* w miejscu *-eć* dla bezokoliczników (Bieńkowska & Umińska, 1987). Największe zmiany zaszły na płaszczyźnie leksykalnej w wyniku zmian kulturowych. Niektóre nazwy uległy zapomnieniu wraz z desygnatami lub przeszły do biernego zasobu słownictwa. Dotyczy to nazw drewnianych narzędzi – *pluga*, *wozu*, *żaren*, *studni* i ich części (Kłobus, 1987, ss. 209–219). Jednocześnie mieszkańcy wsi, wraz z wprowadzeniem do życia nowych pojęć i realiów, przyswoili sobie wiele nazw pochodzących z języka ogólnopolskiego, np. *nylon*, *mokasyny*, *kurs*, *autostrada*, *antybiotyk*, *hydrant* itp. (Bieńkowska, 1987, ss. 221–236).

Kolejny etap w badaniach gwar województwa piotrkowskiego związany był z pracami nad przygotowaniem tzw. wielkiego *Atlasu gwar polskich* obejmującego w swoim założeniu gwary 660 wsi rozmieszczonych na obszarze Polski według siatki kartograficznej, w odległości ok. 20 km od siebie (Dejna, 1987a). Twórca założeń i podstaw metodologicznych tego dzieła, Karol Dejna, opracował kwestionariusz (Dejna, 1987b) liczący 2000 pytań, który odpytany w wyznaczonych wsiach oraz uzupełniony danymi pochodzącymi z wcześniejszych prac badawczych stał się podstawą do wykonania kartograficznej syntezy nie tylko statycznego zróżnicowania polskich gwar, ale

również do ukazania zachodzących w nich procesów rozwojowych. Badania, prowadzone na terenie Polski od roku 1986, w pierwszym etapie objęły przede wszystkim obszar południowo-wschodniej Polski, w tym również część województwa piotrkowskiego. W 1991 roku K. Dejna opublikował *Izoglosy gwarowe na obszarze kieleckiego sektora „Atlasu gwar polskich”* (Dejna, 1991), które były propozycją metody opracowania *Atlasu gwar polskich*. Dzieło to, to zbiór 60 map przedstawiających izoglosy na obszarze prostokąta zawartego między Łodzią, Krakowem, Rzeszowem, Garwolinem i Skierniewicami obejmującym 79 punktów, opracowanych przede wszystkim na podstawie *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego* (Dejna 1962–1968). W zachodniej części sektora kieleckiego znalazło się 8 punktów-wsi położonych we wschodniej części województwa piotrkowskiego⁸.

Materiały gromadzone według siatki punktów i na podstawie kwestionariusza *Atlasu gwar polskich* stały się również podstawą opracowań monograficznych pogranicza gwarowego małopolsko-śląsko-wielkopolskiego oraz małopolsko-mazowieckiego. W pracy pt. *Małopolsko-śląsko-wielkopolskie pogranicze językowe* jej autor – Sławomir Gala – przedstawił na 200 syntetycznych mapach problemowych (Gala, 1994, cz. 1), opatrzonych wyczerpującymi komentarzami (Gala, 1994, cz. 2), zróżnicowanie językowe pogranicza dialektalnego, obejmującego obszar między Ostrzeszowem, Opocznem, Działoszycami, Dąbrową Górniczą i Kędzierzynem. Wśród 36 punktów-wsi, z których materiał stał się podstawą do tego opracowania, znalazło się 7 leżących w południowej części województwa piotrkowskiego⁹. Analiza map (Gala, 1994, cz. 2, mp. 1–11), ukazujących najdalsze zasięgi małopolskich, śląskich, wielkopolskich a nawet mazowieckich cech dialektalnych na badanym obszarze, po raz kolejny potwierdziła pograniczny charakter gwar piotrkowskich. Teren południowej części województwa przecinają izoglosy innowacji dialektów: wielkopolskiego, małopolskiego i mazowieckiego, tworząc wyraźne skupiska¹⁰.

⁸ Były to: 710 Kaletnik, 715 Małecz, 719 Gazomka, 720 Dęba, 724 Stoczki, 728 Podlubień, 733 Wąsosz, 737 Niedospielin.

⁹ Są to punkty AGP: 363 Krzyżanów, 367 Kamień, 372 Kocierzowy, 724 Stoczki, 728 Podlubień, 733 Wąsosz, 737 Niedospielin.

¹⁰ Rozprawa ta została uzupełniona o kilka artykułów, które przedstawiają metodę gromadzenia i opracowywania zamieszczonych w niej materiałów gwarowych (Gala, 1988; Dejna & Gala 1989; Gala, 1995), wskazują na ważny dla kształtowania się systemu językowego wpływ elementów zewnętrznych, takich jak ukształtowanie terenu, sieć rzeczna, zalesienie, historyczna przynależność administracyjna badanego terenu (Gala, 1990, 1995) oraz ukazują zróżnicowanie badanych gwar w zakresie systemu językowego (Gala, 1991, 1992, 1993).

Druga monografia, pt. *Gwary opoczyńskie na tle językowego pogranicza Małopolski i Mazowsza* (Jaros, 2001) omawia zróżnicowanie językowe gwar na obszarze regionu opoczyńskiego i terenów przyległych z uwzględnieniem ich związku z dialektami, których schematyczne granice biegną przez omawiany teren oraz wskazuje kierunki zmian zachodzących w gwarach będących przedmiotem opracowania. Praca, związana metodologicznie z projektem powstania *Atlasu gwar polskich*, oparta została na materiale zgromadzonym wg kwestionariusza przygotowanego do badań atlasowych w 27 punktach, w tym w 8 położonych we wschodniej części województwa piotrkowskiego¹¹. Gwary te, leżące na terenie ścierania się wpływów małopolskich, mazowieckich i w niewielkim stopniu wielkopolskich, wykazują cechy charakterystyczne dla gwar pogranicza językowego (Jaros, 1997). Obok innowacji małopolskich, takich jak podwojenie *s*, *ś* w *ss*, *śś* i ich dysymilacja na *sc*, *ść*, metateza grupy *kt* na *tk*, denazalizacja nosówek, ustalenie się kontynuantu *ō* w *kuotka*, wtórne *d* w wyrazie *poddyma*, których izoglosy tworzą skupisko na odcinku Srock–Tomaszów Maz. – Opoczno, występują liczne mazowieckie cechy dialektalne najdalej po linię Radomsko – Opoczno, np. nieskontrahowane postaci *bojać śe*, *stojąć*, twarde spółgłoski wargowe *f*, *m* przed *i*, będące wynikiem uproszczenia grup spółgłoskowych powstałych z ich asynchronicznej wymowy, stwardnienie *l'* przed *i*, wyrównanie tematu fleksyjnego 3. osoby 1. mn. cz. przeszłego *śmieli*, *leli* na wzór *mieli*. Nieliczne innowacje dialektu wielkopolskiego, które dotarły na ten teren przez medium łączycko-sieradzkie, np. przymiotnikowe sufiksy *-aty*, *-ity*, prejotacja *u-*, przejście *-aj* w *-ej* w rozkaznikach i przysłówkach, występują we wszystkich badanych gwarach wschodniej części województwa piotrkowskiego.

Celem pracy było również przedstawienie kierunków zachodzących w gwarach zmian. Zestawienie zgromadzonych badań z wynikami pochodzącymi sprzed kilkunastu i kilkudziesięciu laty pozwala zauważyć obok rezultatów ewolucji systemów gwarowych, np. rozwój dawnego *ā* w *o* oraz interferencji, np. występowanie końcówki cel. lp. rzeczowników r. męskiego *-ewi* po miękkiej i twardej spółgłosce, przede wszystkim rezultaty integracji gwar z polszczyzną ogólnopolską, rozumianą jako zastępowanie cech gwarowych ich odpowiednikami literackimi, co może prowadzić w konsekwencji do zaniku gwar. To zróżnicowanie fonetyczne i morfologiczne gwar wschodniopiotrkowskich potwierdzają również najdalsze zasięgi leksykalne, które zostały przedstawione w pracy pt. *Małopolskie i mazowieckie izoleksy w gwarach opoczyńskich* (Jaros, 1996).

W 1998 roku K. Dejna opublikował pierwszy tom *Atlasu gwar polskich* obejmujący obszar Małopolski (Dejna, 1998) a w roku 2001 tom 3., pt. *Śląsk*

¹¹ Są to punkty AGP: 710 Kaletnik, 715 Małecz, 719 Gazomka, 720 Dęba, 724 Stoczki, 728 Podlubień, 733 Wąsosz, 737 Niedosielin.

(Dejna & Gala, 2001). Obszar gwar piotrkowskich znalazł się na mapach w obu tomach – jego część wschodnia w tomie pierwszym (część sektora 7.), a jego część zachodnia w tomie trzecim (część sektora 3.)¹². W każdym z tych tomów na ponad 150 mapach zostały zilustrowane zagadnienia fonetyczne, morfologiczne oraz leksykalne charakterystyczne dla badanych obszarów. Na mapach atlasu zostały ujęte procesy rozwojowe gwar. Obok dużych znaków obrazujących daną cechę gwarową, na niektórych mapach znajdują się znaki mniejsze, ukazujące odmienny od dawniej poświadczanego stan jej zachowania. Ten diachroniczny sposób ujmowania dynamiki rozwoju gwar był nowością w kartografii lingwistycznej. Zestawienie ówczesnej dokumentacji gwarowej z materiałem wyekscerpowanym z wcześniej publikowanych monografii i atlasów gwarowych pozwoliło na prześledzenie kierunków zmian zachodzących w gwarach oraz na formułowanie wniosków na temat ich ewolucji, interferencji oraz integracji z językiem ogólnopolskim.

Przedstawione źródła do badań gwar piotrkowskich nie stanowią zapewne pełnego ich zbioru. Omówione publikacje, zawierające materiał do badań omawianych gwar, obejmują okres od lat trzydziestych XX w. do jego końca. Po upływie dwudziestu lat, by uaktualnić informacje na temat stanu gwar regionu piotrkowskiego należałoby po raz kolejny ruszyć w teren i zgromadzić aktualny materiał gwarowy, który mógłby się stać punktem wyjścia do kolejnej analizy zmian w ich systemach.

Wykaz skrótów

- MAGP – Nitsch, K., Stieber, Z., & Karaś, M. (Red.). (1957–1970). *Mały atlas gwar polskich* (T. 1–13). Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- SL – Dejna, K. (1974–1985). Słownictwo ludowe z terenu województw kieleckiego i łódzkiego. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*. (A–B), 20, 1974 (ss. 189–277). (C–D), 21, 1975 (ss. 135–290). (E–J), 22, 1976 (ss. 135–268). (K), 23, 1977 (ss. 147–290). (L–M), 24, 1978 (ss. 149–274). (N–Ó), 25, 1979 (ss. 123–276). (Pa–Por), 26, 1980, (ss. 117–257). (Pos–R), 26, 1981 (ss. 129–281). (Sa–Sy), 28, 1982 (ss. 119–261). (Sz–U), 29, 1983 (ss. 83–233). (W), 30, 1984 (ss. 91–213). (Z–Ż), 31, 1985 (ss. 143–265).

¹² Wypełnione w 11 wsiach (punkty: 363, 367, 372, 710, 715, 719, 720, 724, 728, 733, 737) z terenu dawnego województwa piotrkowskiego kwestionariusze-notatniki do AGP znajdują się w Zakładzie Dialektologii Polskiej i Logopedii Uniwersytetu Łódzkiego.

BIBLIOGRAFIA

- Bąk, P. (1987). Mazurzenie w gwarach Okręgu Bełchatowskiego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 97–118.
- Bieńkowska, D. (1987). Zapożyczenia z języka literackiego w gwarach okolic Bełchatowa. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 221–236.
- Bieńkowska, D., & Umińska-Tytoń, E. (1987). Dzisiejsze zasięgi cech dialektalnych na obszarze Bełchatowskiego Okręgu Przemysłowego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 55–76.
- Cybulski, M. (1987). Samogłoski nosowe i grupy typu AN w gwarach Okręgu Bełchatowskiego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 77–96.
- Dejna, K. (1962–1968). *Atlas gwarowy województwa kieleckiego* (T. 1–6). Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Dejna, K. (1966). Z zagadnień podziału dialektalnego Polski. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 12, 5–21.
- Dejna, K. (1977). Językowe zróżnicowanie gwar województwa piotrkowskiego i terenów przyległych. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń ŁTN*, 31(2), 1–7 + 3 mapy.
- Dejna, K. (1987a). Projekt zebrania materiałów do Atlasu gwar polskich. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 33, 47–72.
- Dejna, K. (1987b). *Atlas gwar polskich. Kwestionariusz-notatnik*. Instytut Języka Polskiego PAN.
- Dejna, K. (1998). *Atlas gwar polskich* (T. 1. Małopolska). Komitet Językoznawstwa PAN.
- Dejna, K. (1991). *Izoglosy gwarowe na obszarze kieleckiego sektora „Atlasu gwar polskich”*. Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Dejna, K., & Gala, S. (1989). Z prac nad częstochowskim wycinkiem „Atlasu gwar polskich”. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 35, 69–85.
- Dejna, K., & Gala, S. (2001). *Atlas gwar polskich* (T. 3. Śląsk). Komitet Językoznawstwa PAN.
- Gala, S. (1993). Ślady dawnych zasięgów zachowania ‘ar po miękkich. *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Prace Językoznawcze*, 17–18, 85–93.
- Gala, S. (1987). Procesy integracyjne w gwarze młodszych mieszkańców Krzyżanowa piotrkowskiego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 25–34.
- Gala, S. (1988). O potrzebie wyzyskania materiałów dawniej zebranych w pracach przygotowawczych do „Atlasu gwar polskich”. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN*, 42, 1–11.
- Gala, S. (1990). Uwarunkowania zewnętrzne językowych zróżnicowań na obszarze małopolsko-śląsko-wielkopolskiego pogranicza. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 36, 77–87.

- Gala, S. (1991). Kartograficzne ujęcie ewolucji *a* w gwarach częstochowskiego wycinka AGP. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN*, 45(2), 1–33.
- Gala, S. (1992). Kartograficzne ujęcie ewolucji nosówek w gwarach częstochowskiego wycinka „Atlasu gwar polskich”. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 37, 33–54.
- Gala, S. (1994). *Małopolsko-śląsko-wielkopolskie pogranicze językowe* (Cz. 1–2). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Gala, S. (1995). Przejawy zmian w gwarach małopolsko-śląsko-wielkopolskiego pogranicza. W Gajda S. (Red). *Języki słowiańskie, 1945–1995. Gramatyka-słownictwo-odmiany*, 101–109. Uniwersytet Opolski.
- Jaros, I. (1996). Małopolskie i mazowieckie izoleksy w gwarach opoczyńskich. *Studia i Materiały Polonistyczne*, 2, 155–175.
- Jaros, I. (1997). Pograniczny charakter gwar opoczyńskich. W Umińska-Tytoń E., (Red.). *Interferencje w językach i dialektach słowiańskich*, 60–80. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Jaros, I. (2001). Gwary opoczyńskie na tle językowego pogranicza Małopolski i Mazowsza. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 40.
- Kamińska, M. (1968). *Gwary Polski centralnej*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kamińska, M. (1987). Ewolucja gwar Okręgu Bełchatowa i rola ośrodka przemysłowego w dokonujących się w Bełchatowskim zmianach językowych. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 5–14.
- Kłobus, A. (1987). Archaizmy leksykalne z zakresu kultury materialnej w gwarach okolic Bełchatowa. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 209–219.
- Krupska-Perek, A. (1987a). Rodzaj męskoosobowy w gwarach Okręgu Bełchatowskiego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 159–173.
- Krupska-Perek, A. (1987b). Syntaktyczne sposoby wyrażania pojęcia przyczyny w języku mówionym mieszkańców Okręgu Bełchatowskiego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 193–208.
- Michalewski, K. (1987). Modele słowotwórcze rzeczowników w gwarach okręgu Bełchatowa. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 127–138.
- Staszewska, Z. (1987a). Wyrazy złożone w gwarze okolic Bełchatowa. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 139–147.
- Staszewska, Z. (1987b). Wahania rodzaju gramatycznego rzeczowników w gwarze okolic Bełchatowa. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 149–158.
- Stieber, Z. (1933). *Izoglosy gwarowe na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego*. Polska Akademia Umiejętności.
- Strokowska, A. (1987). Uwagi o słowotwórstwie czasowników w gwarach Polski centralnej. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 175–192.
- Szlesiński, I. (1987). Wzbogacanie indywidualnych zasobów słownictwa rdzennych mieszkańców Zagłębia Bełchatowskiego wywodzących się spośród użytkowników gwar. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 237–244.

Umińska-Tytoń, E. (1987). Z problematyki mazurzenia w gwarach okolic Bełchatowa (mieszanie szeregów *š, ž, č, ž* i *ś, ź, ć, ź*). *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 119–126.

Sources for the Study of Changes in Border Microdialects of Piotrków Trybunalski

The author presents sources for studying changes in Piotrków microdialects, located in central Poland on the border of the Lesser Poland, Greater Poland and Mazovia. The presented publications cover, in whole or in part, the area of Piotrków microdialects. The linguistic data included in them were collected from the 1930s to the 1990s. Comparing older data with the contemporary state of the dialects allows for determining the directions of changes occurring in the dialect systems and their pace.

Keywords: linguistics, dialectology, sources, dialect borderland, changes in Piotrków microdialects.

Ірина Дружук

Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк

Лінгвістична географія ХХІ ст.: інтерактивні звукові карти (на прикладі зміни [e] > [a] в західнополіському говорі)

Окреслено історію лінгвогеографічного методу в українській діалектології, названо його ключові етапи, описано сучасні прийоми лінгвістичної географії. Проаналізовано особливості роботи мультимедійних карт, фонотек говіркових записів, таких як „Інтерактивна мапа Північного Підляшшя”, проєкт „Діалекти” та „Фонокарта західнополіського говору та суміжжя”. Окреслено нові можливості сучасного електронного картографування.

На прикладі інтерактивної карти проілюстровано специфіку зміни наголошеного [e] > [a] у володимирському ареалі Волинського Полісся. Продемонстровано можливості інтерактивної карти: розміщення великих пластів ілюстративного матеріалу на одній сторінці, залучення бібліотеки React для додавання на карту аудіофайлів, можливість завантаження скартографованої звукової інформації та роботи з нею в додаткових програмах опрацювання звуків, зміна швидкості відтворення запису для детальнішого вивчення досліджуваного явища.

Ключові слова: лінгвістична географія, інтерактивна звукова карта, фонетична система, західнополіський говір, зміна [e] > [a].

У розвитку української лінгвістичної географії виокремлюють два періоди. Її витoki сягають ще XIX ст., відколи з'явилася праця Костя Михальчука *Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины*, де вміщено першу класифікаційну карту українських говорів, для укладання якої використано експедиційні матеріали з 59 н. пп (Михальчук, 1872).

Основи лінгвогеографічного методу як способу окреслення меж діалектних утворень закладено у працях Всеволода Ганцова, Петра Бузука, Івана Зілінського, Івана Панькевича, Кароля Дейни. Ці вчені запровадили базові поняття методів лінгвістичної географії, зокрема П. Бузук запропонував термін *ареал* для зображення на картах поширення певних діалектних елементів (*Діалектологічний нарис Полтавщини* (Бузук, 1929)), І. Панькевич на п'яти синтетичних картах визначив говіркові групи Закарпаття, використавши термін *пасма ізоглос* (*Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей* (Панькевич, 1958)).

Наступний етап – укладання карт, на яких відтворено окремі діалектні явища. Найвагомішим досягненням цього періоду стало створення три томного *Атласу української мови* (АУМ), у якому на 1 200 лінгвістичних картах продемонстровано говіркові особливості фонетичного, морфологічного, лексичного, семантичного, синтаксичного й акцентуаційного рівнів із 2 459 населених пунктів.

У цей період опубліковано низку регіональних атласів, автори яких прагнули й уточнити діалектне членування, і продемонструвати різноманітні мовні особливості досліджуваного регіону (див. *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України* Йосипа Дзендзелівського (ЛАНГЗ), *Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті* Тетяни Назарової (ЛАНП), *Атлас українських говірок Північної Буковини* Костянтина Германа (АГПБ) тощо).

Сучасні технічні можливості, а також зменшення кількості носіїв говіркового мовлення загострили потребу не лише бачити діалектний транскрибований текст, часто відтворений суб'єктивно, а й мати можливість його чути. Розвиток технічних засобів і поява накопичувальних пристроїв спонукали дослідників до активної фіксації говіркового мовлення та дозволили зібрати великі фонотеки. При відділі діалектології Інституту української мови НАН України створено „Український діалектний фонофонд”, який охоплює понад 1 300 магнітофонних записів автентичного діалектного мовлення з усього українського етномовного континууму (Кобиринка, 2018).

Наступним етапом розвитку лінгвістичної географії стала поява електронних звукових карт, які дозволяють слухати та працювати із записами говіркового мовлення, нанесеними на карту за географічним принципом.

Перші такі карти, що репрезентують українські діалекти, опубліковано за кордоном, і фіксують вони західнополіські говірки. До прикладу, *Інтерактивна мапа північного Підляшшя*, на яку за допомогою гіперпосилань прикріплено аудіозаписи мовлення діалектоносіїв із тридцяти населених пунктів тривалістю від п'ятнадцяти до дев'яноста секунд, що відкриваються в окремому діалоговому вікні (IMPP). У грудні 2018 р. оприлюднено інтерактивну звукову карту мультимедійного проєкту *Діалекти з території Берестейщини*, на яку нанесені мітки, що містять посилання на звукові файли максимальною тривалістю п'ять хвилин орієнтовно зі ста п'ятдесяти населених пунктів (МпД). У 2014 р. на базі Західнополіського ономастико-діалектологічного центру Волинського національного університету ім. Лесі Українки було створено мультимедійний проєкт *Фонокарта західнополіського говору та суміжся*, розміщений на сайті *Говіркове куфро* (ГК). На карту нанесено аудіо- та відеозаписи тривалістю від двох до шістдесяти хвилин із двохсот населених пунктів Волинської, Рівненської та Львівської областей.

ІТ-технології дозволили додавати звукові файли й до збірників діалектних текстів, що допомагатимуть дослідникові детальніше вивчати говірку, особливо на фонетичному рівні. До збірника Григорія Аркушина *Голоси з Волинського Полісся* (Аркушин, 2012) додано диск з аудіозаписами транскрибованих текстів; до записів, уміщених у колективному виданні *Скарби українських говорів: тексти про борц* (Хібеба & Леснова, 2019), теж додано аудіофайли розповідей респондентів.

Нові можливості, що з'явилися за останні десятиліття, дозволили вдосконалити метод лінгвістичної географії та поєднати традиційні прийоми картографування з інтерактивними. Завдяки можливостям ІТ-технологій розпочато роботу над створенням електронного атласу фонетичної системи волинсько-поліських говірок – центральної частини західнополіського говору.

На прикладі скартографованої однієї особливості західнополіського говору продемонстровано переваги та можливості інтерактивної карти як джерела вивчення фонетичного рівня діалекту й з'ясування меж поширення говіркових явищ.

Одна з фонетичних особливостей частини західнополіських говірок – зміна [e] > [a] в наголошеній позиції, яка локалізована у трьох територіально віддалених ареалах названої території – володимирському (говірки на південь від м. Володимир), любешівському (говірки на північ від смт Любешів Камінь-Каширського р-ну), ратнівському (говірки сс. Велимче й Самари Ковельського р-ну).

Карта охоплює територію південно-західної частини Волинського Полісся – володимирського ареалу – умовної назви говірок на 50–70 км

на південь від м. Володимира Волинської обл. На мапі скартографовано 65 н. пп. із території Володимирського та Луцького р-нів Волинської обл., Червоноградського р-ну Львівської обл. та відтворено особливості реалізації голосного переднього ряду середнього підняття [e], для якого у володимирських говірках у наголошеній позиції характерне зниження артикуляції до голосного заднього ряду низького підняття [a], напр.: *змарз, вмар, за ма́на ра́шта* ‘решта’, *ма́ла́н'к'і*, *нама́ле, ша, вжа, в уа́ркв'і*, *св'ача́ну* ‘свячену’, *в да́н*, *в:а́чура* ‘увечері’ тощо.

Мапа розміщена на сайті *Говіркове куфро*, працювати з нею можна, розгорнувши закладку „Фонетична система говірок Волинського Полісся” (ГК). Запропонована карта створена за допомогою мови гіпертекстової розмітки HTML, каскадних таблиць стилів CSS і мови програмування JavaScript. Як і традиційна карта, інтерактивна містить зображення території, легенду, крапки-мітки, що позначають скартографований матеріал. Наводячи курсор та натискаючи на необхідну мітку, користувач бачить інформацію про населений пункт, що дозволяє не засмічувати зайвим „шумом” зображення самої карти та полегшує навігацію для користувача (див. рис. 1).

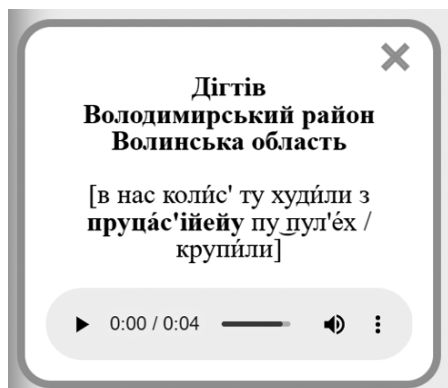
Рисунок 1

За допомогою залучення бібліотеки React до міток приєднано кілька-секундні файли, вирізані із суцільного тексту розповідей респондентів, що демонструють звучання картографованого явища. Функція аудіобібліотеки дозволяє кілька разів прослухати вмонтований звуковий файл,

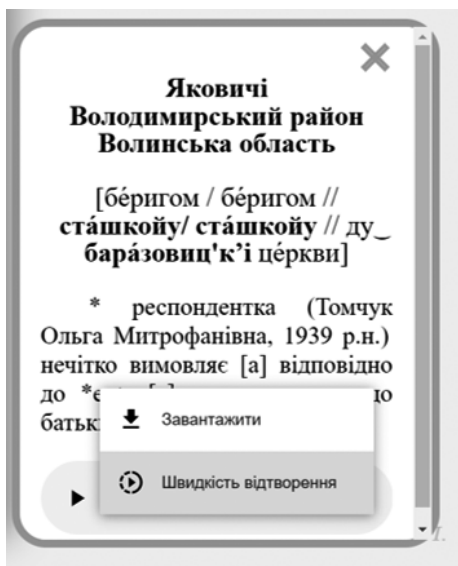
що важливо для дослідника фонетичних явищ, та змінити гучність запису (див. рис. 2). У діалоговому вікні розміщено транскрибований текст з аудіозапису, що дозволяє аналізувати картографовану лексему в контексті функціонування. Показове слово виділено насиченим шрифтом.

Рисунок 2

Зауважимо, у с. Яковичі Володимирського р-ну зміна [е] > [а] важко вловлювана на слух. Функціонал інтерактивного вікна дозволяє змінити швидкість відтворення запису, що дає можливість діалектологу само-

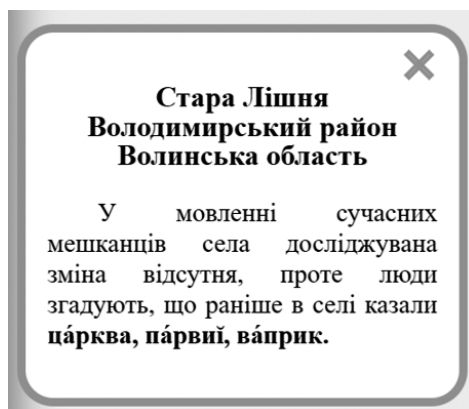
Рисунок 3

стійно почути наявність або відсутність зміни [e] > [a] у пропонованій говірці (див. рис. 3). Окрім того, карта дозволяє завантажити аудіофайл та працювати з ним в інших програмах для дослідження звуків (Sound Forge, Speech Analyzer тощо).

У говірці с. Стара Лішня Володимирського р-ну восени 2021 р. в мовленні мешканців села вже не вдалося зафіксувати слів, у яких відбито зміну [e] > [a], проте жителі наголошують, що батьки „говорили саме *ваприк, парвий, царква*”. Не зовсім зрозуміло, як саме відобразити цю зміну в атласі, щоб користувач бачив, що для цієї говірки явище стало архаїчним. Інтерактивна карта ж дозволяє вмістити всю інформацію в одному вікні. Тому, коли ми наводимо курсор на мітку с. Стара Лішня, ми не чуємо звучання, проте бачимо, що коло зафарбовано червоним, що свідчить про належність говірки до ареалу поширення цього переходу. У контекстному вікні розміщено інформацію про відсутність цієї зміни в сучасній говірці (див. рис. 4).

Рисунок 4

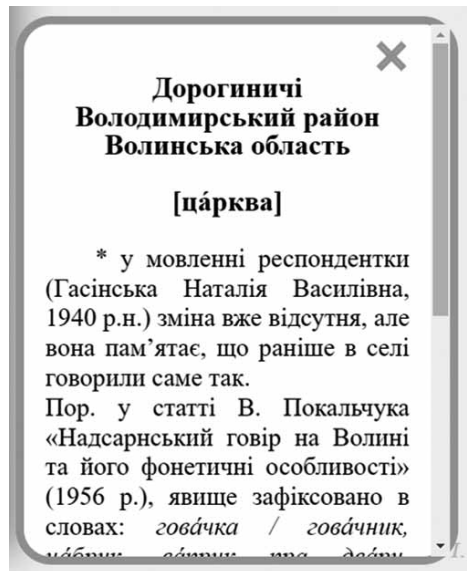

Зміна [e] > [a] мало фіксована в сучасних говірках володимирського ареалу. Власні записи, здійсненні впродовж 2013–2021 рр., повністю не відображали території поширення досліджуваного переходу. Саме тому, окрім 26 власних записів, для створення карти використано інформацію, узятую з 13 записів, уміщених на *Фонокарті західнополіського говору та суміжжя*; 2 тексти – зі збірника *Скарби українських говорів: тексти про борця* (Хібеба & Леснова, 2019); 1 текст – зі збірника *Голоси з Волинського Полісся* Г. Аркушина (Аркушин, 2012); вибрано діалектизми із 17 н. пп. зі статті Володимира Покальчука *Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості* (Покальчук, 1956); із 6 н. пп. із праці Гаврила

Шила *Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра* (Шило, 1957); із 8 н. пп. – із монографії Антона Залеського *Вокалізм південно-західних говорів української мови* (Залеський, 1973).

Традиційні лінгвістичні карти мають обмежені ресурси для того, щоб поєднати скартографовані особливості, зафіксовані в сучасних записах говіркового мовлення та у працях 1960-х рр. Саме тому за допомогою функційних можливостей мови програмування JavaScript ми створили інтерактивні віконця, які дозволяють користувачу, наводячи курсор на мітку населеного пункту, зрозуміти час фіксації діалектної особливості риси (див. рис. 5).

Рисунок 5

Паперові атласи вимагають створення додаткової карти, якщо потрібно продемонструвати динаміку говірки. Інтерактивна ж мапа дозволяє на одній сторінці поєднати інформацію про різні часові межі фіксації діалектного матеріалу в одному населеному пункті. Напр., у сучасній говірці с. Хотячів Володимирського р-ну зміна [e] > [a] непродуктивна; у мові респондентки М. Костюк, 1941 р. н., не збережена. Слово *царква* інформантка промовила, щоб проілюструвати те, що зміна [e] > [a] була характерна для мови її батьків. Проте на матеріалі, зафіксованому у праці А. Залеського *Вокалізм південно-західних говорів української мови*, виявлено низку лексем із досліджуваною зміною: *ба́риг, гуруба́ц', па́риц'*,

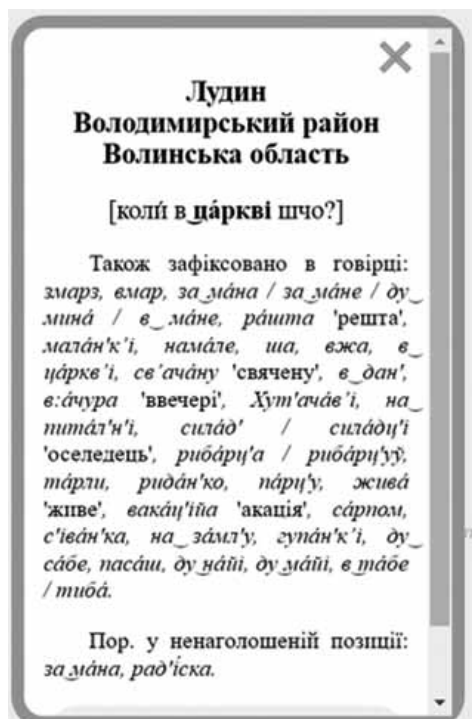
пáрстин', пáрси, вáрхн'а, вáприк, гувáчка, швац', крава́ц', живáмо, пýс'л'а мáне, мáнише, вма́рла, з ма́дом, та́рлиц'а, ви́ритáно, жéто рустá, цв'і́та, стап, пруйда́, гудáжа, да́с'іт', йак в'і́дац'а ту ї п'і́в'ін' ниса́ц'а, на́ц'к'і, кунáв'і, в са́бе, на за́мл'у, гра́б'іном, бра́шут, ча́риз гра́бл'у, стула́ц', шча, нас ча́тв'іро, ча́лад', вжа (Залеський, 1973, с. 83). Репрезентовані фіксації підтверджують, що говірка с. Хотячів раніше належала до ареалу поширення переходу. Дослідники, відповідно, можуть точніше визначити межі побутування зміни [e] > [a] в цьому регіоні.

Вивчення переходу [e] > [a] зумовило потребу звертати увагу й на частотність фіксацій явища в говірці, оскільки це дозволить визначити ядро та периферію поширення досліджуваного явища. Найзручніше робити такі висновки, коли весь матеріал відтворено на карті. Нанісши всю інформацію про фіксації зміни [e] > [a] в говірках володимирського ареалу з кожного населеного пункту на мапу, зрозуміли, що ядро зміни становлять говірки колишнього Локачинського р-ну (частина сучасного Володимирського р-ну) та смуга, що тягнеться в напрямку до м. Володимира, оскільки в цьому регіоні частотність лексем із зафіксованим переходом [e] > [a] найвища. З географічної точки зору це територія, що із заходу обмежена р. Луга, яка бере початок у межах Горохівської височини у с. Колпитові колишнього Локачинського р-ну; зі сходу межу визначає р. Свинарка, що є притокою р. Луга; з півночі – р. Свинорийка, ще одна притока р. Луга. Північна межа охоплює лівобережжя згаданої річки до її впадіння у р. Західний Буг на кордоні з Республікою Польщею. У говірках на північ і південь від окресленої території інтенсивність фіксацій спадає, це теж зручно відстежити за допомогою карти.

Можливість в інтерактивному вікні вміщувати об'ємний пласт інформації дала змогу продемонструвати відмінність і в кількісному показникові фіксацій у наголошеній та ненаголошеній позиціях. Для того, щоб з'ясувати пропорцію та проаналізувати статистику, дослідникам достатньо натиснути на мітку, що зафарбована червоним та має насичений контур зеленого кольору (див. рис. 6). Фіксацій зміни [e] > [a] в ненаголошеному складі в говірках володимирського ареалу помітно менше, порівняно з наголошеною позицією. Як бачимо з позначок та інтерактивних вікон, перехід у ненаголошеній позиції типовий здебільшого для ядра говірок, зрідка зафіксовано його на периферії (у говірках, де відсутня зміна в наголошеній позиції).

Отже, інтерактивна карта як спосіб опрацювання діалектної інформації – ефективний та потрібний інструмент, що надає лінгвістам широкі можливості для ґрунтового аналізу українських говірок. Інтерактивні карти полегшують роботу дослідника, про що свідчить одна сторінка атласу, на якій нам удалося, застосовуючи новий лінгвогеографічний

Рисунок 6

функціонал, систематизувати і структурувати зібрану із 7 джерел інформацію про зміну [e] > [a] в південно-західній частині Волинського Полісся. Сучасні карти створюють нові можливості для науковців – працювати із звуковими особливостями діалектизмів безпосередньо на сторінці карти, залучати картографований матеріал до програм вивчення звуків тощо.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- АГПБ – Герман, К. (1995). *Атлас українських говірок Північної Буковини: фонетика, фонологія*. Час.
- Translitteracja:** Herman, K. (1995). *Atlas ukraïnskikh hovirok Pivnichnoi Bukovyny: fonetyka, fonolohiia*. Chas.
- Аркушин, Г. (2012). *Голоси з Волинського Полісся. Тексти*. РВВ „Вежа”.
- Translitteracja:** Arkushyn, H. (2012). *Holosy z Volynskoho Polissia. Teksty*. RVV „Vezha”.
- АУМ – Матвіяс, І. (Гол. ред.). *Атлас української мови*. (1984–2001). (Т. 1–3). Наукова думка.

- Transliteracija:** Matviiias, I. (Hol. red.). *Atlas ukrainskoi movy*. (1984–2001). (T. 1–3). Naukova dumka.
- ГК – *Говіркове кущо*. <https://sites.google.com/view/fonokartazahpol/>
- Transliteracija:** *Hovirkove kufro*. <https://sites.google.com/view/fonokartazahpol/>
- ЛАУГЗ – Дзендзелівський, Й. (1958–1960). *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР*. (Ч. 1–2).
- Transliteracija:** Dzendzelivskiy, Y. (1958–1960). *Linhvistychnyi atlas ukrainskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSR*. (Ch. 1–2).
- МпД – *Мультимедійний проєкт „Dialects”*. <https://dialects.natatnik.by/>
- Transliteracija:** *Multymediinyi proekt „Dialects”*. <https://dialects.natatnik.by/>
- ЛАНП – Назарова, Т. (1985). *Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті*. Наукова думка.
- Transliteracija:** Nazarova, T. (1985). *Linhvistychnyi atlas nyzhnoi Prypiati*. Naukova dumka.
- Хібеба, Н., & Леснова, В. (Ред.). (2019). *Скарби українських говорів: тексти про борщ*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Transliteracija:** Khibeba, N., & Liesnova, V. (Red.). (2019). *Skarby ukrainskykh hovoriv: teksty pro borshch*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- IMPP – *Interaktywna mapa Polnocnego Podlasia*. https://harazd.net/~nadbuhom/holosy-pidliaszsza/mapa_holosy_mp3.htm
- Transliteracija:** *Interaktywna mapa Polnocnego Podlasia*. https://harazd.net/~nadbuhom/holosy-pidliaszsza/mapa_holosy_mp3.htm

Література

- Бузук, П. (1929). Діалектологічний нарис Полтавщини. *Український діалектологічний збірник*, 2, 159–197.
- Transliteracija:** Buzuk, P. (1929). *Dialektolohichnyi narys Poltavshchyny. Ukrainskyi diialektolohichnyi zbirnyk*, 2, 159–197.
- Залеський, А. (1973). *Вокалізм південно-західних говорів української мови*. Наукова думка.
- Transliteracija:** Zaleskyi, A. (1973). *Vokalizm pivdenno-zakhidnykh hovoriv ukrainskoi movy*. Naukova dumka.
- Кобиринка, Г. (2018). Українська діалектологія: витоки та перспективи. *Українська мова*, 4, 92–100.
- Transliteracija:** Kobyrnka, H. (2018). *Ukrainska dialektolohiia: vytoky ta perspektyvy*. *Ukrainska mova*, 4, 92–100.
- Михалчук, К. (1872). Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край: Материалы и исследования*, 7, 453–513.
- Transliteracija:** Mykhalchuk, K. (1872). *Narechiia, podnarechiia i hovory Yuzhnoi Rossii v svyazi s narechiiami Halychyny. Trudy etnografychesko-statystycheskoi ekspeditsii v Zapadno-russkii krai: Materialy i issledovaniia*, 7, 453–513.

Панькевич, І. (1958). *Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей*.

Transliteracija: Pankevych, I. (1958). *Ukrainski hovory Pidkarpatskoi Rusy i sumezhnykh oblastei*.

Покальчук, В. (1956). Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості. *Наукові записки Луцького педагогічного інституту*, 4, 81–100.

Transliteracija: Pokalchuk, V. (1956). Nadsarnskyi hovir na Volyni ta yoho fonetychni osoblyvosti. *Naukovi zapysky Luts'koho pedahohichnoho instytutu*, 4, 81–100.

Шило, Г. (1957). *Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра*.

Transliteracija: Shylo, H. (1957). *Pivdenno-zakhidni hovory URSR na pivnich vid Dnistra*.

Linguistic Geography of the 21st Century: Interactive Sound Maps (on the Example of the Change [e] > [a] in West Polissia Dialect)

The research briefly outlines the history of the linguistic-geographical method in Ukrainian dialectology, identifies its key stages, and describes contemporary techniques in linguistic geography. It analyzes the features of multimedia maps, phonetic dialectal recordings, such as „The Interactive Map of North Podlachia”, the project named „The Dialects” and „The Phonocard of the West Polissia Dialect and Borderlands”. The study also highlights the new possibilities of modern electronic cartography. The specifics of the change in the accented of [e] > [a] in the Volodymyr area of Volyn Polissia are illustrated on the example of the interactive map. The capabilities of interactive maps are demonstrated, including the ability to place extensive layers of illustrative material on a single page, incorporate the React library to add audio files to the map, allow the downloading of sound data for further processing in sound editing programs, and adjust playback speed for a more detailed examination of the linguistic phenomenon.

Keywords: linguistic geography, interactive phonetic map, phonetic system, West Polissia dialect, [e] > [a] change.

Jerzy SIEROCIUK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Eksploracja terenowa a ostateczny obraz słownika gwarowego¹

Zawartość słownika gwarowego w zdecydowanym stopniu zależy od sposobu pozyskiwania materiału w terenie. Dawne kartoteki słownikowe zawierają głównie materiał w znacznym stopniu pozyskiwany przy okazji dociekań innego typu, np. charakterystyki systemowej gwar. Utrwalane leksemmy rzadko dokumentowane są wraz z szerszym kontekstem ich użycia. Współczesne eksploracje terenowe jednoznacznie dowodzą, że dla celów słownikowych materiał pozyskiwany musi być z wyraźnym założeniem późniejszego wykorzystania leksykograficznego. Szczególnie istotne jest pozyskiwanie materiału od wielu – zróżnicowanych pokoleniowo – mieszkańców konkretnych wsi. Wypowiedzi wielu informatorów dają podstawy do dokładniejszej ilustracji semantycznej różnych jednostek językowych, jak też poprzez wielokrotne zapisywanie od wielu respondentów uzyskujemy możliwość śledzenia ewolucji (i dynamiki) procesów gwarotwórczych. Zawężenie tematyki badań terenowych stwarza przesłanki do pozyskania materiału umożliwiającego zestawienie słownika w znacznym stopniu odzwierciedlającego rzeczywisty stan zachowania leksyki konkretnej gwary, jak i szkicowania pokoleniowego zróżnicowania konkretnej gwary.

Słowa kluczowe: eksploracja terenowa, leksykografia gwarowa, pokoleniowe zróżnicowanie gwary.

¹ Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą «Narodowy Program Rozwoju Humanistyki» w latach 2018–2023, nr projektu 0060/NPRH7/11/86/2018, kwota 787 831.

Lektura różnych leksykonów zawierających słownictwo używane przez mieszkańców wybranych miejscowości jednoznacznie wykazuje, że ich zawartość – jak i sposób prezentacji – w znacznym stopniu warunkowany jest przebiegiem etapu pozyskiwania danego materiału w terenie. Zauważane są nie tylko luki w strukturze zależności leksykalno-semantycznych, decydujące w konsekwencji o wybiórczym charakterze zamieszczonego słownictwa, jak i – bardzo często przypadkowe – niezbyt pełne zestawy znaczeń jednostek bogatych semantycznie.

Na terenie współczesnej wsi coraz częściej stwierdzamy funkcjonowanie złożonej struktury językowo-kulturowej. Oprócz tradycyjnej gwary, dominującej praktycznie w środowisku starszego pokolenia, obecna jest bowiem lingwistyczna struktura będąca podstawą komunikacji „inteligencji wiejskiej”. Uwarunkowania te przesądzają o tym, że ujmując globalnie język całości mieszkańców współczesnej wsi coraz bardziej pojemne okazuje się określenie *język mieszkańców wsi*. Jednak jako całościowa struktura odzwierciedlająca sposób porozumiewania się ludności wiejskiej zawiera w sobie tradycyjną lokalną gwarę (Sierociuk, 2007).

Gwara to mowa środowiska oralnego, funkcjonującego w oparciu o tradycję ustną. Trwałość gwary możliwa jest zatem dzięki przekazowi międzypokoleniowemu. Tu jednak musimy uwzględnić historyczną stronę ciągłości gwarowej. Tradycja oralna – szczególnie dotyczy to strony komunikacji językowej – ograniczona jest do trzech pokoleń: JA : RODZICE i DZIADKOWIE. Notowane często podczas eksploracji terenowych stwierdzenia typu: *tak najstarsi ludzie mówili ...* odnosi się praktycznie do przedstawicieli pokolenia dziadków. Głębiej pamięć oralna dotycząca sposobu komunikacji językowej nie sięga. Zawartość słownika gwarowego powinna zatem respektować jego synchroniczny charakter. W tej sytuacji oczywiste jest, że materiał gromadzony w leksykonie gwary (współczesnej) pozyskiwany powinien być w terenie w konkretnym przedziale czasowym. Warto też zadbać o przedstawianie – w miarę możliwości – informacji ukazujących pokoleniowe zróżnicowanie dokumentowanej gwary.

Materiał będący podstawą prezentowanych uwag stanowią współczesne poświadczenia pozyskiwane w terenie w latach 2000–2020. Zgodnie z założeniami przyjmowanymi w Pracowni Dialektologicznej UAM każda rejestracja (fonograficzna) opatrywana jest metryczką poza datą nagrania zawierająca przede wszystkim rok urodzenia informatora. W kontekście podejmowanych analiz istotne jest także to, że eksploracja terenowa prowadzona bywa wedle zasady ograniczenia tematycznego. Zawężenie tematu rozmowy stwarza możliwość pozyskania rzadkich i specyficznych jednostek językowych używanych przez część lokalnej społeczności. Praktyka terenowa respektowana przez zespół poznańskich dialektologów przynosi zasadniczo każdorazowo do 4 godzin rejestracji rozmowy na ściśle ograniczony temat, np. pszczerlarstwo, praca na roli czy też tradycyjne czynności gospodyni wiejskiej. Należy pod-

kreślić, że jest to naturalny przebieg rozmowy, nigdy nie były one wcześniej szczególnie przygotowywane. W sytuacji, kiedy w konkretnej wsi konwersacje tego typu powtarzane są z różnymi informatorami (także zróżnicowanymi pokoleniowo) uzyskujemy możliwość oglądu procesów zachodzących w lokalnej gwarze. Jednocześnie stwarza to warunki do dotarcia do jednostek językowych odzwierciedlających ich zróżnicowanie semantyczne. Na tych kwestiach koncentrowały się będą niniejsze uwagi.

Zasoby kartotek powszechnie znanych dużych słowników gwarowych tworzone były przez wiele lat w oparciu o bardzo często przygodne zapisy różnych osób – w różnym też stopniu zainteresowanych – utrwalaniem zasłyszanych wyrazów gwarowych. W kartotekach tychże leksykonów nie ma praktycznie materiałów będących owocem specjalnych, na szeroką skalę prowadzonych eksploracji terenowych. Nie dziwi zatem, że w konfrontacji z materiałami współcześnie pozyskiwanymi w terenie zauważamy duże rozbieżności dotyczące zwłaszcza wieloznaczności licznych leksemów. Tu przywołam głównie materiał z gwar wielkopolskich, które w *Słowniku gwar polskich* PAN mają – co wynika z analizy źródeł do tegoż leksykonu – wyjątkowo skromną dokumentację.

Konfrontacja materiałów pozyskiwanych w terenie współcześnie z danymi pochodzącymi z tych samych obszarów utrwalonych kilka dekad temu przynosi zauważalne różnice w zasobie materiałowym, będące następstwem braku różnego typu ograniczeń narzucanych informatorowi w czasie rozmowy. Podczas współcześnie rejestrowanej konwersacji informator nie musi się kontrolować, dbać o „ładne” mówienie; samokontrola zauważalna niekiedy na początku rozmowy z czasem zanika. Pozyskujemy więc wypowiedzi naturalne. Drugą kwestią jest też sposób transkrypcji.

Porównajmy tu fragmenty nagrań z tej samej miejscowości przeprowadzone i zapisane wedle różniących się zasad.

W roku 1951 dłuższe – jak na ówczesne warunki – rozmowy z mieszkanką Dąbrówki Wielkopolskiej (gm. Zbąszynek, pow. Świebodzin) przeprowadził Zenon Sobierajski. Z racji potrzeby dostosowania długości wypowiedzi do pojemności płyty decelitowej (około 4,5 minuty) przeprowadzona rozmowa była wcześniej „przygotowana”, tym samym respondent starał się mówić „ładnie”, wedle wcześniejszego planu wypowiedzi. Dostosowany do wymogów transkrypcji uproszczonej (sporządzony w Pracowni Dialektologicznej UAM) zapis Z. Sobierajskiego ma przykładową postać:

2. Hodowla świń i wyroby z mięsa (Płyta 343 B)

No švinia d^obrze sie ch^oowo ... "od prośⁱcia nojlepi ... B^oo jak czowiek mo prosie i dowo dobrze mlik^o i pyrki – bulwy my mówimy – yⁱ mlika yⁱ dobrego "osypku, t^oo sie pr^oosie nojlepi ch^oowo. Nie potrzebuje wi^ocy nic. Yⁱ p^ootym tak ... co drugi dzień tro^esze "o^ewsa abo jy^oczminia. Ale

upolóny. To upolim w takim piecyku, jag na kawę yⁱ t^oo wysypimy. Bo óna to potrzebuje, to óna gryzie, nie? A jag nie, to weźniemy, jach chlib upieczymy, tegó wyⁿgla z pieca, co taki wyⁿgiel jeszcze "ostanie, yⁱ to tam pare wyⁿgielków ćpimy ji. To jo nie wim, na co to tag jes. Mówióm, że t^ee tag na wyciyranie zy^mbów yⁱ ... nie wim tak ... musi byⁱś dⁿo^ebre na to ... [...]

[Dąbrówka Wielkopolska, gm. Zbąszynek, pow. Świebodzin; inf.: A – k. ur. 1899 r. nagrał Z. Sobierajski w 1951 r. (Sobierajski, 1985, s. 92)]

W tej samej miejscowości prowadziłem badania w latach 2000–2022. Poniższe fragmenty pochodzą z jednej rozmowy (trwającej prawie 3 godziny) z trójką respondentów:

Co z tymi plewami później robiono?

A: *plewy sie wywoziulo^e na ...*

B: *plewy to ... żeście ścielili krowom ... nie ...*

A: *o ... plewami tó^m tag bardzo nie ...*

C: *doś czysto na lóⁿke były wyworzóné ...;*

* * *

Ale chodzi o to, czy kafer to było to pomieszczenie ...?

A: *nie ... nie ...*

B: *nie ... tylko te drzwi właśnie ... mówili że do kafra ...*

C: *do kafra ... to jes (!) nad chlewem ... nad oboro^m ... nad chlewym czy nad oboro^m ... najczyⁿści to było nad krowami czy nad ... u teścia i nawed nad świniami my kładli ... nawed słóme do kafra my tyż zrzucali już potym ... nie ... jag już było maszyna ...;*

* * *

C: *sadzynioki były chyba w środku ... nie ... a jeszcze jedno była tak klaprowano ... to sie tak robiło ... ona tak sie trzyⁿsła ... tyż były takie ... szuflady ... i tyż tak leciało ... nie ...;*

* * *

A: *to belka ... na bjóⁿgu tam cóż leżało ... nie ... w sóⁿsieku na bjóⁿgu ... no ...;*

* * *

C: *sucho^m kiszke tam przynieś ... nie ... jedno^m ... było ... przynieś tam jedno^m sucho^m ... jagby czasami tam wzięło sie coś ... to przynieś tam jednó^m suchó^m ... nie ... albo weź dwie suche ... żeby dwa razy nie iś ...;*

[Dąbrówka Wielkopolska, gm. Zbąszynek, pow. Świebodzin; inf.: A – k. ur. 1924 r.; B – k. ur. 1955 r.; C – m. ur. 1955 r. – nagranie z roku 2006]

Z podejmowanego tu punktu widzenia zauważalne są między innymi dwie istotne dla ostatecznego obrazu dialektalnego leksykonu różnice. Na płaszczyźnie transkrypcji jest to różne podejście do kwestii delimitacji tekstu: Z. Sobierajski wprowadza klasyczny podział na jednostki wypowiedzeniowe – zdanie rozpoczyna się wielką literą i kończy kropką. Stosowane są też przecinki i inne znaki interpunkcyjne. Tym sposobem w prezentacji tekstu gwarowego widoczna jest daleko idąca ingerencja transkrybenta. To on dokonuje delimitacji tekstu mówionego na podstawowe jednostki syntaktyczne.

W przykładzie drugim odstępiono od delimitacji składniowej; specjalnymi znakami (jako: ...) zaznaczane są pauzy w wypowiedzi, nie stosuje się też tradycyjnych znaków – wielka litera, przecinek, kropka – sygnalizujących istotne punkty „zdaniotwórcze”. Taki sposób transkrypcji oddaje nie tylko tempo mowy, daje tym samym możliwość śledzenia tzw. małej składni odzwierciedlającej syntaktykę fragmentów tekstu zawartego pomiędzy pauzami; także daje szansę przyjrzenia się semantyce samej pauzy w wypowiedzi gwarowego respondenta.

Powyższe przykłady ukazują jeszcze inny, istotny dla gwarowej leksykografii problem: reprezentacji materiału terenowego.

W obu fragmentach pojawia się forma *nie*, która w gwarach wielkopolskich poza wyrażaniem negacji ma dodatkowo inną semantykę. Nie jest to przeczenie, lecz swoisty przerywnik, powiedzenie o znaczeniu przybliżonym do swoistego potwierdzenia. W rejestracji Z. Sobierajskiego ta poprzedzona przecinkiem forma opatrzona jest znakiem zapytania. Niedaleki kontekst wyraźnie tę semantykę podkreśla (*Bo ona to potrzebuje, to ona gryzie, nie? A jaę nie, to weźniemy*). Dodajmy tu, że w tekstach Z. Sobierajskiego przykłady tego typu pojawiają się sporadycznie, co jest konsekwencją sygnalizowanego wcześniej przygotowania respondenta do rozmowy (informacje tego typu pojawiają się w różnych relacjach z badań terenowych prowadzonych ówczesnie przez zespół Z. Sobierajskiego).

Ta specyficzna funkcja leksemu *nie* bardzo często dokumentowana jest we współczesnych nagraniach z terenu całej Wielkopolski. W powyższych fragmentach z Dąbrowki Wielkopolskiej mamy je zarejestrowane nawet podwójnie w niezbyt długiej wypowiedzi jednego informatora. Częstość notowań terenowych jednoznacznie dowodzi, że nie jest to element o charakterze idiolektalnym, stąd też jego brak w zapisach ilustrujących lokalne gwary – w konsekwencji nieobecność w gwarowym leksykonie – ewidentnie zakłóca szkicowany jej językowy obraz.

Ten passus należy uzupełnić stwierdzeniem, że transkrypcja stosowana przez nas w Pracowni Dialektologicznej stwarza okazję do prezentowania w przygotowywanych słownikach (w postaci ilustracji hasłowej) danych przydatnych także do analiz składniowych.

Największy wpływ na ostateczny obraz słownika gwarowego ma czas i sposób pozyskiwania materiału leksykalnego. Stan dotychczasowych osiągnięć gwarowej leksykografii jednoznacznie przekonuje, że zadawalające zasoby wyrazowe przynoszą słowniki, których autor pozyskiwał materiał terenowy z myślą o takiej właśnie jego prezentacji. W tej sytuacji – z powodu czasowego ograniczenia funkcjonowania gwary (o czym wcześniej) – prezentacja taka ma zasadniczo charakter ujęcia synchronicznego.

Niezależnie od obszaru wyznaczonego do obserwacji bogactwa słownikowego należy przestrzegać zasady w miarę wieloosobowej reprezentacji społeczności, której gwara w danym słowniku ma być zamieszczona. Założenie metodologiczne, wedle którego wystarczy pozyskiwać materiał gwarowy od jednego informatora (zob. charakterystyka m. in. punktów 707, 709, 713. w: Dejna, 1998, ss. 36–37) w naszym wypadku nie przynosi pożądaných efektów. Jest oczywiste, że stopień reprezentatywności pozyskanych użyć różnych jednostek leksykalnych wzrasta wraz z powiększeniem zespołu respondentów.

Nie ma wątpliwości, że w miejscowości o większej liczbie mieszkańców łatwiej dotrzeć do odpowiednich informatorów, niemniej jednak warunek ten nie wyklucza potrzeby przeprowadzania rozmów z wieloma, przy okazji o zróżnicowanej przynależności pokoleniowej, osobami. Dla potrzeb niniejszych uwag wykorzystany został materiał pozyskany dla celów słownikowych w dwu miejscowościach Wielkopolski uwzględnionych wcześniej na mapach *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW); jest to: Bukówiec Górny, p. 74. (gm. Włoszakowice, pow. Leszno) i Dąbrówka Wielkopolska, p. 45. (gm. Zbąszynek, pow. Świebodzin). W obu wypadkach przeprowadzono dłuższe rozmowy – od 2,5 do 4 godzin; w Bukówcu Górnym zarejestrowano rozmowy z 50 mieszkańcami (wraz z osobami towarzyszącymi w trakcie nagrania jest to ok. 70 osób); w Dąbrówce Wielkopolskiej wypowiedzi pozyskaliśmy od 27 osób. Pozyskana w ten sposób podstawa słownikowa daje podstawę do zestawienia korpusów zawierających po kilkaset tysięcy słowoform (obecnie z Bukówca Górnego jest to ponad 650 000 słowoform, z Dąbrówki Wielkopolskiej około 250 000 słowoform).

Dla porównania zestawmy dane uzyskane po analizie zawartości kartoteki *Słownika gwar polskich*. W wykazie źródeł (SGP 1977) podawane są informacje pozwalające nakreślić reprezentację leksykograficzną poszczególnych rejonów; obejmują one nazwę miejscowości wraz z lokalizacją, eksploratora i rok dokonanego przezeń zapisu oraz ilość dostarczonych kartek. Podobnie postępował zespół redakcyjny podając na początku informacje o napływających materiałach uzupełniających; od z. 16. (reorganizacja prac redakcyjnych) takich danych jesteśmy pozbawieni. Zestawiając odpowiednio te materiały uzyskujemy obraz wielce zaskakujący:

Dąbrówka Wlkp. – Monika Gruchmanowa, ok. 1960 r., 20 k.
Kazimierz Nitsch, 1904–1939, 50 k.
Zenon Sobierajski, 1962–1967, 1900 k.

W krakowskiej kartotece SGP nie ma materiałów z Bukówca Górnego; gwary powiatu leszczyńskiego nie są też bogato dokumentowane:

LESZNO:

1. Brenno – ??? [AJŚrp.]²
2. Boguszyń – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 20 k.
2. Górka Duchowna – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 280 k.
3. Kąty – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 120 k.

Jako uzupełnienie przywołam tu dane ukazujące stan dokumentacji gwarowej z terenów innych powiatów Wielkopolski; po części bowiem wyjaśniało to będzie zajęcie się eksploracją dla potrzeb leksykograficznych prezentowanych w serii Wielkopolskich Słowników Regionalnych (Sierociuk, 2021):

RAWICZ:

1. Golina Wielka – ??? [AJŚrp.]
2. Grąbkowo – Władysława Stachowska-Dembecka, 1967–1972, 15 k.
3. Konary – ??? [UAM 1977]³
4. Kubeczki – Władysława Stachowska-Dembecka, 1967–1972, 7 k.
5. Sowiny – ??? [2 razy UAM 1977]
6. Szkaradowo – Władysława Stachowska-Dembecka, 1967–1972, 2 k.
7. Tarchalin – Władysława Stachowska-Dembecka, 1967–1972, 30 k.
8. Zakrzewo Władysława Stachowska-Dembecka, 1952–1954 i 1967–1972, 1900 k. (w tym też materiał do MAGP, punkt 46A)
9. Zielonawieś – ??? [AJŚrp.]

GNIEZNO:

- Gniezno (brak numeru w z. 16.) – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 5 k.
1. Czerniejewo – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
 2. Dąbrówka Kościelna – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
 3. Dębłowo – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
 4. Dębica – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
 5. Dziekanowice – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
 6. Imiołki – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.

² AJŚrp – materiały rękopiśmienne do *Atlasu językowego Śląska*, opracowanego i wydane drukiem przez Alfreda Zarębę.

³ UAM 1977 – materiał z prac magisterskich napisanych na UAM pod kierunkiem prof. dra hab. Henryka Nowaka.

7. Kamieniec – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
8. Kiskowo – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
9. Mielżyn – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
10. Niechanowo – Kazimierz Nitsch, 1904–1939, 50 k.
Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
11. Ostrowite Prymasowskie – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
12. Powidz – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
13. Skorzęcin – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
14. Strzyżewo – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
15. Ujazd – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
16. Węgorzewo – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
17. Wierzyce – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
18. Witkowo – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.

Zaskakująca jest dysproporcja w zasobach słownikowych z poszczególnych części Wielkopolski. Szczególnie dotyczy to pogranicza zachodniego i południowego tego regionu. Zestawienia powyższe ukazują jednocześnie brak synchronii dostępnego materiału. Na tym tle wyodrębnia się dokumentacja z powiatu rawickiego, pozyskiwana w latach powojennych. Inne tereny Wielkopolski (przykład stanowi tu powiat gnieźnieński) mają zapisy zasadniczo przedwojenne. Ponadto o ile można mówić o rozbudowanej reprezentacji terytorialnej (wykaz miejscowości), to ilość materiału dialektalnego nie wygląda imponująco. Nie dziwi zatem, że obraz gwar wielkopolskich w SGP jest wielce niezadawalający.

Ubóstwo dokumentacji wielkopolskiej w kartotece SGP szczególnie uwiadacza się w zestawieniu z danymi pozyskiwanymi współcześnie, głównie dla celów słownikowych.

Opatrzenie każdego poświadczenia danymi z metryczki nagrania – zawierającymi przede wszystkim inicjały identyfikujące oraz rok urodzenia respondenta – pozwalają budować zestawienia ukazujące procesy – oraz ich dynamikę – zachodzące w lokalnej gwarze. Daje to także podstawy do szkicowania obrazu relacji synonimicznych a tym samym doprecyzować informacje podawane w słowniku.

Pozyskiwane wedle wspomnianych wyżej zasad poświadczenia przynoszą istotne – z punktu widzenia analiz słowotwórczych – dane ilustrujące dystrybucję uznawanego powszechnie za charakteryzujący gwary wielkopolskie formantu *-yszek*; w Bukówcu Górnym sytuacja jest następująca:

KAMYCZEK [2 x]: KAMYSZEK [17 x]:

- SbW (1917) – 1
- SoW (1920) – 2
- DoS (1921) – 2
- MaF (1922) – 2
- SwS (1922) – 3
- SzA (1923) – 1
- SIJ (1923) – 2
- PoW (1928) – 1
- 1 – SoA (1928) – 1
- MaE (1929) – 1
- 1 – DrX (1970) – 1

KAWAŁECZEK [18 x]: KAWAŁYSZEK [2 x]:

- 1 – SoW (1920) – -
- 1 – SIJ (1923) – -
- 2 – SzA (1923) – 2
- 4 – SzJ (1925) – -
- 5 – PoW (1928) – -
- 1 – SoA (1928) – -
- 1 – ŚIZ (1934) – -
- 2 – GrP (1944) – -
- 1 – PoA (1951) – -

Materiał pozyskiwany od wiele rozmówców umożliwia szkicowania złożonego semantycznie znaczenia konkretnej nazwy. W pamięci użytkowników lokalnej gwary zachowało się wiele jednostek słownikowych, które z racji oralnego trwania sposobu słownego komunikowania się nie zawsze muszą uzyskiwać tekstową reprezentację. Dotarcie do tej warstwy leksykalnej w większym stopniu możliwe jest poprzez zawężenie rozmowy do konkretnego tematu; stwarza to szansę, że „wypłyną” określenia, o których egzystencji eksplorator nie miał pożądaney wiedzy.

To dzięki zawężeniu tematu rozmowy możliwe było uzyskanie danych pozwalających dokumentować w gwarze Dąbrowki Wielkopolskiej poniższe znaczenia:

- bażka** – 1. ‘zwisający na gałęziach drzew iglastych, głównie świerków zasobnik z nasionami’; *jak niekóro sosna jis (!) tako ... niektóre majóm szyszki ... takie małe szyszki ... a só^m takie drzewa ... podobne do sosny ... i óne ni majóm taki_{ch} szyszków ... ino takie duższe takie ... no to mówili bażki ...; szyszka jez na sosnach ... na na świrku jez bażka ...;*
2. ‘rosnąca nad brzegami zbiorników wodnych roślina o kwiatostanie w formie brązowej pałki’; *to łó^eza mo te bażki ... to zaś tu mówili że ...*

żej (!) to łoża już dostowa (!) bażki ... broⁿzowe co jes ... na tym tym ... to jes ta bażka ...; 3. 'będący w początkowej fazie rozwoju kwiatostan drzewa, głównie wierzby, którego gałązki wykorzystywano do przygotowywania palmy wielkanocnej'; bażki ... już nawed jeszcze mówili starsi ludzie że można ... jak przydziesz poświeⁿcone ... zjeś (!) jedno^m ... że to na gardło ... zjeś ... to^m bażke ...; bażki ... no to właśnie jak przy tych palmach ... bo przy zielach też bażki mówio^m ... te poⁿczki ... o! ...; 4. 'forma kwiatostanu brzozy'; bażki? ... bażki to mo brzoza ... ta-ak te odlatuj^m ... to mówili ... ale bażki mo ... teraz bażki dostaa ... abo ... albo świerk ... nie ... bażki już spaduj^m to cza iż zbirać ... abo tam ... późni już szyszki mówili ... jag już ... nie ... ale na drzewie to bażki ...; 5. 'podłużny metalowy obciążnik w stojącym zegarze ściennym'; bażka to sie kojarzy z czymś takim podłużnym ... o formie stożkowej na końcu ... i czymś wiszoⁿcym ... dyndajoⁿcym sie ... jak ... założmy ... w zygarach tych ... tych ścinnych ... na końcu łańcuszków takie ... takie so^m ... odważniki metalowe ... i to też mówili na to bażka ... bynajmniej u naz w domu ... nie ... i to^m bażko^m pocioⁿgałeś ... i nacioⁿgałyś spryⁿżyne ... nie ...; jedna była bażka do bicia ... a jedna była do odmierzania czasu ... dwie bażki ... a sosna szyszka ... a bażka to jez za krótkie ... chyba że byⁿdzie jakiś kwiatek ... mały beⁿdzie ... to ... ale beⁿdzie taki w formie cylindrycznyj ... nie ... bo szyszka jest w formie stożkowatj ... i taka krótsza ... nie ... no a bażka sie z czymś kojarzy ...; 6. 'podłużny owocostan kukurydzy'; kolby ... bażki mówili też ...

Przy okazji warto podkreślić, że owa wieloznaczność została dokumentowana w gwarze jednej wsi, nie zaś w dużym rozrzucie przestrzennym.

Zależność między sposobem prowadzenia eksploracji terenowej a ostateczną formą gwarowego słownika jest aż nadto oczywista. Dodatkowym potwierdzeniem niech będzie zestawienie notacji z wcześniejszych ujęć z wybranymi poświadczeniami terenowymi. W *Słowniku gwar polskich* hasło **BLĄG** ma jedno tylko znaczenie; natomiast liczba poświadczeń pozwala naszkicować jego geografię.

BLĄG, 'przegroda z desek lub belek między klepiskiem i sąsiekiem w stodole; zapolnica, sąsiecznica'.

Geografia: Głównie Wp z Sier-łącz; Kuj, Wyrz, Sęp-kraj i Tuch. (SGP 1983).

Wielokrotne rozmowy z mieszkańcami Bukówca Górnego potwierdziły jednak bogatą, bardzo zróżnicowaną semantykę tego wyrazu; tu przytoczę tylko kilka fragmentów ilustrujących dodatkowo swoisty kontekst kulturowy:

Miejsce w stodole, gdzie się składa snopy.

k: *só^msiek ... so^msiek ...*

Przegroda między miejscem, gdzie się młóciło a gdzie stały snopy.

k: *blóⁿgi ... blóⁿg taki buł ... z tyj stróny i z tyj to był blóⁿg ... to tag buło na pótor metra wysokie ...*

[informatorka: k⁴. ur. 1923 r.; nagranie z 1998 r.]

* * *

A przegroda między bojownicą a sąsiekiem.

k: *my tag ni momy ... momy stodółke ale mómy so^msiek ... bojowice ... sklepisko to sklep od ... to nad sklepym kładzó^m ... a takie to nie wim ...*

Co to jest błąg?

k: *blóⁿg? ... pod bloⁿgim ... no to ... to to ... jak so^m te blochy ... nie ... te ... pod tym blóⁿgiem jeszcze snopki sómy kładymy ... to jez blóⁿg ...*

To jest u góry?

k: *tak ... u góry ... te ... te ... te co szczy mujó^m te ściany ... to jez blóⁿg ... do blóⁿgu ... jeszcze ponad blóⁿg kładzimy sómy tag wysoko ... to jes ten blóⁿg ...*

[informatorka: k. ur. 1920 r.; nagranie z 2002 r.]

* * *

Przegroda między sąsiekiem a bojownicą.

m: *blóⁿg ...*

A czy błąg znaczy jeszcze coś innego?

m: *no ... nie ... blóⁿg to-s ta przegroda ... mieⁿdzy bojowicó^m a so^msiekiem ...*

To jest ścianka czy taka belka?

m: *belka ... i jeszcze jez deskami wybita ...*

[informatorka: m. ur. 1925 r.; nagranie z 2005 r.]

* * *

Ale błąg to była cała ta ścianka, czy tylko ta belka?

m: *no ... blóⁿg właściwie tyko ta belka niby ... a to eszcze buło obite deskami ... żeby to sie ... jąg zboże sie móciło tam niby czeba buło ... przykryć ... nie ... to już przynajmni sie nie ... deskami buł obity ... to przynajmni sie nie miszało w zbożu ...*

A w której części stodoły może jeszcze być błąg?

k: *jak sie brama zamyka ... tyż mówiliy blóⁿg ...*

m: *a ... blóⁿg ... do zamykanió ... brama tak w pod poprzeg buła niby ... taki dróⁿżek ... to sie tym brame zamykało ...*

k: *od środka ...*

⁴ Oznaczenie płci informatora: k. – kobieta, m. – mężczyzna.

m: *to tyż mówiliy blóⁿg na to ...*

[informatorzy: m. ur. 1922 r., k. ur. 1929 r.; nagranie z 2006 r.]

* * *

A przy okazji stodoły; co to jest bląg?

m: *no ... bloⁿg to ... to ez odgrodzynie bojewicy od só^msieka ... a późni mówili blóⁿg eszcze na takó^m belke poprzyczno^m tutaj ... w bramie ... co właściwie to nawed nie wiem teraz ...*

W którym miejscu w bramie; wysoko?

m: *tu akurad ni ma ... bo to już jez inaczy to zrobione ... ale to ... na ty wysokości ... to tu sie zamykało to ...*

I to było na stałe wstawione?

m: *no to było tyż wyjmowane ... bo to były tu takie dziury ... to sie przesuwalo ... i si wycióⁿgało ... bo jag wjechali zes furmankó^m wysokó^m zboża ... no to musieli to wyjoⁿć ... nie ... ale bloⁿg to jes waściwie ... ja musze panu otworzyć tyl ... bo tu jes ciemno ... to blóⁿg ... przez blóⁿg do só^msieka ... no ...*

Ale blóⁿg to jest całość, te deski też?

m: *te deski tyż ... tyż ... bo to była jako całość ...;*

[informator: m. ur. 1946 r.; nagranie z 2009 r.]

* * *

W jaki sposób stodoła była ...?

m: *no przeważnie były takie ... takie zasuwu ... tag je po prostu sie przesuwalo ... raczyj w każdyj ... jak tutaj w Bukówcu to raczyj przy stodole u każdego były takie przesuwane ... albo takie zatykane ... takim bolcem ... takim skobłym metalowym ... ale przeważnie były takie ... bo to były szerokie bramy ... i w tyj bramie była jeszcze ... male dźwiczki ... i takie przesuwne ... taka zasuwu ... a na przykład tylnie ... jag byde mówić ... bo to buło z przodu ... od wejścia od gospodarstwa ... a tylnie to były na bloⁿg ... bloⁿg to była poprzecznia belka ... w stodole ... w bramie ... murowana ... drewniana ... i na bloⁿgu buło takie zamkniⁿcie ... to sie nazywało bloⁿg ... zamykało sie ... tylnie bramy sie zamyka na bloⁿg ... i to do dzisiej tag jes ... poprzecznia belka ...*

Na jakiej wysokości to było?

m: *na wysokoś ... tag żeby po prostu dorosły człowiek ... normalnie sobie idzie ... odhaczy i otwiera ... to jez dzież na wysokości na przykład ... no niecale dwóch ... met osimdzesioⁿt ... do dwóch metrów ...*

I ten bląg był na stałe przymocowany?

m: *on był tylko tag włożony ... to już jag murarze murowali to już takie otwory były zrobione ... i z jedny stróny sie wsuwało na dół ... to ... że on nie wypad nigdy ... a tak to sie podnosiło ... wycióⁿgało ... i ... nawet to do dzisiej moge pokazać ... w naszym ... w moji stodole ... i tam wysoki*

człowiek od czasu do czasu ... jag był na med simdziesioⁿt ... a jak miał med dziewiⁿdziesioⁿt to ... to ... niejednⁿ tam sobie guza nabił ... bo przeważnie trzea sie nachylić ...

W razie czego to pan by pozwolił zrobić zdjęcie?

m: tak ... to w każdy bramie ... no to ja myślę u wszystkich tu jes ...

A jak chcieli wjechać wielkim wozem?

m: to sie to wycioⁿga ... to sie wycioⁿga ... to po prostu jes taki ... wmurowane ... i to nie wypadnie ... bo to do przodu nie wyleci bo by musiało cały mur wypchnóⁿć ...

Nieraz bywa, że przy bramach wjazdowych na podwórko też taką sztabę drewnianą kładą; nazywane to bywa jakoś?

m: to to u nas nie ...

W Bukówcu słyszałem, że błąg był też do zamykania bramy.

m: bloⁿg to jes ta belka ... to jes ta belka wzdłuż ... wzdłuż tego ... bramy ... to jes tako metalowa belka ... nó tam ... średnicy ... tam na przykład ... niektórzy majo^m lata ... akurat chyba jez lata ... to jes tam dzieś ... szeż na cztery ...

Łata to drewniana?

m: lata drewniana ... bo to znowu lata ...

Metalowe to nie było przecież.

m: metalowe zamkniⁿcie ... to zamkniⁿcie ... a to jez belka drewniana ...

Łata to co to by było?

m: lata no to jes ... jagby to powiedzieć ... to ma wymiar sześ centymetrów na cztery ... i ... i to jes ... pod dachówkę sie kładzie ... co dachówka na tym wisi ... to jes ... to jez lata ... na to sie mówi lata ... i ta lata może być ... zamias bloⁿga może być taka lata ...

[...]

Nieraz bywa, że na wysokości około metra bywa taka belka nieraz dodatkowo obita deskami ...

m: tak ... to jes ... mówie ... to jes przy stodołach na ... które konstrukcje ma na belki ... takie wyższe stodoły ... i to wtedy ... nie wim jak to sie fachowo na przykład nazywo ... ale to jes taki ... poprzybijane do wysokości ...

A na to nie mówią błąg?

m: nie ... nie ... na pewno nie ... bloⁿg to to które jes w poprzyk ... a to nie jez blóⁿg ...

Znam kilka znaczeń wyrazu błąg ...

m: no nie ... u naz w Bukówcu bloⁿg to jes to ... do którego sie przywioⁿzuje brame ...

A nie mówili *bląg* na tą belkę; i na to przepierzenie też mówili *bląg*?

m: *też sie mówi bló^g? ... no może ... nie wim ... nie wim jak na to sie mówiło ... [...]*

[informator: m. ur. 1951 r.; nagranie z 2009 r.]

* * *

W stodole jest coś takiego jak *bląg*; co to jest?

m: *no to jes przy klepisku ... oddzielynie soⁿsieka od klepiska ...*

Jak to wygląda?

m: *to-z drewna zrobione ...*

Która część; jak wielki on jest?

m: *bló^g no to jes tam do ty wysokości ... do metra ...*

To jest ta ścianka czy ...?

m: *ta ścianka ...*

Belka i ścianka?

m: *belka razym z tó^m ścianko^m my to mówili bló^g ...*

Bo *bląg* to tylko to?

m: *tylko to ... tylko to ...*

k: *i jag my mlócili ... już tera bydzimy do bló^ga ...*

m: *do bló^ga ... no ... to buł bló^g ... [...]* *no bo ... jag żyśmy dachy robili ... abo to dachy to tyż to sie tam ... chociaż jo już tam ... za dużo z poczóⁿtku sie tego nie robiło bo potym już były i cióⁿgniki tego ... to każdy chciał mieć [?] ... ale z poczóⁿtku to sie robiło te bló^gi ...*

k: *no ale tyn bló^g to na to buł że sie to zboże nie wysuwało ...*

m: *no porzó^{deg} buł ... jak sie mlóciulo ... a jak sie mlóciulo tam tó^m maszyno^m ... to zboże które już móciuleż na tym klepisku czy bojewicy ... nie ... no to zboże nie leciało w sóme ... to ziarno ... przez bló^g czeba buło przechodzić ... nie ... tam ...*

Do domu są drzwi, a do stodoły?

m: *wrota ...*

A jag załadowanym wozem chciał wjechać ...?

m: *to były wrota ... a na dole to były ... na zimi ... i tam buł ...*

Tam nieraz była taka belka ...

m: *tak ... tak ... jak to sie mówiło? ...*

k: *to-z bló^g ...*

m: *nie ... tyż bló^g? ...*

k: *to-s tyn bló^g ...*

m: *może buł tyn bló^g nawet ...*

k: *to-z jez bló^g ... bló^g ...*

m: *bló^g to by tyż buło z nimickigo? ...*

k: *to buło tyż tyn bló^g ... to miało takie ... w jedno^m stróne buło wkute w ściane ...*

m: w jedn^om str^one bu^o wkute w ściane ... tylko z jedn^oy str^ony bu^oa
kwadratowa dziura ... żeby dr^og sie nie okre^ocił ...

k: dzie sie go wyci^ogało ...

m: kwadratowo dziura ... i tyn dr^og tyż musioł mić tyż kwadratowo ...
bo jak tam sie zapinało no to by sie mogło samo otworzyć ...

k: bo czy tam brame ... czy tam ... to buły zapinane ... do tego bl^oga ...

[informatorzy: m. ur. 1942 r., k. ur. 1944 r.; nagranie z 2009 r.]

Przywołane fragmenty, ilustrujące użycie sporadycznie dokumentowanego w SGP leksemu BŁĄG jednoznacznie wykazują, że w codziennym użyciu mieszkańców wsi są jednostki językowe o bardzo zróżnicowanej semantyce, a ich poświadczenia nie były do tej pory zauważalne. Umieszczenie ich w opracowywanym słowniku warunkowane jest właściwym sposobem pozyskiwania. Bardzo często bowiem – co ukazuje doświadczenie terenowej eksploracji – konkretna jednostka językowa pojawia się w wypowiedzi respondenta dopiero po uprzednim bardzo konkretnym pytaniu eksploratora. Sytuacja taka dopuszcza mówienie o dwupłaszczyznowości gwarowego zasobu leksykalnego. Z jednej strony jest to słownictwo niejako „podstawowe”, będące w użyciu codziennym; z drugiej zaś obserwujemy funkcjonowanie znacznej warstwy, której można przypisać charakter znajomości biernej. Dotarcie do tej warstwy leksyki gwarowej wymaga od eksploratora odpowiedniej wiedzy etnograficznej (Sierociuk, 2023).

Konieczność odpowiedniego przygotowania – i prowadzenia w terenie – prac eksploracyjnych z założeniem ekspozycji słownikowej jednoznacznie wykazuje też analiza dotychczasowych wyborów tekstów gwarowych (np. Sobierajski, 1985), która pokazuje jednoznacznie pomijanie przez użytkowników gwary wielu elementów powszechnie uznawanych za istotne przy jej definiowaniu (Sierociuk, 2012, Sierociuk, 2018).

Ostateczny kształt – zawartość – słownika gwarowego zależy w dużej mierze od procesu przygotowawczego, przy czym szczególne miejsce zajmuje tu pozyskiwanie materiału w terenie. Poza specyficznymi propozycjami nie mogą to być dane pozyskiwane od jednego informatora.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- AJKLW – Sobierajski, Z., & Burszta, J. (Red.). (1979–2005). *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*. Wydawnictwo PAN.
- Dejna, K. (1998). *Atlas gwar polskich* (T. 1. Małopolska). Komitet Językoznawstwa PAN.

- SGP 1977 – Karaś, M. (Red.). (1977), *Słownik gwar polskich. Źródła*. Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- SGP 1983 – Gołębiowska, T. (Red.). (1983), *Słownik gwar polskich* (T. 2. Z. 2). Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.

Literatura

- Sierociuk, J. (2007). Język mieszkańców wsi czy gwara? Problem nie tylko teoretyczny. *Prace Filologiczne*, 53, 527–534.
- Sierociuk, J. (2012). Cechy definicyjne gwar w języku mieszkańców wsi. *Z Polskich Studiów Slawistycznych*, 12, 159–166.
- Sierociuk, J. (2018). Deminutiva gwarowe w systemie i w tekście. *Z Polskich Studiów Slawistycznych*, 13, 273–282.
- Sierociuk, J. (2021). *Wielkopolskie Słowniki Regionalne – założenia leksykograficzne serii. Gwary Dziś*, 14, 289–305. http://gwary.ptpn.poznan.pl/wp-content/uploads/2021/08/Strony-od-289-305-Ksi%C4%99ga-GD_14_2021_20_Jerzy-Sierociuk.pdf; DOI 10.14746/gd.2021.14.25
- Sierociuk, J. (2023). Oralność gwar i ich leksyka. *Poradnik Językowy*, 2, 7–19, DOI:10.33896/PorJ.2023.2.1
- Sobierajski, Z. (1985). *Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski*.

Field Exploration and the Final Image of a Dialectal Dictionary

The content of a dialectal dictionary depends to a large extent on the method of obtaining the material in the field. Former dictionary files contain mainly material obtained in the course of other types of research, such as the systemic characteristics of dialects. Fixed lexemes are rarely documented together with the broader context of their use.

Contemporary field explorations clearly prove that for dictionary purposes, the material must be obtained with a clear assumption of later lexicographic use. It is particularly important to obtain material from many – generationally diverse – inhabitants of specific villages. The statements of many informants provide the basis for a more accurate semantic illustration of various language units, and by multiple recordings from many respondents, we obtain the opportunity to track the evolution (and dynamics) of dialectal processes.

Narrowing down the subject matter of the field research makes it possible to obtain material enabling the compilation of a dictionary that largely reflects the actual state of preservation of the lexis of a particular dialect, as well as sketching the generational differentiation of a particular dialect.

Keywords: field exploration, dialectal lexicography, generational dialectal diversity.

Оксана СІМОВИЧ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів

Словник вербальних символів: діалектні джерела й лексикографічні засади

Актуалізовано проблему укладання Словника вербальних символів, зокрема ті, які стосуються добору матеріалу лексикографічної фіксації, джерельної бази та шляхів інтерпретації. Вербальний символ відрізняється від інших словесних образних знаків, потребує цілком іншої репрезентації, добору описуваного матеріалу та джерельної бази. Словник репрезентує традиційні вербальні символи, зафіксовані передусім у текстах фольклору.

Розглянуто, як вербальний символ репрезентовано у Словнику. Акцентовано, що саме діалектний лексикографічний опис, етнографічний матеріал, тексти записів говіркового мовлення дають змогу виокремити символічне значення реєстрового слова. Виявлено, які саме компоненти обрядового значення слугували поштовхом розвитку символічного значення.

Наголошено, що контекст підтверджує або формулює значення слова, доповнює сформульовану семантику слова, фіксує зв'язки символу з іншими символами чи символічно значущими поняттями та формує в читача власне уявлення про символ, створює простір для його подальших інтерпретацій.

Ключові слова: вербальний символ, лексикографічні джерела, етнографічний складник, діалектний текст.

Немає, напевно, більш суперечливого поняття, ніж символ, зокрема вербальний. Він кардинально відрізняється за своєю природою від знака, метафори, алегорії, від слова з образним чи з обрядовим значенням тощо. Водночас символічне значення може сформуватися на основі будь-якої із цих категорій. Символу не можна сформулювати чітко, будь-яке його значення буде неповним та неточним, – символ завжди невичерпний. Відрізняючись від традиційного багатозначного слова, інтерпретованого у тлумачному словнику, символ по-своєму, специфічно і часто непрогнозовано розвиває свою багатозначність, в одному контексті актуалізуючи увесь спектр семантики одночасно, тільки щоразу з іншою ієрархією семантичної структури. Національно-специфічний або архетипний, символ, проте, часто стає індивідуальним. Йому властива безліч інтерпретацій, водночас він розвивається в якихось відповідних межах. І це лише неповний перелік суперечностей символу. Однак ми таки прагнемо інтерпретувати символ у „рамах” словника.

Прилучення України до європейського культурного простору може мати й почасти негативні наслідки – поступову втрату національно-культурної ідентичності, зміщення акцентів із національно-специфічних ознак до об’єднання і створення спільних культурних цінностей. Саме збереження національної ідентичності, вираженої, зокрема, у мовно-культурних символах, стає важливою проблемою XXI ст. Адже символ зберігає колосальний обсяг інформації та є ключем до розуміння багатьох ментальних та культурно-історичних явищ, своєрідним чином формує мовно-культурну картину світу кожного народу. У сучасному прагматичному світі, на жаль, дуже легко втратити індивідуальність, національну специфічність та багатство традицій, особливо якщо прагнути до спільного культурного простору. Зацікавлення світової спільноти українською культурою посилює інтерес до трактування символів, адже прочитання будь-якого тексту, який створено в „чужому” мовно-культурному просторі, вимагає знання тих символів та знаків, які є в тексті.

Отже, не видається дивною поява чималої кількості словників символів, у яких викладено зазвичай інформацію енциклопедичного характеру, або ж лексиконів, які здебільшого перераховують те, що може символізувати слово чи поняття. Спершу деякі значення викликають подив, однак згодом розумієш, що глибокий потенціал символу не виключає появи й такого, на перший погляд, дивного значення! Залишається тільки самотужки заглибитися в пошуки контекстів, у яких вони формуються. Водночас серед зафіксованих та описаних символів не так часто можна виокремити власне вербальні, та й необізаному читачеві складно виявити зв’язок між символом та його значенням. Саме тому доводиться сприймати символ радше як образ, а не як специфічний словесний над-знак. Зрештою, такі

праці серед розмаїття таких словників і не претендують на мовознавчі дослідження та є радше словниками культурних знаків (саме так, напр., декларує свій словник В. Жайворонок; див. Жайворонок, 2006).

Розуміння того, що символ – це передусім мовний знак, спонукало взятися до укладання словника саме вербальних символів, що активно функціують в українському мовному просторі та відтворюють мовно-культурну картину світу (радше його численні фрагменти) українців. Чимала кількість публікацій уривків словника щоразу виявляє більше проблем, аніж вирішує їх (напр. Сімович, 2003, 2010, 2018a, 2018b, 2019 та ін.).

У процесі лексикографічної інтерпретації стає зрозумілими зміст і структура згадуваних вище словників, а також небезпека появи в них аж ніяк не мовного матеріалу. Пропоноване дослідження має на меті вирішити деякі проблеми укладання такого лексикону, зокрема ті, які стосуються добору матеріалу лексикографічної фіксації, джерельної бази та шляхів інтерпретації.

Першим виникло питання, які саме символи потрібно фіксувати у словнику такого ґатунку. Досвіду лексикографічного опрацювання вербальних (!) символів немає ані в українській, ані у світовій науці. І тут не йдеться про словники культури (СД; СС), у яких із-поміж інших символів трапляються й вербальні, однак і ці словники не є суто мовними, а, як свідчить досвід, культурна інтерпретація поняття та лінгвістичне тлумачення слова-символу часто різні.

Завдання словника – виокремити та описати семантичну структуру традиційних вербальних символів, що зберігають глибинну культурну інформацію, однак з огляду на особливість символу потрібно розуміти, що такий словник ніколи не буде вичерпним ані щодо складу аналізованого матеріалу, ані щодо обсягу семантики. Значною мірою цей словник авторський, оскільки репрезентує передусім авторське розуміння і трактування символів, вивірене й чужим досвідом.

Що ж відрізняє пропонований *Словник вербальних символів* із-поміж уже наявних лексиконів? Передусім, як декларує назва словника, це словник, який описує винятково вербальні символи. Суто текстовий, адже в ньому береться до уваги лише те, що засвідчують тексти. Однак варто зауважити, що особливість символу – його неоднозначність, багатоплановість семантичної структури, залежність трактування одного і того ж тексту від фонових знань читача, навіть укладача, автора словника, часто розмиті межі трактування самого поняття символу та, – що особливо складно, – сплутування з іншими категоріями – алегорією, метафорою, паралелізмом та ін. – стали тими чинниками, коли не автор виявляє та фіксує значення символу в тексті, а – як це не дивно звучить – символ керує процесом своєї фіксації.

Зрештою, особливість символу – для інтерпретації потребувати фонових знань реципієнта – зумовила і предмет дослідження. До словника увійшли тільки традиційні вербальні символи, так чи інакше відомі більшості українців. З огляду на те, що для формування символічного значення, для підтвердження виявленої семантики потрібний якнайповніший контекст, об'єктом аналізу обрано передусім тексти пісенного фольклору, які, з одного боку, достатні для „прочитання” та формулювання символічного значення слова, з іншого – полегшують цитування, а водночас за такими текстами найлегше встановити інтертекстуальні зв'язки символів. Отже, спершу було зібрано традиційні для українського мовного простору суто вербальні символи, засвідчені в численних текстах, які відомі або хоча б упізнавані практично кожному читачеві, – символи рослинного світу, символи, пов'язані з водою, небесною сферою, землею. Однак до словника почали додаватися й ті, які, на перший погляд, аж ніяк не є вербальними, а радше обрядовими, речовими символами, однак виявилось, що й вони можуть мати мовний контекст, у якому формується символічне значення, – так словник поповнився символами – вербальними! – *нитка, драбина / сходи, фартушок, ворота, стіл, камінь* та ін. Як виявилось, такі слова реалізують у фольклорних текстах символічну семантику. Джерелом слугують опубліковані записи пісень, зібрані практично з усіх теренів України, починаючи від початку XIX ст. дотепер. Такий добір текстів дасть змогу виявити поширеність конкретних символів, їх синтагматику та розвиток або тяглість символічних значень – спільне та, можливо, відмінне. Водночас залучено етнографічні матеріали та записи живого мовлення, що також дає змогу виявити семантику слова-символу.

Вагомим складником *Словника вербальних символів* є діалектний матеріал. Окрім фольклорних записів, у словнику використано також записи усного діалектного мовлення респондентів про давні та сучасні обряди: весільний – значною мірою, оскільки він найбагатший із погляду символіки, найбільше описаний та збережений; поховальний, рідин та христин, збережених значно менше. Водночас – для об'єктивності – у словникові представлено безпосередньо результати опитування або радше не опитування, а обговорення цитованих текстів із представниками середнього та старшого покоління, які мають різний ступінь обізнаності у власній культурі та у фольклорі, у світовій філософії та культурі. У результаті виявлено ідентичне або дуже близьке трактування символів, на яке впливає рівень освіченості. На жаль, мало хто із сучасних респондентів, уживаючи слово-символ під час опису самого обряду або ж співаючи давніх пісень, може пояснити його значення або хоча б функцію в обряді та інтерпретує переважно за традицією: *так по-стародавньому то було, так баба говорила, так моя мама робили*. Водночас,

як виявлено, функціонування символів у сучасних мовних ситуаціях засвідчує, що „розуміння” символів, а отже, загальне значення таки зберігається на підсвідомому рівні мовця. Це, зокрема, демонструє така ситуація: за розмовою з людиною, яка ходить до церкви, є релігійною, записано таке: – *Ти чо, чого так до церкви рідко ходиш? – Кожний раз, як іду з малим, його все вікають, вже і нитку червону на руку повязала, але десь на причасті..., а Павлик починає несамовито позіхати. Дома сірники скидала аж* (ЗА). У цитаті реалізоване значення ‘відмежування „свого” простору від „чужого”’. Не втрачає цієї семантики слово *нитка* і в наступному записі: *Моя сестра ніколи не чіпає червоної нитки малій на ручку чи ніжку, аж страшно, дитині місяць тільки, а вона бере її всюди за собою, вчора на весіллі була з нею, таке манюне!* (ЗА); пор. також: *В’язати дитині і породілі червону нитку на руку* (Тищенко, 2004, с. 299). Символи *нитка* / *червона нитка* належать до таких, про які йшлося вище: слово *нитка* або атрибутивне словосполучення *червона нитка*, на перший погляд, не мало б увійти до *Словника вербальних символів*, адже називає предмет, що є радше не символом, а оберегом. Як оберіг нитку використовують у весільній, родильній та поховальній обрядовості. Як назва оберега це слово однозначне, що суперечить природі символу. Однак саме на підставі цього значення в багатьох записах говіркового мовлення слово розвивається як символ. Реєстрова стаття *нитка* *Словника* містить доповнювальну частину, у якій викладено, зокрема, позамовну інформацію про обрядові функції предмета. У цій частині *Словника* викладено не символічне, а обрядове значення слова, зафіксоване, зокрема, у діалектних словниках; напр.

гуц. *волічка* ‘червона нитка як оберіг від вроків’ (ГС, с. 159)

наддністр. *волічка, нитка* ‘тс.’ (ЗА)

схподіл. *нитка чирвона* ‘нитка червоного кольору, яку зав’язують

дитині чи породіллі на зап’ясті, щоб їм не наврочили’, *нитки*,

мн. ‘нитки, які використовували з магичною метою для того,

щоб народжувались дівчатка’ (Тищенко, 2014, сс. 93–94).

Намагаючись розмежувати назву обрядової речі та символ, символ-річ та слово-символ, визначаємо, що *нитка* не символізує оберегу, у віруваннях мовців вона є *оберегом*, виконує таку функцію. Натомість як вербальний символ слово функціонує зі значенням ‘відмежування „свого” світу від „чужого”, ворожого’ (пор. СУСГ, с. 45; СВС).

Водночас словники обрядової лексики та діалектологічні студії, що фіксують такі назви та описують обрядову семантику, слугують підставою для виявлення символічного значення. У таких працях обрядове значення є засобом „пригадування”, формування фонових знань, адже семантична

структура слова з обрядовим значенням містить компоненти, диференційні ознаки, на підставі яких може розвинути й символічна семантика.

За браком словників обрядової лексики з усіх теренів України, а також з огляду на диференційний підхід до добору слів у регіональних словниках більшість слів-символів, особливо тих, які вже не функціують як обрядові, не мають лексикографічної репрезентації. Цю лакуну намагаємося поповнити записами пісенного фольклору та етнографічними відомостями з різних теренів (Поділля, Закарпаття, Полісся, Галичина, Лемківщина). Такі праці є також невичерпним джерелом діалектного матеріалу. Варто зауважити, що контекст уживання вербальних символів найбільше репрезентує говірковий матеріал, а також опис обрядів, часто відтворених через мовлення говірконосців. Джерелами *Словника*, хоча і принагідними, стали й діалектні словники, у них можна виявити деякі слова із символічним значенням або ж виокремити цікавий контекст, у якому відтворено символічне значення слова, не зафіксоване безпосередньо у словнику (про частку та способи інтерпретації символів див., напр., Сімович, 2016). У дослідженні розглянуто, як вербальний символ репрезентовано у *Словнику*, відповідно нижче представлено діалектний лексикографічний опис, етнографічний матеріал, що слугує важливим компонентом *Словника* і дає змогу виокремити символічне значення реєстрового слова; а також записи говіркового мовлення (мінітексти). Відтак продемонстровано, які саме компоненти слугували поштовхом розвитку символічного значення.

До прикладу, діалектні словники фіксують слова, що репрезентують:

гуц. *вінок* ‘дівоча цнота’ (Астаф’єва, Воронич, 2014, с. 268), *вінок дати / виддати / загубити / втратити* ‘втратити цноту (про дівчину)’ (Астаф’єва, Воронич, 2014, с. 268], *дотримати вінець, дотримати вінець, віночок* ‘зберегти цноту до шлюбу’, *збавитисі вінка, загубити вінчик, утопити вінчик* ‘утратити цноту до шлюбу’ (ГС, с. 136, 137), *вінець, вінок* ‘дівство, дівственність’; *загубити вінок* ‘потерять девственність’, *збавити, розвити вінець* ‘лишить дівственності’ (Гр., т. 1, сс. 238, 239); пор. символічне значення слів *вінок, вінчик, віночок* ‘незайманість, збережена до шлюбу, цнота’, реалізоване, зокрема, у словосполученнях *у віночку ходити / бути, мати віночок, вінок (до)носити, затримати вінок: Віночку ж мій рутяньський, то м ті доносила, Я доброго татка мала, я всюди ходила* (ГС, сс. 136, 137) та ін.

надсян. *вінчик* ‘вінок із барвінку, яким прикрашали коровай від молодої’; пор. вербальний символ *вінок* ‘сонце’ (СВС)

- схслюб. *вінок, віночок, вінок восковий, високий, як підситок, у два–три ретізка* ‘головний убір молоді до обряду покриття’ (Магрицька, 2003, с. 33); а також як ФО: зхподіл. *в’язати вінки* ‘залицятися’ (Коваленко, 2004, с. 386); пор. символічне значення **вінок** ‘дівочість’, ‘дівування’
- бойк. *знімати вінók, ізнімати вінéць* ‘знімати наречений вінок, що символізує перехід нареченої у статус заміжньої жінки’ (Хібеба, 2006, с. 233); надсян. *здіймати вінець, знимати вінець, скідати вінець* ‘знімати наречений вінок’, що називає „етап одного з основних обрядів шлюбного дня – обряду покриття” (Хомчак, 2012, с. 472); пор. символи **вінок не зеленіс; вінок ся змінив, змінити вінець; вінок остатний** ‘зміна соціального статусу дівчини; перехід до стану заміжніх жінок’
- наддністр. *доля* ‘обряд вінкоплетин’ (Глібчук, 2004, с. 122), бойк. *доля* ‘барвінквий вінок, який підвішують над нареченими за весільним столом або над вікном’ (Хібеба, 2021а, с. 534), *поливати барвінок* ‘скроплювати барвінкову грядку горілкою або освяченою водою (про учасників барвінкового обряду)’ (Хібеба, 2021а, с. 348), *танцювати по барвінку* ‘танцювати коломиїку по барвінковій грядці чи довкола неї (про наречених), ініціюючи щасливе подружнє життя’ (Хібеба, 2021а, с. 349), *вінець упаде* ‘недоля, нещасливе сімейне життя’: *вінець як упаде, що не буде житє добре* (Хібеба, 2021а, с. 301); пор. символ **вінок, віночок** ‘дівоча доля’ (СВС) і под.
- бойк. *вінець і чіпець* ‘шлюб і весілля’ (Он., т. 1, с. 129); пор. символ **тоне віночок** ‘одруження’ (СВС)
- бойк. *мерлий барвінок* (мертвий барвінок, вмерлий барвінок), *барвінок умершим* ‘барвінок на вінці для померлих дітей’, *живий барвінок, барвінок живим* ‘барвінок на весільному вінці’ (Он., т. 1, с. 49), *мерлий барвінок* ‘барвінок, який сіяли на окремій грядці та призначали тільки для поховального обряду. Для весілля такий не використовували’: *Тамка є барвінок, що як хтось умре, рвуть барвінок. Жебі юш там молодім не рвати в тім горóді, но спеціяльна гра́дка, би біла для молодіх* (Хібеба, 2021б, с. 348), *вмерлий барвінок, мертвий барвінок* (Хібеба, 2021б, с. 348); *зеленим барвінком кропити* ‘використовувати рослину, з якої плетуть вінок, як символ життя і безсмертя душі’, *кропити зільом* ‘тс.’ (Хомчак, 2012, с. 468); пор. символічні значення **барвінок** ‘вічність, пам’ять, чистота’, ‘життя’, ‘життєва сила; родинне щастя, добробут’.

Зв'язок із „вічністю” засвідчують також записи текстів діалектного мовлення. Збірники діалектних текстів репрезентують говіркове мовлення українців різних етнічних груп, тож слугують джерельною базою і для *Словника вербальних символів*, як і етнографічні матеріали з різних діалектних континуумів, напр. гуц.: *Мерцєви – мущині кладуть у головах шапку, а парубкови кресаню; дівці плетуть вінець з барвінку і кладуть на голову* (Шух., с. 242).

Фольклорний пісенний матеріал також репрезентує символ у діалектному обрядовому (весільному) контексті, зокрема подані нижче тексти виявляють семантику, пов'язану з дівочістю, красою, дівуванням, чистотою:

лемк. *Ой розходзівся молодий Степанко по роду, Да збираючи всю родзіноньку за скам'ю. – Ой збійрайся, вся радзінонько, за скам'ю. Да поїдемо до мого тестя на войну. Да станемо із своїм полком под танком, Да проб'ємо й тисову стєну кубочком, Да озмемо молоду Марйочку з веночком* (Колесса & Мошинський, 1995, с. 224)

срнаддніпр. *Ой звили дівчині віночок* Покотили в вишневий садочок, А котяче та говорила Подружкам гуляння дарила: *Ой гуляйте як гуляєтьця Бо вже моє та минаєтьця Суботнєсе росчесаннячко Недильнєсе прибираннячко. У суботу тай рацєшуся, В неділоньку приберуся Но всю челядь придивлюся. Всі дівочки в косах сидять, А на мою та роса впала, Щоб я її та роцєсала. Налетіли та голубоньки Із чужої сторононьки Взяли косу рострипали І золоти обирвали* (Милорадович, 1897, с. 130)

поліс. *Ой ти парубок, а я дивойка красна, Ой ти нажився, а я волики пасла. Я пасла воли до тимненької ночі, Напала роса на мої чорни очи. Ни так на очи, як на жовту косу. На жовтий косі перловий вінок ношу. Ой коли б міні виночка доносити, Піду родини на висіле просити* (Кондратович, 2007, с. 105)

наддністр. *В вишневім садочку співають пташата, Маєш вінець гарний, маєш вінець гарний, виплели дівчата. Сьогодні він гарний, а завтра зів'яне, Молода дівчина, молода дівчина до шлюбу в нім стане. Як буди ставати, буде присягати, Будуть листки з мірти, будуть листки з мірти додолу спадати. Як вони спадають, то ти їх не збереш, Сама ти своєї, Сама ти своєї долі не вгадаєш* (Харчишин, 2005, с. 117)

срнаддніпр. *Ой на ставі, на ставочку Пливуть качки в три рядоч... Пливуть вони, заринають, Кожда собі пару ма... Та й спливилися до купочки, Як сизії голубо... Та й сядемо, оддишимо,*

*Дрібні листи ж напиші... Нехай батько не турбує, Дочці
вінка ж не купу... Дочка в полі почувала – Свій віночок по-
теря... (Ошуркевич, 2020, с. 113).*

Пор. у діалектних записах весілля із Бойківщини:

*Коли́ ўже по весілю забираю́ця, лиша́єся у́жé молода́, розбира́ла
у́жé ма́ти його́ молоду́. Розбира́ла, і як ма́ла до́чку до́ма, то **клала
віне́ць** сво́їй до́ці на го́лову, би ся **ско́ро** віддала́. А як не,
то дава́ла дру́сьці на го́лову, би ся дру́шка **ско́ро** віддала́ (Хібеба,
2021а, с. 543); Коли́сь той **вінок метала друшкам** молода, котра
найско́ріше і́йме, найско́ріше заміш **вийде** (Хібеба, 2021а,
с. 518) та под.*

Етнографічний матеріал може бути представлено у вигляді записів мовлення діалектоносіїв. Зокрема символ **вінок** репрезентовано в записах весільного обряду з Бойківщини (Хібеба, 2021а, сс. 454–455, 518, 534–535 та ін.; Пастух & Гузій, 2017, сс. 596–603). Саме на цих теренах досі зберігся так званий *барвінковий обряд*, записи якого зафіксували словосполучення з обрядовим та символічним значенням і дають змогу виявити компоненти семантичної структури, які розвиває та зберігає слово-символ навіть поза обрядом. Виокремимо ключові моменти (позамовний матеріал), важливі у формуванні символічного значення слова-символу **барвінок**: *благословення барвінок різати*; символічні предмети – *перстень молодого чи молодої, ніж, свячена вода, овес або пшениця, хліб*. У с. Тур'є, напр., староста ніс *два буханці хліба, перев'язані нахрест лляним повісом* (Пастух & Гузій, 2017, с. 597). Саме так встановлюємо інтертекстуальні зв'язки символу **барвінок**, з іншими символами, що сприяють формуванню символічного значення, актуалізують та доповнюють його семантичну структуру. Текст приспівки, із якою „сванейки” рушали в дорогу – *різати барвінок*, актуалізує символічну семантику слова *барвінок* ‘щаслива доля’: *Благослови, Божейку, Першю дорожжейку, Ай дес-мо ся пустили, Бес-мо горазд гостили. Ми йдеме на барвінок, Іванови на вінок, На любе вінчанейко, На довге мешканейко* (Гнатюк, 1908, с. 4); пор. символ **вінок**, що функціонує із символічним значенням ‘безконечність’ (реалізація архетипу *коло*).

Етнографічні та діалектні матеріали про барвінковий обряд розкривають важливу інформацію і про інший вербальний символ – *перстень (ко́льцо)*, а також дають змогу виокремити ще одне символічне значення словосполучки *барвінковий вінок* – ‘сонце’: бойк. *пéршиш барв'інок р'іжут / два барв'інкы і пропиха́йут ў кол'цé / тото́ шо там ў молодóйі /*

і протиха́ють його́ так зні́зу ў́верх три ра́зи // пропха́ли / зўйза́ли / би то зна́ти / шо то́то молодой́ чи молодого́ (Хібеба, 2021а, с. 387). Безпосередньо солярним символом у тексті є **кольце / перстінь**, однак семантику ‘сонце’ формують також прислівники **вверх, знизу вверх, вище хати**, а також словосполучення **під сонце іти** <за барвінком>, символічне значення має і числівник **три**: *так ў́низ не йшли / розум’ййі́те // говор’ат так / шо п’ід со́нце // то та́кий зви́чай буў / шоб молодім йшло ў́гору / не ў́долі́ну* (Хібеба, 2021а, с. 401); *іду́т за барв’інком п’ід со́нце / не ў́ за́х’ід / аї́ п’ід со́нце // і там р’і́жут барв’і́нок / беру́т с’в’аче́ну во́ду / пос’іва́йут* (Хібеба, 2021а, с. 387). На розвиток символічного значення **вінок, барвінковий вінок** ‘сонце’ впливає і те, що **вінок із барвінку** та й увесь барвінковий обряд пов’язані з „вищим” символічним рівнем; пор. „*Вище свої хати все йшли різати ... шобі́ молодым шло вперед, догори*” (БП, с. 23).

Достатньо інформативними можуть бути і фразеологізми з компонентом-символом: гуц. *Доки до вінцьи, то дівка* ‘знач<ить> доки не взяла шлюбу, не вийшла замож’ [коментар І. Франка – О. С.] (Фр., с. 333); *Вінец, тай дівоцтву конець* ‘весіле, на яким дівчина виступає в вінку, се zarazом конець її дівоцтва’ [коментар І. Франка – О. С.] (Фр., с. 333); а також пор. фразему *Росчесав ій косу до вінця* – извів (Номис, 1864, с. 183); зхполіс. *розчесати косу до вінця* ‘про нецнотливу дівчину’ (Мацюк, 2020, с. 232); пор. символічне значення **вінок, вінець** ‘дівоцтво’, ‘дівоча честь; честь роду’; **затримати, зберегти, (до)носити вінок** <з барвінку> ‘дотримання незайманості, цнотливості до шлюбу’ (СВС).

Засвідчене символічне значення словосполучення **барвінок дати / продати** ‘утрата незайманості, цноти’ реалізовано, зокрема, у записах Ф. Колесси із галицької Лемківщини: *Ой вінку мій, вінку з дрібного барвінку, Ей-яй дана, як я тя тримала в скрині – перескринку. Не могла я тебе довшє затримати, Ей-яй дана, пришли добри люди, мусілам тя дати* (Колесса, 1929, с. 314); це значення виявляємо також у фольклорних записах із Закарпаття: *Горі тими зарінками йшла дівка з барвінками. Йшов тогди єден легінь: „Продай, дівко, єден бервін”. „Я би-м тобі дала і два, Кой би знала, я ж му твоя”* (ЗНП, с. 87).

Багатий діалектний матеріал представлено у словникових статтях, що репрезентують так звані архетипні символи **вогонь, хліб, вода** та ін. Чи не найбільшу проблему становлять ізофункційні символи, тобто ті, які виконують ту ж функцію. Відповідно до однієї словникової статті входять різні назви, зокрема й діалектні. Цілком певно, що, скажімо, символи водної стихії матимуть однакові чи близькі символічні значення, хоча деякі символи справді складно виокремити до різних словникових статей. Однак є і такі символи, які починають розвиватися „самостійно”. До прикладу, зберігаючи загалом семантику **хліба**, деякі слова-символи

стають репрезентантами якогось одного з домінантних значень, як-от символи *паска*, *просфора*: семантична структура цих слів-символів не втрачає архетипних компонентів, властивих іншим назвам хліба, однак унаслідок зміни ієрархії вони індукують передусім семантику ‘Ісус Христос’, ‘життя’, ‘вічність, безсмертя душі’, ‘жертва’, властиві, зрештою, майже всім назвам хліба; пор. *коровай*. Такі символи формують окремі словникові статті.

Однак більшість архетипних символів, що пов’язані не з поняттям, а з архетипною ідеєю, проаналізовано в одній словниковій статті, наповненій відповідно діалектним та етнографічним матеріалом. Репрезентантом архетипу *вогонь* у діалектах є, зокрема:

поліс. *гарячий хліб* ‘перша поминальна трапеза’, *гарячий хліб* ‘обрядовий хліб, обов’язковий атрибут поминальної трапези’ (тобто позначені *вогнем*) на поминальній трапезі (Конобродська, 2007, с. 286); пор. *пекло* ‘вогненне місце посмертного перебування душ грішників’ (Конобродська, 2007, с. 286); а також символічне значення *горюча свічка*, *свічка* ‘душа, жертва Богові за душу померлого; пам’ять’; наддністр.: *Не забудь запалити свічку* за [померлого – О. С.] Вуйка. *Не гаси: най стоїть до кінця вечері* (ЗА); *Треба не забути свічку купити* <на могили>. *Дві Дідові, дві Бабиці. А як же я забула знову сірники взяти. Треба визичити в когось, хто квіти продає* (ЗА); *Привезла вона свічку величезну, тона двісті важила, та свічка. І вона казала, що вона як офіру хоче поставити* (ЗР); *свічка* ‘свічка, яку ставлять у церкві за здоров’я або за померлих’ (ЗР) схслоб. *костьор* ‘вогнище, яке учасники весілля розпалюють у разі цнотливості молодої і плигають через нього’ (Магрицька, 2003, с. 77), *огонь* ‘вогнище, яке розпалюють у разі цнотливості молодої’ (Магрицька, 2003, с. 98), *очишиятись огнем* ‘перехід молодих через вогонь у воротах двору молодого’ (Магрицька, 2003, с. 101); ФО: *Хто перве з молодих вступить до церкви, або у кого первого свічка в руках потухне – те попереду и вмере* (Номис, 1864, с. 273); пор. символічне значення слів *вогонь*, *свічка* та їх ізофункційних символів ‘очищення, чистота’ (СВС)

зхполіс. *громнична свічка*, *громова свічка*, *гроўнича свічка*, *громо-виця* ‘свічка, освячена на Громниці; вважається, що вона може захистити від грому і блискавки’ (Аркушин, 2000, т. 1, с. 110): *Громничною свічкою підкаджуюця, щоб голова не боліла* (Аркушин, 2000, т. 2, с. 100); *жива ватра* ‘вогонь, добутий з допомогою тертя один об один двох кусків дерева,

добувається з відомими обрядами ватагом в полонині і служить для розведення вогню у житлі пастухів і для здійснення різних обрядових дій над худобою, які, на думку пастухів, оберігають її” (див. Гр., т. 1, с. 128); гуц. *гасити вогню* ‘знімати вроки’; *відгашувати вуглі* ‘освячувати воду за допомогою живої ватри’ (ГС, с. 165); *скидати ватри* ‘лікувати від вроків традиційними немедичними засобами’ (ГС, с. 101); *лічити ватру* ‘ворожити за допомогою вугілля’ (ГС, с. 101); пор. символ **вогонь** та його ізофункційні символи ‘очищення’, ‘очищення „свого” світу, світу живих від „нечистого” впливу „того” світу, потойбіччя’

бойк. *жывий огінь: Буківий патік при дверьох; на нього закладали мотуз і тьгали, пок там са ни розпекло. Клади порошок, то са їміло, що біло цьаьсьтьа* (Кміт, 1934, с. 72); пор. символ **вогонь** ‘світло, щаслива доля’.

В етнографічних матеріалах:

наддністр. *Як єден що другому украде або що зробит, тогди той купит сьвічку, постави в церкві перед образом, тей просит Бога, аби той злодій так скапав, зотлів, як тота сьвічка. Тей кажут, що він буде потому слабувати, покиль тота сьвічка не згорит. А той, що му смерти хоче, уже знає, де, на котре місце в церквітоту сьвічку поставити, аби борзо зотліла, або помаленько горіла* (Колесса, 1898, с. 97); пор. зхполіс. фразему *дати свічку в руки, догоріла свічка до полочки* ‘померти’, *свічка догорає* ‘передчуття смерті’ (Мацюк, 2020, с. 411); пор. символ **свічка** ‘людське життя’.

Ще одна проблема *Словника* – формулювання символічного значення слів, що безпосередньо залежить від тієї символічної функції, яку виконує предмет у контексті обрядів, або ж слів, котрі мають якусь іншу „фольклорно-пісенну історію” – відому багатьом чи відкладену в пам’яті. Потрібно знайти відмінне, провести межу між речовим та вербальним символом, між обрядовим та вербальним. Важливо усвідомлювати, що відповідні вербальні символи завжди вторинні щодо символів обрядових, однак значний обсяг семантичної структури таких символів може складатися вже із похідних, аж ніяк не обрядових значень, коли слово починає репрезентувати якусь відсторонену ідею. Оскільки символ завжди максимально тяжіє до абстрактності, виражає гіперабстрактний натяк, ідею, то й семантику викладено через іменники: напр., словосполучення *збирати барвінок <на віночок>, барвінок (ви-, на-)різати, (з)різати*

барвінок <на головоньку, на віночок> визначено як ‘готовність дівчини до заміжжя’ (пор. Гойсак, 2010, с. 178); ‘плекання чистоти, вроди; кохання’ (пор. Дикарев, 1903, с. 2):

Зъ зими на весну походить, Иванё городець городить, До него Мариня выходитъ: „Городи, Иваню, городець, Будемо садили барвёнецъ, То тобѣ, то менѣ на вѣнецъ!” Ой скочила Мариня въ городець, А за нею Иванё молодець; Ой скочила Мариня на хвильку, Нарѣзала запаску барвёньку, Только-то си присѣвку (Гол., т. 2, с. 626); або ж *верба / баська / шутка б’є* ‘сила, здоров’я, ріст, життєва сила весни; відродження (воскресіння)’; <густу> *вербу / вербину (по)копати / обкопати* ‘залицяння; сватання; спроба парубка відокремити, відмежувати дівчину від „її” світу’ і под.

Читач може також порівняти символічне й обрядове значення та особливості його формулювання, що відрізняються: напр., у словниковій статті **драбина** зафіксовано також словосполучення **лесенкі с костиліками, драбинкі**, що функціують у східнословобанських говірках з обрядовим значенням ‘прямокутний або круглий пиріг зі шматочками тіста у формі „лесенок” та поряд розташованого шматочка тіста у вигляді „костиліка” та відповідно **драбинкі**, *мн. обряд.* ‘вид печива, яке печуть на Вознесіння’, більше інформації про символічний аспект маємо в цитаті: *На Возн’е^лс’ен’їйе не^лч’ут’ драбин’ки / посл’е Паски шес’т’ не^лд’іл’ / по’том’ кажут’ / шо возн’е’сис’а Господ’і на н’е’б’е’са / і не’к’ли о’це драбин’ки / просто о’так драбиноюу ви’ложували / і во’но спе’ч’е’ц’ :а і хар’оше / ну во’но ж з’добне / йак і паска / з’валис’ драбин’ки* (СУСГ, с. 104), та символічні значення ‘шлях до неба’, ‘зв’язок земного та небесного буття’, ‘світове дерево’ та ін.

Спостереження за мовною поведінкою символів, зафіксованих у *Словнику*, дало підстави виявити принаймні *три типи* вербальних символів.

До першої групи належать слова, які є досить впізнаваними як символи, вони функціують із уже сформованим значенням, що розвинулося часто в позамовному контексті обряду. Це не власне обрядові символи, однак вони пов’язані з обрядом, опріч цього, більшість символів має якусь „історію”, знання якої також є своєрідним тлом, що може дати поштовх для розвитку символічних значень. Такі символи функціують у фольклорному тексті, і більшість реципієнтів сприймає їх як традиційні фольклорні символи. Тому можна переконливо вважати, що семантика таких вербальних символів розвинулася саме у фольклорному тексті чи радше в однотипних текстах. Сформувавшись як фольклорний вербальний символ, слово може функціонувати самостійно із цілим комплексом символічних значень та вживатися як символ поза текстом фольклору.

Зазвичай у новій мовній ситуації слово актуалізує домінантне символічне значення, напр., китиці червоної калини часто вплітали у весільний вінок („*та де я знаю чому!? Гарно так, так б́уло*” (ЗА)), спеціальних обрядів не було, однак слово активно функціює як символ у фольклорних текстах, у контексті яких і розвиває символічне значення. Інша „історія” барвінкового вінка: обидва слова – *барвінок* і *вінок* – номінують відповідно рослину, яку використовують в обрядах, та обрядовий предмет. Саме „участь” в обряді і сприяє розвитку символічних значень у фольклорних текстах, однак тут символи вже „живуть” в іншій, фольклорній „історії”. З’являючись у тексті, вони „притягають” відповідні текстові елементи, що можуть актуалізувати і – це дуже важливо – розвивати символічну семантику навіть без знання обряду, що визначає символізм відповідного слова (такими символами є *калина*, *верба*, *кладка*). Це символи, які з повним правом можна кваліфікувати як такі, семантика яких формується наче паралельно до обрядової, безпосередньо в самому контексті або радше у групі однотипних контекстів, напр. символ *червоної калини* чи *барвінкового вінка* у текстах про дівочу долю та у весільних текстах все одно нав’язують символічні значення, пов’язані з дівочістю, чистотою, красою та ін.

Варто зауважити, що вживання таких символів поза фольклорним текстом часто, на жаль, спричиняє звуження семантики слова, закріплюючи якесь одне–два домінантних символічних значення, які, щоправда, мають великий потенціал для розвитку семантики вже в якомусь одному напрямі думки. До прикладу, у контексті пісенного фольклору символ *калина* має вісім домінантних символічних значень (‘світове дерево’; ‘врода, духовна краса’; ‘вродлива дівчина’; ‘кохання’; ‘моральна чистота, цнота’; ‘рідний край, Україна’; ‘юнак’). У межах цих символічних значень розвинулася чимала кількість символічних підзначень, що зумовлені сполучуваністю слова-символу. Зокрема поєднання символів *калина*, *ліс*, а також символічно значущих елементів *одцвісти*, *рубати* сприяють розвитку символічних таких підзначень: *піти в ліс по калину*, *зрубати калину* ‘перетинання межі, „свого” і „чужого” простору; зрада’, що розвиваються в межах домінантного символічного значення ‘моральна чистота, цнота; честь роду’:

Як поїхав старий Семен Да й на лан орати, Приказав він Катиринци, Щоб принесла обідати. Ой оре старий Семен Да й на лан поглядає, Що всі жінки обід несуть, А Семенову чорт має.... Аж приходить він до хати, Застав дітки й у хати: – Дітки ж мої дрібнисейки, А де ж ваша мати? – Пошла, тату, наша мати Да й у ліс по калину, Забожжилась, заклалась: „Я вас, дітойки, покину”... Аж приходить старий Семен До новеї комори – Ани скрини, ни

*пирини, Ани жінки Катирини. Катирина – ни дура: Нови чоботи
взула, В новий кожух одяглася Да й на шлях подалася* (Кондратович,
2007, с. 157); пор. символ *ліс* ‘„чужий”, ворожий світ’ (Сімович,
2020, с. 264).

Словосполучення (з)ламати (обламувати) калиноньку, зірвати / іс-
трясти квіти <з калини>, рубати (шабелькою) калину, похилити(ся),
гнути(ся) калину, губити / утратити / загубити калину формують
у фольклорному тексті і відповідно в мовно-фольклорній картині світу
символічне підзначення ‘зневага дівочої честі, честі роду; зневажена,
занапащена дівчина’:

*Цвѣла въ лузѣ калинонька – вѣтеръ истрясъ цвѣты. Где жъ мѣнѣ
ся молоденькѣй теперки подѣти? Гей, Боже мѣй милостивый,
що я учинила, Дала ‘мѣ долю за недолю – сама ‘мѣ ся втопи-
ла! (Саламон, 1863, с. 787); По надѣ гору высокую журавки ся
крутятъ: Любила мене миленька, – люде баламутятъ; Ой зошлись
буйнѣй вѣтры, зломилѣ калинку: Завзялись вороженьки, взяли бѣ
лявинку (Гол., т. 2, с. 751); Летѣв ворон понад гай зелений, став
калиноньку ламать, Любив козак молоду дѣвчину та й не думав
її братъ. – Ти, дѣвчино, вистели пирину, я до тебе спать прийду.
Дѣвця постѣль, постѣль вистелило, само спатоньки лягло. – Де ж
ти шлявся, де ж ти волочився, що ‘с до мене не прийшов? – Я не
шлявся, я не волочився, я в сестриці ночував. – Я в сестриці та й
чаю напився, папіроса закури́в – Бре́шеш, бре́шеш, бре́шеш, вражий
сину, ти до снѣго́ ходив. Ночував ‘їс в друго́й дѣвчини та й сестрицею
назвав (ЕАУФ).*

Це приклад тільки двох символічних підзначень, що розвиваються в
межах домінантного символічного значення ‘моральна чистота, цнота;
честь роду’. Кожна нова сполучуваність слова, кожний символ (*ліс, ді-
брова, сад, криниця* та ін.), що з’являється в семантичному полі символу,
дає поштовх подальшого розвитку семантики. Зрештою, „підзначення”
вживаємо умовно, адже розвинуте у словосполученні символічне зна-
чення зберігається в семантичній структурі слова-символу і для його
актуалізації в новому тексті достатньо тільки поштовху, натяку. У семан-
тичній структурі символу нічого не зникає.

Ще одна, друга група символів – архетипні, частина значень яких буде
відомою практично в усіх мовах, адже ґрунтується на архетипних знаннях
(*хрест, вода, паска* та ін.) (Сімович, 2010). Такі слова „приходять” у текст
з уже сформованим значенням і функціують із комплексом символічних
значень, уже сформованих раніше в інших контекстах, у контекстах

культури, ґрунтуються на відповідних фонових знаннях. І такі фонові знання можуть бути мінімально втрачені, забуті, але перебувати десь на архетипному, глибинному рівні свідомості, для актуалізації цих фонових знань потрібен якийсь поштовх, „нагадування”. Вони повторюються у близьких тематично текстах, для них текст не є засобом формування змісту, а радше його репрезентантом. І функціують такі символи часто „за традицією”. Вони можуть функціувати серед іншого і в обрядах, тоді може трапитися, що обрядова семантика стає вторинною щодо архетипного значення символу. Прикладом слугує символ *хрест*, архетипне значення якого – ‘поєднання протилежностей’, на якому розвинулося ‘зв’язок неба і землі, небесного і земного’, а тепер кожний християнин вже може самостійно побачити зв’язок семантики символу у християнській традиції і відповідних контекстах із архетипом, причому власне архетипні значення – це лише незначна частинка семантичної структури слова, відтак символ, потрапляючи в контекст *національної* культури, розвиває семантику вже на основі архетипу, але на національному мовному ґрунті.

Третю групу складають архетипові символи, які, проте, можуть бути маловпізнавані як символи взагалі. Для розуміння семантики таких слів обов’язково потрібно знання тих глибинних зв’язків, того глибокого культурного контексту, навіть міфологічних уявлень, що сформували підстави розвитку символічних значень. Значний відсоток складають також фонові знання реципієнта, які можуть бути втраченими, забутими, але перебувати на архетипному рівні свідомості. Прикладом таких символів у *Словнику* є просторові назви: слова *байрак*, *ліс*, *гай* та подібні можна сприймати в текстах фольклору по-різному: як малопомітний образ, як локацію, де відбуваються події і нічого більшого, тобто аж ніяк не як символ! І щодо символів цього типу якраз актуальна думка, що саме слово деяким чином керує напрямом думки. Прочитання багатьох текстів фольклору й аналіз ключових символів – *калина*, *верба*, *вода*, *криниця*, *тополя* та ін., частотність уживання слова *байрак* / *ліс* / *гай* у текстах про жіночу або парубочу (найчастіше козацьку) долю десь на підсвідомому рівні сформували думку про те, що назви простору, де відбуваються події, насправді не тільки номінують локацію, а очевидно, якимось чином пов’язані з домінантною ідеєю. Складно пояснити чому, але в кожному тексті з’являлося розуміння, що слова *байрак*, *ліс*, *гай* функціують із символічним значенням ‘„чужий”, ворожий, відкритий світ’ (Сімович, 2020). Така семантика не видається дивною, скажімо, у народних замовляннях, пор.

темний ліс: Леті, ночніца, у темниє лескі, забери, ночніца, од раба Божого ... Свій лес шумі, голле на сабе ламі, а дитя не мучи (Мойсієнко, 1995, с. 22); *Зора вечірняя, зора ранняя, зора полуночная, зора*

Мар'я, зора Дар'я, зора Марина, зора Мандарина, зора Оксін'я, зора Афросін'я. Возьміте безсоніци ... хрещеної, молитвеної, занесіте за крутії гори, за бистрії води, за темнії ліса (ліси), принесіте їй сон з усіх сторон (Мойсієнко, 1995, с. 23); відтак у семантичній структурі слова розвивається компонент 'небезпека': Ой там, у ліси, Під ліщиною, Любився голуб З голубиною. Ой любилися, ще й кохалися, Їдним крилечком Накривалися. Поїхав голуб За синє море. Вбито голуба – Голубци горе... Ой як же міні Та й ни тужити: Забив голуба – Нима з ким жити (Кондратович, 2007, с. 130).

Словник вербальних символів фіксує також інші компоненти, що розвиваються в семантичній структурі символу – 'чужина, чужий рід'. Варто зауважити, що особлива ознака символу – виражати відсторонену ідею – власне виявляється в тому, що, напр., небезпека не мусить відчуватися саме в лісі (ліс 'небезпека'), власне слово *ліс*, відсторонено з'являючись у тексті, символізує небезпеку, задаючи загальний настрій твору; опріч цього, символи *ліс*, *гай* реалізують як домінантне символічне значення, властиве просторовим назвам, 'чужий, ворожий світ, чужа сторона', що часто перебуває в опозиції до іншого символу *сад/сад-виноград* '„свій”, упорядкований мікросвіт людини та її родини зі світовим деревом у центрі (на противагу „чужому” світові); батьківський дім; безпека' (пор. також Дикарев, 1903, с. 5):

Ой піду я в ліс по дрова, Вирубаю йолку. Завіз мене мій милейкий В чужу, в чужу сторону й ку. Ой в чужей стороноюци Ни батька, ни неньки, Тільки в саду вишньовому Піють, піють соловейки. Ой вирву я з рожки квітку Па й пуцу на воду: – Пливи, пливи, з рожки квітка, Аж до мого роду (Кондратович, 2007, с. 165); Ой у лѣсѣ пѣдѣ яворомѣ выбрали керницю: „Отдай, мати, свою доню, – свою сдыницю!” – „Та хоть у той керниченьцѣ вода прибуває: Най си моя сдыначка еще погуляє!” (Саламон, 1863, с. 786); Ой на день вже свитає, нелюбѣ ся питає: Та чого-жѣ ты моя мила тяженько здыхаєшь? Чи хлѣба не маєшь, чи соли жадаєшь, Чи зѣ мною молоденькимѣ мешканя не маєшь. Ой я хлѣбця маю, соли не жадаю, Лишь съ тобою нелюбочку мешканя не маю. Пѣйду-жѣ я до гаю, та наломлю лому, Занесѣ мене дурный разумѣ у чужу сторону. Ой то чужа сторононька, ни отця, ни неньки, Лишь у саду-винограду, кують зазуленьки. Зазулько сивенька, закуй ми зѣ раненька, Чому-жѣ мене не жалуєшь, моя рѣдна ненько. Ой якъ-же я тя доню, маю жаловати, Отдаламѣ ты за доброго, було шановати. Пусти мене нелюбочку, въ вишневый садочокѣ, А я-жѣ тобѣ не столочу жадныхъ ягѣдочокѣ. Ой лишь урву зѣ рожки

квѣтку, тай пуцу на воду, Плыни, плыни зъ рожжи квѣтко, ажъ до мого роду. Плыла, плыла зъ рожжи квѣтка, на камени стала, Прійшла мати воду брати, ту квѣтку пѣзнала. Ой ты доню рѣкъ лежала, чи два хорувала, Тай шо твоя зъ ружи квѣтка, на водѣ зѣвля. Не я мамко рѣкъ лежала, нѣ два хорувала, Отдалась мя за нелюба, я забановала. Ой отдалась мя моя мамко, за нелюба въ чужину, Вѣдай-же я моя мамко, марне зъ свѣта згину (Руснакъ, 1908, сс. 4–5); ‘межа між світом живих і світом мертвих’, а також ‘світ чужої родини’: Ой летѣу соколенько черезъ три лѣса, А на четвертѣмъ ставъ на попасъ, Стау на попасъ въ галеньки на гнѣздѣ. А ему галенька, дуже радненька Ягідки збирає, соколенька приймає. Ой ѣху – такій то – черезъ три села А на четвертѣмъ стау на попасѣ, Стау на попасѣ, Стау на попасѣ в тесенька на дворѣ: Ему – такая то – дуже радненька, Дала коневі зеленого сѣна, А ему молодому меду и вина (Wag., s. 104).

Формулювання та верифікація символічних значень у словнику відбувалися таким чином: перший етап – прочитання текстів, у яких засвідчено слово *ліс* / *байрак* / *гай*; відсторонене обговорення засвідчених у тексті ключових символів (*калинонька*, *голубка* і под.). Другий етап полягає у спробі визначити доцільність і відповідно ідею, яку можуть репрезентувати слова (не називаємо їх наразі символами). І на цьому етапі думки респондентів розділилися: одна група безапеляційно (!) вважала, що слова функціують лише з локативним значенням; інша ж казала, що *ліс*, *гай* викликає занепокоєння, страх, відчуття небезпеки; ще інші вважали, що „щось там нечисто”, „напевно, ці слова таки щось означають глибше” (ЗА). Третій етап полягає в ненав’язливому формуванні фонових знань, „пригадуванні”, зокрема давніх поховальних обрядів, в обговоренні звичаїв і традицій. Варто зазначити, що перша і третя групи респондентів склалися з осіб із вищою освітою, у яких є глибокі фонові знання, які потребують лише актуалізації. Принагідне (!) обговорення не стосувалося конкретних питань щодо вживання досліджуваних слів, а лише поховального обряду (див. Конобродська, 2007), однак цього виявилось достатнім для актуалізації та відновлення „забутих” фонових знань. Наступний етап полягав уже в повторному прочитанні словникової статті та обговоренні матеріалу. І тут також думки респондентів не були одноставними: деякі категорично заперечили те, що *ліс* символізує чужий, ворожий світ, натомість розвинулася дуже важлива тенденція: спершу заперечивши, опитувані через деякий час самі починали трактувати це слово як символ „чужого” світу й на цій підставі навіть самостійно визначали семантику в цьому напрямі думки.

Як бачимо, фонові знання – важливий чинник розвитку та формулювання символічного значення традиційних символів. Водночас саме традиційність, що стала головним критерієм вибору символів для аналізу, на моє переконання, може слугувати негативним чинником: такі символи мають високий ступінь ризику перетворитися на так звані „кодові” символи, коли за якимось словом у свідомості мовців закріплюються якісь два–три значення, із якими символ переходить із тексту до тексту. Так слово втрачає свої властивості розвивати семантику як символ, адже перетворюється на умовний знак із „замкненою” структурою. Таким, напр., символом-знаком стає слово **калина**, функціонування якого у сучасній картині світу українців, на жаль, обмежене двома значеннями: ‘дівчина’, ‘рідний край, Україна’. Щоправда, саме друге домінантне значення символу має значний потенціал розвитку, і поштовхом, стимулом до цього стала російсько-українська війна 2022 року та виконання пісні „Ой у лузі червона калина”.

Словник матиме складну, на перший погляд, структуру словникової статті. Семантика символу часто реалізується через зв’язки з іншими словами-символами у словосполучах. Отже, у межах словникових статей не може бути однакового викладу матеріалу, адже символ у складі словосполучення може реалізувати значення в контексті або ж, сполучаючись із дієсловами чи поєднуючись з іншими вербальними символами, ключовий символ може змінювати семантику. Прикладом першого є здебільшого атрибутивні словосполучення, у яких символічно значущий атрибут не має особливого впливу на семантику: пор. **калина** ‘вродлива дівчина’, але й **червона калина** ‘тс.’. Натомість дієслова, прийменникові конструкції тощо можуть змінити семантику символу: згаданий вище символ **нитка**, що в системі вербальних символів функціонує із значеннями ‘життя, існування’, ‘призначення людини; доля’, ‘єднання неба і землі’, відповідно ‘шлях до „того” світу’; натомість словосполучення **ниткою обкрутити / обв’язати** і под. або ж **розв’язувати нитку** розвивають семантику ‘відмежування від поганого впливу’, ‘відмежування від „чужого”, ворожого світу’, ‘створення замкненого простору’, або ж ‘порушення „свого”, замкненого, захищеного простору’, отже, у такому випадкові саме словосполучення реалізує символічне значення. Це, зокрема, репрезентують наддністрянські говірки поза конкретним обрядовим контекстом: *Такі, зна’ш, бородавки маленькі, ну, не бородавки, а ... як то сі називає... на ніжці такі? – Папіломи? – Во-во, так мудро, піпіломи. То їй треба так-о: взяти нитку червону, таку, що шиють нею, або воуянну, обв’язати, опкрутити навколо тої головки. І так робиш дев’ять вузлів навколо головки тої... бородавки і за кожним разом говориш „Оченай”. А але ма’ш думати за то. – За що? – За ті бородавки думати, як в’ни засихають. І*

потому вони зовсім зсохнут і відпадут (ЗА). Водночас слід пам'ятати, що, змінюючись під впливом контексту, семантична структура слова-символу не втрачає інших значень, найчастіше вони актуалізуються в тому ж контексті, лише змінюється їх ієрархія.

Як наслідок – у словнику дуже часто з'являється так зване „перехресне цитування”. Один текст може бути цитований під різними значеннями слова, адже в цьому контексті реалізується не одне символічне значення, а кілька одночасно. Це дає змогу зрозуміти, як в одному тексті слово-символ реалізує свою багатозначність, виявляючи багатоплановість семантичної структури.

Особливу частину словникової статті репрезентують синтагматичні зв'язки символу, зазвичай це атрибутивні конструкції, та зв'язки символу з дієсловами (це можуть бути як предикативні конструкції, так і – їх значно більше – конструкції, у яких дієслово керує іменником-символом), до того ж важливо відзначити, що у *Словнику* не може бути конкретної послідовності викладу: часто символічне значення репрезентоване у словосполученні, але так само синтаксична конструкція може впливати на розвиток символічного значення слова.

У кожній словниковій статті є додаткова інформація про особливості обряду, у якому функціює символ або його ізофункційні символи, зазначено діалектні слова з обрядовим значенням та відомості, що, на мою думку, можуть впливати на розвиток символічного значення слова.

Національно-мовна фольклорна картина світу, відтворена у *Словнику*, репрезентує замкнений світ, у якому є стандартний набір ситуацій відповідно до жанру тексту. А людина – не індивідуум, а невід'ємний складник цього світу фольклору. Водночас завдяки такій сталості, повторюваності варіантів ситуацій з'являється відповідний набір слів-символів, а в текстах зазвичай є своєрідні відсилачі до усталених обрядових моделей: напр., дівочі пісні, весільні апелюють так чи так до власне весільного обряду, а саме така усталеність текстових ситуацій і потрібна символів. Те, як людина уявляє світ навколо себе, формує глибинну основу її ціннісної системи. Мовними засобами людина визначає якісь особливі ознаки, властивості світу та оцінює відповідно до ціннісних категорій. Безперечно, функція обрядового символу вторинна: кожний елемент обрядового тексту семіотично маркований щодо свого „природного” прототипу і тим уже вторинний: предмет чи дія виступають в обряді не у своєму утилітарному, практичному значенні, а в ритуальній, символічній, знаковій функції. Зрештою, зв'язок природних властивостей, функцій реалії із такою вторинною функцією може бути дуже віддаленим, адже він відображає надто складний комплекс його зв'язків з іншими обрядовими предметами та, що дуже важливо, контекстами культури. Підставою для розвитку таких

зв'язків може бути якась зовнішня, часом, на перший погляд, неважлива для нас, сучасників, ознака, або ж якась „множина” зв'язків з іншими предметами – чи то на підставі схожості, чи навіть відмінності, протиставленні. Це означає, що підстав для формування символічної функції обрядового предмета може бути безліч. Відтак обрядовий предмет може бути використаний в іншому обряді, де він звичайно зберігає зв'язок зі своїм первинним обрядом, зі своїми первинними обрядовими функціями. Прикладом може слугувати, напр., *вода* після обмивання покійника або речі, використовувані для „відпроваджування” покійника на „той” світ, які застосовували в інших обрядах.

Кожний такий символ потребує специфічної лінгвістичної інтерпретації (формулювання значень), що не вичерпує глибини засвідченого слова-символу, та розгорнутого значного контексту, який а) підтверджує або формулює значення слова, б) доповнює сформульовану семантику слова, в) фіксує зв'язки символу з іншими символами чи символічно значущими поняттями та – що дуже важливо – г) формує в читача власне уявлення про цей символ та створює простір для його подальших інтерпретацій.

Скорочення назв говорів української мови

бойк. – бойківський
гуц. – гуцульський
зхподіл. – західноподільський
зхполіс. – західнополіський
лемк. – лемківський
наддністр. – наддністрянський
надсян. – надсянський
поліс. – поліський
срнаддніпр. – середньонаддніпрянський
схподіл. – східноподільський
схслоб. – східнослобожанський

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- Аркушин, Г. (2000). *Словник західнополіських говірок* (Т. 1–2). Вежа.
Translitteracja: Arkushyn, H. (2000). *Slovnýk zakhidnopoliskyykh hovirok* (Т. 1–2). Veza.
Астаф'єва, М., & Воронич, Г. (2014). *Словник гуцульських говірок Річки та Яворова* (Т. 1). Місто НВ.
Translitteracja: Astafieva, M., & Voronych, H. (2014). *Slovnýk hutsulskykh hovirok Richky ta Yavorova* (Т. 1). Misto NV.

- БП – Галайчук, В. (Упор.). (2012). *Бойківські пацюрки: народні пісні с. Вовче Турківського району з голосу Любові Федьків*. Камула.
Transliteracija: Halaichuk, V. (Komp.). (2012). *Boikivski patsorky: narodni pisni s. Vovche Turkivskoho raionu z holosu Liubovi Fedkiv*. Kamula.
- Гнатюк, 1908 – Гнатюк, В. (1908). Бойківське весіле в Мшанци (Старосамбірського повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*, 10, 1–29.
Transliteracija: Hnatiuk, V. (1908). *Boikivske vesilie v Mshantsy (Starosambirskoho povita)*. *Materiiali do ukrainsko-ruskoj etnologii*, 10, 1–29.
- Гол. – Головацький, Я. (1863). *Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси* (Ч. 1–3).
Transliteracija: Holovatskyi, Ya. (1863). *Narodnyia pisni Halytskoi y Uhorskoi Rusi* (Ch. 1–3).
- Гр. – Грінченко, Б. (Ред.). (1907–1909). *Словарь української мови* (Т. 1).
Transliteracija: Hrinchenko, B. (Red.). (1907–1909). *Slovar ukrainskoi movy* (Т. 1).
- ГС – Хобзей, Н., Сімович, О., Ястремська, Т., & Дидик-Меуш, Г. (2013). *Гуцульські світи. Лексикон*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
Transliteracija: Khobzei, N., Simovych, O., Yastremska, T., & Dydyk-Meush, H. (2013). *Hutsulski svity. Leksykon*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- ЕАУФ – *Фольклорний архів Кафедри української фольклористики імені академіка Філарета Колесси*. Електронний архів українського фольклору. <http://folklore-archive.org.ua/work/623/>
Transliteracija: *Folklornyi arkhiv Kafedry ukrainskoi folklorystyky imeni akademika Filareta Kolessy*. Elektronnyi arkhiv ukrainskoho folkloru. <http://folklore-archive.org.ua/work/623/>
- Жайворонок, В. (2006). *Знаки етнокультури: словник-довідник*. Довіра.
Transliteracija: Zhaivoronok, V. (2006). *Znaky etnokultury: slovnyk-dovidnyk*. Dovira.
- ЗНП – Василенко, З. (Упор.). (1962). *Закарпатські народні пісні*. Вид. АН УРСР.
Transliteracija: Vasylenko, Z. (Komp.). (1962). *Zakarpatski narodni pisni*. Vyd. AN URSS.
- ЗА – Записи Оксани Сімович. Приватний архів О. Сімович.
Transliteracija: Zapysy Oksany Simovych. Pryvatnyi arkhiv O. Simovych.
- ЗР – Записи Ірини Романини. Приватний архів І. Романини.
Transliteracija: Zapysy Iryny Romanyny. Pryvatnyi arkhiv I. Romanyny.
- Кміт, Ю. (1934). *Словник бойківського говору*.
Transliteracija: Kmit, Yu. (1934). *Slovnuk boikivskoho hovoru*.
- Колесса, Ф. (1898). Людові вірування на Підгір'ю в с. Ходовичах Стрийського повіту списав Філярет Колесса. *Етнографічний збірник видає Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка*, 5, 76–98.
Transliteracija: Kolessa, F. (1898). *Liudovi viruvania na Pidhiriu v s. Khodovychakh Stryskoho povitu spysav Filiaret Kolessa*. *Etnohrafichnyi zbirnyk vydaie Etnohrafichna komisyya Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, 5, 76–98.

- Колесса, Ф. (Упор.). (1929). Народні пісні з галицької Лемківщини. *Етнографічний збірник видає Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка*, 39–40.
- Translitteracja:** Kolessa, F. (Komp.). (1929). Narodni pisni z halytskoi Lemkivshchyny. *Etnohrafichniy zbirnyk vydaie Etnohrafichna komisiia Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, 39–40.
- Колесса, Ф., & Мошинський, К. (1995). Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського.
- Translitteracja:** Kolessa, F., & Moshynskiy, K. (1995). Muzychniy folklor z Polissia u zapysakh F. Kolessy ta K. Moshynskoho.
- Кондратович, О. (Упор.). (2007). Калиновий квіт Полісся. Пісенні скарби краю. Народні пісні, що побутують у Камінь-Каширському районі на Волині, зібрала, розшифрувала тексти й мелодії та впорядкувала О.П. Кондратович. Волинська обласна друкарня.
- Translitteracja:** Kondratovych, O. (Komp.). (2007). Kalynovyi kvit Polissia. Pisenni skarby kraiu. Narodni pisni, shcho pobutuiut u Kamin-Kashyrskomu raioni na Volyni, zibrala, rozshyfruvava teksty u melodii ta vporiadkuvala O.P. Kondratovych. Volynska oblasna drukarnia.
- Конобродська, В. (2007). Поліський поховальний і поминальний обряди. Етнолінгвістичні студії. Полісся.
- Translitteracja:** Konobrodskaya, V. (2007). Poliskyi pokhovalnyi i pomynalniy obriady. *Etnolinhvistychni studii*. Polissia.
- Магрицька, І. (2003). Словник весільної лексики українських східнослов'янських говірок (Луганська область). Знання.
- Translitteracja:** Mahrytska, I. (2003). Slovnynk vesilnoi leksyky ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok (Luhanska oblast). Znannia.
- Матіїв, М. (2013). Словник говірок центральної Бойківщини. Ната.
- Translitteracja:** Matiiv, M. (2013). Slovnynk hovirok tsentralnoi Boikivshchyny. Nata.
- Мацюк, З. (2020). Говорити як медок варити: словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій. Вежа-Друк.
- Translitteracja:** Matsiuk, Z. (2020). Hovoryty yak medok varyty: Slovnynk frazeolohizmiv Zakhidnoho Polissia ta sumizhnykh terytorii. Vezha-Druk.
- Милорадович, В. П. (1897). Пісні Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 г. Сборник Харьковского историческо-филологического общества, 16, 1–223.
- Translitteracja:** Myloradovych, V. P. (1888–1895). Pisni Lubenskoho uiezda Poltavskoi hubernii, zapisannyye v 1888–1895 h. *Sbornyk Kharkovskoho istoricheskoho-filolohicheskoho obshchestva*, 16, 1–223.
- Моїсєнко, В. (Упор.) (1995). Поліські замовляння.
- Translitteracja:** Moisiienko, V. (Komp.) (1995). Poliski zamovliannia.
- Номис, М. (Уклад.). (1864). Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича і других, спорудив М. Номис. В друк. Тиблена і комп. І. Куліша.

- Transliteracija:** Nomys, M. (Komp.). *Ukrainski prykazky, prysliv'ia i take inshe. Zbirnyky O. V. Markovycha i druhykh, sporudyv M. Nomys. V druk. Tyblena i komp. I. Kulisha.*
- Он. – Онишкевич, М. (1984). *Словник бойківських говірок* (Ч. 1–2). Наукова думка.
- Transliteracija:** Onyshkevych, M. (1984). *Slovnyk boikivskykh hovirok* (Cz. 1–2). Naukova dumka.
- Ошуркевич, О. (2020). *Народні співи Кирилівки та Моринців. Записи Олекси Ошуркевича, транскрибування Михайла Мишанича.* Галич-прес.
- Transliteracija:** Oshurkevych, O. (2020). *Narodni spivy Kyrylivky ta Moryntsiv. Zapysy Oleksy Oshurkevycha, transkrybuвання Mykhaila Myshanycha.* Halych-pres.
- Руснак, П. (1908). *Буковински русско-народниѣ пѣсни собравъ зъ устъ народа въ заставнецкомъ повѣтъ Партеніѣ.*
- Transliteracija:** Rusnak, P. (1908). *Bukovynski russko-narodnii pesni sobrav z ust naroda v zastavnetskom povete Partenii.*
- Саламон, Щ. (1863). Коломыйки и шумки, собранныя найболѣе въ Подгорьѣ Счастливымъ Саламономъ и изданныя въ Львовѣ 1864 года. В Я. Головацький *Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси* (Т. 1), 739–841.
- Transliteracija:** Salamon, Shch. (1863). Kolomyiky i shumky, sobrannyya naibolie v Podhore Schastnym Salamonom i izdanniia v Lvove 1864 hoda. In Ya. Holovatskyi *Narodnyia pesni Halitskoi i Uhorskoï Rusi* (Т. 1), 739–841.
- СВС – Сімович, О. (б.р.). *Словник вербальних символів* [Рукопис]. Приватний архів О. Сімович.
- Transliteracija:** Simovych, O. (b.r.). *Slovnyk verbalnykh symboliv* [Manuskrypt]. Pryvatnyi arkhiv O. Simovych.
- СД – Толстой, Н. (Ред.). (1995–2004). *Славянские древности: Этнолингвистический словарь* (Т. 1–3). Междунар. отношения.
- Transliteracija:** Tolstoi, N. (Red.). (1995–2004). *Slavyanskie drevnosti: etnolingvisticheskii slovar* (Т. 1–3). Mezhdunar. otnosheniya.
- Сімович, О. (2003). Словник вербальних символів: вода. *Діалектологічні студії*, 2, 272–289.
- Transliteracija:** Simovych, O. (2003). *Slovnyk verbalnykh symboliv: voda. Dialektolohichni studii*, 2, 272–289.
- Сімович, О. (2010). Словник вербальних символів: барвінок. *Діалектологічні студії*, 9, 554–547.
- Transliteracija:** Simovych, O. (2010). *Slovnyk verbalnykh symboliv: barvinok. Dialektolohichni studii*, 9, 554–547.
- Сімович, О. (2018а). Словник вербальних символів. Зірка, зоря. Сонце. Місяць. *Діалектологічні студії*, 11, 304–322.
- Transliteracija:** Simovych, O. (2018). *Slovnyk verbalnykh symboliv. Zirka, zoria. Sontse. Misiats. Dialektolohichni studii*, 11, 304–322.
- Сімович, О. (2018b). Словник і символ: точки перетину. *Діалектологічні студії*, 11, 104–113.

- Transliteracija:** Simovych, O. (2018). Slovnyk i symbol: tochky peretynu. *Dialektolohichni studii*, 11, 104–113.
- Сімович, О. (2019). Словник вербальних символів: кінь. *Діалектологічні студії*, 12, 423–437.
- Transliteracija:** Simovych, O. (2019). Slovnyk verbalnykh symboliv: kin. *Dialektolohichni studii*, 12, 423–437.
- СС – Потапенко, О., & Дмитренко, М. (Ред.). (1997). *Словник символів*. Редакція часопису „Народознавство”.
- Transliteracija:** Potapenko, O., & Dmytrenko, M. (Red.). (1997). *Slovnyk symboliv. Redaktsiia chasopysu „Narodoznavstvo”*.
- СУСГ – Глуховцева, К., & Леснова, В. (Ред.). (2021). *Словник українських східно-слобожанських говірок* (2-ге вид.). Талком.
- Transliteracija:** Hlukhovtseva, K., & Liesnova, V. (Red.). (2021). *Slovnyk ukraïnskyykh skhidnoslobozhanskykh hovirok* (2. wyd.). Talkom.
- Фр. – Франко, І. (Упор.). (2006). *Галицько-руські народні приповідки* (Т. 1) (2-ге вид.). Видавничий центр Львівського національного університету ім. І. Франка.
- Transliteracija:** Franko, I. (Komp.). (2006). *Halytsko-ruski narodni prypovidky* (Т. 1) (2. wyd.). Vydavnychiy tsentr Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka.
- Харчишин, О. (Упор.). (2005). *Народна пісенність підльвівської Звенигородщини*. Записала та впорядкувала Ольга Харчишин. Нотні транскрипції Василя Ковалю. Інститут народознавства НАН України.
- Transliteracija:** Kharchyshyn, O. (Komp.). (2005). *Narodna pisennist pidlvivskoi Zvenyhorodshchyny. Zapysala ta vporiadkuvala Olha Kharchyshyn. Notni transkryptsii Vasylia Kovalia. Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy*.
- Шух. – Шухевич, В. (1902). Гуцульщина (Ч. 3). *Материяли до українсько-руської етнології* (Т. 5).
- Transliteracija:** Shukhevych, V. (1902). Hutsulshchyna (Cz. 3). *Materialy do ukraïnsko-ruskoï entolohii* (Т. 5).
- Wag. – Wagilewicz, D. I. *Symbolika slowianska* [Рукопис]. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Фонд І. Вагилевича. П. 7. Спр. 34.
- Transliteracija:** Wagilewicz, D. I. *Symbolika slowianska* [Manuskrypt]. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv. Fond I. Vahylevycha. P. 7. Spr. 34.

Література

- Глібчук, Н. (2004). Із спостережень над весільною лексикою у наддністрянських та надсянських говірках. *Вісник Львівського університету*, 34(2), 120–127.
Transliteracija: Hlibchuk, N. (2004). Iz sposterezhen nad vesilnoiu leksykoiu u naddnistrianskykh ta nadsianskykh hovirkakh. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 34(2), 120–127.
- Гойсак, В. (2010). *Мовна картина світу, відображена в народних колядках з Лемківщини*. Об'єднання лемків.
Transliteracija: Hoisak, V. (2010) *Movna kartyna svitu, vidobrazhena v narodnykh koliadkakh z Lemkivshchyny*. Obiednannia lemkiiv.
- Дикарев, М. (1903). Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору й мітології. *Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка*, 6.
Transliteracija: Dykarev, M. (1903). Posmertni pysannia Mytrofana Dykareva z polia folkloru y mitologii. *Zbirnyk filolohichnoi seksii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 6.
- Коваленко, Н. (2004). Лексикографічний опис фразем західноpodільських говірок. *Діалектологічні студії, 4: Школи, постаті, проблеми*, 379–391.
Transliteracija: Kovalenko, N. (2004). Leksykohrafichnyi opys frazem zakhidnopolidskykh hovirok. *Dialektolohichni studii, 4: Shkoly, postati, problemy*, 379–391.
- Пастух Н., & Гузій Р. (2017). Із бойківських весільних традицій: барвінкові обряди на Старосамбірщині. *Народознавчі зошити*, 3(135), 596–603.
Transliteracija: Pastukh N., & Huzii R. (2017). Iz boikivskykh vesilnykh tradytsii: barvinkovi obriady na Starosambirshchyni. *Narodoznavchi zoshyty*, 3(135), 596–603.
- Сімович, О. (2010). Архетип *вода* в поліському мовному просторі. *Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*, 22(2), 262–266.
Transliteracija: Simovych, O. (2010) Arkhetyp *voda* v poliskomu movnomu prostori. *Volyn–Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*. *Zhytomyr*, 22 (2), 262–266.
- Сімович, О. (2016). Проблеми лексикографічної репрезентації символу в діалектних словниках. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збірник наукових праць*, 21, 131–134.
Transliteracija: Simovych, O. (2016). Problemy leksykohrafichnoi reprezentatsii symbolu v dialektnykh slovnykakh. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznnavstva: zbirnyk naukovykh prats*, 21, 131–134.
- Сімович О. (2020). Простір у мовно-фольклорній картині світу українців. *Діалектологічні студії, 13: Збірник пам'яті Наталі Хобзей*, 260–281.
Transliteracija: Simovych O. (2020). Prostir u movno-folklornii kartyni svitu ukrainsiv. *Dialektolohichni studii, 13: Zbirnyk pamiati Natali Khobzei*, 260–281.
- Сімович, О. (2021). Від *драбини* та *нитки* до неба: символічне осмислення шляху у фрагменті мовної картини світу. *Лінгвістика*, 2(44), 38–52.

- Translitteracija:** Simovych, O. (2021). *Vid drabyny ta nytky do neba: symbolichne osmyslennia shliakhu u frahmenti movnoi kartyny svitu. Linhvistyka*, 2(44), 38–52.
- Тищенко, Т. (2014). *Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи.*
- Translitteracija:** Tyshchenko, T. (2014). *Skhidnopodilskyi rodylnyi obriad: leksykohrafichnyi i tekstovyi opysu.*
- Хібеба, Н. (2006). Назви головного убору нареченої у весільній лексиці бойківських говірок. *Діалектологічні студії, 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації*, 205–241.
- Translitteracija:** Khibeba, N. (2006). *Nazvy holovnoho uboru narechenoi u vesilnii leksytsi boikivskykh hovirok. Dialektolohichni studii, 6: Linhvistychnyi atlas – vid stvorennia do interpretatsii*, 205–241.
- Хібеба, Н. (2021a). *Бойківське весілля в текстах: обряд і слово.* Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracija:** Khibeba, N. (2021a). *Boikivske vesilia v tekstakh: obriad i slovo.* Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Хібеба, Н. (2021b). Словник весільної лексики бойківських говірок: специфіка реєстру та способи презентації. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 34, 332–371. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukraina/42-034-ukrayina-kulturna-spadshchyna-natsionalna-svidomist-derzhavnist/?id=547>
- Translitteracija:** Khibeba, N. (2021a). *Slovnyk vesilnoi leksyky boikivskykh hovirok: spetsyfika reiestru ta sposoby prezentatsii. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 34, 332–371. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukraina/42-034-ukrayina-kulturna-spadshchyna-natsionalna-svidomist-derzhavnist/?id=547>
- Хомчак, Л. (2012). Назви обрядів шлюбного дня у надсянських говірках. *Вісник Запорізького національного університету*, 1, 463–476.
- Translitteracija:** Khomchak, L. (2012). *Nazvy obriadiv shliubnoho dnia u nadsianskykh hovirkakh. Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 1, 463–476.

The Dictionary of Verbal Symbols: Dialectal Sources and Lexicographic Principles

The proposed research aims to solve the problems of compiling the Dictionary of Verbal Symbols, in particular those related to the selection of lexicographic documentation, the establishment of source bases, and methods of interpretation. Verbal symbols differ from other linguistic figurative signs, requiring an entirely different approach to their representation, material selection, and source base establishment. The dictionary represents traditional verbal symbols primarily found in folklore texts.

This study examines how verbal symbols are represented in the Dictionary. Dialectal lexicographic descriptions, ethnographic material, and recorded vernacular texts are included as supplementary components of the dictionary, facilitating the extraction of the symbolic meaning of the registered word. The components of ritual significance that contributed to the development of symbolic meanings are identified.

It is emphasized that the context either confirms or formulates the word's meaning, complements the formulated semantics of the word, records the relationships between symbols and other symbols or symbolically significant concepts, and shapes the reader's own perception of this symbol, creating space for its further interpretations.

Keywords: verbal symbol, lexicographic sources, ethnographic component, dialectal text.

Наталія ХІБЕБА

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

Словник весільної лексики бойківських говірок: джерела та способи репрезентації

Обрядовий діалектний словник – особливий лексикографічний „жанр”, оскільки фіксує традиційну культуру українців, відтворюючи і пояснюючи її засобами мови. Саме тому формування джерельної бази такого словника – завдання першочергової ваги.

Представлено один із варіантів упорядкування регіонального діалектного словника весільної лексики на прикладі бойківських говірок, укладений на основі доступних фольклорно-етнографічних матеріалів, лексикографічних та лінгвогеографічних джерел, корпусів діалектних текстів, архівів діалектологічних експедицій і власних записів авторки, зібраних польовим методом у селах Бойківщини Львівської та Івано-Франківської обл.

Лексикографічна репрезентація весільної лексики бойківських говірок, що є результатом опрацювання діалектологічних, етнографічних, фольклористичних джерел, сприяє моделюванню цілісної „картини” весільної лексики в українських діалектах, а також дає змогу дійти висновків щодо формування лексики бойківського говору та її ареальної поведінки у просторі й часі.

Ключові слова: діалектна лексикографія, діалектний словник, лексикографічні джерела, весільна лексика, бойківські говірки.

Діалектна лексикографія як один із найважливіших напрямів діалектологічних студій покликана не тільки системно репрезентувати лексику конкретного регіону, а й зафіксувати та зберегти живе мовлення говірконосців, збагатити „національний духовний потенціал, загальний культурний фонд народу, відображаючи витoki національної самосвідомості українського селянина, а отже, фрагменти мовної картини українського світу” (Боднар, 2012, с. 5).

Обрядовий діалектний словник – особливий лексикографічний „жанр”, оскільки фіксує традиційну культуру українців, відтворюючи і пояснюючи її засобами мови. Саме тому формування джерельної бази такого словника – завдання першочергової ваги.

Одним із первинних і визначальних джерел діалектологічних студій є діалектні тексти. Польові дослідження з метою вивчення весільної обрядовості та лексики, проведені на теренах Бойківщини впродовж 1994–2016 рр., сформували потужну базу тематичних діалектних текстів, які не тільки моделюють образ локального обряду, а й дають змогу аналізувати бойківські говірки на різних мовних рівнях, а отже, стають підставою для подальших ґрунтовних наукових студій.

Для якнайповнішої репрезентації матеріалу про весілля бойків сформовано питальник, який укладено на підставі етнографічних і фольклорних джерел, а також дескриптивних праць, зокрема й мовознавчих. Питальник апробовано під час польових експедицій на Бойківщину в селах Дрогобицького, Сколівського, Стрийського, Турківського, Старосамбірського районів Львівської області, Рожнятівського, Долинського району Івано-Франківської області (див. перелік населених пунктів та їх скорочень). Питальник містить запитання діалектологічні, а також – етнографічні. Деякі з них сформульовано як тези, які має розкрити інформант. Запитання поділено за ідеографічним принципом відповідно до різних аспектів весілля: обрядодії, учасники, атрибути, страви і напої, пісні і танці та ін. (дет. див. Хібеба, 2021а, с. 680–690).

Упорядкування зібраних текстів про бойківське весілля проілюструвало необхідність тлумачити назви, які репрезентують обрядовість, відтак виникла ідея чи радше потреба укласти діалектний словник весільної лексики, що стане другою частиною монографії *Бойківське весілля в текстах: обряд і слово* (Хібеба, 2021а).

Основне джерело словника – авторські тексти, тексти про весілля бойків у діалектних збірниках різного часового зрізу, архіви діалектологічних експедицій 50-х рр. XX ст., організованих для збору матеріалу для *Атласу української мови* (зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів)), а також лексикографічні та лінгвогеографічні відомості.

Попри безперечну наукову цінність діалектного матеріалу, значення якого помножується завдяки відтворенню тонкощів говіркового мовлення, не менш важливі фольклорно-етнографічні джерела для укладання *Словника весільної лексики бойківських говірок*. Доступні матеріали охоплюють період від початку XIX ст., що дає змогу цілісно описати традиційну весільну обрядовість бойків, виявити її особливості. Зокрема давній весільний обряд репрезентують тексти, опубліковані в часописах „Зоря”, „Lud”, у серійному виданні „Матеріали до українсько-руської етнології”, – ідеться про весілля з різних теренів Бойківщини: сіл Дидьова (Іван Кузів), Мшанець (Володимир Гнатюк), Гвоздець (Юрій Кміт), Лавочне (Зенон Кузеля), Ясень та смт Перегінське (Юзеф Шнайдер) та ін. (див.: Хібеба, 2021a, сс. 33–184). Цінні фольклорно-етнографічні відомості про обрядовість весільного циклу бойків II пол. XX – поч. XXI ст. запропоновано в окремому томі серії „Етнографічний образ України” (ЕОСУ), причому укладачі намагалися дотримуватися діалектної репрезентації текстів, та ін.

Водночас діалектна текстографія – джерело не лише мовознавчих, а й етнографічних, фольклористичних студій; комплексне застосування даних цих наук – діалектології, етнографії, фольклористики – ґрунтовних чи принагідних, сучасних чи із засягом у минуле – зумовлює результативність наукових досліджень, завдяки яким не втраченого унікального бойківського весілля.

Пропоновані матеріали – наступний фрагмент проєкту *Словника весільної лексики бойківських говірок* – літери Г–Г¹.

Структуру словникової статті змодельовано на підставі лексикографічних праць серії „Діалектологічна скриня” (див. Ястремська, 2008, сс. 272–343; ЛЛ; ГС; СБ): реєстрове слово, передане літературною графікою, граматичний коментар (для іменників – *мн.*, *зб.*; для дієслів – *док.*), стилістичні ремарки (*здр.*, *пест.*), значення, паспортизація, джерело фіксації (лексикографічні, лінгвогеографічні, дескриптивні праці, фольклорно-етнографічні праці) та ілюстративний матеріал.

Реєстрові слова подано за абеткою. Фонетичні та граматичні варіанти подано як окремі гасла і мають відсилач (→) до інваріанта (найбільш поширена в говірках форма), після якого в дужках подано варіанти: **горівка** (горілка); **горілка** → **горівка**.

¹ Про джерела словника, реєстрові одиниці, структуру словникової статті та її оформлення, способи тлумачення назв, специфіку ілюстративного матеріалу, умовні позначення див.: Хібеба, 2004, 2005, 2014, 2021b.

„Словник весільної лексики бойківських говірок” (ЛІТЕРИ Г–І)

Г

ГА́ДРА ↔ **БАТЯ́рка** (Дяків, с. 35)

ГАЙДАМА́Ш весільний звичай, під час якого наречений цілує своїх родичів, ідучи по наречену: Як молодій іде за молодів, то цілує цілу своєю родіну, і то ся називає гайдама́ш ((Бт) Он., ч. 1, с. 157; Дяків, с. 35)

ГАЙДАМА́ШЕЙКО молодець? [? – М. О.]:

♪ Наш старостойка в дзеленій ба́рві, по землі,

Сам молодийкий гайдама́шейко на коні ((Пр) Он., 1, с. 157)

ГА́ЛКА незаміжня дівчина, якої ніхто не сватає (Дяків, с. 35)

ГА́ЛСТУК аксесуар весільного вбрання нареченого; галстук: Ціле весіле був в капелюсі. Мав косьтю́м, біла сорочка, звича́йно га́лстук (Ур)

ГА́РАП весільний атрибут нареченого – батіг, сплетений із ремінців; нагайка ((Хв) Он., ч. 1, с. 161; (Лп)): Га́рап ма́ли щи, вона́ <молода> спит, накрита ху́стков, спит, а він <молодий> прійде так і га́рапом (Лп); Бо́яри ма́ли сокірку, а молодій мав га́рап, а дру́жбі ма́ли сокирку́ (Лп)

ГАРАПНИ́К весільний атрибут *дру́жби* – батіг, сплетений із ремінців; нагайка (Гнатюк; тут і далі цит. за Хібеба, 2021а, с. 89, 94): Староста дайи хлы́б цы́лый малому хлопцеви, абы обы́йшоў три разы докола молодьбата. Йак обы́йде, дру́жба перексти́т гарапнико́м двэ́рі, а господар мо́вит: Про́шу до ха́ты (Гнатюк; Хібеба, 2021а, с. 89); Староста бере на плечі перину, шчо мати дайи молоды́, три плахты (прости́рала) і два хлы́бы ў се́редину. Йак староста вы́йде, нападут на нього хлопцы́ з паличка́ми і бйут по подушцы́ цы́лу доро́гу; дру́жба відганьа́т, бйи гарапником і староста відганьа́т, але вони не відступа́ють (Гнатюк; Хібеба, 2021а, с. 94)

ГАРА́ТАТИ:

♦ **гара́тати пі́ч** сильно вдаряти, бити сокирою по печі, розбиваючи її (про *дру́жбу*), щоб наречена наступного після весілля дня ліпила піч, демонструючи господарські навички (Ур) || **лупа́ти п'є́ц, лупа́ти п'є́ца́к**

✿ Дру́жба му́сів ма́ти па́лицю. Як привели́ молоду́, дру́жба му́сів ма́ти па́лицю. Сокэ́ра така́ бу́ла дерев'я́на. І в пе́ршу че́ргу полупа́в п'є́ца́к, пі́ч полупа́в, би молодá ліпи́ла за́втра. Ая́гже, чи вміє вона́ ліпи́ти. В субо́ту, ко́ли привели́ молоду́ до молодого́, і зра́зу лупи́в п'є́ц, гара́тав пі́ч. Гара́тали, полупи́ли пі́ч, а молодá молодéйка му́сіла йти за́втра після весі́ля йти ліпи́ти пі́ч. Чи вміє масти́ти, чи вміє ліпи́ти, ая́гже. То за́ко́н був та́кий. От привели́ молоду́ до молодого́, вже йде, в пе́ршу че́ргу гара́тав пі́ч. Пі́ч гара́тав, гли́на по́рскат, як же гада́йте?! (Ур)

ГАРАСИ́ВКА червона тканина стрічка, якою зв'язували *балець*: На шию беруть довгій балець такъ, що его крайкою припасують, а ко́нці спа́дують;

на грудях зв'язують той балець гарасовкою червоною, а до руки беруть хустки червоні, брошки (Кузів; тут і далі цит. за Хібеба, 2021а, с. 34)

ГВИТИ → **ВІТИ**

ГИБЛІВКИ тонкі пофарбовані дерев'яні стружки, якими прикрашають *гільце* (Васил., с. 46)

ГИДНО гидко; неприємно:

■ **Єдно нам гидно, що старости не видно** „формула, первісно пісня, якою свахи на весілю прикликають до себе весільного старосту” ((Л) Фр., с. 466)

ГИНТАЙ парубок ((Яс) Гоцкій, с. 129; Он., ч. 1, с. 168)

ГІЛКА барвінкова галузка з трьома листками, яку наречена зрізує для себе, нареченого та старости: Пішли дівчата, і молоді молодіці, і молоді вибрала такі три гілкі, по три листочки, зрізала. Одна гілочка була її, друга молодому, а трета старості (Яв)

ГІЛОЧКА весільний атрибут *дружби* – гілка, прикрашена *косічкою* та прив'язаним бубликом угорі: Ну та й всьо, та вже тото, та й виходять помале, дружба таку має гілочку з косічков убрану, і такий бубличок прив'язаний, хліб, аби був до тої палочки (Мж)

ГИЛЬТАЙ гультай ((Мх) Он., ч. 1, с. 171)

ГИЛЬЦЕ ↔ **ДЕРЕВЦЕ** (Васил., с. 46)

ГІЛЯ зб. гілки, якими прикрашають коней на весіллі: <чим прикрашали коней> Гільом, такими лєнтами всякими. Лєнти, такі, знаїте, з дєрева шось вироб'яли, лєнтами всякими, лялькє пришпиляли. Ляльочки такі малєнькі. Ну дзвоніки, то без мови, шо були дзвоніки, ряхтачі. То єнно звєніло, а другє так, як би калатало. То дуже красно було. Зараз того нема (Мл) || **пласт**

ГІСТЬ (**гісьць**, **гость**, **госьць**) ↔ **весілля 2** (у.н.п.): Госьці самі підходили перепивати (Тр); На другий день сходищі госьті, ідуть до цєркви (СНб)

♦ **весільний гість** ↔ **весілля 2** (Б, Дн): Половіну дають госьтям ділят, розрізають на весільних госьтів той коровай (Бг)

♦ **гонорівий гість** учасник весілля, приховує недогляди весільного святкування:

✿ Отаку подяку дає староста тим всім. „Ми дуже вдячні вам за те, що ви не горділисі і прибули до нас, і разом з нами розділили це весільне сьвято наших молодіх. Може і з нашої сторони були якісь недоліки, може ми вам шось не так сказали, може ми вам не так шось піднесли, може ми вас не там розмістили, де ви хотіли. Отже, якшо були такі порушення, то ми за всьо за те просимо у вас пробачення. А ви, як гоноріві гості, покривайте все це своїм гонором, не споминайте нас лихим словом. Які гзди були, то були, кажіт, шо файні були” (СНб)

♦ **гості від молодого ↔ весіля молодого** (б.н.п.): То є свáхи. То від молодого госьті. Як вже приходили по молоду́, відгости́лисі в молоді́й проше́ні, по́тім від молодого́ па́ру свáхів, йшли жінки́ собі, то назива́лосі свáхи (СНб)

♦ **гості від молоді́й ↔ весіля молоді́й** (б.н.п.): А пізні́ши прихо́дили ще від молоді́й госьці́. То в нас назива́лося про́пій (Ор)

♦ **гості (госьці) молодого ↔ весіля молодого** (б.н.п.): Госьті молодого збира́лися, йшли там до молодого́, де молодá (Вч)

♦ **гості (госьці) молоді́й ↔ весіля молоді́й** (б.н.п.): Оголо́шували тоді, ко́ли весі́ля бу́де. То́ді ко́ли на весі́ля вони́ збира́лисі, до молодого́ йшли молодого́ гості́, а до молоді́й – молоді́й гості́ (Ур)

♦ **гості, шо ма́ма зібра́ла ↔ про́пій**: Бо то́ті госьті́, шо вже ішли́ до не́ї, шо вже ма́ма зібра́ла, то назива́вся про́пій, бо вони́ вже дівку про́пили (Яв)

♦ **підвесі́льний гість**, *перев. мн.* не запрошені на весі́лля люди, які спостеріга́ють за перебі́гом дійства́ надворі́, чекаючи́, щоб їм винесли́ частування́ (Слв, Тх): І так весі́ля йшло́, а підвесі́льні ті госьці́ дивили́ся (Тхл) || **запро́бжці, непро́шений**

♦ **проше́нений гість**, *перев. мн.* ↔ **весі́ля 2**: В молоді́й собі́ свої́ госьті́ проше́ні гости́лисі, і в молодого́ свої́ госьті́ проше́ні гости́лисі (СНб)

♪ Їли свашечкы, їли,

Тай під съців не спустили,

Честочки не вронили,

Не собі, не старосьці,

Бо ми прошені госьці́ (Кузеля; тут і далі цит. за Хібеба, 2021а, с. 122)

♦ **старі́й гість**, *перев. мн.* весі́льний гість старшого віку́; статечний, поважний господар: Ко́лись не ду́же так запро́шували мо́лодь, за́раз мо́лодь то ду́же, і на́віть малі́ такі школя́рі. А ко́лись не. Ко́лись то бу́ли госьті́ бі́льше ста́рші. А приходили́ хло́пці і дівча́та, прийдут під весі́ля, під ха́ту, їм оголо́шує ста́роста та́нець, су́то оди́н та́нець даду́т, всьо. І вони́ забира́юця, і їх бі́льзко ко́ло весі́ля нима́! Ко́лись лиш ста́рі госьті́ бу́ли, пова́жні лю́ди (СНб)

гісьць → гість

гні́тен добре випечений, рум'яний

♦ **гні́тен коро́гвайць → коро́гвайць**

говори́ти:

♦ **говори́ти за́повіді́ → за́повіді́**

гой вигук, що виражає радість:

■ **Два дни гой, а ці́ле житє́ йой** „говоря́ть про неди́brane подру́жжя” ((Мш) Фр., с. 537)

го́йда ↔ ба́тярка (Он., ч. 1, с. 178; Дяків, с. 38)

го́йкати викрикувати під час весілля: Дру́жба тягне ху́стку собі, а дру́шка собі. Всі го́йкают, жебі́ пустіти дру́сьці. Вже ся дру́шка відда́є, бо дру́жба си вже́не, коли́ хоче, дру́шка не так (Вч)

го́лий:

♦ го́ла дівка → дівка

♦ го́ла косі́ця → косі́ця

♦ го́ла ла́вка → ла́вка

♦ го́лий хлі́б → хлі́б

голо́ва ↔ **старосьці́на 1** (Он., ч. 1, с. 179): Найстарша свашка сьїдит коло нього, то звет сьа голова (Гнатюк; Хібеба, 2021а, с. 81)

♦ **скро́плювати го́лову** скроплювати голову наречений освяченою водою (про матір нареченої чи *вбира́лю*): То лиш́е так сьві́ченів водóв, як молоду́ збира́є та жі́нка до шлю́бу, так скро́плює го́лову, волóся пéрет шлю́бом (СНб)

головни́й:

♦ **головне́ весі́ля** → **весі́ля 1**

♦ **головна́ ку́ха́рка** → **ку́ха́рка**

голо́дний:

● До сьлю́бу голо́дному не мо́жна йти. Бо як ше сі взло́стит, ко́мусь заклине́є дуже стра́шний грі́х, бо так хіба́ па́дала на ко́гось. І на́ше не мож бу́ло до сьлю́бу йти ні́коли. Ні́кому. Му́сило сі ї́сти (Сд)

ГОЛОСИ́ТИ:

♦ **голосі́ти за́повіді́** → **за́повіді́**

го́луб 1. наречений під час весілля у промовах *сватів* та у *ла́тканках* (Дн)

2. оздоба із прісного тіста на короваю у вигляді голуба; випечені дві фігурки прикріплюють сірником у центр короваю (Бк, Вч, Кр): Булі́ жі́нкі, які́ то́тім займа́лися. З прісно́го тіста робі́ли, не з то́го тако́го дрі́жжово́го, а з прісно́го кі́ста. Виробля́ли го́луби, кві́точкі, листóчки (Кр); Та я так лі́піла з кі́ста. Я попекла́ їх на то́му, а потóму сі́рничóк вді́ну, бо він <пташок> би ся не втрі́мав. Вді́ну сі́рничóк у то́го <пташка>. Го́луби два на сере́дині коро́ваї (Бк)

го́лубець, *перев. мн.* **го́лубці́ (го́лупці́)** весільна страва – голубці́ (*перев.* подавали в одній мисці з картоплею) (Глб, Кз, Кр, Мл, Нб, НГс, Ор, Рс, СНб, Ур): Не випі́кали, найбі́льше бу́ло пéчиво, по́нчики й за́виванці, капу́ста з бу́льбов, ю́шка з макарóном, го́лупці́, не такі́, як типéр всякі́ салáти, сто салáтів, шо не мош си (Кр); Бу́льба до го́лупців, в нас обов'я́сково да́вали голупці́ ра́зом з бу́льбою в одну́ мі́ску. Так бу́льбу да́вали (СНб)

♦ **клі́кати на го́лупці́** запрошувати жінок готувати голубці́ на весі́льне частування: Менé клі́кали на го́лупці́. То сусі́дів чи там ро́дичів

близеньких, і то трішки вже гостили тих жіно́к (СНб) || **склика́ти на го́лупці**

♦ **пора́дити го́лупці** приготувати голубці на весільне частування: Пора́дят го́лупці, і гостили тих жіно́к (СНб)

♦ **склика́ти на го́лупці** ↔ **кли́кати на го́лупці**: Потім вже пе́ред весі́лям, ну, там день, склика́ли, то обов'яско́ве, на го́лупці, голупці робіти. То обов'яско́во (СНб)

голуби́ця наречена у промовах *сватів* та у весільних піснях (Дн) || **голубка́**

голубка́ ↔ **голуби́ця** (Ясн)

голуб'ята́ наречені під час весілля у весільних піснях та в *ла́тканках*:

♪ Ой ско́рше, ма́тінко, ско́рше,
Виправ'я́й же нас ско́рше,
Бо син Службу пра́вит,
Дво́ї голу́б'ят... (Лп)

гонитися *вульг.* мати сильний статевий потяг:

© „Вайкали ма́ма, і вайкали та́то, і я вас вайкаю, аби́ йшли на гу́щаща, бо я ся го́ню”. То в го́рах так на весі́ле ходят просі́ти (Ур)

го́нор по́честь, ша́на

♦ **діжда́тися го́нору** одружувати, женити сина (про ма́тр):

♪ Ходи́, ма́мцю, до сто́лу,
Діжда́лася го́нору,
Ти си́на годува́ла,
Би-с в ба́льцю погуля́ла (Гл)

♦ **покрива́ти го́нором** приховувати недогляди весільного святкування:

© „А ви, як гоно́рові го́сті, покрива́йте все це свої́м го́нором, не спомина́йте нас лихі́м сло́вом. Які га́зди бу́ли то бу́ли, кажі́т, шо фа́йні бу́ли” (СНб)

гоноро́вий:

♦ **гоноро́вий гість** → **гість**

гопа́к весільний танець – **гопак** (Глб, Лб): Гопа́к танцюва́ли, козака́ (Лб)

горба́тий:

♦ **горба́та ба́ба** → **ба́ба**¹ **2**

горі́вка (**горі́лка**), *мн.* **горі́вкє** ¹. горі́лка; на́пій, який використо́вують у різних обря́додіях (під час барвінкового обря́ду, для частування *калі́ки*, у *пропо́ю*, зустрічаючи наречених після шлюбу та ін. (Кміт; Кузеля; Кузів; Левинський; цит. за Хібеба, 2021а, сс. 35, 41, 63, 99, 101, 107, 117, 121, 145, 149, 153 та ін.; Мисевич, сс. 10, 32, 41, 48, 52; Лолин, с. 73; Глібчук, с. 148; (у.н.п.)) || **палена горі́лойка**, **пале́нка**

♦ **варéна горівка** горілка, якою частують на весіллі: зливають із пляшок у каструлю, кип'ятять і знову розливають у пляшки: Горівка абі́ була варéна. Варіли горівку. Злива́ли із фляшо́к в баня́к, і вона́ закипі́ла, і налива́ли знов у фляшкі́ (Тсв)

♦ **виклика́ти на солóтку горівку** запрошувати взяти участь у *пропо́ю* (про *ста́росту*, який під час обрядодії наливає кожному весільному гостеві чарку горілки): І тоді ста́роста виклика́є на солóтку горівку. Ка́ждому вкланя́є, і ка́ждий дава́й. І хто хо́че дає, хто хо́че підé. А пі́сля то́го чіпча́ют молоду́ (Іл)

♦ **горівка, завинена в півку** завинена в полотно горілка, тримаючи яку наречена із хлопцями танцює перший танець на весіллі; обрядодія перед *посагом*: Молода, дружка і 2 парубки „затанцювають” перший танець з горівкою, завиненою в „півку”. Тою горівкою „поклóнит ся до тата, до мамкы” і „гостит усю родину, дружбу, дружкы”, а решту дає старості (Кузеля; Хібеба, 2021а, с. 135)

♦ **горівка сїна** міцна горілка, якою староста частує весільних гостей: Дерев'я́нка, сїна горівка, така́ сїна. Шо́ то за дере́в'я́нка бу́ла? Не ма́ю поня́тя! Брав ста́роста в ру́ки ту дере́в'я́нку, пішо́в по хата́х, по ха́ті і та́кий мале́нький келі́шечок ко́жному на́лляв (Лб) || **дере́в'я́нка**

♦ **горівка у сорóчці** горілка, яку разом із сорочкою наречена передає нареченому в передвесільний вечір (Оп)

♦ **солодойка горівка ↔ солóтка горівка:**

♪ В нашого старостойка
Головойка гладойка,
Горівка солодойка,
Кошұлейка тонойка (Кміт; Хібеба, 2021а, с. 105)
♪ А ў нашого цепна́рейка,
Вышива́на кошұлейка;
Голо́войка гладо́йка,
Горі́йка солодо́йка (Гнатюк; Хібеба, 2021а, с. 77)

♦ **солóтка горівка** горілка, якою наречена або весільний староста частує родичів і весільних гостей у *пропо́ю*: Так бу́ло, шо́ роді́на вся пі́ла горівку солóтку, перепі́й бу́в (Іл) || **солодойка горівка**

■ **Без горівки ані сі не оженеш, ані не ввреш** ((Нч) Фр., с. 587)

горівóчка *здр. до горівка:*

♪ Ой стелі́ся, барвіно́чку, та по за́ріно́чку,
Та зійшо́вся рід із ро́дом та п'є́ горівóчку (Лб)

ГОРІ́ЛКА → **горівка**

ГОРІ́ЛОЙКА *здр. до горівка*

♦ **палена горі́лойка ↔ горівка:**

♪ Мід, вино в шафарі,

Пиво, горіло́йка палена (Кузів; Хібеба, 2021а, с. 54)

ГОРІЛО́ЧКА *здр. до горівка*:

♪ Ой стелі́ся, барвіно́чку, по тім заріно́чку,

То ся сходи́т рід із родо́м пи́ти горіло́чку (Лп)

ГОРЛИ́ЦЯ наречена під час весілля у весільних піснях (Звд)

ГОРНИ́ЦЬ, *мн. го́нці, го́рці* 1. горщик для молока (Он., ч. 1, с. 185)

2. дерев'яний посуд; горщик (Дяків, с. 39)

3. (*мн. го́рці*) начиння (Дяків, с. 39)

© „Кидаю ме́жи го́нці, би там велі́ся хло́пці, кидаю ме́жи баняча́та, щобі велі́ся дівча́та” (Лс)

© „Ме́чу на піч ме́жи го́нці, би ся роді́ли хло́пці”. І всі так говори́ли: „Ура́! За рік бу́де хло́пиць! Ура́! За рік бу́де хло́пиць!” (Яв)

ГОРОДИ́ТИ переоджувати дорогу весільним гостям нареченого з метою отримати *ві́куп* за наречену (про родичів та гостей нареченої) (Вч, Лб, Рс, Тр, Трл): Городі́ли там, де дівку бра́ли (Рс); Чи як забира́в, молоді́й не раз був з дру́гого села́, з тре́того, то вони́ й два ра́зи городі́ли, не пу́щали (Трл); При́йшли там до молоді́, я не зна́ю, ніхто не городі́в доро́гу (Лб)

ГОРОДО́ВИЙ городній:

♦ **городо́ве зі́ля** → **зі́ля**

♦ **городо́вий барвіно́к** → **барвіно́к**

ГОРО́ШИНКА кулька з тіста як прикраса на весільному хлібі (Бр)

ГО́РЬКА вигук, яким весільні гості заохочують молодят поцілуватися (Іл, Нб): „Го́рька” крича́ли. Тро́шка підспівували. Ну, „про́сим молоді́го, щоб поцілува́ти”. А за́раз не (СНб); Ні. Тоді́ ні. То за́рас такé, „го́рька”, а тоді́ не бу́ло „го́рька” (Іл)

ГОСПО́ДАР:

♦ **госпо́дар весі́ля** чоловік, який відповідає за алкогольні напої на весіллі: Бив такий госпо́дар, шо видаво́в горі́вку, шо мов ключ від то́го. Ву́йко або́ хто. Каза́ли, госпо́дар весі́ля (Тр)

ГОСПОДА́РСЬКИЙ:

♦ **господа́рський мо́ца** → **мо́ца**

ГОСПОДИ́НІ → **господі́ня**

ГОСПОДИ́НЯ (господі́ні) 1. жінка, відповідальна за випікання весільного хліба (Гл, Іл, Лб, Лк, Тхл): Напекла́ господі́ня хлі́ба, напекла́ і всьо (Іл); Скликала́ там подру́шки вже ця господі́ня, та й покла́ли в піч (Лк)

|| **корова́йниця, куха́рка 1, пе́карка; та, шо пече́ пе́чиво**

2. головна жінка-кухар на весіллі: Ну господі́ня. Спеці́альну жі́нку найма́ють, чи як там. Вона́ сі́ тим за́німат. То ва́ріт, пода́є. То ся назі́ват, ко́го закли́кали за господі́ню. То шо ва́ріт (Тр) || **голо́вна куха́рка; жі́нка, керу́є куха́рами; ку́ха́рка, поварі́ха, ше́ф-повар**

гостейко, *перев. мн., пест. до гість* (Кміт; Хібеба, 2021a, сс. 103, 106, 110):-

♪ Ході, свахо, до хати,
Гостейків привітати (Гл)

гостик, *перев. мн., пест. до гість*: Вбиралися такими бідними, жебраками, так ся вбирали. „Та заходіт, гостики, заходіт” (Тсв)

гостіна 1. ↔ **весілія** 1:

♪ Починається гостина
Від Бога господына (Сокіл & Сокіл, с. 100)

2. частування для сватача в домі нареченої під час попередніх домовленостей про весілля (Ж, Лп, Лс): Йшли тільки чоловікі, жінкє в свати не ішли. Батькі молодї до тих сват готували гостіну (Лс); Тогді згода і сватаня разом. Там якусь гостіну трішка робіли, але яка то гостіна (Лп)

3. ↔ **відгістки** (Б, ВСт, Гл, Іл, Лб, Лп, НГс, Рп, Яв): Колісь дуже давнó не було взагалі гостіни після весіля. А то вже пізніше, років тому, я знаю кільки? Може, де трийцять років тому, сорок років тому, то вже була після весіля гостіна. Наприклад, як я виходила замуш, в мене гостіни не було (Лб); В нас було весіля і гостіна, в нас так поділяло. То поправини, то не наше було слово (Лп)

● Та гостіна черес тиждень була, бо молодій невільно було йти до родичів, вертатися до тіжня (Іл)

♦ **малейка гостіна** невелике частування в нареченої для нареченого та його гостей перед вінчанням: Там так само гостіна така, я вам кажу. Малейка. Більба, капуста, і мучанка, всьо. Пішли ся вінчати (Лб)

♦ **молодї гостіна** ↔ **весілія молодї**: До молодого перепивали молодї гостіна тотá, а в молодого до молодї перепивали їго люди (Ям)

гостінка *здр. до гостіна* 3: І молодї собі найрідніщі, і молодого, і знов собі таку гостінку зроблят, áби ніби без музики, без усього, хто як міг (Ос)

гостинойка *здр. до гостіна* 3:

♪ Мамцю моя ріднейка [...]

Прибуду в гостинойку

До тебе в неділейку (Зборовський, с. 94)-

гостити:

♦ **гостити** **служалі** частувати жінок, які обслуговують весілля (готують і подають страви та напої), наступного дня після весілля: Ше сі гостили всі тоті служалі, що допомагают, ну аягже, бо вони не мают чєсу за столóm сидіти (ВСт)

гость → **гість**

госьць → **гість**

готувити:

♦ **готівити корова́й** → **корова́й**

ГРАНА́ДЛЯ (**грена́для**, **грана́для**) металева шпилька, якою заколюють волосся та закріплюють головний убір нареченої (Вч, Гл, Ор) || **шпанівка**, **шпілька**

♪ Закрутіли волосе́йко, зап'яли грана́длі,
То вже би ся й не дивіти на парі́бки ла́дні (Вч)

ГРА́ТИ:

♦ **гра́ти „Микола́я”** грати мелодію на слова пісні „Ой хто, хто Миколая любить”, розпочинаючи весілля ввечері напередодні вінчання (про музикантів) (ВСт, НГс, Рс): Знача́ть, музика́нти ввійшли́ на подві́р'я, ста́ли під ві́кном, зробі́ли благослове́нство. Там ста́роста, розуме́те, ма́є слова́, во. Там двана́йцять кавалкі́в вікона́лося, і пі́сля захо́дит до ха́ти, і йду́т, значе́ть, с пі́сньов „Ой хто, хто Микола́я любі́ть”, а хтось ма́ршом (НГс); Гра́ли „Микола́я”. Пе́рше йшли́ до молодого́, ішли́, бра́ли друшкі́ і до молодого́. Гра́ли під ві́кнами, збуді́ли, шо зо́втра весе́ліє в молодого́ (ВСт)

✠ Музи́кьи става́ли під ві́кно, і гра́ли під ві́кном. Ро́дичі в ха́ті молоді́ї слуха́ли, яг музи́ка гра́є, ци не бу́де ся зати́нати, заї́кати, бо як ся зати́нає, заї́каєся, житя́ нидо́бре [...] до́бре гра́ють, до́бре житя́ бу́де (Рз) (Глібчук, с. 153)

ГРЕ́БІНЬ гребінь, який закладали у волосся нареченій: Бра́ли хлі́б там, бо ко́лісь закру́чували гре́бінь, грена́длі, а мені́ ше́ чіпе́ць принесе́ли (Вч)

♦ **не́сти гре́бінь** приносити гребінь нареченій в обмін на сорочку для нареченого (про гостей нареченого) ввечері напередодні вінчання: Ко́лі по соро́чку йшли́ до молоді́ї, то всьо́ для молоді́ї несли́. Неслі́, же́бї во́лосся закру́тити і зашпи́літи. Неслі́ гре́бінь за то́то, за го́лову накла́дали (Вч)

♦ **передава́ти гре́бінь** брати участь в обряді розплітання коси нареченої: передаючи одне одному гребінь, по черзі розчісувати волосся (про родичів нареченої): А по́тім вже́ йшли́ всі́ че́сати ту ко́су з роді́ни, а ті́ сьпіва́ли:

♪ Ой гре́біньця, ма́тінко, гре́біньця,
Розче́сати ко́соньку до ві́ньця.

І так че́сали ко́су, і то́ді молоду́ цілува́ли, і гре́бінь переда́вся від одні́х до дру́гих, бо клі́кали, хто́ то ма́є йти́ да́лі че́сати. І та́то, і сестра́, і брат, і ма́ма, і ба́бця, і ді́до. А по́тім вже́ як ту ко́су розче́сали, молоду́ клі́кали на поса́г (Шм)

ГРЕНА́ДЛЯ → **грана́для**

ГРО́ШІ:

♦ **ве́ргти гро́ші** вручати нареченим гроші на весільний подарунок (про весільних гостей) під час *пропо́ю* чи *вели́кого та́нцю* (пі́сля *чі́пча́ня*). Гро́ші кида́ють на тарі́лку чи склада́ють у ба́нку: Пере́пій, то ко́лі в ба́нку скла́дали, хто́ верг гро́ші (Лб) || **мета́ти гро́ші 1**

♦ **виставляти грóші** виконувати обряд весільного *ві́купу* – давати гроші за наречену хлопцям, які перегороджують дорогу весільним гостям нареченого (про нареченого): На ту бра́му він мав виставити грóші і мав виставити мого́рич хлопцям, бо іна́кше його́ не пропусти́ли (Кр)

♦ **ме́тати грóші** 1. ↔ **ве́ргти грóші** (Ж, Зв, І): То ко́жний йшов з молодóв, крути́в коломийку, і ко́жний грóші ме́тав. Вже молодá почі́пчана, розумі́єте, вже ху́стка на голо́ві (Мт)

2. кидати гроші на барвінкову грядку, платячи господарям за нарізану рослину (про учасників барвінкового обряду): На грядку ішли́ с хлі́бом, горі́вков чи з вино́м, а пак пі́ли ту горі́вку і полива́ли той барві́нок, і грóші там ме́тали. Ну аби́ барві́нок ріс (Хв)

☉ Як ве́дуть їх <молоди́х> до шлю́бу, ті грóші (які лежать на ді́жі, перед якою одяга́ють наречену) збира́ють, молодá кладе́ в лі́фчик, щоб бу́ла бага́цька (Бг)

гру́ба ↔ **бе́ремена**: Гру́ба, бо сі́ заві́ла, заві́ласі (Рс)

гру́бочок-пода́руно́чок подарунок для наречених у промовах весі́льного *ста́рости* під час *пропо́ю*:

☼ Тоді ста́роста про́сит, щобі́ приймі́ли цей гру́бочок-пода́руно́чок. „Хоть невели́кий, але́ прийма́йте за вели́чний”. Ста́роста вже молодóго дя́кує. „Вели́чний-вели́чний”. І му́зика загра́є. І він тро́шки потаньцо́є з тим пода́рочком, тро́шки так покру́тиця, потанцо́є і пішо́в (СНб)

гу́дак ↔ **му́зика**¹ (Нв)

гуля́ні → **гуля́ння**

гуля́ння (гуля́ні) веселе проведення часу (перев. з танцями, розва́гами):

♪ Та як я сі́ віддава́ла, та бу́ла вімо́ва,
Що я пі́ду й на гуля́ння, а чоло́вік до́ма.
Ой прийшла́ я із гуля́ні, дівлю́є в ко́ліску,
Дити́на сі́ розпо́віла, я газду́ по пі́ску (Бг)

гуля́ти 1. танцювати (б.н.п.): Молода́ йде до молодóго, і вже там го́сьті погості́лисі, гуля́ють-гуля́ють (Дб); Ну а вже потóму ще гуля́ли до́вго, але́ шо вона́ вже бу́ла в ху́сьці (Тсв)

2. весело проводити час, розважатися на весі́ллі: Молоді́ ї́дуть до шлю́бу, розпо́сую́ця, беру́т шлю́б і тоді́ вже гуля́ють (Рп)

♦ **гуля́ти в ба́льцю** → **ба́лець**

♦ **гуля́ти весі́ля** → **весі́ля** 1

♦ **гуля́ти з ба́льцьом** → **ба́лець**

♦ **гуля́ти з ві́ньцьом** → **віне́ць**

♦ **гуля́ти з калі́кою** → **калі́ка**

♦ **гуля́ти з коро́вайом** → **корова́й**

♦ **гуля́ти з ко́сіцев** → **ко́сіця**

♦ **гуля́ти під ба́льцьом** → **ба́лець**

♦ **гуля́ти по хата́х** святкувати весілля в хаті нареченого чи нареченої: Гуля́ли по хата́х, пізніше зачина́ли робі́ти салаші́. То ж типе́р по війні́, а до то́го часу́ в хати́. Хто мов дві хати́, а хто ббі́щче (Трл)

гуля́ща ↔ батя́рка

гу́ра купа

♦ **гу́ра по́вна** гурт людей, яких батько нареченого поси́лає до батьків дівчини дові́датися, чи можна заси́лати *сваті́в*: Він та́та не мав, і молоді́й, і бі́льше ніко́го не бу́ло тогди́. А типе́р вже йдуть гу́ра по́вна, а тоді́ не (Ул)

гуса́к учасник гри на вечорни́цях

♦ **пекти́ гусака́** грати в *гусака́* на вечорни́цях. Учасник – *гуса́к* – пови́нен вгада́ти, хто вдарив його́ по пальця́х. Якщо́ відгада́є, то гусаком ста́є той, хто бив, якщо́ ні, ма́є викона́ти бажа́ння гурту́ (напри́клад, дівчина ма́є поці́лувати хло́пця чи навпаки), щоб „гусак спі́кся”

✿ Ходи́ли хло́пці на ве́черни́ці. Гусака́ пекли́, му́сили-смо хло́пців ці́люва́ти. Ка́же <учасник гри>: „Пече́сі гуса́к, пече́, коли́ він сі́ спече́?” „Ко́ли поці́лює, припу́стім, Ка́сі то́го Миха́йла”. І тогди́ рад не рад іде́ш ці́люва́ти, і всьо́. І то тако́ ру́ку держи́ш. Прийшо́в, па́льнув. Па́льці́ всі́ держи́т. Хто вда́рив? Ну не вгада́єш! Ще́ раз б’ю́т. Знов не вгада́ла. Ще́ раз б’ю́т. А вгада́ла: „Ти мене́ вда́рив!” Ну, зна́чит, типе́р ти си́да́й (ВСт)

гусе́тко → **гуся́тко**

гу́сі → **гу́ся**

гу́ска 1. весі́льна продо́вгаста плетена бу́лка; калач із бі́лого боро́шна, випече́ний із переплете́ного ті́ста у ви́гляді коси́: *Гу́ску і коро́вай* роз-поді́ляють між весі́льними гі́стьми (Б, Гл, Дб, Мш, Рп): Гу́ска, то хлі́б до́вгий заплете́ний пеклі́ або́ тако́й у фо́рмі. Вже́ спеклі́, барві́нком до́вко́ла обві́ли (Лп); А тогди́ бив хлі́б про́сто. Таку́ гу́ску ви́плели, так поста́вили, то ся́ спекло́ та й всьо́. Дава́ли дру́шка́м по гу́сці́ такі́й (Лп); По́тім розрі́зають і́ тим коро́вайо́м го́сьця́ця. Той коро́вай гу́скою назива́ють (Рп) || **гу́сочка** 2

2. *тільки мн.* **гускі́** дві продо́вгасті хлі́бини, з’єднані́ між со́бою, оздобле́ні сплете́ними з ті́ста ко́сами та зв’язані́ черво́ною *ле́нтою* чи *сд́ва́бом*. *Гускі́* несуть пі́сланці до на́речено́ї, щоб попередити́ про при́хід на́речено́го (Гузар, 1995, с. 161; (Вч, Лп)): Йак печут коро́гвай, то разом печут і гускы́, з котры́ми йдуть до молодо́й на покля́н. Гускі́ – то два хлы́бы до́вгова́сті, стуле́ні до купы́. На гускы́ кладут с́я поплы́тки, сплете́ні йак ко́сы, а кінчи́ками піднесе́ними до го́ры (Гнатюк; Хібеба, 2021а, с. 79); Та то хлі́б! Ту кі́ску сплели́ і на хлі́б так, воно́ ся спекло́ та й... Гускі́ в п’ятни́цю пеклі́ або́ в читве́рь (Лп); Пеклі́ гускі́. То бі́ли такі́, отаке́ як два бито́нчики, але́ шоби́ бу́ли стуле́ні, ра́зом. То ся́ так пекло́, шо́ їх ся́ так кла́ло в ка́струлю́, шоби́ вони́ ся́ сту́лили, шоби́ не бу́ли

окремо. І тоді ся зав'язувало червонов лентов, ту ше квіточку насередіну положили, і то такі с такими гусками, коли вже мало вісіля йти до молодії, наперед йшли два чоловіки с тими гусками (Вч); Як молода бере гуски, свашки латкають:

♪ Шчо́сте нам за дар да́ли?

Дьві гу́ски тарча́нійї,

Йидбавом зўйазанийї (Гнатюк; Хібеба, 2021а, с. 83)

♦ **торгува́тися на гуска́х** виконувати обрядовий *вікуп* нареченої перед приходом нареченого з гістьми (про посланців нареченого, які приносять *гуски*): Як мало вже йти молодій за молодів, посилають двох чоловіків, і вони с тими гусками йдуть до молодії. Ну там їх стрічають, та й торгуюця на тих гусках. Потому вже сідають за сьтів, дають горівки тим чоловікам, шо з гусками прийшли, а потому вже йдуть молодій з молодів (Вч)

● *Гуски* не можна пекти сироті: Жи ма́ла печі гуски́, місіти то тісто, би ма́ла ба́тька й ма́тір (Лп)

● *Гуски* не можна щипати: Але дуже зазира́ли, щоб не щіпну́ли. І так зазира́ли. Ма́ти забира́ла ті гуски́. Ну бо лю́ди вмі́ли ворожи́ти ко́лісь. Би молодя́тім не ва́дити (Вч)

3. хліб, у який *дру́жба* запихає копійки і який дарує *дру́жці* за *дружкува́ння* (ВСт, Дб, Дн, Лп, Мш, Ор, Слв)): Тепер дають друшцы́ гу́ску; ста́роста йак покрайи коро́гвай, кличе дру́жбу, а дру́жба за́пина́т ў гу́ску друшцы́ гроші: дві шустки, йак си любить дру́жка, йак те́ньгий дру́жба; йак йакый ке́пський дру́жба, то 12 гре́йцаріў – і передайи дру́жцы. Ста́роста мовит: Дава́й же ти сво́йї дру́шцы хлы́ба (дру́жбі мовит), бо вона́ шче ма́ла. – Дру́жба дайи тоты гроші і гу́ску і мовит: На то́бі гроші і хлы́ба, попойі́дж, жебыс бы́ла ду́шша гу́ляти, бо мы йак за́чнемо ве́ликий та́нець, будемо гу́ляти 24 годин. – Дру́жка бере. Дру́жба пы́тат сьа: Шчо ты ме́ньї за то́то обі́цяш? – Бо́жу ла́ску (Гнатюк; Хібеба, 2021а, с. 91); Коли дру́щи́ла з дру́жбов, брав дру́жба <дру́жку>, відгу́лювали ко́ломийку, і дру́жба ї да́рив гу́ску та́ку пе́чену, хлі́б пе́чений, гу́ску. І на́пхано бу́ло гро́ші в то́ту гу́ску (Дн); Дру́шка дру́щи́ла у́же, то да́вали дру́сьці гу́ску то хо́ба. А коро́ва́й пе́кли́ так для лю́де́й (Лп)

♦ **поба́цькана гу́ска ↔ гу́ска 3**: Та́ку ви́печену гу́ску, та́кий хлі́б, та гу́ска так поба́цькана. Бу́ли ко́пийки́, якщо дру́жба був ба́гати́й, то дав ше папе́рові гро́ші (Дн)

4. хліб, у який *дру́жба* запихає копійки як подарунок нареченій: Бойари затыка́ють ў гуски гроші, ко́ждый по два гра́йцари – а ме́нше не пі́де, йак 15 бойар. Йак ўсьї поскла́дають, моло́да ви́йме з гусок і по́ложит со́бі ў чо́боты під подо́шву (Гнатюк; Хібеба, 2021а, с. 83); Дру́жба вно́сить для мо́лодо́ї подару́нки: гу́ску (з ті́ста), в яку на́пихає гро́ші, і хустку (Левинський; Хібеба, 2021а, с. 159)

5. оздоба із прісного тіста на весільному хлібі – фігурка у вигляді гуски. У випечену *гúску* запахають патичок, відтак насаджують на хліб. Дві такі *гúски* пов'язують стрічкою: І пак запхали камачок, і на кúпу. З поліна патичок. І так вкúпі били, і тоді лéнтов перев'язували. Я друшила, то кісто виплитено, і гúски билі такі чорні, з чорного кіста, а ту біле кісто виплитено бúло, і так спеклася, з'єдналася (Вч)

✿ *Гúску* на весільному хлібі треба різати разом із запеченим у хлібі яйцем (зі шкаралупою). Під п'ятьма *гусками* – три яйця, тому *дру́жбі* підказують, де є запечені яйця. Порізані необчищені від шкаралупи яйця наречені їдять під час весілля: І робили гускі, абі дру́жба не знав, чи він попаде розрізати. Як попаде на ту *гúску*, як розріже, то щось [...]. Та чось так кла́ли. Кла́ли, і три гúски (Бг); І кла́ли три яйці. А бúло п'єть *гúсок* звérхі на коро́гваю зроблєних, зна́йте, такі гускі. П'єть піт трьома́ яйці. Ну дéхто трóшки значів та й показував дру́жбі, де тоті яйці [...]. Сидєт за столóм, він має, дру́жба, вірізати так ту *гúску* і яйцє. Яйцє тотó різали, і шкаралúпу поріжут молодім на тарілку, і вони ма́ли то їсти. Нихто не луцїв ніц (Глб)

© „Їште-їште, абі діти ва́ші їли” (Глб)

6. оздоба на коро́ваю – гілочка, на яку навивають смужку прісного тіста, а відтак запікають; непарну кількість випечених галузок утикають у коро́вай: Ну такі *гúски* били то́ньчі, як той па́лець (*мізинець*. – Н.Х.). І тотó кіста окрєме замісіли, бо вно не бúло на дрі́жжах, та́кой на воді замісіли, і так розкача́ли то, і так нарізали на лéнточки. І так порозрізали-порозрізали, дава́ли на то́ї галускі, то всьо таке́ б́ло страпа́те-страпа́те таке́ (Вч)

7. фігурний хлібець із білого борошна на подарунок *сва́хам* за участь у весіллі: Ну а даріла ко́жній жі́ньці, дава́ла. Спечєсі, та й ко́жна жі́нка на весі́лю іде́ та й ко́жна *гúску* д ха́ті несє́. Ну та й, пра́вда, і молодóму *гúску* <печуть>, бо дру́гої дні́ни, як йде до молодóї, то мýсе молодій *гúску* да́ти, та й дру́жбі да́ють дру́шка́м (Мж); Жі́нка́м, тим сва́хам да́ють. А як ся лі́ше, то ще є дівча́там, та й так. Ко́жна сва́ха несє́ *гúску* д ха́ти. Вже ма́ма пішла́ на весі́лє, то вже *гúску* принє́сла, бо ко́лись хлі́б чо́рний був, бі́лого ні́коли не б́ло! То се́ бі́лого хлі́ба трóхи вкро́ют, як то во́йна б́ла, то вже нес́ут тоті жі́нкі д ха́ті ді́тим бі́лого хлі́ба (Мж); Та́кий хлі́б був, та́кво́ качє́ли, і так кла́ли. Тут голо́вочка, а тут та́кий хво́стик різали, тут крі́льця́тка та́кі робі́ли. То ся назива́ли гускі́. Подар́ки молодій дава́в молодóї ма́мі, та́тові, се́страм (Сд)

♦ **приходи́ти з гуска́ми** приходити до нареченої ввечері напередодні дня вінчання, приносячи *гúску* як плату *сва́хам* за ви́плетені вінки (про нареченого): Плє́ли вінóк той, і вже то́го са́мого ве́чора приході́в молодій з гуска́ми до молодóї. То б́ло в п'ятни́цю, і він віддава́в ті гускі́ ї́ї ніби

тим свахам, що вже плéли вінóк. Він приносíв цілу́ той, чи сýмку, чи ко́шик, чи в чо́му, приносíв гусóк тим свахам. Та й віддава́в. А молодá йому́ віддава́ла сорóчку шлю́бну (Ксм)

8. *тільки мн.* **гускíй** вечíрнє зібрання напередодні вінчання ((BC) Леньо, с. 55; Вакалюк, 1978, с. 9; Здоровега, 1983, с. 243)

гúсочка 1. дівчина у промовах *сватів* під час *сва́тання* та у весільних піснях:

© „Ми прийшли́, шука́ємо, чи є у вас десь гúсочка, нам пропа́ла, ми хочемо знайти́, де вона́ є. Шука́єм гúсочки, така́ бу́ла біле́нька, га́рна” (Рп) || **гусéтко зна́чене, гúся, гуся́тко**

♦ **біле́нька гúсочка** ↔ **гúсочка 1** (Гл)

2. ↔ **гúска 2**: Пеклі́ дві гúсочки, лéнтов тудá зав’язували, з то́ї сторони́ кла́ли гро́ші (Вч)

♦ <іти> з **гусочка́ми** іти по наречену, несучи *гúску* (про *свашок*); етап весільного обряду після вінчання: Тоді приход́ят, іду́т з гуска́ми. Пеклі́ дві гúсочки, лéнтов тудá зав’язували, з то́ї сторони́ кла́ли гро́ші і вже да́ють зна́ти, що іду́т свашкі́ за молодóю (Вч)

гúся (гúсі) ↔ **гúсочка 1**:

♪ Сла́ва Ісúсу, свато́ви, ми до вас,
Залеті́ло на́ші гúсі ме́жи вас (Глб)

гуся́тко (гусéтко) ↔ **гúсочка 1**:

♪ Добрий вечі́р, на́ші сватове́, ми – до вас.
Залеті́ло на́ше гуся́тко ме́жі вас (Лолин, с. 111)

♦ **гусéтко зна́чене** ↔ **гúсочка 1**:

♪ Ой то на́ше гусéтко зна́чене,
Бо в не́го пі́р’ячко злочéне (Глб)

гучний:

♦ **гучне весі́льи** → **весі́ля 1**

Г

га́зда 1. господар, хазя́їн:

♦ **прида́лий га́зда** ↔ **зводжа́й 2**

2. **га́зда** ↔ **газді́ня 1**: Ма́ла-м хлі́б, і пе́ршу косі́чку таку́ фа́йну, аби́ бу́ло ба́гато то́го берві́нку, і той хлі́б лиш́ьїла тій га́зді, шо да́ла берві́нок (Сл)

газді́ні → **газді́ня**

газді́ня (газді́ні) 1. замі́жня жінка; госпо́диня: Га́здіня, жи хоті́ла сама́ бі́ти (Рс); Ко́лись кúрку несли́ з собо́в, я́їчка, хто мав, ота́кі ста́рі газди́ні (Бк); [...] не́сли там хлі́б, горі́вку до то́ї газді́ні, де вже в газді́ні був той берві́ночок (Тсв)

♪ Війди́, газді́ньо, з ха́ти,

Зі́лійко й пока́зати́ (Гл) || **га́зда 2**

2. жінка, яка випікає весільний хліб, *гуску* та солодоші на весілля: Ну а потім то вже зачали пляцки печі потроха. Якась газдіні пекла пляцки (Рз); То там газдіня. Найняла си когось (Лп)

ГАТІ, *тільки мн.* елемент весільного одягу нареченого – штани з домотканого сукна (Нв)

♦ **ПОЛОТНЯНІ ГАТІ** ↔ **ГАТІ**: І так само кавалер мав такі гаті полотняні, і сорочку таку довжанку, поясіну, і так ся женів, то всьо було з домотканого полотна (Лб)

ГОРСЕТ елемент весільного одягу нареченої – жилет, безрукавка, оздоблена бісером, блискітками (Кр, Нв): В що була молодá вдита? У спідницю шалінову, сорочка вишета, горсет, віно́к був сплєтиний, лєнточки вісіли (Кр)

ГОСПОДА́Р ↔ **СТА́РОСТА 1** (Гнатюк; Хібеба, 2021а, с. 72)

ГРЕГО́Р барвінковий вінок, який вішають під образом над нареченими за весільним столом або ж підвішують над вікном як знак, що в хаті святкують весілля: Та як то колись плєли віно́чок і гре́гор, як ка́жут типе́р, до́лю. Як то плєли в нас в селі? Збира́лисє дівчи́та, збира́лисє жіночки́ на той віне́ц, ка́зали. Збира́юця на віне́ц (Шм); А дру́гі дівча́та робіли букє́тики з барвінку, бра́ли дра́тву, мо́цну нїтку, і то́то то́ю нїткою плєли гре́гор, до́лю (Шм) || **ДО́ЛЯ¹**

ГРЕЙЦАРОВИЙ:

♦ **ГРЕЙЦАРОВА ХУСТКА** частина головного убору нареченої – „велика вовняна хустка із шовковою облямівкою”: На голову (волосся зачесане у дві коси, спущені на плечі) накладають велику вовняну хустку із шовковою облямівкою, зазвичай червону або чорну, із колами (так звану „грейцарову”). Хустку зав’язують так: склавши її вдвічі (трикутником), загортають у неї широку, із долоню, смужку цупкого паперу, найчастіше із цукру, а заклавши хустину на голові, завивають так, що два кінці закріплюють на потилиці шпилькою, а третій звисає поверху (Schneider; цит. за Хібеба, 2021а, с. 177)

ГРУНТ:

■ **На ґрунт пристав** „говорять про чоловіка, що оженився з дівчиною задля її ґрунту і увійшов до сім’ї батька” ((Нч) Фр., с. 702)

ГУ́ГІ-МУ́ГІ жартівлива назва весільного танцю: Я памнітаю, як я ходіла колись до клубу, як то дівчата були старші, які то були таньці красіві! Та тепер шось якісь гугі-мугі, та собов хітає хіба́ (Ям) || **ТІ́РЛІ-МІ́РЛІ, ШІ́ГІ-МІ́ГІ**.

Лексикографічна репрезентація весільної лексики бойківських говірок як результат опрацювання діалектологічних, етнографічних, фольклористичних джерел сприяє моделюванню цілісної „картини” весільної лексики в українських діалектах, дає підстави для достовірних висновків щодо формування лексики бойківського говору, її семантики та ареальної поведінки у просторі й часі.

Умовні скорочення

б.н.п. – більшість населених пунктів

вульг. – вульгарне

док. – доконаний вид

зб. – збірне

здр. – здрібніле

мн. – множина

перев. – переважно

пест. – пестливе

у.н.п. – усі населені пункти

Умовні позначення

- ◆ – стійке словосполучення, синтаксична конструкція, фразема (подано під опорним словом)
- – відсилач до інваріанта (для фонетичних та граматичних варіантів)
- ↔ – відсилач для синонімів; те саме, що
- || – перелік синонімів
- ▣ – приказка, прислів'я, народне порівняння
- ✠ – передбачення
- ◎ – звичаєві настанови, мовленнєві формули-поради: „як і що треба робити” під час весілля для повноцінного й щасливого, за народними мірками, сімейного життя; виконання таких народних приписів, на думку бойків, має забезпечити добробут, злагоду в подружжі (напр., наречені під час весілля мають з'їсти порізані необчищені від шкаралупи яйця, *аби діти їхні їли*, та ін.)
- – звичаєві заборони на весіллі, які стосуються передусім нареченої (напр., нареченій не можна приходити в гості до батьків упродовж тижня після вінчання). Жінці-вдові заборонено брати участь у випіканні *гусок* на весілля; *гуски* не можна щипати, щоб не *вадити* нареченим, та ін.)
- ◎ – усталені мовленнєві формули, які виголошують під час запрошення гостей на весілля, під час благословення наречених та ін., образні висловлювання, які промовляють під час обрядодій або які стосуються обрядодій (напр., *Хоть невеликий, але прийміть за великий* – так промовляє весільний староста нареченої, вручаючи подарунки родичам нареченого)
- ✿ – мінітексти
- ♪ – фрагменти пісень

Перелік населених пунктів та їх скорочень²

Івано-Франківська область: Анг – Ангелівка Долинського р-ну, Бг – Богрівка Богородчанського р-ну, Блх – м. Болахів, Вш – Вишків Долинського р-ну, Глбк – Глибоке Богородчанського р-ну, Дз – Дзвиняч Богородчанського р-ну, Дл – м. Долина Долинського р-ну, Кз – Кузьминець Рожнятівського р-ну, Кзк – Козаківка Долинського р-ну, Клш – м. Калущ, Кс – Красне Рожнятівського р-ну, Ксм – Космач Богородчанського р-ну, Л – Лолин Долинського р-ну, Лг – Луги Рожнятівського р-ну, Лк – Луквиця Богородчанського р-ну, Лпв – Липовиця Рожнятівського р-ну, Лпн – Лоп’янка Долинського р-ну, Лц – Лецівка Рожнятівського р-ну, Мж – Міжгір’я Богородчанського р-ну, Нб – Небилів Рожнятівського р-ну, Нвц – Новиця Калуського р-ну, Ос – Осмолода Рожнятівського р-ну, Пдб – Підбережжя Долинського р-ну, Плн – Поляниця, Прг – смт Перегінське Рожнятівського р-ну, Пт – Петранка Рожнятівського р-ну, Рхн – Рахиня Долинського р-ну, Сд – Саджава Богородчанського р-ну, Ск – Солуків Долинського р-ну, СлД – Слобода-Долинська Долинського р-ну, Сл – Сливки Рожнятівського р-ну, Сн – Сенечів Долинського р-ну, СНб – Слобода-Небилівська Рожнятівського р-ну, Схд – Суходіл Рожнятівського р-ну, Тпч – Тяпче Калуського р-ну, Тсв_Д – Тисів Долинського р-ну, Цн – Цінева Рожнятівського р-ну, Яс – Ясень Рожнятівського р-ну;

Львівська область: Б – Бабино Старосамбірського р-ну, Бгт – Багнувате Турківського р-ну, Бк – Боберка Турківського р-ну, Бн – Бачина Старосамбірського р-ну, Бнв – Беньова Турківського р-ну, Бр – Бориня Турківського р-ну, Бс – Бусовисько Старосамбірського р-ну, Бт – Бітля Турківського р-ну, Бч – Біличі Старосамбірського р-ну, В – Воля Старосамбірського р-ну, ВВ – Верхнє Висоцьке Турківського р-ну, ВВл – Велика Волосянка Старосамбірського р-ну, Вл – Волосянка Сколівського р-ну, ВЛн – Велика Лінина Старосамбірського р-ну, ВЛж – Верхній Лужок Старосамбірського р-ну, Влк – Великосілля Старосамбірського р-ну, Влш – Волошиново Старосамбірського р-ну, ВрС – смт Верхнє Синьовидне Сколівського р-ну, ВСт – Верхня Стинава Стрийського р-ну, ВСш – Велика Сушиця Старосамбірського р-ну, ВТ – Верхній Турів Самбірського р-ну, Вч – Вовче Турківського р-ну, ВЯб – Верхня Яблулька Турківського р-ну, Гв – Гвоздець Старосамбірського р-ну, Гк – Галівка Старосамбірського р-ну, Гл – Головецько Старосамбірського р-ну, Глб – Глибоке Старосамбірського р-ну, Гр – Грозьово Старосамбірського р-ну, Грб – Грабовець Сколівського р-ну, Д – Дидьова Турківського р-ну, Дб – Доброгостів Дрогобицького р-ну, Дв – Довжки Сколівського р-ну, ДзГ – Дзвиняч Горішній Турківського р-ну, Дн – Дністрик Старосамбірського р-ну, Дрг – Дрогобиччина, Ж – Жукотин

² Збережено районування населених пунктів до ухвали постанови Верховної Ради України № 807-ІХ від 17 липня 2020 р., що відповідає традиційному діалектному окресленню бойківського говору і якнайточніше ілюструє його цілісність, компактність та локальну специфіку функціонування.

Турківського р-ну, Ждн – Жданівка Дрогобицького р-ну, Жп – Жупани Сколівського р-ну, Зб – Зубриця Турківського р-ну, Зв – Завадка Сколівського р-ну, Зк – Заколоть Дрогобицького р-ну, І – Ісаї Турківського р-ну, Іл – Ільник Турківського р-ну, Кб – Кобло Самбірського р-ну, Кзв – Козеве Сколівського р-ну, Кк – Кривка Турківського р-ну, Км – Комарники Турківського р-ну, Кн – Кіндратів Турківського р-ну, Кр – Коростів Сколівського р-ну, Крн – Кринята Турківського р-ну, Крш – Крушельниця Сколівського р-ну, Кт – Катини Старосамбірського р-ну, Кч – Корчин Сколівського р-ну, Лб – Либохора Турківського р-ну, Лб_С – Либохора Сколівського р-ну, Лбх – Лібухова Старосамбірського р-ну, Лв – Лавочне Сколівського р-ну, Лм – Лімна Турківського р-ну, Лп – Лопушанка Турківського р-ну, ЛпХ – Лопушанка-Хомина Старосамбірського р-ну, Лс – Лосинець Турківського р-ну, Мл – Мельничне Турківського р-ну, Мр – Муроване Старосамбірського р-ну, Мт – Матків Турківського р-ну, Мх – Махнівець Старосамбірського р-ну, Мхн – Мохнате Турківського р-ну, Мш – Мшанець Старосамбірського р-ну, НГс – Нижнє Гусне Турківського р-ну, Нд – Недільна Старосамбірського р-ну, НРж – Нижня Рожанка Сколівського р-ну, Нч – Нагуєвичі Дрогобицького р-ну, НЯб – Нижня Яблушка Турківського р-ну, Оп – Ополиця Сколівського р-ну, Ор – Орів Сколівського р-ну, Орв – Орявчик Сколівського р-ну, Пг – Погар Сколівського р-ну, Пд – Підгородці Сколівського р-ну, Пдс – Підсухе Дрогобицького р-ну, Пк – Побук Сколівського р-ну, Пл – Плав'я Сколівського р-ну, Плк – Плоске Старосамбірського р-ну, Пр – Присліп Турківського р-ну, Рз – Розлуч Турківського р-ну, Рп – Ріп'яна Старосамбірського р-ну, Рс – Росохи Старосамбірського р-ну, Св – Свидник Турківського р-ну, Сбч – Стрільбище Старосамбірського р-ну, Слв – смт Славське Сколівського р-ну, Спс – Спас Старосамбірського р-ну, СР – Стара Ропи Старосамбірського р-ну, СС – м. Старий Самбір, Ств – Старява Старосамбірського р-ну, Стр – Стрілки Старосамбірського р-ну, СтрС – Старосамбірщина, Сх – Східниця Дрогобицького р-ну, Сш – Страшевичі Старосамбірського р-ну, Сшц – Сушиця Старосамбірського р-ну, Т – Тур'є Старосамбірського р-ну, Тв – Тернів Старосамбірського р-ну, Тп – Топільниця Старосамбірського р-ну, Тр – Труханів Сколівського р-ну, Трк – Турківщина, Трл – Терло Старосамбірського р-ну, Тс – Тисовиця Старосамбірського р-ну, Тсв – Тисовець Сколівського р-ну, Тх – Тухолька Сколівського р-ну, Тхл – Тухля Сколівського р-ну, Тш – Тишівниця Сколівського р-ну, Уж – Уріж Дрогобицького р-ну, Ул – Уличне Дрогобицького р-ну, Ур – Урич Сколівського р-ну, Хв – Хашів Турківського р-ну, Шм – Шум'яч Турківського р-ну, Шн – Шандровець Турківського р-ну, Яб – Яблунів Турківського р-ну, Яв – Явора Турківського р-ну, ЯЗм – Ясениця-Замкова Старосамбірського р-ну, Ял – Ялинкувате Сколівського р-ну, Ям – Ямельниця Сколівського р-ну, Яск – Ясінка Турківського р-ну, ЯСл – Ясениця-Сільна Дрогобицького р-ну, Ясн – Ясениця Турківського р-ну;

Закарпатська область: ВС – Верхній Студений Міжгірського р-ну.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- Васил. – Василечко, Л. (2006). *Таїна весільного обряду*. Тіповіт.
Transliteration: Vasylechko, L. (2006). *Taina vesilnoho obriadu*. Tipovit.
- Глібчук – Глібчук, Н. (Ред.). (2005). *Українські говірки південно-західного на-
річчя: тексти*. Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка.
Transliteration: Hlibchuk, N. (Red.). (2005). *Ukrainski hovirky pivdenno-
zakhidnoho narichchia: teksty*. Vydavnychiy tsentr LNU im. I. Franka.
- Гнатюк – Гнатюк, В. (1908). Бойківське весіле в Мшанци (старосамбірського
повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*, 10, 1–29.
Transliteration: Hnatiuk, V. (1908). *Boikivske vesilie v Mshantsy (starosambirskoho
povita)*. *Materialy do ukrainsko-ruskoї etnolohii*, 10, 1–29.
- Гоцкій – Гоцкій, І. (1898). Бойковскій словарець, собранный въ селѣ Ясенѣ,
въ окрестности Перегинска. *Временникъ Ставропигійскаго института*,
128–132.
Transliteration: Hotskii, I. (1898). *Boikovskii slovarets, sobrannnyi v seli Yaseni,
v okrestnosti Perehinsku*. *Vremennik Stavropyhiiskoho instytuta*, 128–132.
- ГС – Хобзей, Н., Сімович, О., Ястремська, Т., & Дидик-Меуш, Г. (2013). *Гуцульські
світи. Лексикон*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
Transliteration: Khobzei, N., Simovych, O., Yastremska, T., & Dydyk-Meush, H.
(2013). *Hutsulski svity. Leksykon*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha
NAN Ukrainy.
- Дяків – Дяків, Р. (Ред.). (2014). *Енциклопедія Бойківщини: люди, мова*. Зерцало.
Transliteration: Diakiv, R. (Red.). (2014). *Entsyklopediia Boikivshchyny: liudy,
mova*. Zertsalo.
- ЕОСУ – Скрипник, Г. (Ред.). (2016). Весільна обрядовість. *Етнографічний об-
раз сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних
матеріалів* (Т. 4). Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України.
Transliteration: Skrypnyk, H. (Red.). (2016). *Vesilna obriadovist. Etnohrafichnyi ob-
raz suchasnoi Ukrainy. Korpus ekspedytsiinykh folklorno-etnohrafichnykh
materialiv* (Т. 4). Instytut mystetstvoznnavstva, folklorystyky ta etnolohii
im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy.
- Зборовський – Зборовський, П. (2013). *Бойківські латканки*. Українська академія
друкарства.
Transliteration: Zborovskyi, P. (2013). *Boikivski latkanky*. Ukrainska akademiia
drukarstva
- Кміт – Кміт, Ю. (1908). Бойківське весіле в Гвіздці (турчанського повіта). *Ма-
теріали до українсько-руської етнології*, 10, 82–100.
Transliteration: Kmit, Yu. (1908). *Boikivske vesilie v Hvizdtsy (turchanskoho
povita)*. *Materialy do ukrainsko-ruskoї etnolohii*, 10, 82–100.

- Кузеля – Кузеля, З. (1908). Бойківське весіле в Лавочнім (стрийського повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*, 10, 121–150.
Transliteracja: Kuzelia, Z. (1908). Boikivske vesilie v Lavochnim (stryiskoho povita). *Materialy do ukraïnsko-ruskoï etnolohii*, 10, 121–150.
- Кузів – Кузів, І. (1889). Житє-бутє, звичаї и обычаї гôрського народу. *Зоря*, XVII, 282–287; XVIII, 299–302; XIX, 317–320.
Transliteracja: Kuziv, I. (1889). Zhytie-butie, zvychai y obychai hôrskoho narodu. *Zoria*, XVII, 282–287; XVIII, 299–302; XIX, 317–320.
- Левинський – Левинський, В. (1908). Бойківське весіле в Доброгостові (дроґо-бицького повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*, 10, 101–120.
Transliteracja: Levynskiy, V. (1908). Boikivske vesilie v Dobrohostovi (drohobytskoho povita). *Materialy do ukraïnsko-ruskoï etnolohii*, 10, 101–120.
- Леньо – Леньо, Т. (2015). *Традиційна весільна обрядовість бойків Закарпаття середини ХХ – початку ХХІ ст.* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України]. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України.
Transliteracja: Leno, T. (2015). *Tradytsiina vesilna obriadovist boikiv Zakarpattia seredyny XX – pochatku XXI stolittia* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovoï stupenia kandydata istorichnykh nauk [rozprava doktorska], Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnolohii im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy]. Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnolohii im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy.
- ЛЛ – Хобзей, Н., Сімович, О., Ястремська, Т., & Дидик-Меуш, Г. (2009). *Лексикон львівський: поважно і на жарт* (1-ше вид.). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
Transliteracja: Khobzei, N., Simovych, O., Yastremska, T., & Dydyk-Meush, H. (2009). *Leksykon lvivskiy: povazhno i na zhart* (1. vyd.). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Лолін – Франко, І. (Упор.). (1970). Обряди і пісні весільні люду руського в селі Лолін Стрийського повіту. М. Шубравська (Упор.). *Весілля: у двох книгах* (Кн. 2). Наукова думка, 73–124.
Transliteracja: Franko, I. (Komp.). (1970). Obriady i pisni vesilni liudu ruskoho v seli Lolyn Stryiskoho povitu. M. Shubravska (Komp.). *Vesillia: u dvokh knyhakh* (Ks. 2). Naukova dumka, 73–124.
- Мисевич – Мисевич, О. (1937). *Український весільний обряд у Бойківщині*. Наш лемко.
Transliteracja: Mysevych O. (1937). *Ukrainskyi vesilnyi obriady u Boikivshchyni*. Nash Lemko.
- Он. – Онишкевич, М. (1984). *Словник бойківських говірок* (Ч. 1–2). Наукова думка.
Transliteracja: Onyshkevych, M. (1984). *Slovyk boikivskykh hovirok* (Cz. 1–2). Naukova dumka.

- СБ – Гнатишак Ю., Сімович О., Хобзей Н., & Ястремська Т. (2017). *Слова з Болехова*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Transliteracija:** Hnatyshak Yu., Simovych O., Khobzei N., & Yastremska T. (2017). *Slova z Bolekhova*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Сокіл, В., & Сокіл, Г. (1998). *Фольклорні матеріали з отчого краю*. Інститут народознавства НАН України.
- Transliteracija:** Sokil, V. & Sokil, H. (1998). *Folklorni materialy z Otchoho kraiu*. Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy.
- Фр. – Франко, І. (Упор.). (2006). *Галицько-руські народні приповідки* (Т. 1) (2-ге вид.). Видавничий центр Львівського національного університету ім. І. Франка.
- Transliteracija:** Franko, I. (Komp.). (2006). *Halytsko-ruski narodni prypovidky* (Т. 1) (2. wyd.). Wydawnicyhi tsentr Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka.

Schnaider – Schnaider, J. (1911). Z życia górali nadłomnickich. *Lud*, 17, 151–161.

Література

- Боднар, О. І., (2012). Українське діалектне словникарство початку ХХІ століття. *Вісник Одеського національного університету*, 17(4), 5–26. <http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/17986/1/5-26.pdf>
- Transliteracija:** Bodnar, O. I., (2012). Ukrainske dialektne slovnykarstvo pochatku XXI stolittia. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu*, 17(4), 5–26. <http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/17986/1/5-26.pdf>
- Вакалюк, Я. (1978). Весільна лексика в говірках Прикарпаття. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови*, 9–10.
- Transliteracija:** Vakaliuk, Ya. (1978). Vesilna leksyka v hovirkakh Prykarpattia. *Problemy doslidzhennia dialektnoi leksyky i frazeolohii ukrainskoi movy*, 9–10.
- Гузар, О. (1995). Спостереження над обрядовою лексикою у бойківських говірках. *Бойківщина: історія та сучасність: матеріали Міжнар. іст.-народознавчого семінару „Населення Бойківщини в контексті загальнокарпатського етнокультурного розвитку”*, 161–163.
- Transliteracija:** Huzar, O. (1995). Sposterezennia nad obriadovoiu leksykoiu u boikivskykh hovirkakh. *Boikivshchyna: istoriia ta suchasnist: materialy Miznar. ist.-narodoznavchoho seminaru „Naseleennia Boikivshchyny v konteksti zahalnokarpatskoho etnokulturnoho rozvytku”*, 161–163.
- Здоровега, Н. (1983). Народні звичаї та обряди. *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження*. Наукова думка, 232–248.
- Transliteracija:** Zdoroveha, N. (1983). *Narodni zvychai ta obriady. Boikivshchyna: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Naukova dumka, 232–248.
- Хібеба, Н. (2004). Бойківське весілля: стан і перспективи мовознавчих досліджень. *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми*, 480–502.

- Translitteracja:** Khibeba, N. (2004). Boikivske vesilia: stan i perspektyvy movoznazchykh doslidzhen. *Dialektolohichni studii. 4. Shkoly, postati, problemy*, 480–502.
- Хібеба, Н. (2005). Весільна лексика бойківського говору: матеріали до Словника. *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір*, 299–308.
- Translitteracja:** Khibeba, N. (2005). Vesilna leksyka boikivskoho hovoru: materialy do Slovnyka. *Dialektolohichni studii. 5: Fonetyka, morfolohiia, slovotvir*, 299–308.
- Хібеба, Н. (2014). Словник весільної лексики бойківських говірок: способи тлумачення назв. В І. Кононенко, І. Митнік, С. Романюк (Ред.). *Тенденції розвитку української лексики та граматики, 1*, 134–147.
- Translitteracja:** Khibeba, N. (2014). Slovnyk vesilnoi leksyky boikivskykh hovirok: sposoby tлумachennia nazv. In Kononenko, I., Mytnik, I. & Romaniuk, S. (Red.). *Tendentsii rozvytku ukrainskoi leksyky ta hramatyky*, 1, 134–147.
- Хібеба, Н. (2021a). *Бойківське весілля в текстах: обряд і слово*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracja:** Khibeba, N. (2021a). *Boikivske vesilia v tekstakh: obriadi i slovo*, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Хібеба, Н. (2021b). Словник весільної лексики бойківських говірок: специфіка реєстру та способи презентації. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 34*, 332–371. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukrainia/42-034-ukrayina-kulturna-spadshchyna-natsionalna-svidomist-derzhavnist/?id=547>
- Translitteracja:** Khibeba, N. (2021b). Slovnyk vesilnoi leksyky boikivskykh hovirok: spetsyfyka reiestru ta sposoby prezentatsii. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist, 34*, 332–371. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukrainia/42-034-ukrayina-kulturna-spadshchyna-natsionalna-svidomist-derzhavnist/?id=547>
- Ястремська, Т. (2008). *Традиційне гуцульське пастухування*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracja:** Yastremska, T. (2008). *Tradyttsiine hutsulske pastukhuvannia*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.

The Dictionary of Wedding Lexicon of Boiko Dialect: Sources and Methods of Representation

The ceremonial dialectal dictionary is a special lexicographic „genre”, because it captures the traditional culture of Ukrainians, reproducing and explaining it through the means of language. That is why the formation of the source base of such a dictionary is task of primary importance.

One of the variants of organizing the regional dialectal dictionary of wedding vocabulary on the examples of Boiko dialect is presented (letters H-G). It is based on available folklore and ethnographic materials, lexicographic and linguistic-geographical sources, corpora of dialectal texts, archives of dialectological expeditions, and the author’s own records, collected by field method in the villages of Boiko region in Lviv and Ivano-Frankivsk regions.

The lexicographic representation of the wedding lexicon of Boiko dialect, made possible thanks to dialectological, ethnographic, folklore sources, contributes to the modelling of a complete „picture” of the wedding vocabulary in Ukrainian dialects, as well, as scientific conclusions regarding the formation of the vocabulary of the Boiko dialect and its areal behavior in space and time.

Keywords: dialectal lexicography, dialectal dictionary, lexicographic sources, wedding vocabulary, Boiko dialect.

CZĘŚĆ III

Zjawiska gwarowe w kontekście wyboru źródeł

ЧАСТИНА ІІІ

**Діалектне явище
в контексті добору джерел**

Dorota Krystyna REMBISZEWSKA

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

Janusz SIATKOWSKI

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

***Prymak, pr(z)ymak, iść w prymy,
w prymaki, w przystępy jako przykład
kontaktów językowych na pograniczu
polsko-wschodniosłowiańskim***

Wielokrotnie podejmowano problem wzajemnego wpływu języków na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim. W tekście wskazano na konieczność interpretacji i indywidualnego potraktowania wyrazów, które można by uznać za zapożyczenia. Geografia i historia przedstawionych wyrazów zdecydowanie przemawia za przyjmowaną ich pożyczką wschodniosłowiańską. Pojawiające się na tych terenach *iść w przystępy* może świadczyć o rodzimowości i jednocześnie wpływać na postać form w kontaktujących się językach. W dialektach wschodniosłowiańskich na Białostocczyźnie występują jeszcze dalsze wyrazy o ruskiej postaci fonetycznej w omawianych tu znaczeniach ‘zięć przybrany do domu rodziców żony’ oraz ‘przyjęcie zięcia do domu i na gospodarstwo żony’. W znaczeniu ‘zięć przybrany do domu rodziców żony’ dosyć szeroki zasięg ma formacja *prystupa*, występująca głównie między Narwią i Nurcem oraz na terenach przyległych na północ od Narwi. W świetle przedstawionej dokumentacji można zakładać, że ruskie *pryšou* (*pošou, pryšed*) *u prystupy* na ścisłym pograniczu językowym może być pożyczką zwrotną z polskiego.

Słowa kluczowe: pogranicza polsko-wschodniosłowiańskie, leksykografia gwarowa, dialektologia słowiańska.

Wielokrotnie w naszych tekstach podejmowaliśmy problem wzajemnego wpływu języków na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim (por. Rembiszewska, Siatkowski, 2018, 2021). Wskazywaliśmy na konieczność interpretacji i indywidualnego potraktowania wyrazów, które można by uznać za zapożyczenia. Wymienione w tytule *prymak*, *pr(z)yjmak*, *iść w prymy*, *w prymaki*, *w przystępy* to wyrazisty przykład przenikania się języków na obszarze niejednorodnym językowo. Mamy tu do czynienia z jednej strony z obecnością typowych cech wschodniosłowiańskich, z drugiej – występowaniem elementów znamienych dla polszczyzny.

Nazwy *prymak*, *pr(z)yjmak* ‘zięć przyjęty na gospodarkę żony’ oraz kolokacje *iść w prymy*, *w prymaki* ‘iść na gospodarkę żony’ właściwe są językom wschodniosłowiańskim, jednak zaznaczają one swoją obecność również w gwarach polskich pozostających w ścisłym sąsiedztwie z gwarami wschodniosłowiańskimi. Pojawiające się na tych terenach *iść w przystępy* może świadczyć o rodzimości i jednocześnie wpływać na postać form w kontaktujących się językach.

Szczególnie rozbudowaną rodzinę tworzą one w języku białoruskim: w białoruszczyźnie literackiej występują: *прымák* ‘mężczyzna, którego przyjęto do domu i na gospodarkę rodziny żony’, *прымы* ‘mieszkanie i życie w rodzinie żony’ (ТСБМ, t. 4, s. 448, 454), zaś w gwarach *прымák*, *прымáка*, *прыймák*, *прымáч*, *прымень* itp. ‘mężczyzna, którego przyjęto do domu i na gospodarkę rodziny żony’, *прымы* ‘mieszkanie i życie w rodzinie żony’ oraz *найсці ў прымы*, *прымáкі*, *прымáке*, *прымáчы*, *прымічы* ‘pójść do domu i na gospodarkę rodziny żony’ (СПЗБ, t. 4, s. 146–148; ЭСБМ, t. 10, s. 104–105). Między innymi z okolic Sienna (Сенно) w południowo-wschodniej Białorusi zarejestrowano dwie postaci: *прымák*, *прымáка* (МСДС, t. 2, s. 112), a w gwarach białoruskich na terenie Rosji *прыймák*, *прымák* (Расторгев, s. 218).

Forma *примака* poświadczona jest w białoruskim od XVI w. (1591) (ТСБМ, t. 28, s. 336). Podstawę stanowi ściągnięta forma czasownikowa *прымáць* < *прыймáць* < **приѣмати* ‘przyjmować’ (ЭСБМ, t. 10, s. 107).

Obecność wyrazu *prymak* w gwarach białoruskich Polesia Rzeczyckiego w dawnej guberni mińskiej (z głównym miastem Rzeczyca, obecnie Рэчыца – w południowo-wschodniej Białorusi) i funkcjonowanie *prymaka* jako roli społecznej w życiu wiejskim odnotował Czesław Pietkiewicz:

W doli *prymaka*-zięcia, zamieszkałego u rodziców żony, dopatrują się podobieństwa do psiej doli, o czym mówi także przysłowie: *Chleb prymàcki jèta chleb sabàcki*. Podejrzewają go nawet o to, że zamłodu nakładał „piszczyki” na psie ogony i za karę podziela psi los (Pietkiewicz, 1938, s. 72).

[...] biada *prymakowi*, jeżeli po śmierci teściów żona umrze bezdzietnie, bo wówczas krewni jej rodziców wyrzucą go. W takim razie najmuje się za parobka u braci, a jeżeli jest zniedołężniały – staje się żebrakiem (Pietkiewicz, 2013, s. 46).

Częste występowanie frazeologizmu *прымачы хлеб – сабачы* w gwarach białoruskich potwierdza słownik przysłów białoruskich, podający liczne cytaty z użyciem tego związku wyrazowego (Якалцэвіч & Лепешаў, s. 330). Słownik białoruskich frazeologizmów ludowych rejestruje *найцці (іцці, прыійцці) на прымы (на прымакі)* ‘stać się zięciem w domu teścia’, z przytoczeniami z centralnej Białorusi z obwodu mińskiego: ze wsi Łubień (Лубень) w rejonie wilejskim; Swatki (Сваткі), Stare Haby (Старыя Габы) w rejonie miadzielskim (Мяцельская & Камароўскі, ss. 199–200).

W języku ukraińskim pojawia się *прийм́ак, прийм́ака* ‘mężczyzna, który przeszedł do domu i rodziny żony’, poza tym w gwarach *прийм́ач* (SUM, t. 8, s. 623), *прийм́ич* (Матіїв, s. 385) oraz *прийм́и* ‘życie w domu i na gospodarstwie żony’: *прист́ати, іти у прийм́и, у прийм́аку* ‘przejsć na gospodarstwo, do domu żony’, *б́ути, ж́іти у прийм́ах* ‘żyć w domu, w rodzinie żony’ (Грінченко, t. 3, s. 417, 418; SUM, t. 8, s. 623, 629). W gwarach naddniestrzańskich w Ukrainie zachodniej funkcjonują formy męskie – *прийм́ак, прейм́ак* oraz żeńska – *прейм́ачка* ‘kobieta, którą przyjęto do domu męża jako synową’ (Шило, s. 215, 216). Postać żeńską podano także w słowniku gwar zachodniopoleskich – *прийм́ачка* ‘kobieta, która przyjęła *prymaka*’ (Аркушин, s. 442) i bojkowskich – *прийм́ичка* ‘zameżna kobieta, która mieszka w domu męża’ (Матіїв, s. 385).

W języku rosyjskim *прим́ак* ‘zięć przyjęty do domu żony’ uważany jest za wyraz regionalny (ССРЛЯ, t. 11, s. 574–575). Dal (Даль, t. 3, s. 424) notuje w tym znaczeniu *прим́ак* spod Kurska i *прим́ака* spod Pskowa, natomiast *прим́ак, прим́ака* w gwarach ma bogatą dokumentację terytorialną w znaczeniu ‘zięć przyjęty do domu żony’, rzadziej ‘adoptowany syn’ (СРНГ, t. 31, s. 285). Poświadczone są też formy *прийм́ак, прийм́ака* ‘zięć przyjęty do domu żony’, ‘mężczyzna przyjęty „bez rejestracji” do domu kobiety’, *при́мень* ‘zięć przyjęty do domu żony’ spod Smoleńska i Pskowa, *прим́ач* ‘ts.’ spod Smoleńska i *пр́има: взять в пр́имы* ‘przyjąć zięcia do domu żony’ (СРНГ, t. 31, s. 284, 291, 292).

Do terenów Białorusi i Ukrainy ściśle nawiązują gwary wschodniosłowiańskie na Białostocczyźnie. Zanotowano tu na całym terytorium postać *прым́ak* ‘zięć przybrany do domu rodziców żony’, *прым́ak* w kilku rozproszonych punktach od Siemiatycz po Hajnówkę, poza tym *пр́ымііч* w Lipinie w pow. sokólskim oraz na południe od Białegostoku we wsiach Hołówki Duże i Klewinowo w gminie Juchnowiec Kościelny (AGWB, t. 7, m. 211, s. 30–31). W gwarach ruskich na

Białostocczyźnie notowano też powszechnie *pryśou u prymy* w rozproszeniu na całym niemal terenie, *u pryńiicy* w widłach Biebrzy i Brzozówki, *u prymake* w pasie wschodnim, głównie na północy przy granicy z Białorusią, *u prymaki* w kilku punktach nad Bugiem (AGWB, t. 7, m. 212, s. 32–33).

Wspomniane wyżej wyrazy, występujące sporadycznie na ścisłym pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, w polskich dialektach kresowych oraz w polszczyźnie pisanej, stanowią pożyczki ruskie. Dla nazwy *prymak*, *przyimak*, *przyjmak* wpływ wschodniosłowiański przyjmują niektóre słowniki języka polskiego (Koniusz, 1983, ss. 127–138, 1984, ss. 40–51, 2001, s. 112, 133; Kostecka-Sadowa, 2015, s. 101, 132).

Za pożyczką przemawia geografia i historia tych wyrazów w języku polskim.

Już Zygmunt Gloger w artykule *Nazwy weselne w przestrzeni byłej Rzeczypospolitej* (Gloger, 1877/2015, s. 1075, 1076) z dialektu polskiego nad Berezyną podał *prymak* (*przyjmak*) ‘taki nowożeniec, który nie mając chaty i własnej gospodarki, zamieszkuje w domu swej żony lub jej rodziców’. SGPK notuje *prymak*, *przyimak* ‘zięć’ z dialektu polskiego na Białorusi pod Mińskiem, *przyimak* ‘parobek, za którego gospodarz wydał córkę i razem ich przy sobie trzyma’ z Wołynia (ze *Wspomnień* Józefa I. Kraszewskiego) i *prymak* ‘najemnik’ z Polesia (SGPK, t. 4, s. 358).

W kartotece SGP *prymak* ‘zięć przyjęty do domu żony’ udokumentowany jest z Huszczy pod Białą Podlaską (por. Buczyński, 1967, s. 243: *prymak* ‘zięć przyjęty do gospodarki żony’), ze wsi Budy pod Bielskiem Podlaskim (tu występuje też pochodny przymiotnik w szeroko rozpowszechnionym w białoruszczyźnie frazeologizmie *prymacy xlep sobacy*) w Wierchjedlinie koło Sokółki oraz w gwarze kresowej w powiecie wilejskim w centralnej Białorusi.

Paršuta podaje *prym'aka* ‘ts.’ z gwary polskiej na Łotwie (Папшыта, 1984, s. 145). Pelcowa (Pelcowa SGL VIII, s. 341) z Lubelszczyzny w tym znaczeniu przytacza *przyjmak* określając jego zasięg jako rozproszony, ale powszechny. Jan Ignaciuk (1928–2013), działacz ukraiński, urodzony w Dańcach, gm. Hanna, pow. włodawski wskazuje znane na Lubelszczyźnie *prymak*, *przyimak* ‘ten, co poszedł do panny za zięcia’ (Ignaciuk, 2011). Mazur (Mazur, 1978, s. 164) przytacza spod Biłgoraja *pšyjma*, *pšyjmak* w znaczeniu ‘adoptowane dziecko’. Należy tu najpewniej również *preńjak* ‘pasierb’ z polskiego dialektu kresowego w Kaczanówce pod Tarnopolem (Tarnopol, 2007, s. 243).

W słowniku podlaskim (RóżnSłow, s. 277) w znaczeniu ‘zięć przyjęty do domu i na gospodarstwo rodziców’ wymieniono z Supraśla *prymak* i *prymaka* (Wojciech Załęski), zaś z Niemirowa koło Mielnika nad Bugiem jako polskie *pšymak*, a jako ukraińskie *prymak* i *prystupnyk* (Bronisława Janiak). Kudzinowski podaje spod Knyszyna *prymy* ‘gdy mąż idzie na gospodarstwo

żony'. D. Rembiszewska nazwę tę określa jako charakterystyczną dla gwar wschodniosłowiańskich na Białostocczyźnie i dla północno-wschodniej Białorusi (Rembiszewska, 2007, s. 123, 186).

W gwarach polskich pod Brasławiem w północno-zachodniej Białorusi zanotowano *prymlak*, *prymaka* 'mąż przychodzący na gospodarstwo żony' oraz *pšyšed na pryme, na prymak'i* 'przyszedł na gospodarstwo żony' (Rieger, 2014, s. 214; Smułkowa, 2009, s. 369, 713). Lewaszkiewicz podaje z języka polskich przesiedleńców spod Nowogródka *prymak* 'zięć mieszkający z żoną u teściów' (Lewaszkiewicz, 2017, s. 429). W tekstach informatorów z okolic Bohatyrowicz nad Niemnem (na południe od Grodna) sporadycznie występuje u Jadwigi Kopczewskiej *iść w pryjmy* obocznie z *w przystępy* 'wżenić się w gospodarstwo żony' (Bohatyrowicze, 1998, s. 136), częściej natomiast używane jest tu tylko *iść w przystępy* (Bohatyrowicze, 1998, s. 137, 138, 140, 319).

Nazwę *prymak*, *pr(z)ymak* odnotowują też słowniki. Arct (Arct, ok. 1920, s. 410) ma *prymak* 1. 'najemnik', 2. 'zięć mieszkający u teściów' z orzeczeń Sądu Najwyższego z roku 1923 i 1929 z okręgu duniłowskiego na Wileńszczyźnie i w Nowogródku. SWil (SWil, s. 1290) uznaje nazwę *przyimak* 1. 'chłop zbiegły i osadzony w innej wsi', 2. 'ten, co się ożenił z córką gospodarza i zamieszkał w jego domu jako domniemany przyszły gospodarz', za prowincjonalizm, (SW, t. 5, s. 10, 298) przytacza jako gwarowe formy *prymak* 1. 'zięć mieszkający u teściów' z cytatem z Antoniego Pietkiewicza (mającego związki z Białorusią, a potem z Ukrainą), 2. 'najemnik' (z białoruskiego) oraz *pryjmak* 'parobek, za którego gospodarz wydał córkę i razem ich przy sobie trzyma' jako pożyczkę z ukraińskiego z cytatem z *Bożej czeladki* (1874) J. I. Kraszewskiego i *przyimak* 1. 'chłop zbiegły i osadzony w innej wsi', 2. 'zięć mieszkający u teścia', a SJPD (SJPD, t. 7, s. 103) jako gwarowy ukrainizm *pryjmak* 'parobek ożeniony z córką gospodarza' z cytatem z *Jermoły* J. I. Kraszewskiego. Koniusz (Koniusz, 1948, s. 45) przytacza w znaczeniu 'zięć przyjęty do domu teściów' z utworów Kraszewskiego: z *Jermoły* (1855) oraz *Historii kolka w płocie* (1860) dwie postaci: bez polonizacji *pryjmak* i formę spolonizowaną *przyimak*.

Nazwa *prymak* funkcjonuje też w pieśniach ludowych¹, w których przewija się motyw nieszczęśliwego losu męża, który przyszedł na gospodarstwo rodziców żony. Warto przy tym zwrócić uwagę, że w niektórych tekstach wokalnych, gdzie podmiotem mówiącym jest zięć przyjęty do domu teściów, omawiany wyraz pojawia się w postaci hipokorystycznej – *prymaczeńko*, dla podkreślenia ekspresji wypowiedzi, wzmocnienia trudnego położenia *prymaka* np.:

¹ W miejscowości Gródek na Białostocczyźnie od 1995 r. działa zespół Prymaki, który wykonuje muzykę wschodnią. Ma on w swoim repertuarze m.in. piosenkę *Prymak* (*Прымак*).

A ja biedny **prymaczeńko**, da us'o hore znaju,
dwa kułaki pad hałowej i spać i liaha(ju).
Wstawaj, wstawaj, **prymaczeńko**, czas, para wstawaci,
zaprachaj daj s'iwy koni, jidz'i u polie orac' (i)
[...]
Oj, nie uspieł taj **prymaczeńko** abieda ji z'jes'ci,
Taj prychoz'ic' jaħo żonka: nies'i s'winiam jes'ci
[zapisane w 1956 r. w Kobylance, gm. Michałowo, pow. białostocki]
(Szymańska, 2012, s. 537)

Geografia i historia przedstawionych wyrazów zdecydowanie przemawia za przyjmowaną ich pożyczką wschodniosłowiańską.

W dialektach wschodniosłowiańskich na Białostocczyźnie występują jeszcze dalsze wyrazy o ruskiej postaci fonetycznej w omawianych tu znaczeniach 'zięć przybrany do domu rodziców żony' oraz 'przyjęcie zięcia do domu i na gospodarstwo żony'.

Apelatywy *prymak*, *prymaka* weszły również do systemu antroponimicznego. Na obszarze wschodniosłowiańskim znane są nazwiska *Прымак*, *Примаченко* (białoruskie), *Примак* (rosyjskie) oraz przezwiska białoruskie *Прыма́к*, *Прыма́ка*, *Прымачо́к*, *Прымако́ў*, *Прымачо́нак* (Бірыла, s. 335). Przeniknęły one również do nazewnictwa polskiego, o czym świadczą antroponimy: *Prymak*, *Prymaka*² – charakterystyczne dla Białostocczyzny, w tym dla nazewnictwa Żydów białostockich: *Primak* (Abramowicz, 2010, s. 300). Nazwisko *Prymak* miało dość szeroki zasięg, gdyż wymieniono je na przykład w XVIII-wiecznych dokumentach z powiatu grabowieckiego w ziemi bełskiej, na północ od Lwowa (Olejniki, 2019, s. 186).

W znaczeniu 'zięć przybrany do domu rodziców żony' dosyć szeroki zasięg ma formacja *prystupa*, występująca głównie między Narwią i Nurcem oraz na terenach przyległych na północ od Narwi, poza tym w zakolu Narwi na wschód od Łap pojawia się *prystupnik*, *prystupnyk* oraz zupełnie sporadycznie *prystupczyk* (AGWB, t. 7, ss. 30–31). Dworakowski (Dworakowski, 1935, s. 64) z polskiego dialektu w Złotorii leżącej na wschód od Tykocina nad granicą z powiatem białostockim podaje *prystupnik*. Ciekawe, że w dialektach białoruskich i ukraińskich nazwy tej raczej nie ma. Odnotowano jedynie odosobniony zapis z Polesia *присупня* 'приймак' (ЛПол, s. 62).

W znaczeniu 'przyjęcie zięcia do domu i na gospodarstwo żony' w gwarach wschodniosłowiańskich na Białostocczyźnie występuje dosyć

² Co ciekawe, nazwiska *Prymak*, *Prymaka*, *Prymako* według K. Rymuta nie mają związku z omawianym leksemem. Zdaniem tego językoznawcy pochodzą one od *prymak* 'uczeń pierwszej klasy' (Rymut, 2001, s. 303).

powszechnie na południe od Supraśli zwrot *pryśou* (*pošou*, *pryšed*) *u prystupy*. W Karpowiczach i Bobrowce nad rzeką Brzozówką zanotowano zaś postać fonetycznie mieszaną *u prystempy*. Na Białostocczyźnie na samym południu zapisano sporadycznie formę czasownikową *prystup'yu* i *prystup'liu* (AGWB, t. 7, ss. 32–33). Nawiązanie do tego zwrotu w dialektach ruskich jest zupełnie rzadkie: w komentarzu do mapy Maria Czurak przytacza jedynie z gwar zachodniopoleskich *nou'ov y pryct'yny*. Wyraz *prym'ak* ‘zięć przyjęty do domu rodziców żony’ i połączenie *pryśou u prymak'e* udokumentował Stanisław Glinka z gwary wsi wschodniosłowiańskiej Nomiki w gminie Sokółka na początku drugiej połowy XX w. (Kondratiuk, 2021, s. 222).

Zwrot *iść, pójść w przystępy* ‘iść po ślubie do domu i na gospodarstwo żony’ również w języku polskim występuje tylko w gwarach. Ma on jednak nieco szerszy zasięg niż w dialektach ruskich.

Już Gloger (Gloger 1877/2015, s. 1076) podał „*przystąpić do żony, pójść w przystępy* czyli na jej gospodarkę” gdzieś ze Wschodu bez ściślejszej lokalizacji. Kartoteka SGP notuje zwrot ten z Wierchjedliny pod Sokółką w *pšystempy pošet*, spod Siemiatycz ze wsi Baciki Średnie oraz z Miłkowic (Maćki, Paszki, Janki), a także z Dobrzyniewa leżącego ok. 8 km na północny zachód od Białegostoku. W pobliżu tej ostatniej miejscowości tuż za granicą powiatu białostockiego Dworakowski (Dworakowski, 1935, s. 64) notuje *przystępy* z Pszczółczyna oraz w złożeniu ze Złotorii „A żeby-to co do łba przystąpiło temu, ktorny *przystępy* wydumał”. Czesław Kudzinowski zapisał *prystempy* ‘jedna strona po ślubie przychodzi do drugiej’ (Rembiszewska, 2007, s. 186). Dorota Rembiszewska (por. RóżnSłów, s. 271) przytacza *przystępy* z okolic Wysokiego Mazowieckiego (na pograniczu Mazowsza i Podlasia), a Irena Maryniakowa (Maryniakowa, 2011, s. 62) spod Ciechanowca: *pszystempem*, *pszystempom* ‘mężczyzna po ślubie zamieszkały w domu żony i zajmujący się jej gospodarstwem’, *na pszystempach* z Ciechanowca, *mąsz pszystompem do mnie* z Łempic oraz *na pszystempy on idzie do dziedziczki i f pszystempach* z Wojtkowic. Kartoteka SGP rejestruje poza tym z „Poradnika Językowego” *na pšystemp* ‘nowożeniec idzie do żony lub odwrotnie’ z Mazowsza bez bliższej lokalizacji. Zwrot *iść w przystępy* ‘wzenieć się w gospodarstwo żony’ często występuje w tekstach informatorów z okolic Bohatyrowicz na południe od Grodna (Bohatyrowicze, 1998, s. 136, 137, 138, 140, 319).

Z gwar polskich sporadycznie zapisano też formację współrzenną *przystępień* ‘mężczyzna, który się przyzenił do domu lub majątku żony’ znad średniego biegu rzeki Raby w roku 1893 (SGPK, t. 4, s. 434), a kartoteka SGP ma jeszcze ten wyraz z Krakowskiego: „Ten z małżonków, który przechodził na gospodarkę drugiego był *wlazłokiem*, *wstępniem*, *przystępnieniem*” oraz ze Śląska ze Ślemienia pod Żywcem *prystep'ej* ‘niemający gospodarstwa pojął za żonę mającą gospodarstwo’.

W świetle przedstawionej dokumentacji można zakładać, że ruskie *pryšou* (*pošov, pryšed*) u *pryšupy* na ścisłym pograniczu językowym może być pożyczką zwrotną z polskiego. Jednak równie rzadkie w dialektach wschodniosłowiańskich na Białostocczyźnie *pryšupa* i *pryšupnik* ‘zięć przybrany do domu rodziców żony’ są najpewniej rodzime ruskie, skoro nie mają wzoru polskiego.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Abramowicz – Abramowicz, Z. (2010). *Antroponimia Żydów białostockich*. Trans Humana.
- AGWB – Glinka, S., & Obrębska-Jabłońska, & A., Siatkowski, J. (Red.). (1980). *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny* (T. 1). Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN. Glinka, S. (Red.). (1989–1993). (T. 2–3). Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN. Maryniakowa, I. (Red.). (1995–2012). (T. 4–10). Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Arct – Arct, M., (ok. 1920). *Słownik staropolski*. Wydawnictwo M. Arcta.
- Bohatyrowicze – Grek-Pabisowa, I., Handke, K., Ostrówka, M., & Zielińska, A. (Opr.). (1998). *Bohatyrowicze sto lat później*. Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Ignaciuk – Ignaciuk, J. (2011). *Swatanie, oględziny i przyjazd po pannę młodą*. Archiwum Programu Historia Mówiona. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiQzqDjxYD-AhUVh_OHHXJCAIgQFnoECAgQAQ&url=https%3A%2F%2Fbiblioteka.teatrnn.pl%2FContent%2F51467%2FHM_Ignaciuk_Jan_2011_02_15_Swatanie%2C_ogledziny_i_przyjazd_po_panne_mloda.pdf&usg=AOvVaw3Hug834uwV5cnHzv5Qsimg
- Kondratiuk, M. (2021) *Kultura materialna wsi białostockiej i jej zmiany w świetle gwar ludowych XX wieku*. Fundacja im. Księcia Konstantego Ostrońskiego.
- Lewaszkiewicz, T. (2017). *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*. Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Ławski, J., & Leończuk J. (Red.). (2015). *Zygmunt Gloger. Pisma rozproszone. 1877–1889* (T. 2). Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego.
- Maryniakowa, I. (2011). *Słownik dawnej mowy mieszkańców Ciechanowca i okolicznych wsi na Podlasiu*. Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów.
- Pelcowa SGL VIII – Pelcowa, H., Gumowska-Grochot, I., & Skórska B. (2020). *Słownik gwar Lubelszczyzny* (T. 8). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Rembiszewska, D. K. (2007). *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego*. Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów.
- Rieger, J. (2014). *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Braślowszczyźnie*. Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.

- RóżnSłow – Maryniakowa, I., Rembiszewska D. K., & Siatkowski, J. (2015). *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza*. Instytut Slawistyki PAN.
- Rymut – Rymut, K. (2001). *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny* (T. 2). Wydawnictwo Naukowe DWN.
- SGPK – Karłowicz, J. (1900–1911). *Słownik gwar polskich* (T. 1–6). Akademia Umiejętności.
- SJPD – Doroszewski, W. (Red.). (1958–1969). *Słownik języka polskiego* (T. 1–11). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Smułkowa – Smułkowa, E. (Red.). (2009). *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność* (T. 2. *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- SW – Karłowicz, J., Kryński, A., & Niedźwiedzki, W. (Red.). (1908–1927). *Słownik języka polskiego* (T. 1–8). Kasy im. Mianowskiego.
- SWil – Zdanowicz, A., Bohusz-Szysko, M., & i inni (Opr.). (1861). *Słownik języka polskiego* (T. 1–2). Maurycy Orgelbrand.
- Szymańska – Szymańska, J. (2012). *Podlasie (Cz. 2. Teksty pieśni powszechnych)*. Instytut Sztuki PAN.
- Tarnopol – Czarnecka, K., Kowalska, D., & Rudolf-Ziółkowska E. (Opr.). Rieger, J. (Red.). (2007). *Słownictwo gwarowe przesiedleńców z Ukrainy. Słownik porównawczy kilku wsi w Tarnopolskiem, z materiałów zebranych pod kier. W. Paryla*. Instytut Języka Polskiego PAN.
- Аркушин – Аркушин, Г. (2016). *Словник західнополських говірок*. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
- Transliteracja:** Arkushyn, H. (2016). *Slovník zakhidnopol'skykh hovirok*. Skhidnoievropeiskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky.
- Бірыла – Бірыла, М. (1969). *Беларуская антрапанімія. 2. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі*. Навука і тэхніка.
- Transliteracja:** Biryła, M. (1969). *Belaruskaia antrapanimiia. 2. Prozhvishchy, utvoranyia ad apeliatyvnai leksiki*. Navuka i tekhnika.
- Даль – Даль, В. (1955–1956). *Толковый словарь живого великорусского языка* (Т. 1–4). Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Transliteracja:** Dal, V. (1955–1956). *Tolkovyí slovar zhyyvoho velikorusskoho yazyka* (T. 1–4). Hosudarstvennoe izdatelstvo inostrannykh i natsionalnykh slovarei.
- ЭСБМ – Мартынаў, В., & Цыхун Г. (Рэд.). (1978–2017). *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* (Т. 1–14). Навука і тэхніка.
- Transliteracja:** Martynav, V., & Tsykhun H. (Red.). (1978–2017). *Etymalahichny slovník belaruskai movy* (T. 1–14). Navuka i tekhnika.
- Грінченко – Грінченко, Б. (1907–1909). *Словарь української мови* (Т. 1–4).
- Transliteracja:** Hrinchenko, B. (1907–1909). *Slovar ukrainskoi movy* (T. 1–4).

- ГСБМ – Жураўскі, А., & Булыка, А. (Рэд.). (1982–2017). *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* (Т. 1–37). Навука і тэхніка.
- Transliteration:** Zhuravski, A., & Bulyka, A. (Red.). (1982–2017). *Histarychny slovník belaruskai movy* (Т. 1–37). Navuka i tekhnika.
- ЛШол – Толстой, И. (Ред.). (1968). *Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря*. Наука.
- Transliteration:** Tolstoi, I. (Red.). (1968). *Leksika Polesia. Materialy dla polesskoho dialektneho slovnia*. Nauka.
- Мяцельская & Камароўскі – Мяцельская Е., & Камароўскі Я. (1972). *Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі*. Выдавецтва БДУ.
- Transliteration:** Miatselskaia E., & Kamarovski Ya. (1972). *Slovník belaruskai narodnai frazealohii*. Vydavetstva BDU.
- Матіїв – Матіїв, М. (2013). *Словник говірок центральної Бойківщини*. Ната.
- Transliteration:** Matiiv, M. (2013). *Slovník hovirok tsentralnoi Boikivshchyny*. Nata.
- МСДС – Курцова В., & Кунцевіч Л. (Ред.). (2015). *Мова Сенненшчыны. Дыялектны слоўнік* (Т. 1–2). Беларуска навук.
- Transliteration:** Kurtsova V., & Kuntsevich L. (Red.). (2015). *Mova Sennenshchyny. Dialektny slovník* (Т. 1–2). Belarukaia navuka.
- Расторгуев – Расторгуев, П. (1973). *Словарь народных говоров западной Брянщины*. Навука і тэхніка.
- Transliteration:** Rastorhuev, P. (1973). *Slovar narodnykh hovorov zapadnoi Brianshchyny*. Navuka i tekhnika.
- СПЗБ – Мацкевіч, Ю. (Рэд.). (1979–1986). *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча у пяці тамах* (Т. 1–5). Навука і тэхніка.
- Transliteration:** Matskevich, Yu. (Red.). (1979–1986). *Slovník belaruskikh havorak pavochna-zakhodniai Belarusi i yae pahrnichcha u piatsi tamakh* (Т. 1–5). Navuka i tekhnika.
- СРНГ – Филин, Ф., Сороколетов, Ф., & Мызников, С. (Ред.). (1965–2021). *Словарь русских народных говоров* (Т. 1–52). Наука.
- Transliteration:** Fylyn, F., Sorokoletov, F., & Myznykov, S. (Red.). (1965–2021). *Slovar russskykh narodnykh hovorov* (Т. 1–52). Nauka.
- ССРЛЯ – Филин, Ф. (Ред.). (1950–1965). *Словарь современного русского литературного языка* (Т. 1–17). АН СССР.
- Transliteration:** Fylyn, F. (Red.). (1950–1965). *Slovar sovremennoho russkoho literaturnoho yazyka* (Т. 1–17). AN SSSR.
- ТСБМ – Атраховіч, К. (Крапіва, К.). (Рэд.). (1977–1984). *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* (Т. 1–5). Навука і тэхніка.
- Transliteration:** Atrakhovich, K. (Krapiva, K.). (Red.). (1977–1984). *Tlumachalny slovník belaruskai movy* (Т. 1–5). Navuka i tekhnika.
- Шило – Шило, Г. (2008). *Наддністрянський регіональний словник*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Наукове товариство ім. Шевченка в Америці.

Transliteracja: Shylo, H. (2008). *Naddnistrianskyi rehionalnyi slovnyk*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Amerytsi.

Якалцэвіч & Лепешаў – Якалцэвіч М., & Лепешаў І. (2002). Слоўнік беларускіх прыказак. Беларуская навука.

Transliteracja: Yakaltsevich M., & Lepeshav I. (2002). *Slovník belaruskikh prykazak*. Belarusaia navuka.

Literatura

Buczyński, M. (1967). Wschodniosłowiańskie wpływy językowe w gwarze wsi Huszcza powiat Biała Podlaska. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia. Sectio F, XXII (10)*, 223–256.

Dworakowski, S. (1935). *Zwyczaj rodzinne w powiecie wysoko-mazowieckim*.

Koniusz, E. (1983). Kresowe elementy leksykalne i semantyczne w języku powieści ludowych J. I. Kraszewskiego. *Studia nad polszczyzną kresową*, 2, 127–138.

Koniusz, E. (1984). Wpływy ruskie w języku powieści Józefa Ignacego Kraszewskiego. *Język Polski*, 64, 40–51.

Koniusz, E. (2001). *Polszczyzna z historycznej Litwy w Słowniku gwar polskich Jana Karłowicza*. Wydawnictwa UJK.

Kostecka-Sadowa, A. (2015). *Rzeczownikowe zapożyczenia wschodniosłowiańskie w gwarach polskich*. Instytut Języka Polskiego PAN.

Mazur, J. (1978). *Gwary okolic Biłgoraja* (Cz. 2. *Fleksja*). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Olejniak, M. (2019). *Antroponimia starostwa grabowieckiego (XVI–XVIII w.)*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Pietkiewicz, C. (1938). *Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego*. Materiały etnograficzne. Towarzystwo Naukowe Warszawskie.

Pietkiewicz, C. (2013). *Kultura społeczna Polesia Rzeczyckiego*. Muzeum Etnograficzne w Toruniu.

Rembiszewska, D. K., & Siatkowski, J. (2018). *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Rembiszewska, D. K., & Siatkowski, J. (2021). *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe* (Cz. 2). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Паршута, Ю. (1984). О диалектной лексике польских говоров на территории Латвийской ССР. *Studia nad polszczyzną kresową*, 3, 133–145.

Transliteracja: Parshuta, Yu. (1984). О диалектної лексики польських говорів на території Латвійської ССР. *Studia nad polszczyzną kresową*, 3, 133–145.

Prymak, pr(z)ymak, iść w prymy, w prymaki, w przystępy
as an Example of Linguistic Contacts
on the Polish-East Slavic Border

The study addresses the issue of mutual language influence in the Polish-Eastern Slavic borderlands. It emphasizes the necessity of interpreting and individually considering words that could be viewed as borrowings. The geography and history of the presented words strongly support their Eastern Slavic borrowing. The emergence of these words in these areas can signify their native origin and simultaneously affect the forms in the interacting languages.

In the Eastern Slavic dialects in the Białystok region, there are further words with a Russian phonetic form in the discussed meanings, such as ‘a son-in-law living with his wife’s parents’ and ‘welcoming a son-in-law into the wife’s house and estate’. The term *prystupa* has a relatively broad range, primarily found between the Narew and Narecze rivers and the adjacent areas to the north of the Narew River.

Based on the presented documentation, it can be assumed that the Russian term *прысоу (pošoу, pryšed) u prystupy* on the precise language border may be a reciprocal borrowing from Polish.

Keywords: Polish-Eastern Slavic borderlands, dialectal lexicography, Slavic dialectology.

Justyna KOBUS

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Nazwy larwy motyla w języku mieszkańców wielkopolskich wsi¹

W artykule zostały omówione nazwy larwy motyla używane przez mieszkańców Wielkopolski na przestrzeni ostatnich stu lat. Podstawą materiałową są poświadczenia z kartoteki Adama Tomaszewskiego (l. 30. XX w.), *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* (l. 70./80. XX w.) oraz współczesne eksploracje terenowe (nagrania po 2000 r. – WSR). Autorka wyekscerpowwała kilka różnych nazw, które zaliczyła do trzech grup semantycznych w zależności od precyzji znaczenia zawartego w źródłach. W tekście zostały zawarte fragmenty współczesnych eksploracji, a także uwagi historycznojęzykowe i etymologiczne. Wnioski dotyczą zmiany statusu niektórych nazw larwy motyla – przejście z języka naukowego do dialektu, dominacja nazw ogólnopolskich, znikoma tendencja do specyfikacji nazw.

Słowa kluczowe: dialekt, semantyka, larwa motyla, Wielkopolska.

¹ Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą «Narodowy Program Rozwoju Humanistyki» w latach 2018–2023, nr projektu 0060/NPRH7/11/86/2018, kwota 787 831.

O ile motyle zapylające kwiaty na łąkach i w ogrodach potrafią zachwycić swym urokiem, o tyle ich postaci larwalne nie budzą tyle entuzjazmu, szczególnie wśród ogrodników i plantatorów.

Badania nad nazwami przyrodniczymi w języku mieszkańców wsi wykazały, że ludzie są skłonni nazywać jedynie te gatunki roślin i zwierząt, które wchodzi z nimi w bezpośrednie relacje, przy czym nomenklatura jest często daleka od naukowych faktów (por. Pelcowa, 2015, s. 551–568; Tokarski, 1993, s. 335–362; Warchoń, 1993, s. 319–362). Na materiałach wielkopolskich relację tę wykazałam opisując nazwy ptaków (Kobus, 2023b) i motyli (Kobus, 2023a) występujące w trzech grupach źródeł dialektologicznych, obejmujących okres od lat trzydziestych XX w. po współczesność.

W niniejszym artykule omówię nazwy larwy motyla – przeanalizuję sposób nazywania gąsienic, które często szkodzą uprawianym roślinom lub są o takie działanie posądzane. Właściciele upraw muszą poświęcić sporo uwagi zwalczaniu szkodników, co w świetle dotychczasowych obserwacji dialektologicznych, pozwala spodziewać się w tym mikropolu tematycznym nazw przynajmniej regionalnych, jeśli nie gwarowych, a na pewno ich różnorodności.

Podjęta przeze mnie tematyka nie jest szeroko opisywana w literaturze gwarowej. Tylko niektóre dostępne atlasy dialektologiczne poświadczają nazwę *gąsienica*, rzadziej *liszka*, i synonimy: AJŚ-IV (m. 596. *Gąsienica*), AWK-IV (m. 506. *Gąsienica*), AG-I (m. 88. *Gąsienica*), AS-III (m. 283. *Gąsienica*), MAGP-VII (m. 301. *Gąsienica* i synonimy), AJPP (m. 229. *Gąsienice* (ewent. sg.)), AL-II (m. 21. *Gąsienica* na liściach kapusty), AL-III (m. 52. *Gąsienica* na liściach kapusty), AJK-II (m. 97. *Liszka*; rupa ‘*gąsienica*’)². Nazwy gąsienic można także znaleźć w słownikach gwarowych, m. in.: SGP PAN, SGL, SGŚ, SGOW, SGM.

Przy braku opracowań dialektalnych, warto sięgnąć do dawnej literatury zoologicznej oraz współczesnych prac językoznawczych odwołujących się do materiałów historyczno-językowych (np. Maciołek, 2012; Maciołek, 2014, s. 20–36). Niektóre nazwy larwy motyla mają bowiem stary rodowód i obecne są w polszczyźnie od stuleci. Przykładowo *gąsienica* pojawiła się już w tekstach XV-wiecznych (zob. Maciołek, 2014, s. 20). Nazwy *gąsienicy* zwanej *liszką* lub *wąsionką* odnaleźć można w dziełach XIX-wiecznych zoologów: „W ogólności, owady przechodzą trzy dobrze odznaczone stany w swem życiu; to jest: *gąsienicy* czyli *liszki* albo *wąsionki*, *poczwarki* czyli *pupki* i *stan doskonały*” (np. Pisulewski, 1852, s. 248). Niestety, dzieła te koncentrują się na nazwach naukowych, względnie ogólnopolskich, a nie ludowych.

Dla badań dialektologicznych Wielkopolski istotne są nazwy zarejestrowane przez Adama Tomaszewskiego (l. 30. XX w.), funkcjonujące w postaci

² Ekskserpcja na podstawie (Reichan & Woźniak, 2004).

kartoteki (AT), dane z *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW)³ oraz poświadczenia współczesne (WSR)⁴. W ramach ostatnich wymienionych źródeł odwoływać się będę do materiałów pozyskanych w ramach projektów edukacyjnych i opublikowanych w serii WSR⁵, głównie zaś z okolic Pobiedzisk (pow. poznański, badania terenowe skoncentrowane wokół tematu PRZYRODA odbyły się w latach 2021–2022 – WSR-Pob-2), ewentualnie do innych materiałów zdeponowanych w fonotece Pracowni Dialektologicznej UAM i zasobów własnych.

W artykule przyjrze się następującym nazwom larwy motyla zarejestrowanym w Wielkopolsce: *gąsienica*, *wąsiona*, *gąsiona*, *larwa*, *kapuśnica*, *ćota*, *kobus*, *robak*.

W tym miejscu konieczna jest uwaga dotycząca wyrazu *glizda* / *glista* w znaczeniu ‘larwa motyla’. W dotychczas zebranych materiałach nie znalazłam tej nazwy w interesującym nas tu znaczeniu, ale z pewnością wyraz ten znajduje się w jego polu konotacyjnym. Świadczą o tym odpowiedzi twierdzące naszych informatorów na pytanie zawierające w opisie larwy motyla sformułowanie *glizda*, np. w rozmowie z informatorkami z Wagowa⁶:

Motyl się lęgnie z czego? Co tu jest na zdjęciu [fotografia przedstawia kosmatą larwę motyla]?

SzJ: *larwa ...*

AnZ: *goⁿsienica ...*

A *wąsiona* co to?

SzJ: *to woⁿsiona ... woⁿsiona ...*

AnZ: *woⁿsiona ...*

To motyle powstają z *wąsiony*?

SzJ: *a może ... nie wiem ...*

³ Materiały, które roboczo nazywam danymi z okresu atlasowego (AJKLW), to nie tylko mapy i komentarze do atlasu, ale także inne materiały Z. Sobierajskiego i pracowników związanych z Zakładem Dialektologii Polskiej UAM z lat 70.–80. XX w. (nie wszystkie materiały bowiem zostały opracowane w postaci map).

⁴ Materiał pozyskiwany jest i transkrybowany zgodnie z zasadą przyjętą w Pracowni Dialektologicznej UAM: rozmowy z informatorami odbywają się na podstawie kwestionariusza-przewodnika do rozmowy, transkrypcja w zapisie uproszczonym, niefonetycznym. Informatorzy zróżnicowani pod względem wieku, płci i wykształcenia.

⁵ Seria Wielkopolskie Słowniki Regionalne powstaje dzięki współpracy dialektologów i środowiska lokalnego; najczęstszą formą współpracy są projekty edukacyjne realizowane ze szkołami.

⁶ [SzJ] – kobieta ur. 1953 r. oraz [AnZ] – kobieta ur. 1952 r., obydwie informatorki są mieszkankami Wagowa (gm. Pobiedziska, pow. Poznań); nagranie: 2021 r.; eksplorator: Justyna Kobus.

A to taka glista ta *wąsiona*?

AnZ: *tak ...*

SzJ: *no ... wo"siona ona sie tak wció"ga po tym ...*

A *wąsiona* może nie mieć klaczków?

SzJ: *tyż ... tyż ...*

AnZ: *też so^m takie gładkie ...*

W powyższym przykładzie informatorki spontanicznie podały nazwy *larwa*, *go"sienica*, poświadczając też – po pytaniu zadany wprost o nazwę – wyraz *wo"siona*. Wyraz *glizda*, pochodzący od eksploratora, był dla informaterek zrozumiały w kontekście rozmowy, zatem można zakładać, że jest to nazwa hipotetycznie występująca w znaczeniu ‘larwa motyla’, pod warunkiem, że pytanie zostanie inaczej sformułowane lub próba badawcza będzie liczniejsza. Z uwagi na fakt, że w całej analizowanej bazie źródłowej *glizda* ‘larwa motyla’ nie pojawiła się spontanicznie u żadnej z badanych osób, w tym artykule zostanie ona pominięta.

Przejdźmy zatem do materiałów będących przedmiotem analizy. Aby łatwiej było się zorientować w dostępnych danych, przedstawiam je w formie tabeli (zob. Tabela 1).

Tabela 1.

Nazwy larwy motyla w wielkopolskich materiałach dialektologicznych

Nazwa	Znaczenie	Źródło		
		AT	AJKLW	WSR
<i>go"sienica</i>	1. ‘larwa motyla’	+	–	+
<i>wo"siona</i>	1. ‘larwa motyla’ 2. ‘podłużny robak’ 3. ‘glista na kalafiorze’ 4. ‘pędrak’	+	+	+
<i>go"siona</i>	1. ‘larwa motyla’	–	–	+
<i>kapuśnica</i>	1. ‘larwa bielinka kapustnika’	–	–	+
<i>larwa</i>	1. ‘larwa motyla’ 2. ‘larwa muchy’	–	–	+
<i>kobus / kobuś / ko-buch</i>	1. ‘larwa’ 2. ‘larwa chruścika’	+	–	–
<i>ć"ota</i>	1. ‘larwa’	+	–	–

<i>robak / robok / r"obok</i>	1. 'owad'	—	—	+
	2. 'mszyce'			
	3. 'wołek zbożowy'			
	4. 'wszy u kur'			
	5. 'larwa motyla'			
	6. 'wąsiona'			
	7. 'pędrak'			
	8. 'dżdżownica'			
	9. 'szczypawa, glista'			
	10. 'pasożyt wątroby u kur'			
	11. 'pasożyt gołębi, kręciek'			
	12. 'pasożyt kotów, np. pchła'			
	13. 'szkodniki upraw, podgryzające korzenie, np. marchwi'			

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 1. zawiera nazwy, które – z uwagi na liczne warianty fonetyczne zarejestrowane w materiałach dawnych (AT, AJKLW) – wynotowałam w maksymalnie trzech najczęściej występujących wariantach (w zapisie uproszczonym). W kolumnie drugiej wymieniłam odnotowane w źródłach znaczenia, w jakich zapisano poszczególne nazwy, a w pozostałych kolumnach zasygnalizowałam poświadczenia pozytywne (+) i brak poświadczeń (–) w danej grupie źródeł.

Zestaw ujętych w tabeli nazw można podzielić na trzy grupy semantyczne: 1. oznaczające wyłącznie nazwę larwy motyla – najbardziej precyzyjne (zwykle tylko 1 znaczenie), 2. oznaczające larwę w ogóle – średni poziom precyzji (zwykle 2 znaczenia), 3. oznaczające zarówno larwę motyla, jak i inne stworzenia z różnych względów z nią kojarzone (wiele znaczeń). Przyjrzyjmy się zatem bliżej poszczególnym określeniom.

Do nazw bezsprzecznie oznaczających larwę motyla należą *go"sienica* i *go"siona* – obydwie w znaczeniu 'larwa motyla' oraz *kapuśnica* 'larwa bielinka kapustnika (*Pieris brassicae*)' lub 'larwa bielinka rzepnika (*Pieris rapae*)'. W źródłach współczesnych występują wszystkie trzy wyrazy. W materiałach AJKLW podanych nazw nie ma, co nie oznacza, że informatorzy ich nie znali – po prostu eksploratorzy nie pytali o nie. Natomiast w kartotece AT znajdują się poświadczenia dla *go"sienicy* 'larwy motyla'.

Nazwa *gąsienica* – jak zauważa Marcin Maciołek – ma korzenie prasłowiańskie i związana była z wyglądem:

Wyraz ten pierwotnie oznaczał 'włochatą, kudłatą, kosmatą (larwę owadów)', co istotnie zwraca uwagę w przypadku wielu gąsienic, które zapewne ze względu na owo gęste, puszyste owłosienie oraz długie

i wąskie ciało przypominające lisa (lisi ogon) nazywane są również *liszkami* (Maciołek, 2014, s. 21].

W materiałach wielkopolskich nie natknęłam się dotychczas na poświadczenie chociażby zbliżone do *liszki*, mimo że nazwa ta została odnotowana w materiałach dialektalnych z innych regionów Polski (m. in. MAGP-VII, m. 301. *Gąsienica* i synonimy; AJK-II, m. 97. *Liszka*; rupa ‘*gąsienica*’; SGL; SGŚ; SGOW; SGM).

Gąsiona natomiast to stara forma z nagłosowym *g-* w miejsce *w-* (zob. Budziszewska, 1965, s. 153–154; Maciołek, 2014, s. 21–22). Według M. Maciołka:

Być może pewną rolę w ukształtowaniu się postaci brzmieniowej z nagłosowym *g* odegrała także etymologia ludowa: skojarzenie ze słowem **gąsъ* ≥ pol. *gęś*. Warto przypomnieć, że w XVI stuleciu, jak zaświadcza *Dictionarius Ioannis Murellii variarum rerum* (1526), *gąsienicę* nazywano *gąską* (za: J. Rostafiński 1900: 328, nr 10535); tak też jest do dziś w niektórych dialektach polskich (zob. J. Karłowicz 1901: 71; R. Zawiliński 1880: 228). Taki kierunek rozważań bliski jest Andrzejowi Bańkowskiemu, który słowo *gąsienica* wywodzi od psł. **gąsěnica* o znaczeniu ‘*gęsia szyjka, małe stworzonko podobne do gęsiej szyi*’ i tłumaczy następująco: „Każda *gąsienica* w ruchu, wyginając się w pałąk, podobna jest do długiej a wygiętej *gęsiej szyi*” (A. Bańkowski 2000: 415) (Maciołek, 2014, s. 23).

Formę *gąsiona* wraz ze zdrobnieniem *gąsionka* – obydwie w znaczeniu ‘*gąsienica*’ – notuje SGP PAN głównie na Śląsku. Z zawartych w artykułach hasłowych cytatów wynika, że nazwa dotyczy *gąsienicy motyla z rodziny bielinkowatych*.

W świetle powyższych danych zastanawia nieco fakt, że *goⁿsiona* – jedna z najstarszych form nazwy *gąsienica* – została poświadczona w materiałach WSR, a nie starszych, chociażby brak u AT (więcej zob. niżej – *wąsiona*). Czy prawdopodobne jest więc, że informatorka dokonała kontaminacji dwóch znanych jej współcześnie nazw, czyli *goⁿsienicy* i *woⁿsiony*, uzyskując tym samym *goⁿsione*, czy raczej mamy tu do czynienia z kontynuacją dawnej tradycji zoonimicznej?

BaD⁷: *goⁿsiona (!) to jest taka która żeruje na też ... na kapustach ... na liściach drzew ... na tych to jest taka kolorowa i ma bardzo dużo nóżków i to sie nazywa goⁿsienice ... jest takim meszkiem pokryta ...*

⁷ [BaD] – kobieta, ur. 1954 r., mieszkanka Polskiej Wsi (gm. Klecko, pow. Gniezno); nagranie: 2022 r.; eksplorator: Krystyna Wilkosz.

Wszelkie wątpliwości w tym zakresie mogłyby rozwiać szczegółowe, szeroko zakrojone badania lub ponowne odpytanie tejże informatorki celem sprawdzenia okazjonalnego użycia wyrazu.

Kolejna nazwa *kapuśnica* to określenie szczegółowe, oznaczające larwę motyla konkretnego gatunku – tu: bielinka kapustnika lub bielinka rzepnika (obydwa motyle składają jaja na roślinach kapustnych; ich larwy różnią się wyglądem, choć preferują jednakowe rośliny):

Jakie są znane motyle latające w okolicy?

BaD: *bielaki ... takie białe so^m ... nie ... i później te kolorowe ... te białe to kapustniki tak zwane ...*

A no właśnie ...

BaD: *no ...*

Kapustniki ... i one są szkodliwe?

BaD: *tak ... na kapuste siadają^m znoszą^m jaja i tam się robio^m go^m sienice larwy i wyżerają^m liście kapusty które wygłoⁿda jak ... podziurkowane liście od kapusty to właśnie so^m zrobione przez te ... przez te kapuśnice ... motyle ... te larwy ... zjadane te liście ... i tak so^m podziurkowane te liście ...*

Żarłoczny charakter larw z rodziny bielinkowatych sprawił, że ich obecność pośród upraw musi się spotkać z aktywną postawą gospodarzy, co zarazem uruchamia potrzebę nazywania szkodnika (podobnie dzieje się z nazywaniem dorosłych motyli – często nazwę otrzymują te, które sprowadzają na uprawy nieszczęście w postaci larw (zob. Kobus, 2023a)).

W drugiej grupie nazw znajdują się: *larwa*, *kobus* / *kobuś* / *kobuch*, *ć^uota* oznaczające w naszych materiałach ogólnie ‘larwę’ (*larwa*, *ć^uota*), względnie ‘larwę chruścika’ (*Trichoptera*)’ (*kobus* / *kobuś* / *kobuch*), owada przypominającego wyglądem motyla.

Nazwy *kobus* / *kobuś* / *kobuch* widnieją wyłącznie w kartotece AT, gdzie w większości notacji oznaczają ‘larwę chruścika’ i jako takie nie podlegają analizie w tym artykule. Jednakże są tam także zapisy ze znaczeniem ogólnym ‘larwa’, co rodzi pytanie o zakres znaczeniowy wyrazu (możliwe, że nadal dotyczy chruścika, a być może gąsienic innych gatunków). Podobna sytuacja dotyczy *ć^uoty*, przy której w kartotece AT podano znaczenie dość ogólne ‘larwa’; można się tu zastanawiać, czy chodzi o larwę w ogóle, czy może także o larwę motyla, nazywanego w Wielkopolsce m. in. *ciotą* (częściej w znaczeniu ‘ćma’, niż ‘motyl dzienny’). Możliwe więc, że nazwa *ć^uota* oznacza larwę motyla chociaż wątpliwość tę trudno na tym etapie jednoznacznie rozstrzygnąć.

Najmniej problematyczny w powyższym zestawieniu wydaje się wyraz *larwa*, który – jako określenie stadium rozwojowego motyla – pojawia się w takiej formie jedynie w materiałach współczesnych (WSR), np.:

Jak się mówi na robaki wylęgające się z jaj motyli?⁸

HaB: *larwy ... nie ...*

Co to jest wążsiona?

HaB: *no to ta jes ta wo"siona właśnie ...*

Jak się mówi na robaki wylęgające się z jaj motyli?⁹

KoT: *larwy ...*

Co to jest wążsiona?

KoT: *o ... larwy czyli wo"siony też z tego ... tak sie mówiło ...*

Wążsiona? Coś takiego jest?¹⁰

TeM: *wo"siona ... o! ... to wo"siona i go"sienica to jez mniej wie"cej to samo ...*

TeG: *to samo ...*

TeM: *tylko że ... bardziej tak oblepiała ... so^m tutaj takie ... u nos go"sienice sie wy... to so^m też właśnie ... z tego powstajo^m motyle ...*

Z powyższych cytatów wynika, że nazwa *larwa* jest synonimem z *gąsienicą* i *wążsioną*. Pierwsza została omówiona wyżej, przyjrzyjmy się zatem nazwie drugiej.

Wążsiona oraz *robak* / *robok* / *r^uobok* tworzą trzecią grupę nazw – są to wyrazy wieloznaczne i oznaczają zarówno larwę motyla, jak i larwy innych owadów, a nawet zupełnie odrębne organizmy, jak np. dżdżownicę czy pasozyty wewnętrzne zwierząt. Z uwagi na tak szeroką semantykę, nie powinien dziwić fakt, że poświadczone są we wszystkich źródłach.

W znaczeniu 'larwa motyla' *wążsiona* została zanotowana w AT ('gąsienica') i WSR¹¹, natomiast *robak* 'larwa motyla' – tylko w WSR¹² ('wążsiona'). Głębsza analiza wykazuje, że larwa motyla jest nazywana przez mieszkańców Wielkopolski najczęściej *wążsioną*. To nazwa stara i funkcjonująca w wielu krajach słowiańskich. Jak podaje Wanda Budziszewska:

Jeżeli za pierwotną przyjmiemy postać **(v)qšēna* [...], to stan najbardziej archaiczny zachował się do chwili obecnej w dial. wlkp.,

⁸ [HaB] – kobieta, ur. 1968 r., mieszkanka Pobiedzisk (gm. Pobiedziska, pow. Poznań); nagranie: 2019 r.; eksplorator: Justyna Kobus.

⁹ [KoT] – kobieta ur. 1964 r., mieszkanka Bocińca (gm. Pobiedziska, pow. Poznań); nagranie: 2022 r.; eksplorator: Jan Michalak.

¹⁰ [TeM] – mężczyzna ur. 1961 r., mieszkaniec Charbowa (gm. Kłęcko, pow. Gniezno); [TeG] – kobieta, ur. 1961 r., mieszkanka Charbowa; nagranie: 2020 r.; eksplorator: Krystyna Wilkosz.

¹¹ Zarówno WSR-Pob, jak i WSR-Kłc.

¹² Tylko w WSR-Kłc.

na Kaszubach oraz częściowo w bliższych językach ruskich, a także w słowen. i błg. (Budziszewska, 1956, s. 153).

Z kolei z MAGP-VII (m. 301.) dowiadujemy się, że:

Wyraz *gąsienica* i pokrewne występuje na zwartym obszarze Śląska, Małopolski, zwłaszcza południowej, z Lubelszczyzna i w dawnych punktach wschodnich oraz w Augustowskim i Suwalskim. *Wąsienica* i pokrewne – w Wielkopolsce z przyległym do niej obszarem wielunsko-sieradzkim oraz na Pomorzu lewobrzeżnym z Kaszubami; sporadycznie na Śląsku północnym i w Małopolsce środkowo-wschodniej. W powiatach bytowskim [Kaszuby – J. K.], czarnkowskim, konińskim, ostrowskim (Wielkopolska) i biłgorajskim [Lubelszczyzna – J. K.] pojawiają się realizacje typu *wąsiona*, *wąsionka*, *wąsielnik*, które można interpretować jako formy z labializacją bądź też jako formy adideowane do wyrazu *włos* (MAGP-VII, cz. 2, s. 9).

Wygląda na to, że w materiałach krakowskich to nie licznie poświadczana w analizowanych źródłach *wąsiona* była nazwą typowo wielkopolską, a *wąsienica*, która jednak nie występuje w bazie źródłowej branej pod uwagę w tym artykule. *Wasiona* na mapach MAGP obejmuje swym zasięgiem rozrzucone tereny – południowo-wschodnią (pow. ostrowski i koniński) i północno-zachodnią (pow. czarnkowski) część regionu. Tymczasem z materiałów AT wynika, że nazwa *wąsiona* była powszechnie znana w całej Wielkopolsce już na początku XX w. (kartoteka zawiera poświadczenia dla wyrazu *wąsiona* z dawnych powiatów: gnieźnieńskiego, kaliskiego, konińskiego, koźmińskiego, krotoszyńskiego, mogileńskiego, obornickiego, ostrowskiego, poznańskiego, słupeckiego, strzelnieńskiego, szamotulskiego, szubińskiego, śmigielskiego, średzkiego, śremskiego, tureckiego, wągrowieckiego, wrzesińskiego, żnińskiego).

Co więcej, dziś także jest to wyraz powszechnie znany w regionie, poświadczony zarazem w najnowszych badaniach WSR w środkowej Wielkopolsce. Rozbieżność między materiałami MAGP oraz AT jest więc zastanawiająca i nie wiadomo, z czego wynika (wszak dane językowe dostarczali poznańscy badacze gwar, np. Monika Gruchmanowa i Zygmunt Zagórski) – najbardziej prawdopodobną przyczyną jest rzadka siatka punktów badawczych MAGP w Wielkopolsce oraz nieliczni informatorzy.

Wróćmy do analizy ostatniej nazwy – *robak*. Jest to wyraz o niezwykle rozbudowanej semantyce. Wydaje się, że to słowo-wytrych, pozwalające określić dowolne, niewielkie zwierzę, najczęściej kojarzone ze światem owadów. Niemniej jednak *robak* to nie tylko insekt, bo – jak pokazuje wyekscerpowany materiał – można tak nazwać pierścienice, obleńce, wieloszczety i inne

stworzenia¹³. Nazwa *robak* jest na tyle ogólna, że znaczenie ‘larwa motyla’ należy uznać za rzadkie (tym bardziej, że pewne co do znaczenia są tu tylko współczesne poświadczenia).

Nazwy larwy motyla należą do leksyki o wysokim stopniu różnicowania. Znajdziemy tu zarówno nazwy niebudzące wątpliwości semantycznych, jak i pozostawiające margines niejednoznaczności i wieloznaczności. Wiele wątpliwości interpretacyjnych generują materiały najstarsze (AT), głównie z powodu braku kontekstowych przykładów użycia i bardzo uogólnionych, często jednowyrazowych objaśnień.

Zestaw nazw obsługujących omawiane znaczenie wydaje się być zamknięty. Pomysłowość informatorów w nomenklaturze ‘larwy motyla’ wyczerpuje się w powyższym zestawieniu wyrazów, z których większość jest żywotna (z wyjątkiem *kobus / kobuch / kobuś* oraz *ćuota*). Wydaje się, że wśród wymienionych określeń będzie dochodziło do uogólniania, aniżeli specyfikacji nazw, o czym świadczy niewielka tylko liczba nazw gatunkowych w materiałach współczesnych (*kapuśnica*). Niektóre aktualnie pozyskane wyrazy były niegdyś określeniami stosowanymi w tekstach naukowych z zakresu zoologii, dziś natomiast zyskały charakter regionalny, względnie gwarowy, np. *wąsiona*, *gąsiona*. Pozostałe omówione wyżej nazwy to już określenia ze współczesnego języka ogólnego.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- AG-I – Zagórski, Z., Sieradzki, A., & Grzelakowa E. (1992). *Mały atlas językowy województwa gorzowskiego* (T. 1). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- AJK-II – Stieber, Z. (1966). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (T. 4). Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwa PAN.
- AJKLW-II – Sobierajski, Z., & Burszta, J. (Red.). (1979). *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* (T. 2). Wydawnictwo PAN.
- AJPP – Małecki, M., & Nitsch, K. (1934). *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*. Polska Akademia Umiejętności.
- AJŚ-IV – Zaręba, A. (1974). *Atlas językowy Śląska* (T. 4). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- AL-II – Pelcowa, H. (1994). *Mazowizmy leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- AL-III – Pelcowa, H. (2001). *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

¹³ Nazwy zwierząt o ciałach obłych – larw, owadów, glist i in. – będą przedmiotem analizy w osobnym artykule.

- AS-III – Sobierajski, Z. (1973). *Atlas gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji* (T. 3). Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- AT – *Kartoteka Adama Tomaszewskiego*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- AWK-IV – Dejna, K. (1965). *Atlas gwarowy województwa kieleckiego* (Z. 4). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- MAGP-VII – Karaś, M., & Stamirowska Z. (Red.). (1964). *Mały atlas gwar polskich* (T. 7). Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwa PAN.
- SGŚ – Wyderka, B. (Red.). (2020). *Słownik gwar śląskich* (T. 17). Instytut Śląski.
- SGL – Pelcowa, H. (2015). *Słownik gwar Lubelszczyzny* (T. III). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- SGOW – Perzowa, H., & Kołodziejczykowa, D. (2002). *Słownik Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (T. 4). Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- SGM – Wronicz, J. (2016). *Słownik gwar małopolskich* (T. 1). Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- SGP PAN – Okoniowa, J. (Red.). (2012). *Słownik gwar polskich* (T. 8). Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- WSR-Pob-2 – Kobus, J., & Migdałek, A. (Red.). (2023). *Słownik języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Przyroda*. Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- WSR-Kłc – Kobus, J., & Wilkosz, K. (Red.). *Słownik języka mieszkańców okolic Klecka. Praca na roli i w gospodarstwie*. Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne” [w druku].

Literatura

- Budziszewska, W. (1965). *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwa PAN.
- Kobus, J. (2023a). Nazwy motyli w mowie mieszkańców wielkopolskich wsi. *Gwary Dziś*, 16 [w druku].
- Kobus, J. (2023b). Nazwy ptaków dziko żyjących w dawnych i współczesnych materiałach dialektologicznych z Wielkopolski. *Poradnik Językowy*, 7(806), 17–30.
- Maciołek, M. (2012). *Kształtowanie się nazw owadów w języku polskim. Procesy nominacyjne a językowy obraz świata* [Niepublikowana rozprawa doktorska]. Uniwersytet Śląski.
- Maciołek, M. (2014). Nazwy larw owadów – etymologia i rozwój w języku polskim. W K. Lisczyk-Kubina, & M. Maciołek (Red.), *Granice w języku – język w granicach* (ss. 20–36). Szkoła Języka i Kultury Polskiej UŚ. https://www.postscriptum.us.edu.pl/wp-content/uploads/2018/03/bps2014_4_3.pdf
- Pelcowa, H. (2015). Nazwa i desygnat w zmieniającej się rzeczywistości wiejskiej. W U. Sokółska (Red.), *Odkrywanie słowa – historia i współczesność* (ss. 551–568). Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Pisulewski, S. (1852). *Zoologia krótko zebrana czyli opisanie najważniejszych z działu zwierząt stworzeń, tak pod względem korzyści, jako i szkód które zrzadzają*. W Drukarni S. Orgelbranda.

- Reichan, J., & Woźniak, K. (2004). *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*. Wydawnictwo LEXIS.
- Tokarski, R. (1993). Słownictwo jako interpretacja świata. W J. Bartmiński (Red.), *Współczesny język polski* (ss. 335–362). Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego „Wiedza o Kulturze”.
- Warchoń, S. (1993). Systemy zoonimiczne w gwarach mieszanych i przejściowych wschodniej Lubelszczyzny. W S. Warchoń (Red.), *Systemy onomastyczne w słowiańskich gwarach mieszanych i przejściowych* (ss. 319–362). Spółka „Beta”.

The Names of Butterfly Larvae in the Speech of Inhabitants in Greater Poland

The article discusses the names of butterfly larvae used by the inhabitants of Greater Poland over the last hundred years. The material is based on certificates from the file of A. Tomaszewski (1930s 20th century), „The Atlas of the Language and Folk Culture of Greater Poland” (1970s/80s of the 20th century) and contemporary field explorations (recordings after 2000). The author selected several different names, which she classified into three semantic groups depending on the precision of the meaning contained in the sources. The text includes fragments of contemporary explorations, as well as historical, linguistic and etymological remarks. The conclusions concern the change in the status of some names of the butterfly larvae – the transition from a scientific language to a dialect, the dominance of nationwide names, minimal tendency to specify names.

Keywords: dialect, semantics, butterfly larvae, Greater Poland.

Тетяна Гуцуляк

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, Чернівці

Джерела дослідження діалектного словотвору української мови

Дослідження діалектного словотвору належать до актуальних та перспективних напрямів сучасного мовознавства. У пропонованій розвідці зосереджено увагу на висвітленні тих проблем та аспектів, що вже отримали наукове опрацювання й представлені в роботах таких українських мовознавців, як Г. Аркушин, П. Гриценко, Я. Закревська, І. Ковалик, К. Лук'янюк, В. Німчук, З. Сікорська та ін. Водночас окреслено й ті проблеми діалектного словотвору, що й досі залишаються маловивченими. Зокрема це специфіка формування образних мотиваційних відношень у процесі деривації і творення похідних одиниць з образним компонентом змісту. Відтак важливу роль відведено виборві джерельної бази: до уваги взято визначну для української пареміології працю – *Галицько-руські народні приповідки*, які упорядкував Іван Франко. Здійснено ґрунтовний аналіз образно-мотиваційних відношень, на базі яких утворилися відіменникові дієслова *закозачитися*, *зкозачитися* та ін., що притаманні мовленню діалектоносіїв південно-західних говірок. Завдяки зіставленню різних лексикографічних, фольклорних та етнографічних джерел з'ясовано, що діалектні мікротексти допомагають встановити похідність та мотивованість лексичних одиниць, які входять до складу сталих висловів.

Ключові слова: діалектний словотвір, відіменникові дієслова, образний компонент значення, образні деривати, образні мотиваційні відношення, пареміологія.

Дослідження діалектного словотвору в українській лінгвістиці. У сучасному мовознавстві вже маємо вагомі наукові студії, присвячені словотвору говорів різних діалектних територій. Ґрунтовний огляд праць, що активно виходили в 60-х – першій половині 70-х років ХХ ст., чи не вперше на той час здійснила Ярослава Закревська в монографії *Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті* (Закревська, 1976). Дослідниця назвала актуальні й зараз дисертації, у яких висвітлено питання словотвору (здебільшого в межах окремих частин мови), наприклад Василя Німчука (про діалектні особливості закарпатських говорів), Корнія Лук'янюка (про словотвір буковинських говірок), Зінаїди Сікорської (словотворення українських говорів південно-східного мовного пограниччя)¹. Ідеться і про окремі питання діалектного словотвору, відображені в розвідках Олександри Гавришко (Захарків)², Івана Ковалика, Йосипа Дзендзелівського, Павла Чучки, Гаврила Шила та ін. (див. Закревська, 1976, с. 10).

Значною заслугою самої ж Я. Закревської є дослідження діалектного словотвору в лінгвогеографічному аспекті, а відтак запровадження в середині 70-х років ХХ ст. нового й мало використовуваного в мовознавчих студіях лінгвогеографічного дослідницького методу. Повільне впровадження названого підходу до вивчення діалектного матеріалу, на думку професорки, було пов'язане до деякої міри з недостатнім вивченням словотвірного рівня мови взагалі, нерозробленістю методів дослідження діалектного словотвору, недостатнім опрацюванням відповідних розділів діалектних програм, за якими збирали матеріал до лінгвістичних атласів та ін. Ці причини, як стверджує дослідниця,

¹ Від середини 50-х років ХХ ст. ґрунтовний опис словотвору різних частин мови закарпатських верхньоборжавських говорів відображають наукові публікації В. Німчука та результати його дисертації (Німчук, 1955, 1958, 1962; Німчук, 1962).

Тоді ж з'являються дослідження К. Лук'янюка, присвячені детальному вивченню суфіксального словотворення в буковинських говірках (Лук'янюк, 1958, 1963; Лук'янюк, 1966).

У 70-х роках ХХ ст. наукові розвідки з діалектного словотворення доповнило дисертаційне дослідження про суфіксацію іменників в українських говорах південно-східного мовного пограниччя (Сикорская, 1972).

² О. Гавришко (Захарків) входила до складу діалектологічної групи, що працювала над створенням другого тому *Атласу української мови*, у який увійшли матеріали південно-західного ареалу. Очолювали роботу над цим томом спочатку Павло Приступа, а потім – Я. Закревська (цит. за Хобзей, 2019, с. 705). Дослідження О. Захарків розкривають особливості словотвору іменників бойківського говору (Захарків, 1965; Захарків, 1981).

позначилися на представленні діалектного словотвору в національних атласах³ (див. Закревська, 1976, с. 16–17).

На ареалогічну важливість фіксування специфіки дериваційних процесів вказує у своїх дослідженнях Павло Гриценко. На його думку, у слов'янській лінгвогеографії картографування словотвірних явищ тривалий час не належало до пріоритетних завдань:

[...] проектування більшості національних атласів відбувалося у кінці 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст., коли увага до дериватології в цілому ще не набрала належної сили. Тому до розуміння цінності діалектного словотвору доходили під впливом розвитку дериватології як розділу в описах структури літературного стандарту, практики укладання лінгвістичних карт, лексичних і словотвірних, коли проблема передачі похідних утворень на картах вимагала їх аналізу і визначення характеру просторового протиставлення, та коли постала необхідність ареалогічної інтерпретації карт. Останнє посилювало увагу до діалектного словотворення, оскільки у багатьох випадках презентований на картах матеріал виявив ареальну виразність, відтак – відповідав панівній ідеологемі лінгвістичної географії: встановленню діалектного поділу континууму (Гриценко, 2010, с. 365).

Лінгвогеографічний принцип аналізу діалектних словотвірних особливостей дав змогу Я. Закревській встановити, що картографування явищ словотвірного рівня підтвердило загалом поділ досліджуваної мовної території на традиційні діалектні групи, що збігаються з основним поділом за даними інших мовних рівнів (Закревська, 1976, с. 154)⁴. Відомий український дериватолог І. Ковалик за важливістю для загальної

³ Наталя Хобзей у спогадах, присвячених Я. Закревській, подає інформацію про те, як Ярослава Василівна, очоливши 1966 р. роботу над другим томом *Атласу української мови*, „[...] ініціювала, щоб в АУМі були широко представлені словотвірні карти” (Хобзей, 2019, с. 705). До складу діалектологічної групи входили Лідія Коць-Григорчук, Мирон Онишкевич, Дмитро Бандрівський, Олександра Гавришко (Захарків), Антон Залеський. Я. Закревська доклала багато зусиль, „[...] щоб другий том поліграфічно було видано, як і перший (через брак фінансування кольорові карти планували замінити чорно-білими)” (Хобзей, 2019, с. 705).

⁴ Григорій Аркушин високо оцінює роль Я. Закревської в науковому опрацюванні говорів південно-західного наріччя: „Багаторічна плідна праця над II томом *Атласу української мови* – від збирання матеріалу експедиційним методом і до картографування (в АУМ із 33 словотвірних карт 22 укладені Я. Закревською) – дозволила авторці зробити ґрунтовне узагальнююче дослідження зі словотвору західноукраїнських говірок” (Аркушин, 2005b, с. 69).

диференціації територіальних говорів розглядав діалектну специфіку в галузі словотворення на другому місці після лексичних територіальних особливостей, а в деяких випадках навіть надавав дериваційним ознакам першочергового значення (Ковалик, 1961, с. 27).

Важливо зауважити, що в україністиці активне й ґрунтовне наукове вивчення та висвітлення проблем діалектного словотвору припадає приблизно на той самий час (від 50–60 років XX ст.), що й загалом у слов'янському мовознавстві. У праці *Słowotwórstwo gwar polskich na Ukrainie. Czasownik* [Словотвір польських говорів в Україні. Дієслово] Катажина Чарнецька подає детальний аналіз діалектного словотвору в польській лінгвістиці, зазначаючи, що ця галузь науки має порівняно молоду традицію (Czarnecka, 2014, с. 14). Дослідниця називає важливі в цій царині студії Владислава Цирана (1960), Мечислава Шимчака (1961), Стефана Вархола (1967), Губерта Горновича (1967), Романа Ласковського (1966; 1971), Тадеуша Мальця (1976) та ін. У 70-х роках Вітольд Дорошевський разом з Анною Ковальською та Ядвігою Симоні-Сулковською започаткували новий підхід до вивчення діалектного словотвору: науковці записували деривати на основі анкетних опитувань, а потім окремі явища детально відображали на карті (див. Czarnecka, 2014, с. 14). Із-поміж важливих праць пізнішого часу, від середини 90-х років XX ст., Катажина Чарнецька називає роботи Єжи Сероцюка, у яких були представлені нові методичні рішення для опису діалектного словотворення.

До новітніх здобутків української лінгвістики в названій царині, безперечно, належить монографія *Іменний словотвір західнополіського говору* Григорія Аркушина (Аркушин, 2004), у якій автор здійснив найповніший на сьогодні аналіз вивчення діалектного словотвору української мови. Дослідник зосереджує основну увагу на встановленні та описі словотвірних елементів, їх функцій, визначає продуктивні та малопродуктивні словотвірні типи похідних одиниць іменних частин мови. Важливими є узагальнення Г. Аркушина про стан вивчення діалектного словотвору різних територій:

Серед українських наріч порівняно краще вивчене словотворення окремих говірок, говіркових груп чи діалектів південно-західного наріччя (дослідження І. Ковалика, Н. Гуйванюк, Г. Шила, Н. Черкес, Й. Дзендзелівського, Л. Яропуд, М. Сюська, Г. Шумицької, Я. Рігера та ін.); словотвір південно-східного наріччя описано значно менше (праці П. Лисенка, З. Сікорської, Л. Денисенко, В. Леснової, Й. Дзендзелівського та ін.), ще менше описів присвячено словотвору говірок північного наріччя (праці М. Поістогової, М. Никончука, Л. Дикої та ін.) (Аркушин, 2005а, с. 5).

До наведено переліку наукових студій також потрібно додати, що проблеми діалектного словотвору стали предметом дослідження в дисертації Олесі Харківської (Харківська, 2015) та в окремих розвідках Василя Грещука, Стефанії Панцьо, Наталі Хобзей, Тетяни Ястремської, Олесі Фанти та ін. (Грещук, 2010; Панцьо, 2009; Фанта, 2010, 2012; Хобзей, 2019; Ястремська, 2017).

Узагальнюючи результати праць у названій царині, Г. Аркушин указує на однотипність методики опису діалектного матеріалу, на те, що дослідники зосереджують увагу на творенні здебільшого іменників у різних говірках і, попри це, зазначає:

[...] діалектологи по-різному характеризують діалектний словотвір, але спільне те, що майже в усіх працях представлена не система словотвору, а подані лише диференційні риси, якими говірки відрізняються від літературної мови. При такій методології поза увагою залишаються риси, спільні для обох систем – діалектної і літературної (Аркушин, 2005b, с. 69).

На нашу думку, варто звернути увагу й на специфіку форм у в а н н я м о т и в а ц і й н и х в і д н о ш е н ь у процесі деривації, зокрема на творення похідних одиниць з образним компонентом змісту, тобто на образні деривати, що здебільшого є синонімійними до вже наявних у мові номінацій. Образне мовне відтворення світу дослідники зараховують до типологічних ознак діалектної мовної особистості. Образні діалектні одиниці належать до особливого пласту української лексики, у якому закоренилася специфіка національного світосприйняття, особливе відображення ознаки чи ситуації через зв'язок із предметами та явищами, що безпосередньо з ними пов'язані (див. Гуцуляк, 2008).

Образність діалектного мовлення до деякої міри привертає увагу українських дослідників. Передусім це аналіз емоційно-оцінної, емоційно-експресивної лексики (праці Катерини Глуховцевої, Віктора Дворянкіна, Валентини Леснової, Ганни Пастернак та ін. (Глуховцева, 2003; Дворянкін, 2003; Леснова, 1999; Пастернак, 1989)), а також опис метафоричних та метоніміїх механізмів (лексико-семантичних та словотвірних) вторинної номінації (роботи Г. Аркушина, Степана Бевзенка, Павла Гриценка, Інни Гороф'янюк, Галини Гримашевич, Йосипа Дзендзелівського, Людмили Колеснік, Яни Литвиненко, Марини Поїстогової, Валентини Прокопенко, Тетяни Тищенко, Тетяни Ястремської та ін. (Аркушин, 1991; Бевзенко, 1960; Гриценко, 1984; Гороф'янюк, 2010; Гримашевич, 2013; Дзендзелівський, 1958; Колеснік, 2016; Литвиненко, 2019; Поїстогова, 2005; Прокопенко, 1966; Тищенко, 2017; Ястремська, 2021)).

Варто зазначити, що сучасні дослідники звертають увагу на те, що діалектне словотворення порівняно з літературною мовою відбувається більш прозоро, вільно, спонтанно, із використанням більш розмаїтих мовних засобів. Про це йдеться, зокрема, й у праці Г. Аркушина *Іменний словотвір західнополіського говору* (Аркушин, 2004), у роботі польської дослідниці Барбари Фалінської *Problematyka słowotwórcza w kartografii lingwistycznej* [Словотворча проблематика в лінгвістичній картографії] (Falińska, 1996).

В українській діалектній лексикографії поки що немає окремих чи зведених словників, які б відображали все багатство образних засобів, властивих мовленню діалектоносіїв. Проте відома практика словникової фіксації та опису семантичних діалектизмів: це *Словник семантичних діалектизмів Західного Полісся* Г. Аркушина (Аркушин, 1991, с. 113–185) і *Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття* Й. Дзензелівського (Дзензелівський, 1958). Цій проблемі присвячені й окремі розвідки С. Бевзенка *До питання про семантичні лексичні діалектизми* (Бевзенко, 1960) та В. Прокопенко *Семантичні діалектизми в буковинських говорах* (Прокопенко, 1966). Одним зі шляхів розвитку семантичних діалектизмів є, на думку С. Бевзенка, „[...] розширення значення і перенесенням назви з одного чи подібного предмета на інший” (Бевзенко, 1960, с. 36), тобто основою таких діалектних одиниць часто постає метафоризація як засіб пізнавальної діяльності людини і як мовний механізм розширення семантики здебільшого давніх шарів лексики. Семантичні деривати, утворені за цим принципом, набувають образного компонента семантики, напр., *їжак* ‘перен. вид покрівлі з очерету без листя’. *У не́ня хата вкрі́та їжако́м* (Гуйванюк, 2005, с. 177); *печері́ця* ‘перен. дуже низька ростом дівчина або жінка’. *Дзі́на хо́чи Ауре́ла, а вна печері́ця шо́до не́го* (Гуйванюк, 2005, с. 409); *со́йка* ‘перен., знев. пліткарка’. *Та со́йка вже ми́ні ді́хати ни да́є* (Гуйванюк, 2005, с. 505) (див. Гуцуляк, 2008, 2011).

В останні десятиліття простежуємо поживавлений розвиток такого напряму діалектного словникарства, як упорядкування фразеологічних, фразеологічно-паремійних словників, збірок постійних народних порівнянь, прислів’їв, приказок, загадок (Аркушин, 2003; Доброльожа, 2010; Мацюк, 2013; Ужченко, 2013; Чабаненко, 2001).

Дослідження похідних одиниць з образним компонентом змісту в діалектному мовленні потребує більш прискіпливого добирання спеціальної джерельної бази. Передусім це повинні бути записи усного мовлення, здійснені в результаті діалектологічних експедицій. Утім для цього потрібна така методологія досліджень, якої в україністиці поки що немає, і залучення спеціальних питань до питальників та програм

збирання діалектного матеріалу. На жаль, досі, як це стверджує О. Фанта, ще не опубліковано жодного повноцінного питальника з українського діалектного словотворення (Фанта, 2010, с. 82)⁵.

Безперечно, що вагомою джерельною базою для вивчення окреслених проблем діалектного словотворення мають стати й лексикографічні праці. Упродовж останніх більш ніж 20 років простежуємо активний розвиток української діалектної лексикографії й появу цілої низки різнотипних діалектних словників. Н. Хобзей як діалектолог і упорядник лексикографічних праць завжди приділяла словникам значну увагу, здійснюючи, зокрема, і детальні огляди діалектного словництва. Говорячи про значні успіхи в цій галузі, дослідниця зазначала, що „[...] суттєвою вадою всього українського діалектно-лексикографічного поступу є його раритетність”, попри це, зацікавлення діалектологічними й діалектографічними працями все-таки є відчутним (Хобзей, 2006, с. 826).

Діалектні словники фіксують не тільки лексико-семантичне та фразеологічне розмаїття якогось говору чи окремих говірок, не тільки цінну позамовну інформацію про особливості народного побуту, народних промислів, звичаєвої культури, але й закріплюють низку мовних фактів, важливих для дослідження словотворчих процесів мови. Адже матеріали діалектних лексикографічних праць, відображаючи специфіку номінативної діяльності діалектоносіїв, містять вагомий пласт похідної лексики, морфологічна будова й семантика якої значною мірою доповнюють і розширюють відомості про мотиваційно-дериваційні процеси та їх зв'язок зі світоглядними й ціннісними орієнтирами носіїв мови.

Діалектні словники української мови не є спеціально зорієнтованими на фіксування похідних одиниць з образним компонентом змісту, однак таки охоплюють значну кількість іменників, прикметників, дієслів, подекуди й прислівників, що сформувалися на базі образних мотиваційних

⁵ Досліджуючи афіксальний словотвір іменників в українських говірках Закарпатської області, О. Фанта розробила спеціальну програму, що містила спочатку 678 запитань, а після апробації була доповнена ще 214. На думку дослідниці, і досі актуальними є міркування І. Ковалика, висловлені у праці *Словотвір і лінгвогеографія* (Київ, Ковалик, 1961), про потребу скласти „[...] спеціальну програму-питальник (загальномовну й обласну) для збирання відповідного мовнодіалектного матеріалу з питань словотвору в межах української мови, а то й у загальнослов'янському масштабі” (цит. за Фанта, 2010, с. 82). У наш час дослідники можуть послуговуватися питальниками, що вміщені у двох основних програмах: *Програма для збирання матеріалу до Діалектологічного атласа української мови* (Київ, 1948; 1949); *Програма для збирання матеріалу до Діалектологічного атласа українських говорів Закарпатської області* (Ужгород, 1960).

відношень. Зрідка словникові дефініції лексичного значення містять виразну вказівку на образне зіставлення між елементами дійсності, що слугувало підставою для творення назви, – це наявність формулювань ‘ставати подібним (до того, що названо твірною основою)’, ‘у формі (того, що названо твірною основою)’. До прикладу:

- діалектні образні іменники: *бурáчка* ‘бот. сорт червоних яблук’. *На другий рік я собі нацѐп’ю бурáчок* (Гуйванюк, 2005, с. 43); *варенички* ‘цвіт білої акації’. *Як пройшов град, так усю вулицю вареничками усало* (Чабаненко, т. 1, с. 129); *грівач* ‘порода голуба, який має на шії своєрідну маніжку з пір’я’ (Пиртей, с. 62); *косáч* ‘овес з волоссям у формі коси (*Avena L.*)’. *Посіяно трохи косача, трохи кудрявця* (Матіїв, с. 236);
- діалектні образні дієслова: *ба́битися* ‘ставати подібною до баби (про ще не стару віком жінку)’. *Марі́ко шче ти ся ра́но ба́бити* (Сабадош, 2008, с. 18); *богува́ть* ‘користуватися необмеженою владою і всіма благами життя’. *Колись тут пан Іваненко богував, а тепер і сліду од його не осталося* (Чабаненко, т. 1, с. 93); *инди́чѣтися* (заинди́чѣтися) ‘бундючитися’; ‘набундючитися, набурмоситися, зробити невдоволене обличчя’ (Пиртей, сс. 98, 123); *ковба́ситиси* ‘скручуватися (про нитки)’. *Так ці ниткі ковба́сяси* (Гуйванюк, 2005, с. 214);
- діалектні образні прикметники: *драбина́стий* ‘такий худий, що й ребра видно’. *Драбинаста кобила* (Чабаненко, т. 1, с. 295); *миша́стенький* ‘маленький, з невиразними рисами обличчя (про людину)’ (Чабаненко, т. 2, с. 284); *шилова́тий* ‘тонкий та високий’. *Він счас дужи шилова́тий, дозна́ку, як його та́то* (Гуйванюк, 2005, с. 662); *шишкова́тий* ‘шишкоподібний’. *Там такий перець ловкий прода́сця. І все шишковатий* (Чабаненко, т. 4, с. 135);
- діалектні образні прислівники: *гусако́м* ‘у зн. прис. спосіб пересування звірів, коли вони йдуть один за одним’ (Аркушин, т. 1, с. 114); *дубо́ю* ‘у зн. прис. спосіб полювання, коли мисливці йдуть півколом’ (Аркушин, т. 1, с. 146); *клубко́м* ‘присл. спати на боку, згорнувшись так, щоб коліньми діставати підборіддя’. *Спит Гриць клубком, ни просипаєся відрання* (Матіїв, с. 220); *шулько́м* ‘присл. вниз головою’. *Половік шулько́м кінувси на ку́рїта* (пор. *шу́лька* ‘ялинкова шишка’) (Гуйванюк, 2005, с. 678).

Грунтовне дослідження образних мотиваційних відношень відображає дисертація авторки (див. Гуцуляк, 2021), у якій образну мотивацію описано як мовно-мисленнєвий вибір мотиватора у процесі творення похідної одиниці, що пов’язаний із встановленням у свідомості

мовців асоціативних зв'язків між певними когнітивними структурами з подальшим формуванням образних уявлень на базі концептуальної метафори чи (і) концептуальної метонімії та вербалізованим закріпленням таких образних уявлень у морфологічній і семантичній структурі слова (Гуцуляк, 2021, с. 93). Польські лінгвісти – Рената Гжегорчикова, Аліція Нагурко та ін. – для позначення образної мотивації та образних дериватів використовують термінологічні поняття – асоціативна мотивація, асоціативні (ономасіологічні) деривати (див. Grzegorzczkowska, 1984; Nagórko, 2007). У праці *Zarys gramatyki polskiej* [Нарис польської граматики] А. Нагурко виокремлює асоціативні деривати, що розвинулися на основі порівняння та метафоричних механізмів, і наводить такі приклади: „[...] *nos* і *nosek* ‘podobny do nosa, zwężony koniec, czubek czegoś’ (np. *noski butów*); [...] *przymiotniki* z sufiksem *-owat(y)* jako wyspecjalizowanym wykładnikiem relacji ‘takij ak to, na co wskazuje postawa’ [...]: *patykowaty, bryłowaty, beczulkowaty* [...]” (Nagórko, 2007, с. 188).

Важливим джерелом фіксації специфічних, цікавих, а зрідка й поодиноких з погляду словотворення образних одиниць української мови, безперечно, є *Галицько-руські народні приповідки (зібрані, впорядковані та пояснені Іваном Франком)*. У таких збірниках важливими є всі складники, що їх залучили упорядники й збирачі мовного матеріалу, – це й самі сталі вислови, і їх компонентний лексичний склад, і коментарі та пояснення, наведені до цих мовних одиниць.

Окреслюючи специфіку джерельної бази діалектологічних досліджень, П. Гриценко зазначає, що

[...] серед усіх джерел діалектних даних етнографічні й фольклорні записи використовують вельми рідко, хоча опора на давніші етнографічні студії задля з'ясування динаміки говірок, зокрема для поліхронного картографування мовних одиниць, виявилася вельми результативною й переконливою. [...] У тому, що етнографічні, фольклорні записи можуть зберігати цінні мовні свідчення, а відтак їх використання в діалектологічних дослідженнях є доцільним і вкрай бажаним, переконує чимало видань, насамперед тих, які були орієнтовані на збереження й відтворення автентичного народного мовлення (Гриценко, 2014, с. 145).

У цьому аспекті варто звернути увагу на визначну для української пареміології працю – *Галицько-руські народні приповідки* (Фр.), які зібрав, упорядкував Іван Франко. Її опубліковано в *Етнографічному збірнику* Етнографічної комісії Наукового Товариства ім. Т. Шевченка від 1901 до 1910 року. І. Франко зафіксував понад 31 тисячу (31 091) приповідок,

і, на думку дослідників, це зібрання залишається найбільш повним до нашого часу.

У передмові до першого випуску (1901) автор збірника чітко визначив основні принципи, якими керувався під час підготовки матеріалу:

- 1) Кожна приповідка повинна бути записана якнай докладніше, в тім діалекті і в тій формі, як живе в устах народу; коли її вживають у різних формах, у різних мовних конструкціях, треба записувати всі відміни.
- 2) При кожній приповідці зазначаю, де вона записана.
- 3) До кожної приповідки додаю більш або менше детальне пояснення виче, а де треба, то й мовний, по змозі черпане також із уст народу (виділення моє – Т. Г.); се конечно тому, що вже тепер деякі приповідки в наших старших збірках незрозумілі, бо виплили нараз із якихсь місцевих чи випадкових обставин (Франко, 1901, с. 6).

І. Франко вказував, що загалом у всіх трьох томах маємо приповідки із 477 місцевостей східної Галичини та Буковини. Здебільшого це матеріал із Галичини, із Буковини увійшло „[...] незначне число приповідок” (Франко, 1910, с. 16). Звичайно, навіть зафіксована кількість народних висловів „[...] не вичерпує всього приповідкового матеріалу, що живе в устах нашого народу” (Франко, 1910, с. 16). Задум зібрати народні приповідки автор виношував більш ніж 30 років:

Розпочавши збирати приповідки та всякі образіві речення, порівняння, прокляття, формули, мудрування і т. п. ще на шкільній лаві, звиш 30 літ тому назад, я постановив нарешті приступити до видання отсеї збірки, в якій крім зібраного мною безпосередньо з уст народу матеріалу входять численні, більші або менші рукописні збірки інших осіб, що набралися чи то у мене, чи в Наук. Тов. ім. Шевченка, чи в інших бібліотеках [...] (Франко, 1901, с. 5).

І. Франко дуже сподівався, що його багатолітня праця прислужиться майбутнім поколінням: „Зібраний у сих томах матеріал дає тривку і важну підставу для різнорідних студій, мовних та етнологічних, які – дай Боже, найшли собі здібних та науково підготованих робітників” (Франко, 1910, с. 18).

У контексті дослідження діалектного словотворення, варто звернути увагу на те, що в матеріалах *Галицько-руських народних приповідок* часто трапляються оригінальні (подекуди поодинокі) з погляду словотворення деривати, варті уваги науковців; у поясненнях значень образних висловів здебільшого наведені коментарі (записані з уст народу), які є важливими

для встановлення мотиваційних відношень та які розкривають специфіку світоглядних і ціннісних орієнтирів діалектоносіїв.

До прикладу, до вислову „Він на дитиньчий розум зійшов” (с. Нагуєвичі)⁶ наведено пояснення: „Він здитинів, зробився нерозумним, як дитина (виділення моє – Т. Г.)” (Фр., т. 1, с. 790), яке розкриває мотиваційні відношення, пов’язані з творенням прикметника *дитинячий*. В основі такої мотивації – образно-порівняльні зв’язки між поведінкою дорослої людини й дитини.

До приповідки „Якби не був свинуватий, то би не був багатий” (Др. В. Лучаківський, рукописна збірка приповідок, зібраних на Тернопільщині) І. Франко подає більш розгорнуте пояснення: „Вислов тої думки, що багатство звичайно здобувається не надто чесними способами, а власне людською кривдою, скупарством та скнарістю; ті прикмети й характеризуються словом «свинуватий». Пор. польське: *Kto się chce zrobić bogatym, musi się na jakiś czas zrobić świnią* (Adalberg Bogaty 42)” (Фр., т. 1, с. 145). Наведений коментар допомагає глибше зрозуміти словотвірні та мотиваційні зв’язки між іменником-мотиватором *свиня* та прикметником *свин-уват-ий*, зокрема реалізацію мотивувальних ознак за подібністю до поведінки та норову тварини. Формування таких метафоричних мотиваційних відношень засвідчує здатність похідних одиниць відображати стереотипні, традиційні для певної етноспільноти образні уявлення⁷.

Зосереджуємо увагу на дієсловах, утворених від основи іменника *козак*, – *зкоз’ачитися* та *закоз’ачитися*, що їх наводить у своєму збірнику Іван Франко. У визначенні засадничих положень щодо розуміння похідного слова підтримуємо думку Г. Аркушина, що це „[...] лексема, яка у свідомості носіїв говірки (мови) членується і має співвідносну непохідну пару, отже, можна пояснити, чому цю реалію називають саме так (напр. *ба́бнік* / *бо ходи́т до чужі́х бабе́й*; *пудне́н’ок* / *бо росте́ пуд пен’ко́м* [...])” (Аркушин, 2005а, с. 1).

Попри те, що в українському мовознавстві вже маємо чимало напрацювань зі словотвору дієслів (розвідки Теодозія Возного, Катерини Городенської, Євгенії Карпіловської, Лариси Кислюк, І. Ковалика,

⁶ Тут і далі в наведених прикладах подаємо повні назви населених пунктів або використаних джерел. У тексті *Галицько-руських народних приповідок* вони записані скорочено.

⁷ Простежуємо закріплення деривата *свинуватий*, зокрема й з фонетичним варіантом суфікса *-оват-*, у різних говірках південно-західного наріччя: *свін-оват-ий* ‘із свинськими рисами, грубий, нечемний’ (Піпаш & Галас, с. 172); *свін-оват-ий* ‘вulg. непорядний, нечесний, підступний’. *Свіновата жонá, свинуватий характер* (Сабадош, 2008, с. 327); *свин-уват-ий* ‘той, хто чинить по-свинськи’. *То є свинуватий чоловік* (Гуйванюк, 2005, с. 480).

Оксани Кушлик, Віталія Русанівського, Уляни Штанденко, Лідії Юрчук та ін.), утім, на думку Н. Хобзей, „[...] дієслівний словотвір у говірках і сьогодні залишається маловивченим” (Хобзей, 2019, с. 513). Зі своїх спостережень зазначмо, що в діалектному мовленні виразно представлені відіменникові дієслова, що відображають особливий для українців спосіб образного сприйняття ситуації через зв'язок із предметами чи явищами, що безпосередньо з нею пов'язані. Основою таких дериватів постають іменники – часто назви предметів побутово-господарської діяльності людини, назви тварин, рослин, рідше назви осіб, напр. *викозулювати* ‘виробляти фокуси, танцювати з викрутасами’ (Чабаненко, т. 1, с. 150); *коцюб'їтися* ‘коцюрбитися, скручуватися, гнутися, кривитися’ (Пиртей, с. 147); *наворониться* ‘натерпітися від негоди, злиднів’ (Чабаненко, т. 2, с. 38); *проциг'янувати (проциг'янути)* ‘те саме, що *профимарчувати* – промарновувати, протрачувати’ (Матіїв, с. 392). Мотиваційні зв'язки між твірними й похідними словами найчастіше встановлюємо шляхом відновлення мисленнєвих, зорових чи акустичних образів, які стали підґрунтям їх появи. Проте не для всіх образних дериватів можна застосувати такий підхід для пояснення особливостей їх творення та семантики.

Зокрема складну специфіку формування мотиваційних відношень відображають деривати *з-коз'яч-и-ти-ся* (← *козак*) та *за-коз'яч-и-ти-ся* (← *козак*).

Дієслово *зкоз'ячитися* входить до народного вислову, що його І. Франко подає під слово *дівувати* на позначення поняття „дівувати”. Приповідку з лексемою *зкоз'ячитися* зафіксовано в с. Нагуєвичі Дрогобицького повіту (тепер село Дрогобицького р-ну Львівської обл.): *Дівувала, поки сі не зкозачила* – означає, як це пояснено в матеріалах приповідок, „поки не зачала заходити собі з козаками, з парубками і не стратила вінка” (Фр., т. 1, с. 800); пор. *віно́к* ‘дівоцтво’: *Загубіти віно́к* ‘стратити дівоцтво’ (Гр., т. 1, с. 239).

У другому томі І. Франко наводить ще й заголовкове слово *закозачитися* у вислові *закозачила сі дівка*, зафіксованому також у с. Нагуєвичах, – „втекла з козаками, образно: зледащїла, зїйшла з путя” (Фр., т. 2, с. 250).

Наведені деривати мають фразеологізовану морфемну структуру, тобто за послідовністю морфем, поєднаних відповідно до словотвірних моделей, властивих українській мові⁸, важко розпізнати опосередкований

⁸ Похідні одиниці *зкозачитися* і *закозачитися* утворені за типовою і продуктивною для української мови моделлю творення дієслів від основ іменників за допомогою префіксально-суфіксально-постфіксальних конфіксів *с-...-и-(-ти)-ся*, *за-...-и-(-ти)-ся*. На думку К. Городенської, найбільшу продуктивність у відсубстантивному словотворенні виявляє суфікс *-и-(-ти)*, що входить до

асоціативно-образний зв'язок, який мовець встановлює у процесі образної деривації. Фразеологізованість морфемної структури образних дериватів зумовлена кількома чинниками: 1) відсутністю в морфемній будові слова чіткої вказівки на сам об'єкт номінації, він стає зрозумілим завдяки синтагматичним зв'язкам похідних слів; 2) „розмитість” ознаки – основи образно-компаративних відношень; зазвичай мовець повинен встановити цю ознаку самостійно, ґрунтуючись на типових (стереотипних) образних уявленнях, властивих колективній свідомості певної етноспільноти. Не менш важливими є стійкі (стереотипні) образні уявлення носіїв мови про мотиватор, що формують у свідомості мовців своєрідний внутрішній контекст. Опертя на внутрішній контекст є важливим елементом для встановлення мотивувальних ознак таких образних дериватів, що розвинулися на підставі образно-метонімічних (рідко образно-метафоричних) мотиваційних відношень, зокрема в тих випадках, коли мотиватор закріпився як стереотипний образ у свідомості мовців і як символічна назва певного поняття чи явища. Отже, внутрішній контекст сприяє розумінню змісту образних дериватів через відсилання до різнотипних знань носіїв мови про мотиватор та до закріплених за ним стійких (або ж маловідомих) асоціативно-образних уявлень (див. також Гуцуляк, 2021).

Пояснення, що їх зафіксував (чи подав сам) І. Франко, є чи не єдиним джерелом інформації для встановлення мотиваційних відношень і для пояснення словотвірних особливостей дериватів *зкозачитися* і *закозачитися*.

Спираючись на тлумачну частину наведених приповідок, появу образного змісту пов'язуємо з асоціативними зв'язками, в основі яких – концептуальна метонімія, що ґрунтується на „переміщенні фокусу уваги” з одного (певного) об'єкта на інший, суміжний, часто пов'язаний із ним причиново-наслідковими відношеннями: „стосунки з козаками → наслідки таких стосунків”.

Підтверджує такий механізм перенесення назви додаткова інформація про спосіб життя та звичаї козаків: безперечно, у стосунках із жінками вони повинні були дотримуватися доброчесності та не чинити перелюбства, проте їхні стосунки з дівчатами, відтворені у фольклорних текстах, є дещо інакшими. Козаки часто намовляли дівчину їхати з ними, обіцяючи їй краще життя, ніж вдома з батьками. Тому в піснях-баладах, як

складених афіксів або виступає самостійним формантом. Така особливість відображає традиційну для української мови тенденцію відіменникового дієслівного словотворення в межах формування різних словотвірних значень (Городенська, 1979, с. 306).

зазначає дослідниця українського фольклору Лариса Стрюк, відтворено ситуації спокуси і зведення дівчини, оцінка й трагізм її необачного вчинку. Часто такі пісні змальовують негативні наслідки – зраду, зневагу, сором, вбивство й т. ін., містять відвертий громадський осуд дівчини, яка не вбереглася від спокуси й дала себе звести (див. Стрюк, 2001, сс. 320–324). Напр.,

Ой заїхав козак та з Україноньки,
Одмовив дівчину та й од родиноньки:
Ой поїдь, дівчино, ой поїдь із нами,
Ліпше ж тобі буде, як у твеї мами:
У мами ходила в подраній свитині,
В нас будеш ходити в чорній кармазині...

Ти у батька ходиш
В полатаних латах,
В нас будеш ходити
В дорогих баватах! –
Багацько казали,
Дівча намовляли.
Дівча послуhalo
Та й повандрувало.

Потрібно зазначити, що ще раніше, 1886 року, до часу виходу друком *Галицько-руських народних приповідок*, лексему *скозачитися* було включено до української реєстрової частини *Малорусько-німецького словаря* Євгена Желехівського та Софрона Недільського:

Скозачити ся, (vor Mädchen) verführt werden (Жел., т. 2, с. 875). Пояснення німецькою мовою перекладаємо, як ‘(стосовно дівчат) бути спокушеним’. Через відсутність контекстів вживання цього слова, складно пояснити, чому автори словника обрали саме таку похідну одиниця для вираження змісту ‘бути спокушеною (про дівчину)’.

Похідні одиниці, що увійшли до *Малорусько-німецького словаря*, як вдалося спостерегти Лілії Невідомській та Надії Тишківській, відображають орієнтацію на дериваційні моделі, ‘[...] які виявили помітну словотворчу активність у західноукраїнському регіоні’ (цит. за Грещук, 1999, с. 56). Матеріали цієї лексикографічної праці сприяли ‘[...] закріпленню і поширенню у словниковому складі літературної мови окремих регіональних рис’ (Грещук, 1999, с. 56).

У своїй праці *Арто в Україні* (2006) Олекса Горбач включає лексему *скозачитися* до арготизмів і пояснює: ‘...льв. дістати нешлюбну дитину

(про дівчину)” (Арго, с. 140). Це слово наведено у *Словнику арготизмів та вульгаризмів із мови злодіїв, вуличників та учнів Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова та Коломиї* (Арго, сс. 127–164). О. Горбач пояснює:

[...] ці записи ми зробили вже на еміграції в Німеччині 1948–1950 роках серед мешканців цих міст, віком 25–35 років, та звірили з пам’яті із власними матеріалами, збираними в 1942–1943 роках у Львові. Із львівським вуличним арго автор мав змогу ознайомитися в 1929–1938 роках як учень та студент та 1939 року у львівській тюрмі (Арго, с. 127).

Той факт, що О. Горбач включив лексему *скоз’ачитися* до арготизмів, засвідчує труднощі у встановленні зв’язку між формою слова і його семантикою. Мабуть, це і справді був своєрідний спосіб „утаємничити, затаїти” інформацію, висловити пом’якшено сприйняття чогось неприємного, небажаного. Вживання слова *скоз’ачитися* у значенні ‘народити нешлюбну дитину’ можна вважати на той час і своєрідним способом евфемізації. За спостереженнями О. Горбача, метафоричні та метонімічні процеси відіграли важливу функцію у творенні лексичного складу українського арго (Арго, сс. 189–273).

У сучасній лексикографічній практиці лексему *скоз’ачитися* ‘народити нешлюбну дитину’ подає *Лексикон львівський: поважно і на жарт* (співавторки – Наталя Хобзей, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш (ЛЛ, с. 523)). Цю лексичну одиницю марковано як таку, що її вживають люди старшого віку. Відсутність контексту в цьому словнику також ускладнює можливість описати мотиваційні відношення, що лягли в основу творення слова.

Отже, саме матеріали *Галицько-руських народних приповідок* І. Франка дають змогу наблизитися до встановлення внутрішньої форми дієслів *з(с)коз’ачитися*, *закоз’ачитися* та простежити їх первинне вживання. Аналіз наведених похідних одиниць, що закріпилися передусім у мовленні діалектоносіїв південно-західних говірок, розкриває особливий, але загалом притаманний українській мові механізм творення образних дієслів від основ іменників – назв осіб. До того ж деривати *з(с)коз’ачитися*, *закоз’ачитися* дають змогу розширити дієслівну зону лексико-словотвірної образної парадигми від основи іменника *коз’ак* та доповнити перелік мотивувальних ознак, пов’язаних із процесами образної деривації⁹.

⁹ Детальний аналіз формування лексико-словотвірної образної парадигми на базі основи іменника *козак* розглянуто у статті авторки (див. Гуцуляк, 2020).

Доцільно звернути увагу й на те, що тільки у збірнику І. Франка фіксуємо ще один дериват, утворений за схожим принципом: *за-шляхт-и-ти-ся* ‘заталапатися’ – *А де ти сі так зашляхтив?* (с. Нагуєвичі) (Фр., т. 2, с. 216). Творення цього дієслова відображає обрано-метафоричні мотиваційні відношення – ‘бути подібним до шляхтича за певними ознаками’, які відразу стають зрозуміли після пояснення, що його наводить І. Франко: „Шляхту т. зв. ходачкову селяни-нешляхтичі декуди вважають нехлююкою; шляхтич, мовляв, не дбає на болото і з гордошів іде серединою дороги, то вже певно «зашляхтиться»” (Фр., т. 2, с. 216).

У *Галицько-руських народних приповідках* та інших лексикографічних працях і текстових джерелах закріплені й такі відсубстантивні дієслова з образним компонентом змісту, що утворені суфіксальним способом за моделлю „основа іменника + *-и(-ти)*”: *Варвара* → *варвар-и-ти*, *Сава* → *сав-и-ти*, *Євдоха* → *євдош-и-ти*¹⁰. Напр.,

Якби не варварила і не савила, то би по величідни кросен не ставила (с. Мшанець¹¹) (Фр., т. 1, с. 201);

Було не савити та не варварити, а сісти та три веретена напарити (с. Нагуєвичі) (Фр., т. 3, с. 77);

Не савити, не варварити, не євдошити, но куделю ковдошити (с. Добросин¹²) (Фр., т. 3, с. 77);

Хто савит і варварит, той починок не напарит (с. Нагуєвичі) (Фр., т. 3, с. 77).

¹⁰ Дієслово *варварити* фіксують, до прикладу, діалектні словники бойківських говірок зі значенням ‘святкувати день Варвари’: *Якби не варварила і не савила, то би по величідни кросен не ставила* (Он., ч. 1, с. 83; Матіїв, с. 50). Лексеми *варварити*, *амбросити* подає *Словарь української мови* за редакцією Бориса Грінченка з покликанням на матеріали Матвія Номиса (1864 р.): *варварити* „святкувати день св. Варвари 4-го грудня. *Було не савити, не варварити та на сорочку сурганити* Ном. № 4007” (Гр., т. 1, с. 126); *савити* „святкувати день св. Сави. *Було не савити, не варварити, ні амбросити, але куделю було кундосити*. Ном. № 4007” (Гр., т. 4, с. 95); *амбросити* „святкувати день св. Амвросія. Трапляється тільки в анекдоті про ліниву жінку, що відмовлялася працювати у свята, через те її було побито з такими настановами: „*Було не савити, не варварити, ні амбросити, але куделю було кундосити*. Ном. № 4007” (Гр., т. 1, с. 7). У збірнику Матвія Номиса ці вислови паспортизовані з покликанням на Проскурів (*Проск.*) (тепер м. Хмельницький), звідки надходили паремійні матеріали до його книги, а також на *Збірослов* Каленика Шейковського (*Збр. Шей.*).

¹¹ Село Мшанець Самбірського р-ну Львівської обл.

¹² Село Добросин Жовківського р-ну Львівської обл.

Коментарі І. Франка до цих приповідок суттєво впливають на розуміння мотиваційних відношень і надають змогу більш детально й обґрунтовано їх пояснити:

Св. Варвари (4 грудня) і Св. Сави (5 грудня) – малі церковні свята, у які можна робити, особливо прясти. Лінива господиня, що не пряде в ті й подібні свята, не витче свого полотна в великім пості і мусить ткати весною, коли настає огородова робота. [...] Свято Євдокії, також церковне, припадає на 1 марта. Чоловіки не раз забороняють жінкам обходити ті свята (Фр., т. 1, с. 201).

Отож значення дієслів *варварити*, *савити* і *євдошити* можемо витлумачити як 'не займатися прядінням, лінуватися виконувати цю чи іншу роботу, святкуючи дні святих Варвари, Євдокії чи святого Сави'. Такі деривати мають фразеологізовану морфемну структуру, вони утворені на базі образно-метонімічних мотиваційних відношень і мають глибинний зміст, для з'ясування якого потрібна додаткова інформація. Опис мотиваційних механізмів, побудованих на метонімічних перенесеннях, майже в кожному випадку повинен ґрунтуватися на культурологічних коментарях інтерпретатора. Образно-метонімічні мотиваційні відношення розглядаємо як особливий тип образної мотивації, що пов'язаний із формуванням образних уявлень та їх подальшою вербалізацією на основі особливої метонімічної моделі, базовий образ якої часто постає (або й закріпився) у колективній свідомості як символ певної ознаки (властивості) (див. Гуцуляк, 2021а, с. 96).

У дослідженнях із діалектного словотвору потрібно актуалізувати нові напрями. Зокрема при укладанні питальників та програм для збирання матеріалу варто враховувати образність діалектного мовлення, беручи до уваги й те, що така особливість може бути реалізована не тільки через використання сталих висловів, але й через уживання (а подекуди й спеціальне творення) похідних одиниць (дієслів, прикметників, іменників, прислівників) з образним компонентом змісту. Такий аспект дослідження діалектного словотвору є важливим для розв'язання загальномовних питань, оскільки поглиблює осмислення компонентів мовної структури. На такі перспективи вказував польський лінгвіст Вітольд Дорошевський (див. Doroszewski, 1954), і це аргументовано підтвердили у своїх студіях Я. Закревська, П. Гриценко та ін. За нашими спостереженнями, образні деривати, засвідчені діалектним словотворенням, є невід'ємною частиною лексичного складу української мови й допомагають найбільш повно розкрити системність образних дериваційних зв'язків і представити їх як сукупність словотвірних гнізд чи парадигм.

Із-поміж важливих джерел, що дають змогу визначити й описати мотиваційні відношення діалектних дериватів, є етнографічний матеріал, а також збірники сталих висловів, які фіксують подекуди поодинокі, але дуже цінні з погляду словотворення похідні одиниці, містять суттєві коментарі для встановлення їх мотивованості та розкривають специфіку світоглядних і ціннісних орієнтирів діалектоносіїв.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- Арго – Горбач, О. (2006). *Арго в Україні*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracja:** Horbach, O. (2006). *Argo v Ukraini*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Аркушин – Аркушин, Г. (2000). *Словник західнополіських говірок* (Т. 1–2). РВВ „Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки.
- Translitteracja:** Arkushyn, H. (2000). *Slovník zakhidnopoliskyykh hovirok* (Т. 1–2). RVV „Vezha” Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky.
- Аркушин, Г. (2003). *Сказав, як два зв'язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині*.
- Translitteracja:** Arkushyn, H. (2003). *Skazav, yak dva zviazav: Narodni vyslovy ta zahadky iz Zakhidnoho Polissia i zakhidnoi chastyny Volyni*.
- Гр. – Грінченко, Б. (Ред.). (1907–1909). *Словарь української мови* (Т. 1–4).
- Translitteracja:** Hrinchenko, B. (Red.). (1907–1909). *Slovar ukrainskoi movy* (Т. 1–4).
- Гуйванюк, Н. (Ред.). (2005). *Словник буковинських говірок*. Рута.
- Translitteracja:** Huivaniuk, N. (Red.). (2005). *Slovník bukovynskykh hovirok*. Ruta.
- Добролюба, Г. (2010). *Фразеологічний словник говірок Житомирщини*. ПП Туловський.
- Translitteracja:** Dobrolozha, H. (2010). *Frazeolohichnyi slovník hovirok Zhytomyrshchyny*. PP Tulovskyi.
- Жел – Желехівський, Є., & Недільський, С. (1886). *Малоруско-німецький словар* (Т. 1–2). З друкарні тов. им. Шевченка, під зарядом К. Беднарського.
- Translitteracja:** Zhelekhivskiy, Ye., & Nedilskiy, S. (1886). *Malorusko-nimetskyi slovar* (Т. 1–2). Z drukarni tov. ym. Shevchenka, pid zariadom K. Bednarskoho.
- ЛЛ – Хобзей, Н., Сімович, О., Ястремська, Т., & Дидик-Меуш, Г. (2009). *Лексикон львівський: поважно і на жарт* (1-ше вид.). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracja:** Khobzei, N., Simovych, O., Yastremska, T., & Dydyk-Meush, H. (2009). *Leksykon lvivskiy: povazhno i na zhart* (1. wyd.). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.

- Матіїв – Матіїв, М. (2013). *Словник говірок центральної Бойківщини*. Ната.
Transliterationja: Matiiv, M. (2013). *Slovnyk hovirok tsentralnoi Boikivshchyny*. Nata.
- Мацюк – Мацюк, З. (2013). *Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся*. Вежа–Друк.
Transliterationja: Matsiuk, Z. (2013). *Shcho siltse, to nove slivtse: slovnyk frazeolohizmiv Zakhidnoho Polissia*. Vezha–Druk.
- Он. – Онишкевич, М. (1984). *Словник бойківських говірок* (Ч. 1–2). Наукова думка.
Transliterationja: Onyshkevych, M. (1984). *Slovnyk boikivskykh hovirok* (Ch. 1–2). Naukova dumka.
- Пиртей – Пиртей, П. (2004). *Короткий словник лемківських говірок*. Сіверсія МВ.
Transliterationja: Pyrtei, P. (2004). *Korotkyi slovnyk lemktivskykh hovirok*. Siversiia MV.
- Піпаш & Галас – Піпаш, Ю., & Галас, Б. (2006). *Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області)*. Ужгородський національний університет.
Transliterationja: Pipash, Yu., & Halas, B. (2006). *Materialy do slovnyka hutsulskykh hovirok (Kosivska Poliana i Rosishka Rakhivskoho raionu Zakarpatskoi oblasti)*. Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet.
- Сабадош – Сабадош, І. (2008). *Словник Закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ліра.
Transliterationja: Sabadosh, I. (2008). *Slovnyk Zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho raionu*. Lira.
- Ужченко – Ужченко, В., & Ужченко, Д. (2013). *Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу*. Видавництво ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”.
Transliterationja: Uzhchenko, V., & Uzhchenko, D. (2013). *Frazeolohichnyi slovnyk skhidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu*. Vydavnytstvo DZ „LNU imeni Tarasa Shevchenka”.
- Фр. – Франко, І. (Ред.). (2006). *Галицько-руські народні приповідки* (2-ге вид.) (Т. 1–3). Видавничий центр Львівського національного університету ім. І. Франка.
Transliterationja: Franko, I. (Red.). (2006). *Halytsko-ruski narodni prypovidky* (2. wyd.) (T. 1–3). Vydavnychiy tsentr Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka.
- Чабаненко – Чабаненко, В. (1992). *Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини* (Т. 1–4). Запорізький державний університет.
Transliterationja: Chabanenko, V. (1992). *Slovnyk hovirok Nyzhnoi Naddnyprianshchyny* (T. 1–4). Zaporizkyi derzhavnyi universytet.
- Чабаненко – Чабаненко, В. (2001). *Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини*. „Стат і Ко”.
Transliterationja: Chabanenko, V. (2001). *Frazeolohichnyi slovnyk hovirok Nyzhnoi Naddnyprianshchyny*. „Stat i Ko”.

Література

- Аркушин, Г. (1991). Словник семантичних діалектизмів Західного Полісся. *Поліська дома, 1*, 113–185.
- Transliteration:** Arkushyn, H. (1991). Slovnnyk semantychnykh dialektyzmiv Zakhidnoho Polissia. *Poliska doma, 1*, 113–185.
- Аркушин, Г. (2004). *Іменний словотвір західнополіського говору*. Вежа.
- Transliteration:** Arkushyn, H. (2004). *Imennyi slovotvir zakhidnopoliskoho hovoru*. Vezha.
- Аркушин, Г. (2005а). *Іменний словотвір західнополіського говору* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук, Інститут української мови НАН України].
- Transliteration:** Arkushyn, H. (2005а). *Imennyi slovotvir zakhidnopoliskoho hovoru* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia doktora nauk [abstrakt rozprawy habilitacyjnej], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].
- Аркушин, Г. (2005b). Принципи аналізу суфіксації в діалектологічних дослідженнях. *Волинь-Житомирщина, 14*, 63–74.
- Transliteration:** Arkushyn, H. (2005b). Pryntsypy analizu sufiksatsii v dialektolohichnykh doslidzhenniakh. *Volyn-Zhytomyrshchyna, 14*, 63–74.
- Бевзенко, С. (1960). До питання про семантичні лексичні діалектизми. *Міжвузівська наукова конференція з питань укладання обласних діалектологічних словників*, 35–37.
- Transliteration:** Bevzenko, S. (1960). Do pytannia pro semantychni leksychni dialektyzmy. *Mizhvuzivska naukova konferentsiia z pytan ukladannia oblasnykh dialektolohichnykh slovnykiv*, 35–37.
- Глуховцева, К. (2003). Емоційно-експресивна лексика в українських східнословобожанських говірках. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки, 3(59)*, 246–253.
- Transliteration:** Hlukhovtseva, K. (2003). Emotsiino-ekspresyivna leksyka v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Filolohichni nauky, 3(59)*, 246–253.
- Городенська, К. (1979). Префіксально-суфіксальний словотвір. В М. Жовтобрюх (Ред.), *Словотвір сучасної української літературної мови* (сс. 285–313). Наукова думка.
- Transliteration:** Horodenska, K. (1979). Prefiksarno-sufiksalni slovotvir. W Zhovtobriukh, M. (Red.), *Slovotvir suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* (ss. 285–313). Naukova dumka.
- Гороф'янюк, І. (2010). Етноніми як база творення українських флоронімів. *Мовознавчі студії. Діалект у лінгвокультурологічному просторі, 3*, 42–50.
- Transliteration:** Horofianiuk, I. (2010). Etonimy yak baza tvorennia ukrainskykh floronomeniv. *Movoznavchi studii. Dialekt u linhvokulturolohiichnomu prostori, 3*, 42–50.

- Гримашевич, Г. (2013). Відсубстантивні адвербіативи у формі орудного відмінка в українських діалектах. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького національного університету*, 9, 139–146.
- Transliteracija:** Hrymashevych, H. (2013). Vidsubstantywni adverbiatyvy u formi orudnoho vidminka v ukrainskykh dialektakh. *Filolohichni studii. Naukovyi visnyk Kryvorizkoho natsionalnoho universytetu*, 9, 139–146.
- Гриценко, П. (1984). *Моделивання системи діалектної лексики*. Наукова думка.
- Transliteracija:** Hrytsenko, P. (1984). *Modeliuvannia systemy dialektnoi leksyky*. Naukova dumka.
- Гриценко, П. (2010). Лінгвістичне картографування і проблеми словотворення. *Відображення історії та культури народу в словотворенні*, 365–373.
- Transliteracija:** Hrytsenko, P. (2010). Linhvistychne kartohrafuvannia i problemy slovotvorennia. *Vidobrazhennia istorii ta kultury narodu v slovotvorenni*, 365–373.
- Гриценко, П. (2014). Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій. *Діалекти в синхронії та діахронії: Загальнослов'янський контекст*, 145–154.
- Transliteracija:** Hrytsenko, P. (2014). Pro odynt typ dzherel suchasnykh dialektolohichnykh studii. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: zahalnoslovianskyi kontekst*, 145–154.
- Гуцуляк, Т. (2008). Образний компонент у семантичній структурі діалектної лексики. *Науковий вісник Чернівецького університету*, 428–429, 118–123.
- Transliteracija:** Hutsuliak, T. (2008). Obraznyi komponent u semantychnii strukturi dialektnoi leksyky. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu*, 428–429, 118–123.
- Гуцуляк, Т. (2011). Метафорично-образні назви осіб у буковинських говірках (на матеріалі „Словника буковинських говірок”). *Діалектна мова: сучасний стан і перспективи дослідження: програма, матеріали та тези доповідей всеукраїнських наукових читань, присвячених пам'яті діалектолога Валентини Прокопенко*, 102–104.
- Transliteracija:** Hutsuliak, T. (2011). Metaforychno-obrazni nazvy osib u bukovynskykh hovirkakh (na materiali „Slovnyka bukovynskykh hovirok”). *Dialektna mova: suchasnyi stan i perspektyvy doslidzhennia: prohrama, materialy ta tezy dopovidei vseukrainskykh naukovykh chytan, prysviachenikh pam'iaty dialektologa Valentyny Prokopenko*, 102–104.
- Гуцуляк, Т. (2020). Асоціативно-образні уявлення про козаків і сфера дериваційних процесів української мови. *X. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik „Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht”*, 74–88.
- Transliteracija:** Hutsuliak, T. (2020). Asotsiatyvno-obrazni uiavlennia pro kozakiv i sfera deryvatsiinykh protsesiv ukrainskoi movy. *X. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik „Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht”*, 74–88.
- Гуцуляк, Т. (2021a). Типологія образних семантико-мотиваційних відношень у відмінниковому словотворі української мови [Дисертація на здобуття на-

- укового ступеня доктора філологічних наук. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. <https://drive.google.com/file/d/1VjujMkdQQhJDq37VZYFwMYtewwbHAIYh/view>
- Transliteracija:** Hutsuliak, T. (2021). *Typolohiia obraznykh semantymo-tyvatsiinykh vidnoshen u vidimennykovomu slovotvori ukrainskoi movy* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia doktora nauk [rozprawa habilitacyjna], Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yurii Fedkovycha]. Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yurii Fedkovycha. <https://drive.google.com/file/d/1VjujMkdQQhJDq37VZYFwMYtewwbHAIYh/view>
- Гуцуляк, Т. (2021b). Фразеологізована морфемна структура образних дериватів та умови встановлення мотиваційних відношень. *Лінгвістика*, 2(44), 63–76. doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-63-76
- Transliteracija:** Hutsuliak, T. (2021b). Frazelohizovana morfemna struktura obraznykh deryvativ ta umovy vstanovlennia motyvatsiinykh vidnoshen. *Linhvistyka*, 2(44), 63–76. doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-63-76
- Грещук, В. (Ред.). (1999). *Євген Желехівський у національно-культурному відродженні України*. Плаї.
- Transliteracija:** Greshchuk, V. (Red.). (1999). *Yevhen Zhelekhivskyi u natsionalno-kulturnomu vidrodzhenni Ukrainy*. Plai.
- Грещук, В. (2010). Культура традиційного гірського пастухування в українському діалектному словотворенні. *Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів*, 373–381.
- Transliteracija:** Greshchuk, V. (2010). Kultura tradytsiinoho hirskeho pastukhuvannia v ukrainskomu dialektnomu slovotvorenni. *Vidobrazhennia istorii ta kultury narodu v slovotvorenni: Dopovidi XII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii Komisii zi slovianskoho slovotvorennia pry Mizhnarodnomu komiteti slavistiv*, 373–381.
- Дворянкін, В. (2003). Оцінне й неоцінне в говірковій номінації (на матеріалі говірки с. Олексіївка Великоновосілківського району Донецької області). *Діалектологічні студії 2: Мова і культура*, 130–138.
- Transliteracija:** Dvoriankin, V. (2003). Otsinne y neotsinne v hovirkovii nominatsii (na materiali hovirky s. Oleksiivka Velykonovosilkivskoho raionu Donetskoi oblasti). *Dialektolohichni studii 2: Mova i kultura*. 130–138.
- Закревська, Я. (1976). *Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті*. Наукова думка.
- Transliteracija:** Zakrevska, Ya. (1976). *Narysy z dialektnoho slovotvoru v arealnomu aspekti*. Naukova dumka.
- Захарків, О. (1965). Діалектні відмінності у галузі словотвору іменників бойківського говору (назви осіб за професією та родом діяльності). *Вісник Львівського університету*, 3.

- Transliteracija:** Zakharkiv, O. (1965). Dialektni vidminnosti u haluzi slovotvoru imennykiv boikivskoho hovoru (nazvy osib za profesiieiu ta rododm diialnosti). Visnyk Lvivskoho universytetu, 3.
- Захарків, О. (1981). *Словообразование имен существительных бойковского диалекта (названия носителя процессуального признака)* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук, Ужгородський державний університет].
- Transliteracija:** Zakharkiv, O. (1981). *Slovoobrazovanye ymen sushchestvityelnykh boikovskoho dyalekta (nazvaniya nosytelia protsesualnogo pryznaka)* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Uzhhorodskyi derzhavnyi universytet].
- Ковалик, І. (1961). Словотвір і лінгвогеографія. В *Праці Х Республіканської діалектологічної наради* (сс. 26–36).
- Transliteracija:** Kovalyk, I. (1961). Slovotvir i linhvoheohrafiia. W *Pratsi X Respublikanskoï dialektolohichnoi narady* (ss. 26–36).
- Колеснік, Л. (2016). *Номінація людини в покутсько-буковинських говірках: генеза та просторове варіювання* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук, Інститут української мови НАН України].
- Transliteracija:** Koliesnik, L. (2016). *Nominatsiia liudyny v pokutsko-bukovynskykh hovirkakh: heneza ta prostorove variuvannia* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata nauk [rozprawa doktorska], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].
- Лєснова, В. (1999). *Номінація людини та її рис у східнословобожанських українських говірках* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук, Інститут української мови НАН України].
- Transliteracija:** Liesnova, V. (1999). *Nominatsiia liudyny ta yii rys u skhidnoslobozhanskykh ukrainskykh hovirkakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].
- Литвиненко, Я. (2019). *Орнітономени у східнополіському діалекті: Структура і просторове варіювання* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук, Інститут української мови НАН України].
- Transliteracija:** Lytvynenko, Ya. (2019). *Ornitonomeny u skhidnopoliskomu dialekti: Struktura i prostorove variuvannia* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].
- Лук'янюк, К. (1958). Суфіксальний словотвір назв людей у буковинських говорах. *Наукові записки Чернівецького державного університету*, 4, 42–51.
- Transliteracija:** Lukianiuk, K. (1958). Sufiksalni slovotvir nazv liudei u bukovynskykh hovorakh. *Naukovi zapysky Chernivetskoho derzhavnoho universytetu*, 4, 42–51.
- Лук'янюк, К. (1963). Стилiстичнi властивостi суфiксацiї в буковинських говiрках. *Питання стилiстики української мови в її взаємозв'язку з iншими слов'янськими мовами*, 97–99.

- Transliteracija:** Lukianiuk, K. (1963). Stylistychni vlastyvoli sufiksatsii v bukovynskykh hovirkakh. *Pytannia stylistyky ukrainskoi movy v yii vzaïmozv'iazku z inshymy slovianskymy movamy*, 97–99.
- Лукьянюк, К. (1966). Суффиксальное словообразование в буковинских говорах (прямая суффиксация) [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук, Чернівецький державний університет].
- Transliteracija:** Lukianiuk, K. (1966). *Suffyksalnoe slovobrazovanye v bukovynskykh hovorakh (priamaia suffyksatsiia)* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoï stupenia kandydata nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Chernivetskyi derzhavnyi universytet].
- Німчук, В. (1955). Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довге, Іршавського району (суфіксація). *Наукові записки Ужгородського державного університету*, 14, 169–192.
- Transliteracija:** Nimchuk, V. (1955). Sposterezhennia nad slovotvorom imennyka v hovirtsi sela Dovhe, Irshavskoho raionu (sufiksatsiia). *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho derzhavnoho universytetu*, 14, 169–192.
- Німчук, В. (1958). Із словотвору прислівників говірок району верхньої течії р. Боржави (прислівники займенникового походження). *Наукові записки Ужгородського державного університету*, 35.
- Transliteracija:** Nimchuk, V. (1958). Iz slovotvoru pryslivnykiv hovirok raionu verkhnoi techii r. Borzhavy (pryslivnyky zaimennykovoho pokhodzhennia). *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho derzhavnoho universytetu*, 35.
- Німчук, В. (1962). Суфіксальне творення дієслів, дієприкметників і дієприслівників у закарпатських верхньонадборжавських говірках. *Дослідження з мовознавства*, 1.
- Transliteracija:** Nimchuk, V. (1962). Sufiksalne tvorennia diiesliv, diiepryketnykiv i diiepryslivnykiv u zakarpatskykh verkhnonadborzhavskykh hovirkakh. *Doslidzhennia z movoznavstva*, 1.
- Німчук, В. (1962). Словообразование именных частей речи в закарпатских верхнеборжавских говорах [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України].
- Transliteracija:** Nymchuk, V. (1962). *Slovoobrazovanye ymennykh chastei rechy v zakarpatskykh verkhneborzhavskykh hovorakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoï stupenia kandydata nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni NAN Ukrainy].
- Панцьо, С. (2009). Префіксальне та префіксально-суфіксальне творення прикметників у лемківському говорі. *Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті*, 27, 75–83.
- Transliteracija:** Pantso, S. (2009). Prefiksalne ta prefiksarno-sufiksálne tvorennia pryketnykiv u lemkiivskomu hovori. *Lemkivskyi dialekt u zahalnoukrainskomu konteksti*, 27, 75–83.

- Пастернак, Г. (1989). До характеристики емоційно-оцінної лексики на позначення особистих рис людини в діалектах. *Семасіологія і словотвір*, 19–23.
- Transliteration:** Pasternak, H. (1989). Do kharakterystyky emotsiino-otsinnoi leksyky na poznachennia osobystykh rys liudyny v dialektakh. *Semasiolohiia i slovotvir*, 19–23.
- Поістогова, М. (2005). Назви побутових реалій як база творення вторинних флорономенів у східнополіських говірках. *Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти*, 194–212.
- Transliteration:** Poistohova, M. (2005). Nazvy pobutovykh realii yak baza tvorennia vtorynnykh floronomeniv u skhidnopoliskykh hovirkakh. *Dialektna leksyka: leksykolohichni, leksykohrafichni ta linhvoheohrafichni aspekty*, 194–212.
- Прокопенко, В. (1966) Семантичні діалектизми в буковинських говорах. *Тези доповідей XXII наукової сесії Чернівецького державного університету (секція філологічних наук)*, 3–6.
- Transliteration:** Prokopenko, V. (1966) Semantychni dialektyzmy v bukovynskykh hovorakh. *Tezy dopovidei XXII naukovoї sesii Chernivetskoho derzhavnoho uni-versytetu (seksiia filolohichnykh nauk)*, 3–6.
- Сикорская, З. (1972). Суффиксальное словообразование имен существительных в украинских говорах юго-восточного языкового пограничья (междуречье Айдара и Калитвы) [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України].
- Transliteration:** Sykorskaia, Z. (1972). Suffyksalnoe slovoobrazovanye umen sushchestvytelnykh v ukraynskykh hovorakh yuho-vostochnoho yazykovoho pohranychia (mezhdureche Aidara y Kalytvu) [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni NAN Ukrainy].
- Стрюк, Л. (2001). *Етнологія України у писемному фольклорі*. СМП „Астон”.
- Transliteration:** Striuk, L. (2001). *Etnolohiia Ukrainy u pisennomu folklori*. SMP „Aston”.
- Тищенко, Т. (2017) „Словник східноподільських говірок” як відображення номінаційних процесів у східноподільському ареалі української мови. *Філологічний часопис*, 2(10), 216–226.
- Transliteration:** Tyshchenko, T. (2017) „Slovnyk skhidnopolilskykh hovirok” yak vidobrazhennia nominatsiinykh protsesiv u skhidnopolilskomu areali ukrainskoi movy. *Filolohichni chasopys*, 2(10), 216–226.
- Ткачук, М. (2014). Лексична мотивація як параметр творення синонімів у ботанічній лексиці говірок Чорнобильської зони. *Діалекти в синхронії та діахронії: Загальнослов’янський контекст*, 477–482.
- Transliteration:** Tkachuk, M. (2014). Leksychna motyvatsiia yak parametr tvorennia synonimiv u botanichnii leksytsi hovirok Chornobylskoi zony. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: zahalnoslovianskyi kontekst*, 477–482.

- Фанта, О. (2010). Афіксальний іменниковий словотвір в українських говірках Закарпаття як предмет наукового дослідження. *Вісник Ужгородського університету*, 79–84.
- Translitteracija:** Fanta, O. (2010). Afiksalni imennykovyi slovotvir v ukrainskykh hovirkakh Zakarpattia yak predmet naukovooho doslidzhennia. *Visnyk Uzhhorodskoho universytetu*, 79–84.
- Фанта, О. (2012). Творення відад'єктивних іменників жіночого роду в українських говорах Закарпаття. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*, 32–33, 127–131.
- Translitteracija:** Fanta, O. (2012). Tvorennia vidadiektivnykh imennykiv zhinochoho rodu v ukrainskykh hovorakh Zakarpattia. *Visnyk Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu. Filolohiia*, 32–33, 127–131.
- Франко, І. (1901). Тимчасова оповістка. В І. Франко. *Галицько-руські народні приповідки* (сс. 5–6). Цифрове перевидання. <https://www.i-franko.name/uk/Folklore/1901/GalRusProverbs.html>
- Translitteracija:** Franko, I. (1901). Tymchasova opovistka. W I. Franko. *Halytsko-ruski narodni prypovidky* (ss. 5–6). Tsyfrove perevydannia. <https://www.i-franko.name/uk/Folklore/1901/GalRusProverbs.html>
- Франко, І. (1910). Передмова до третього тому. В І. Франко. *Галицько-руські народні приповідки* (сс. 16–18). Цифрове перевидання. <https://www.i-franko.name/uk/Folklore/1901/GalRusProverbs.html>
- Translitteracija:** Franko, I. (1910). Peredmov a do tretoho tomu. W I. Franko. *Halytsko-ruski narodni prypovidky* (ss. 16–18). Tsyfrove perevydannia. <https://www.i-franko.name/uk/Folklore/1901/GalRusProverbs.html>
- Харківська, О. (2015). *Суфіксальний словотвір апелятивних іменників в українських говорах Закарпаття* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук, Ужгородський національний університет]. Ужгородський національний університет. https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis_harkivska.pdf
- Translitteracija:** Kharkivska, O. (2015). *Sufiksalni slovotvir apeliativnykh imennykiv v ukrainskykh hovorakh Zakarpattia*. [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet]. Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet. https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis_harkivska.pdf
- Хобзей, Н. (2006). Сучасне українське діалектне словництво. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 15, 819–826.
- Translitteracija:** Khobzei, N. (2006). Suchasne ukrainske dialektne slovnytstvo. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 15, 819–826.
- Хобзей, Н. (2019). Аспекти дослідження дієслівного префікса *ви-* у говірках південно-західного наріччя української мови. В Н. Багнюк, О. Сімович, & Т. Ястремська (Ред.), *Хобзей Наталя. Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія* (сс. 541–547). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

- Transliteracja:** Khobzei, N. (2019). Aspekty doslidzhennia diieslivnoho prefiksa vy- u hovirkakh pivdenno-zakhidnoho narichchia ukrainskoi movy. W N. Bahniuk, O. Simovych, & T. Yastremska (Red.), *Khobzei Natalia. Naukovi studii: dialektolohiia, etnolinhvistyka, leksykohrafiia* (ss. 541–547). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Ястремська, Т. (2017). Словотвірне гніздо: проблема множинної мотивації. *Вісник Львівського університету*, 64(1), 119–130.
- Transliteracja:** Yastremska, T. (2017). Slovotvirne hnizdo: problema mnozhynnoi motyvatsii. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 64(1). 119–130.
- Ястремська, Т. (2021). *Лексико-семантичне моделювання українського діалектного простору* [Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук, Інститут української мови НАН України]. Інститут української мови НАН України. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/Yastremska_dis.pdf
- Transliteracja:** Yastremska, T. (2021). *Leksyko-semantychnne modeliuvannia ukrainskoho dialektnoho prostoru* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia doktora nauk [rozprawa habilitacyjna], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy]. Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/Yastremska_dis.pdf
- Doroszewski, W. (1954). Słowotwórstwo a geografia lingwistyczna (mechanizm działania analogii w słowotwórstwie gwarowym). *Poradnik językowy*, 5, 2–13.
- Czarnecka, K. (2014). *Słowotwórstwo gwar polskich na Ukrainie Czasownik*. Instytut Języka Polskiego PAN w Krakowie.
- Grzegorzczkova, R. (1984). *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. PIW.
- Nagorko, A. (2007). *Zarys gramatyki polskiej*. Wydawnictwo Naukowe PWN. <https://docer.pl/doc/x05xn8e>
- Falińska, B. (1996). Problematyka słowotwórcza w kartografii lingwistycznej. *Studia Dialektologiczne*, 1, 177–183.

Sources of Studying the Dialectal Word Formation of the Ukrainian Language

The research aims to address issues related to dialectal word formation, focusing on problems and aspects that have already been studied and presented in the works of Ukrainian linguists such as H. Arkushyn, P. Hrytsenko, Ya. Zakrevska, I. Kovalyk, K. Lukianiuk, V. Nimchuk, Z. Sikorska and others. At the same time, certain tasks related to dialectal word formation remain understudied. Specifically, this research examines the specificity of forming imagery-motivated relationships in the process of derivation and the creation of derivatives with an imagery component in their meaning. In this aspect, particular attention is given to the choice of the source material, including the significant work „The Galician-Ruthenian Folk Proverbs”, collected, arranged and interpreted by I. Franko. In this study, a thorough analysis of figurative and motivational relations was carried out, on the basis of which such denominative verbs were formed as, e.g. *закозачитися* / *зкозачитися* and others, which were inherent in the speech of dialectal speakers of South Western dialects. As a result of comparing various lexicographic, folklore and ethnographic sources, it was found that the explanatory dialectal microtexts help to establish the derivation and motivation of those lexical units that are part of set expressions.

Keywords: dialectal word formation, denominative verbs, figurative component of meaning, figurative derivatives, figurative motivational relations, paremiology.

Міхал Вашичек

Слов'янський інститут Академії наук Чеської Республіки, Прага

„Малого пѣтяти малѣе гніздѣ”.

Демінутивна функція суфіксів, історично пов'язаних із псл. *nt*-основами, у південнокарпатських говірках (за словниковими матеріалами Івана Панькевича)

Проаналізовано суфікси, історично пов'язані із псл. *nt*-основами, їх продуктивність та функції в південнокарпатських українських говірках. Джерелом дослідження стала *Лексична база даних південнокарпатських говірок за матеріалами Івана Панькевича*, матеріали якої фіксують іменники з суфіксами *-а*, *-ча*, *-ен'а*, *-ц'а*, а також спорадично – із суфіксами *-енча*, *-інча*, *-ича*, *-ит'а*. Слова поділено на тематичні групи. Розмаїття семантики задокументованих слів свідчить про те, що ці суфікси є продуктивним засобом творення демінутивів. Порівняльний аналіз з бойківськими та північнолемківськими говірками підтверджує, що досліджувані суфікси є однаково продуктивними в північнокарпатських говірках, особливо в бойківських. Щодо географічного поширення деяких суфіксів, імовірно, що суфікс *-ен'а* більш характерний для марамороських і верховинських говірок, а в західній та центральній частині досліджуваного ареалу частотніші суфікси *-(')а* та *-ча*. Для більш точного окреслення їх ареалів необхідне лінгвогеографічне опрацювання матеріалу. Матеріал інших слов'янських мов виявив подібну тенденцію розвитку демінутивної функції суфіксів у болгарській та частково у словацькій мові.

Ключові слова: діалектологія, словотворення, південнокарпатські говірки, демінутиви, основи на **-nt-*.

Об'єктом цієї студії є суфікси, які розвинулися з праслов'янських формантів *-ę /-ęt(a) іменників з основами на *-nt-, їх продуктивність та функції в південнокарпатських українських говорах (закарпатські та південнолемківські говірки)¹, які містить унікальна *Лексична база даних південнокарпатських говорів за матеріалами Івана Панькевича* (ЛБП), створена у Слов'янському інституті Академії наук Чеської Республіки й удоступнена в лютому 2023 р.²

Ці суфікси в більшості слов'янських мов зберігають функцію, яку вони виконували ще у прамові, тобто творення назв недорослого потомства – дитинчат тварин. Іван П. Петров, болгарський дослідник, який історії та розвитку іменників -nt-основ присвятив окрему монографію, наголошує, що в багатьох слов'янських мовах цей тип відміни поширювався на інші слова і що семантика цієї групи слів залишається порівняльно стабільною (Петров, 2020, с. 235). Проте наявність у південнокарпатських говірках аналізованих суфіксів у значній кількості слів із семантикою здрібнілості чи пестливості, що належать до різних тематичних груп лексики, дає змогу висунути гіпотезу, що ці суфікси в південнокарпатських говірках є продуктивним універсальним засобом творення демінутивів.

Суфікси іменників давніх -nt-основ є унікальними тим, що вимагають конверсії іменників усіх родів до середнього роду та до специфічної відміни, якою в українській граматичній традиції є четверта (СУЛІММ, сс. 118–121). Історичний розвиток іменників із суфіксами -at-, -ят- в українській мові дослідила Ольга Меркулова (Меркулова, 2015). Типовість суфікса -ч(a) для українських говірок карпатського ареалу усвідомлювали вже автори *Карпатского диалектологического атласа* [Карпатський діалектологічний атлас], які наявність цього суфікса з'ясовували окремим питанням у питальнику – питання 485, суфікс -č(e) (КДА, с. 65)³.

Передусім визначимо, які суфікси в південнокарпатських говірках є континуантами псл. суфіксів *-ę /-ęt(a). У матеріалах ЛБП зафіксовано приклади із суфіксами:

¹ За сучасною класифікацією говорів української мови лемківський говір має назву *західнокарпатський*, а закарпатський – *південнокарпатський* говори карпатської групи південно-західного наріччя (Гриценко, 2004, с. 309; Німчук, 2004, с. 189).

² База доступна за покликанням: <https://miracle.slu.cas.cz/ukrajina2/viewer.html>

³ Ідея створення КДА виникла з потреби картографування явищ, які попередні дослідники вважали болгаризмами або сербізмами в українських карпатських говірках.

1. ^(ʼ)-а, ^(ʼ)-ам(а): *дітв́ак* – *дітв́ача́*, *гнізд́о* – *гнізд́я́*, *мі́са* – *мис́я*, *ло́жка* – *ло́жча́*;
2. -ч(а), -чат(а): *ці́тан* – *ціта́нча*, *кестема́н* – *кестема́нча*, *пері́г* – *пері́жча́*, *кожу́х* – *кожу́ща́* (*кожуши-ч-а*), *вилáх* ‘зрі́бна плахта’ – *вила́ща*;
3. -ен’(á), -ен’ám(а): *о́ко* – *оче́ня́*, *рука́* – *руче́ня́*, *чі́жма* – *чі́жме́ня́*;
4. -ц’(а) (рі́дше): *колі́сця́* ‘част<ина> куделі’, *колі́нця* (*стебло́ має кол’и́нцята*), *кори́ця*.

Спорадично виявлено суфікси:

- енч(á) – *зозу́ленча́* ‘мала зозуля’ (В. Березний⁴)
- ич(а)⁵ – *ко́ніча*, *о́ленича* (В. Студений)
- ит’(á) – *но́житя́* дем. ‘ножик’ (В. Студений)
- інч(а) – *хлі́бінча́* ‘малий хліб’ (Завадка), *воші́нча* ‘мала вош’.

У ЛБП засвідчено чимало випадків лексикалізації демінутивів із досліджуваними суфіксами, тобто слів, які розвинули вужче значення, а з погляду синхронії вже не є демінутивами, напр. *го́рня* ‘посуд на пиття води’, *по́тя* ‘птах’, *хлі́вча́* ‘хлівець’, ‘хлів для свиней’⁶. На нашу думку, це в жодному разі не заперечує переважно демінутивну функцію цих суфіксів, адже такі процеси, як специфікація значення та поступова втрата демінутивної ознаки, характерні й для інших здрібно-пестливих слів, утворених за допомогою різних суфіксів, які залишаються продуктивним засобом утворення демінутивів.

Варто відзначити також „конкуренцію” досліджуваних суфіксів з іншими демінутивними суфіксами. ЛБП наводить слова з різними здрібно-пестливими суфіксами, пор. демінутиви першого й другого ступенів, утворені від слів *камінь*, *коры́то* та *ры́ба*:

- камі́нь* – *каміне́ць*, *камі́нчик*, *камі́нок*, *каменю́к*, *каме́ник*, *каме́ничок*, *камі́нча*, *камі́нчатко*;
- кору́ито* – *кору́йце*, *кору́тко*, *кору́тя*, *кору́тча*, *кору́(т)ця́*;
- ры́ба* – *ры́бка*, *ры́бочка*, *ры́бонька*, *ры́бя*, *ры́бля́*, *ры́бча́*, *ры́бятко*, *ры́бля́тко*.

⁴ Назви населених пунктів див. <https://miracle.slu.cas.cz/ukrajina2/viewer.html> (підрозділ „Seznam lokalit > Ukrajina”).

⁵ Формант -ич(а) можна вважати окремим суфіксом, якщо припустити, що наведені приклади сучасні мовці сприймають як похідні від *кінь*, *олень*, а не *коник*, *оленик*, з яких вони, імовірно, виникли.

⁶ Засвідчено випадки спеціалізації значення демінутивів (зі значенням здрібнілості) – *го́ловча* ‘мала го́ловка (капу́сты)’ (Збійне, Убля, В. Ворота); попри те, що від *го́лова́* (частина тіла) функціює чимало демінутивів: *го́ловка*, *го́ловонька*, *го́ловочка*.

Матеріали ЛБП (пояснення, контексти вживання) засвідчують, що здрібніло-пестливі слова, які належать до четвертої відміни, не мають виразних семантичних характеристик, які б відрізняли б їх від інших демінутивів. Тобто слово *камінча* є синонімом слів *камінець*, *камінчик* та ін., а *рыбѧ*, *рыбля*, *рыбча* – синонімами слова *рыбка* і т.д.

Тематичні групи слів із суфіксами з посл. **-ę /-ęt(a)*. Основна функція цих суфіксів в українській мові – номінація недорослого потомства. Ця функція дуже близька до демінутивної, але в нашому дослідженні розуміємо її як окрему – не демінутивну, а специфічну функцію словотвірних афіксів. В українській літературній мові найпоширенішим у цій функції є суфікс *-ен'(а)*. В поодиноких семантичних групах слів виконує загальну демінутивну функцію, це стосується зокрема назв частин тіла – *оченя́*, *оченя́та* (СУМ, т. 5, с. 830; СУМ-20, с. 2167), *бровеня́*, *бровеня́та* (СУМ, т. 1, с. 238), *ротеня́* (СУМ, т. 8, с. 888), *рученя́*, *рученя́та* (СУМ, т. 8, с. 917), *ноженя́*, *ноженя́та* (СУМ, т. 5, с. 440); одягу та взуття – *штаненя́та* (СУМ, т. 11, с. 534), *чоботя́та* (СУМ, т. 11, с. 347); посуду – *горця́* (СУМ, т. 2, с. 139), *кухля́* (СУМ, т. 4, с. 420), *збаня́* (СУМ, т. 3, с. 427) та ін. О. Меркулова звертає увагу на те, що суфікси *-ен'(а)*, *-ен'ат(а)* є засобом творення авторських неологізмів від прізвищ політиків або літературних персонажів, часто зі зневажливою конотацією (Меркулова, 2015, с. 143).

Наступні фрагменти дослідження демонструють наведені у ЛБП приклади, класифіковані тематично: назви дитинчат і молодих тварин, здрібніло-пестливі назви дорослих тварин, назви дітей, людей (молоді, дорослих), назви частин тіла, назви посуду, назви одягу та взуття, назви полотняних виробів, назви частин хати та обладнання, назви знарядь, будівель, назви страв, назви явищ природи та ландшафту, назви з галузі сільськогосподарських робіт та ін.

Усі приклади наведено за першоджерелом. У цитатах із матеріалів ЛБП наведено оригінальне тлумачення та вказівку на місце запису (населений пункт) або джерело⁷ (найчастіше використано: словник Василя Чопея (Чоп.), матеріали Володимира Гнатюка, опубліковані в *Етнографічному збірнику* (Г.), двотомну монографію Івана Верхратського про говори Угорської Руси (Вер.) та ін.).

Назви дитинчат і молодих тварин:

базя́, *-я́ти*, с., Чоп.

баря́ня, *-я́ти*, с., Г. III.

⁷ Перелік джерел див. <https://miracle.slu.cas.cz/ukrajina2/viewer.html> (підрозділ „Seznam pramenů”).

- быдлія**, -я́ти, с., поль. *bydle*; ‘худобина’, Вер. II.; *Бы́для*, *кедь гидь* прися́де, *та хилѣ* и *пропа́де*, М.
- бу(й)воля́**, -я́ти, с., Чоп.
- вы́жля**, -я́ти, с. ‘песик ловецької породи’. У пана було єдно *выжля*, такий *псикъ* малий, Г. III.
- вовча́**, -ати. А она назад каже му, абы ишов до *вовка*. А війн пійшов на малое *вовча*. н<ародна> к<азка>, В. Ком’яти
- вовченя́**, -я́ти. *Коли́ так іде лісом і віди́ть снну́ вовчи́цю*, яка *плека́ла* *вовченят*, Білки
- вороня́**, -я́ти, с. *Мачка са поправи́ла тай зьѣла вороня́та*, Вер. II. (Габура), Виноградів, Мукачево
- гавранча́**, -ати, с. ‘гайвороня’. *Дѣти го называли, же воно гавранча*, *кедь браты гавраны*, Г.
- га́ча** ‘лоша’ (теж *жсеребля́*)
- годувча́**, -а́ти, с. ‘теля, що має гудь’, Вер. I. (Луг); *годувча́* (п.) ‘мала годована свиня’, Веряця
- голубя́**, -я́ти, Якубяни. *Изъ потя́тьомъ, голубя́тьомъ лю́бо розмовля́ли*, Гол. II.
- голя́**, -я́ти, с. ‘галапуп, неопірений пташок’. *Голя́та ужь сто́пкуютъ*, Вер. II (Снаків)
- гу́ся**, -я́ти, с. *Сиди́тъ гу́ся на боло́тъ*, Вр., гу́ся
- дику́нча**, -ати, с. ‘мале порося дика’, Вер. I (Імстичово), Лавки, Колочава, Чинадійово
- дробля́**, -я́ти. ‘дріб’, Стрипський; ‘вівця’. *Песь въ по́лю зъ дробя́ти не бу́де брехати́*, Гол. II. *Має се́меро дробля́т на зиму́влю*, Луг
- жабеня́**, Чинадійово. *Жабеня́та ска́чутъ*, Вер.
- жсеребля́**, -я́ти, с. ‘жеребя’. *Дай во́вса дѣ́ля то́го жсеребля́ти*. *Зая́въ* *клячу зъ жсеребля́тьомъ у по́ли*, Вер. I. (Горонда), Чинадійово, Веряця
- жсеребя́**, -я́ти, с. *Його́ телѣ́га ма́ла жсеребя́*, Г. III.
- за́ййча**, п. ‘малий заяць’, Вучкове, Колочава
- зозуленча́**, -а́ти; **зозу́леня**, -я́ти ‘мала зозуля’, В. Березний
- ка́ча**, -ата, Веряця, Люта, Рокитів, Зб. Біла
- каченя́**, -я́ти, с. ‘здріб. качка’, Чинадійово, Люта, Руські Комарівці
- качу́ря**, -я́ти, с. *Ой летѣ́ли качу́рята сямъ и тамъ*, Дев.
- кузля́** ‘козеня’. Невицьке. *Коли́ ма́є коза́ малі́, то клі́чуть їх кузля́та*, Убля
- ку́рча**, **ку́рчатко**, Веряця, Скотарське, Люта, Чинадійово
- ку́ря**. *Тото́ ку́ря ку́рятка води́ло*, Стриговець, Зб. Біла, Светлице, Шамброн, Удол
- левля́** ‘молоде львиня́’, Вер. I. (Широке)

мáча ‘кота’, Ужанщина, Мокра, Мукачево, Чинадійово
медведя́, -яти, с., Чоп. Веряця, Чинадійово, *медведча́* ‘малий медвідь’,
Теребля.
о́вча, -ати, с. *Вовчіця матъ вѣце вовчінятъ, а вѡвця лемъ єдно о́вча*,
Вер. II, Дрічна
олень; *о́лінча* ‘молодий олень’, Люта
пся, -яти, с. ‘пся’, Чоп., Вер. I, Светлице; *псятко* ‘щєня’, Лавки,
Веряця, Свалява, Перечин
серняча́, -ати, с. ‘молоде серня’, Вер. I
совча́, -ати, с. ‘совя’. *Мáле совча*, Вер. II (Тварожець)
самаря́ ‘молоде віслятко (віслучєня)’, Гол.
теля́, Г. III, Якубяни, Н. Давидково, Люта; *теля́тко*, Веряця, Вино-
градівщина, *теля́тойко*, Гол. III.
я́рча, -ати ‘ягнятко’, Мокра.

Здрібніло-пестливі назви дорослих тварин:

воля́, -яти, с., мн. *воля́та* ‘во́лики’. *То слабі воля́та!*, Веряця
колонѣльча, -ти ‘птиця, що у колоннях перебуває’, Торун
коні́ча, -ати, с.; *кони́ча́*, -ати, Веряця; *ко́нича*, *ко́ничати*, Чинаді-
йово, Свалява. *Купі́вим собі малѡе ко́нича*
корѡвча. *Не маву чим дозимовати коровча*, Тур’я Пасіка
ластівча, -ати. *Ой дівчата ласт’івчата будьте здоровейкі, бо мы*
йдеме у катуны хлопці молодейкі, В. Ворота
лѣта́йча, -ати, с. ‘мотілик, малá нѣтля’, Борів
сіні́ча, -ати ‘синичка’, Нехваль-Полянка
факовча, -ати. мад. *fakó* ‘буланий, гливий’. *Є у мене капустиця, самі*
головчата, Тото на ню наорали быкы факовчата, В. Ворота.

Назви дітей:

близня́, яти, с. *Въ пѣршимъ ро́ку ма́лі дѣ́ті пѣрші́ блі́знята, въ дру́гумъ*
ро́ку блі́знята, за шѣсть ро́ковъ дванацятѣро дѣ́ті, Г. IX.
дитя́, -яти, с. *Прі́шла то́та босѡ́рка и одорва́ла дѣ́тяту го́ловку*, Г.
дівча́, -ати, -ату. *Мамо, не мала я брата? А она дівчату повіла: Не*
мала, Курів
ді́ви’а, -ати, Рокитів
ді́твача́, -ати. *Такъ удмолодь, ги на семѡмъ року дѣ́твача*, Г. Тому
ді́твачати, В. Лучки, Свалява, Вучкове, Ужанщина; *ді́тв́ачя*.
Тако́й малѡ́й дас пу́лтретяру́чно́й ді́тв́ачя, Улич
ді́тинча́. *Понѣ́сла ді́тинча́ хресті́ти*, Ужанщина, Вучкове; *д’і́тінча*,
Свалява

дѣтиня́, -я́ти, дс⁸. *Не зобравъ бымъ дѣтиня́та на двѣ колѣни́цѣ*. Дев.; у співанках, Вучкове
сынѣя́, -я́ти, с. *Знявши зъ ослá свое́ сына́, уже́ тепѣрь самá сѣ́ла*.

Окремі підгрупи формують назви дітей за національністю – *украї́нча́, цигáнча, шва́бча, турча, жыды́вча*; пор. назви за іншими ознаками: **зѡло́тя**, -я́ти. *Мати дитині каже: золотя моє*, Луг, В. Бичків
копы́лча, копы́льча ‘прозвище дитини’, М. Шмайда, **копы́ля**, -я́ти. *Василю, Василю, на собі дітину, Бо я її вержу в глибоку долину. Не мич, дівко, не мич, дам ти сорок овиць, Же вбысь не казала, же я його отиць. А ци дам ти, дівко, корову з телятьом, най ты пан бух пуб’є з твоим копылятьом*, Мокра; **копы́лята** ‘нешлюбні діти’, В. Ворота, **ко́пыля́тко**. *Маріной ко́пыля́тко ховау́ть*; від **ко́пыл** ‘незаконне дитя’, Олександрівка, Буштино, Міжгір’я; ‘нешлюбна дитина’, Якубяни, Чертіжне, ‘нешлюбный хлопець’, В. Ворота, Бичків (але ‘хлопець’, Горінчово)
небожа́, а́ти, с. *Вы, небожа́та, не тя́мите, де няньо вамъ?*, Г. Ш., Чинадійово, Луг, Кваси
самосі́вча, -а́ти ‘незаконна дитина’, В. Студений; пор. *жобрача́, -а́ти*, с., Березний
христи́янча, -а́ти. *Кет берут дзецко крестити та повідають: Бере́ме вам жыды́вча а принесеме вам христи́янча*, Камінка.

Назви людей (мб́лоді́, доросли́х):

біде́ня́. *Біда, як біда, а біденя́та!*, Злоц.
бѣ́дня, я́ти, с., рл. *бѣ́дня́та* ‘бідаки’. *Такъ они бѣ́дня́та крылі ша по горохъ, по лѣсохъ*, Вер. П. (Хмельова, Варадка)
ворожа́, а́ти, с. *А якъ моѣ́ ворожа́та полѣ́гають спáти*, Дш.
дружба́, я́ти, с. *Зъ чо́го собѣ́, Бо́же, тріе́ вѣ́нкі вві́ти? Єде́нь мй само́му, а дру́гий мило́му, а тре́тій, мой Бо́же, дружба́тю младо́му*, Гол. IV.
дружчи́ня́, -я́ти, дем. ‘дружка’. *Яли они спочивати, Яв поодин засыпляти. Иде́ Анця́ д дру́жчи́няти*, В. Студений
хлопѣ́я, -я́ти, с. *Бі́ла знóчи, бу́де о́пять, за молодѣ́хъ, ду́шко, хлопѣ́тъ*, Гол.
хлопе́ня́, -я́ти, с. *Чи́стѣ́й бы́ли якъ гусочкі́ хлопе́ня́та и дѣ́вочки́*, М.
хлопи́и’иш’и’а, -а́ти, Рокитів

⁸ Припускаємо, що скорочення дс, імовірно, позначає де<мінутив>, або це скорочення подано помилково замість с. (середній рід).

челя́дча, -ати, с. ‘людина’. Єдно челя́дча. Вер. Яко́єсі челя́дча пушл́о,
Веряця
шьоло́віш’а, -ати, Рокитів.

Пор. демінутиви, утворені від власних імен:

Анчиня́, -я́ти. Яли они уставати / Та пооди́н зомлівати / Пустилися
д Анчиняти. В. Студений

Ива́ня, -я́ти, с. Ой Ива́ня, ой Ива́ня, Ива́ня молодо́є, то на то́бѣ
Иваня́тко вбра́ня дорого́є. Гол.

Назви частин тіла:

ві́ченя́, -ти, **ві́ченя́та** ‘оченя́та’. Які красні ві́ченя́та ма́є, Люта,
В. Студений

колі́нця, -ти. Стебл́о ма́є кол’и́нцята, Зарі́ччя

но́женя́та, Веряця, Люта

ру́ченя́, Бичків, Свалява, Перечин.

Назви посуду:

блю́дя́, -я́ти, с. Мелай там єсть у блю́дяти, потолковав сусі́дови, Юра
Чорний (Ю. Станинець); **блю́дя́тко**, -а, с. ‘мищинка’

бо́бденя́ ‘масничка’, Дара

каве́йча, -ати ‘горня на каву’

каді́нча, -чати. Маю малой каді́нча ка́пусты, Люта

кантя́, -яти. Го́рня пі́ти во́ду ка́жуть жьї́длик і ка́ньтя, Убля

кано́вча, -а́ти, с. ‘мала коновка’, Бодружал

маслі́вча, -ати ‘прикривка у формі дзвінка, яку дають до збу́шка у мас-
ниці, щоб сметана не виходила на верх. Іна́кше „пра́вда”’, Зб. Біла

мі́ся, -яти. Над ла́вков ві́сять мі́сята, Нехва́ль-Поля́нка

опаль́ча, -ати. Гу до́їню дава́ють коро́вам на опа́чку або до опа́ль-
ча́те банду́рок, Зб. Біла

пиви́я, -ти ‘горщок подовгастий з узкою шийкою на пита́ води’, Не-
ресни́ця; Бі́да послу́хала та сі́ла у пиви́я и чо́ловік затка́в ї́ там,
Золота́рьово; Сес у ве́черѣ́ при́нюс дру́тяно́є пиви́я ква́сного мо-
ло́ка, Беде́вля; пор. пивні́к ‘великий горщок на во́ду’, Нересни́ця;
пивня́к ‘широкобокий збанок’, Хуст, Веряця

рябу́нча, -ати ‘рі́д горщати’, Мокра

сі́льча, -ати ‘малий глиняний горне́ць’, Убля

товка́ня́, -я́ти ‘малий глечик’.

Назви одягу та взуття:

бочко́ря́, -я́ти. Бочко́рята омочи́в, ну́жки собі о́бнови́в, Тур’я Ра́ково

гунча, -ати ‘мала гуня без обшиття коло шиї’. *Іде єдєнь старый чоловік у гунчати*, Г. / Веряця, Перечин, Завадка; *Звірьха жоны носили гунчата а хлопці гунчата або кожух*, Р. Грабовець; *Покат із того ткуть гунчата*, Мокра

кестеманча, -ати, здріб. кестеман, Климовиця, **кестемєнча**, -ати, с. ‘хустина’; здріб. кестемен, Лавки; **кистиманча**, -ати, *Стрямбы ти висят из кистиманчати*, Мокра

кожу́ща, -ати, с., Верх. II. *Малой кожу́ща*, Перечин

опл’іча, -ати ‘рід сорочки старого крою’. *Опл’іча не мат тал’іра лем опшівку коло шыї. Пóвер опл’ічати носіли блюзу*, Светлице. *Бабы шыли кошелі, гачы, клаченицы, опличата, фартухы*, Камінка. *Дівка, кед йде служити, дыстане на рык три опл’ічата короткы, четверте довге*, Якубяни

пантл’іча, -ати, с., мад. *pántlika* ‘стяжечка’, Г. / Люта

постоля, -яти, с. *Ой подрав я постолята / Сиву петечину*, / *Та ходячи до милої через поточину*, Завадка

фарту́шия, -яти, с. *Зароді, Бо́же, ширóкоє лопу́шия, а я ви́шю кошу́лю и фарту́шия*, Гол.

ху́стя, -ти. *На голові носять ху́стята*, Дравці

хуш’а, -ати ‘мала хустина жінкам на голову’. *Хушца з торічками*, Светлице

чоботя, -яти. *Купив бых юй чоботята, Кобы ня любила, п<існя>*. Нересниця, Буштино

шапча, -ати, с., Гол.

Назви полотняних виробів:

верє́тя, -яти, с. ‘мала верє́та’, Міжгір’я

клу́бця, -яти. *На чум найве́ще хреці́ку (на клу́бяти)*, Колоніца

кобі́лча, -ате. *То му напхали до того кобилчате, але му не дали їсти*, Руський Поток (від кобі́лка ‘торбина з білого полотна’, Дубриничі)

мі́щя, -ати, с. ‘міх’. *Купі́в мі́щя мукы́ на па́ску*, Вол.

мо́тя, -яти, с. ‘малий мо́ток’. *Че́резь тоту́ потóчину пере́вержу мо́тя*, Вр., Свалява, Люта

обру́ся, -яти, с. ‘малий обрусик’, Вер. I. *На грядц’і висят обру́сята*, Горінчово

пру́сча, -ати. *Мене мати повивала черлєным прусчатьом, Я на хлопців дяку мала ще малым дівчатьом*, Завадка. *Мене мама впасовала черлєным прусчатьом, я на хлопцѣ дяку мала щи малым дѣвчатьом*, М.

Назви частин хати та предметів ужитку:

вызоря, -яти 'віконце'. На хыжѣ маю́т быти 3 або чоты́ры вызоры: перенні 2, один застїлный, та́й изаду вызоря, Лозянський
во́блача, -ати 'мале вікно', Убля
вокладѣ́нця 'поперечні рамки у вікні на кожну шибку'. Ка́жда полові́на (воблака, вікна) шы́и є розді́лена на три части із вокладѣ́ньцатми, а до вокладѣ́ньцат є запу́щене скло, Нехваль-Полянка
ворі́тцята 'малі ворота', Міжгір'я
ворутча́та. Ма́льовані ворутча́та, де лю́бка коха́на, Дев.
заго́ловча 'подушчинка', Курів
комі́рча, -ати. Ма́лой комо́рча, Лю́та, коми́рча, Сваля́ва, кому́рча, Веряця
сті́льча, -ати 'малий стілець (дзиглик)', Зб. Біла. Взі́мі са пе́ре на сту́льчатах, Руський Грабовець
уго́линя, -яти. Не по́зирай, пане бра́те, на уго́линята. А́й по́зирай, пане бра́те, ци ми́ті горня́та, В. Ворота.

Назви знарядь:

балтя́, -яти, с. А во́нь тымъ балтя́тьомъ пости́на́въ всѣ́ шѣ́сть голу́въ, Вер. І.
зомча́, -ати 'рід сѣти зомка из дном прикрѣ́пленим похило́', Влад., Веряця
кі́рча, -ати 'посуд на воду, в яку вкладають ка́мінь на гострення коси, Нехваль-Полянка, Пихні, Зубне
копы́ля 'до́лішня часть саней, котра сува́єся по снігу́', В. Ворота. Возь-ме́ме тя са́ми / В тисовѣ́ сани / О́й из бы́ля копы́ля / Из горо́ху за́вѣзя В. Ворота; У нас наса́д и роса́д / А копы́ля у бы́ля (лад<канка>), В. Студений (від копы́л 'короткі прямовисні стовпці в санках, на них впо́перек прикрі́плені наса́ди', Репинне, Воловий, Чинаді́йово; або від ко́пыло 'прямовисні стовпчики в санках', Перечин, Лю́та)
ку́ся, -яти 'деревя́на части́на коси́', Убля
моту́зча́, -ати, с.
соки́ря, -яти, с. Удда́въ ме́льникови шѣ́сть а є́дно соки́ря со́бѣ́ спѣ́рь, Г.
топо́ря, -яти, с. За́дѣ́въ за реме́нь то́пора, Г.

Назви будівель та споруд:

млинча́ 'малий млин'. Іди́ в млинча́ умоло́ти крупу́, Лавки
ста́йча, -ати 'зменшене до ста́й', Светлице
хлі́вча́, -ати, с. 'хлі́вець'.

Назви страв:

адзі́мя, -я́ти, с. *Та смоть, упечь мі даяке адзі́мя тай я пийду*, Г.
ба́ничата ‘окремі маленькі кусники тіста з сиром, маком або пови-
лами; тісточка’. *Я напекла ба́ничата*, Мокра, Перечин
паленя́, **паленя́та** ‘галушки’, ‘тісто зварене’, Горінчово, Заріччя.
Мамка ъли бы были паленя́тъ пшеничныхъ, Веряця, Р. Комарівці.

Назви явищ природи та ландшафту:

боло́тя, Волов.⁹
деревча́ ‘деревце’. *Дво́метрóвой дере́вча́*, Люта
долинча́, -ати. *Кады́й я гони́ла нянько́ві бо́чата, та я весели́ла горы́
й долинча́та*, Волос.
камі́нча, -ати. *Пойме метати ка́мінча́та в воду*, Чинадійово, Люта,
Лавки. *Буде метати́ до ка́ждо́й бо́чки ка́мінчатми́*, Руське
ні́вча. *Маю́ ма́ло на ні́вчати капу́сты*, Люта, Чинадійово.

Назви сільськогосподарських робіт:

кі́пч’а, -ати ‘копичка’. *Кі́пи’а сі́на*, Рокитів
купі́ня, -яти ‘маленька копичка сіна’, Нехваль-Полянка
нави́ля, -ята, Убля
по́мірча, -ати ‘зменшене до по́мірок’, Светлице (від по́мірок ‘спосі́б
орання на вхрест’). *Во́рють на по́мірки*, Светлице.

Назви плодів сільськогосподарських рослин:

банду́ря, -яти, с. ‘барабо́лька, картофеле́ня’, Вер. II.
ды́нча, -ати. *Ма́чанка з ды́нчат*, Р. Грабовець
зе́рня, -яти, с. *Му́сѣли ся ста́ти зе́рнята́ми мако́выми*. Г.
кिया́ша, -ати, с. ‘солодке, тверде яблуко, що доходить коло другої
Богородиці’, Вер. II.
о́гірча, -ти. *Зі́в є́дно ма́лоє о́гірча*, Чин. *Нарва́ла коша́р о́гірчат*,
Вучкове, Люта
орі́ша́ (п.) ‘малий орі́х’, Веряця.

Назви, які належать до інших тематичних груп:

воронча́, -а́ти ‘деревляні фігури у „Бетлегемі” – ляльки’, Ірлява
гніздя́, -я́ти. *Ма́лого по́яти ма́лоє гніз’дя́*, Вер. I., Веряця
фа́латча, -ати. *І кони́к ся опу́стив долу́ і взя́ли то́то фа́латча
обру́чки*, Руський Поток
фля́шча, -ати ‘мала пляшка’, Нехваль-Полянка.

⁹ Воловець, або Воловий (сьогодні Міжгір’я).

Випадки конверсії до парадигми типу *теля*. Матеріали ЛБП засвідчують декілька випадків конверсії до четвертої відміни слів (на зразок *теля*), які не виводяться з давніх *nt*-основ. Це слова, які належали до псл. *ijō*-основ або до *n*-основ:

вбѣ́стя, -яти. *Потѹм ѿде робѣти коло вбѣ́стяти*, Убля
вѣ́мня, вѣ́мняте. *Ваша корова не мат нѣ́якого вѣ́мняте*, Свидниччина
тѣ́мня, -яте. Свидниччина
у́стря, -ати. *Злодій и тоты сыны пушили у свѣт та купили ножик на три у́стряти*, Бедевля.

Омонімія суфікса *-а*. Окремим питанням є омонімія суфікса *-а* (< *-ѣ*) із суфіксом збірних іменників *-а* (< *-ѣје*), яка, очевидно, стала причиною гальмування поширення суфікса *-а* в демінутивній функції. Водночас намагання уникнути омонімії із суфіксом *-а* збірних іменників сприяло поширенню суфікса *-ч(а)*: у ЛБП засвідчено *деревчá* ‘деревце’ (Люта), попри збірні назви *дерѣ́вля* (Оноковці), *деревля́* (много *деревля́ понавб́жували*) (Люта). У матеріалах ЛБП іменники *буча*, *патича*, *струча* засвідчено лише як збірні.

Ситуація в інших українських карпатських діалектах. Очевидно, що аналізовані суфікси є не менш продуктивними в бойківських говірках, про що свідчать приклади зі *Словника бойківських говірок* М. Онишкевича (цитуємо всі іменники на літери А, Б, В, які належать до четвертої відміни), напр.

Анні́ня (< *А́нна*), -н’ати (Он., с. 35), *а́пшотча*, -чати (< *а́пшток*) ‘деталь теліжок, до якої прикручена вісь’ (Он., с. 35), *ба́втя*, -т’ати (< *бавт*) ‘весільний ціпок-топірець’ (Он., с. 38), *баняча́*, -ча́ти 1. ‘невеликий горщик’, 2. ‘кварта’ (Он., с. 43), *баньча́та бот*. ‘дзвоники головчасті’ (Он., с. 43), *барха́ньча* (< *барха́ня*) ‘хустинка’ (Он., с. 45), *бильні́вче* ‘свердел, яким вертять дірки в бияках ціпа’ (Он., с. 52), *бича́* ‘бичок’ (Он., с. 54), *білявча́* ‘мила, кохана’ (Он., с. 56), *бодѣ́нча*, -чати (< *бодѣ́нка*) ‘барильце, дерев’яний посуд для горілки місткістю в декілька літрів’ (Он., с. 62), *боло́тє*, *боло́тя* ‘грязь’, ‘болото’ (Он., с. 65), *боса́нча* ‘теля з білими ногами’ (Он., с. 67), *букартя́*, мн. -т’а́та (< *букарт*) *заст.* ‘байстриук’ (Он., с. 74), *буча́* ‘бук’ (Он., с. 79), *валі́вча*, -чати (< *валі́в*) 1. ‘корито для свиней або курей, переважно видовбане’, 2. ‘посуд для молока котам’, 3. ‘посуд для глини та ганчірки, якою мажуть піч’ (Он., с. 82), *валі́ща* ‘чемоданчик’ (Он., с. 82), *виві́рча*, -чати (< *віві́рка*) ‘білочка’ (Он., с. 97), *віхованча́*, -ти ‘вихованка’ (Он., с. 112), *вікі́нча*, -ти

‘віконце’ (Он., с. 126), *водянча*, -ти ‘горня для води’ (Он., с. 139), *вороб’я* 1. ‘горобеня’, 2. ‘молодий яструб’ (Он., с. 144), *ворота* ‘ворота’ (Он., с. 145), *вуглянча*, -ати, зм. див. *вуглянка* (‘паляничка з тіста, печена на вугіллі’) (Он., с. 152).

Чимало прикладів засвідчено в північнолемківських говірках, до прикладу:

huscza, *husia* ‘gęsiątko’ (Rieger, 2016, s. 67); *chlibiwcza* 1. ‘zdrobn. (mały) chleb’ 2. ‘naczynie (niecki), w którym się podruzuca ciasto chlebowe dla nadania odpowiedniej formy’ (Rieger, 2016, s. 31), 1. ‘przyrząd (mały, okrągły), do opalania chleba’, 2. ‘szmata do garnków’ (Rieger, 1995, s. 36); *chreśnia* ‘chrześniak, chrześniaczka’ (Rieger, 1995, s. 37; Rieger, 2016, s. 34); *kiżla* ‘koźle’ (Rieger, 2016, s. 78); *kołotiwcza* ‘mątewka w bodence’ (Rieger, 1995, s. 67, 95), *konowcza* ‘naczynia drewniane do noszenia wody’ (Rieger, 1995, s. 68), *korыitia* ‘zdrobn. (okrągłe) korytko, niecki do formowania ciasta chlebowego’ (Rieger, 1995, s. 70; 2016, s. 85); *kożuszcza* ‘kożuszek’ (Rieger, 1995, s. 71), *nożeniata* ‘nożeta’ (Rieger, 2016, s. 119); *oplicza* ‘bluzka z rękawami (wyszywanymi), bez kołnierzyka (ze stójką)’ (Rieger, 2016, s. 127); *pacia* ‘prosię’ (Rieger, 2016, s. 130); *ruczeniata* ‘zdrobn., pieszczotliwe rączeta’ (Rieger, 2016, s. 173); *tela* ‘cielę’ (Rieger, 2016, s. 204) та ін. Проте це питання вимагає подальшого спеціального вивчення.

Аналізовані суфікси в інших слов’янських мовах.

У словацькій мові виявлено іменники з суфіксами:

-а /-ä (-ä після губних): *vĺča*, *vtáča*, *háďa*, *žriebä*, *holúbä*, *koniča*, *lastoviča*, *žieňa*
-ča: *kurča*, *kohútča*, *cigánča*, *pohanča*, *pánča*, *narodzenča* (Horecký, 1959, ss. 103–104; Pauliny, 1981, ss. 71–72).

На нашу думку, слово *žieňa*, якого немає в чеській мові, можна кваліфікувати як загальний демінутив, тобто без семантичної ознаки недорослості. Мабуть, це перший крок до узагальнення демінутивної функції словацьких суфіксів -а, -ча.

У чеській мові відомі іменники з суфіксами -e, -ě, -če¹⁰ (тип *kuře*), які, окрім назв дитинчат, засвідчено для номінації дітей (*cikáně*, *nedochůdče*), плодів (*padavče*), одягу (діал. *kařata*) та ін. Цікавими є висновки Зденки Русиновой, дослідниці демінутивів у старочеській мові, про фіксацію у старочеських пам’ятках слів, які в сучасній чеській мові не функцію-

¹⁰ Цей суфікс менш продуктивний, ніж словацький -ča.

ють, напр. *býčě* ‘mladý býk’, *kobylčě* ‘mladá kobyla’, *mnišě* ‘mladý mnich’ (Rusínová, 1963, s. 156). Однак наведені приклади ілюструють, що слова, утворені за допомогою суфіксів *-e*, *-ě*, *-čě*, мали вужчу семантику, номінуючи дитинчат і молодих людей.

Болгарській мові властиві іменники із суфіксами *-e*, *-че* (кон – конче, кош – кошче, българин – българче), які продуктивні для творення демінутивних форм. За Наталією Длугош, суфікс *-че* є найбільш продуктивним демінутивним формантом у болгарській мові (Długosz, 2009, s. 97), який слугує для творення демінутивів передусім від іменників чоловічого роду, іменникові деривати від форм жіночого та середнього родів можливі, але не частотні (Długosz, 2009, s. 97).

На схожу рису в українській мові нещодавно звернули увагу Стела Манова, Дмитро Січінава й Марія Шведова: „Ukrainian [...] is like Bulgarian (4) when it comes to the use of the suffixes for young animals as diminutivizers¹¹” (Manova et al., 2019, s. 186). Дослідники порівнюють українські та болгарські дані з російським, чеським і словацьким матеріалом і доходять висновку, що в російській мові такий спосіб утворення демінутивів недостатньо розвинений, а в чеській і словацькій мовах неможливий: „The type of diminutivization illustrated in (4) seems to be typical of plural nouns in Ukrainian, is not really developed in Russian and is impossible in Czech and Slovak¹²” (Manova et al., 2019, s. 187; пор. Manova & Gregová, 2019).

Матеріали ЛБП переконливо засвідчують, що суфікси *-(^ʹ)a*, *-(^ʹ)am(a)*, *-ч(a)*, *-чам(a)*, *-ен(^ʹa)*, *-ен(^ʹam(a))* виконують демінутивну функцію, яка семантично не обмежена тільки для творення назв дитинчат, хоча з історичного погляду це їх первісна функція. У закарпатських та південно-лемківських говірках аналізовані суфікси є продуктивним і досить універсальним засобом творення демінутивів незалежно від семантики. Порівняння із словами, поширеними в бойківських та північнолемківських говірках, підтверджує, що форми із цими суфіксами однаково продуктивні і для творення демінутивів у північнокарпатських говірках, особливо в бойківському говорі. Щодо географічного поширення деяких суфіксів, імовірно, що суфікс *-ен(^ʹa)* більш характерний для марамороських і вер-

¹¹ Українська мова [...] схожа на болгарську використанням суфіксів на позначення дитинчат як засобу для творення демінутивів [переклад з англійської мови – М. В.].

¹² Представлений тип демінутивізації (4) видається типовим для іменників у множині в українській мові, натомість не дуже розвинений у російській мові і неможливий у чеській та словацькій мовах [переклад з англійської мови – М. В.].

ховинських говірок, а в західній та центральній частині досліджуваного ареалу частотніші суфікси $-(^{\prime})a$ та $-ч(a)$. Для більш точного окреслення їх ареалів необхідне лінгвогеографічне опрацювання матеріалу. Матеріал інших слов'янських мов виявив подібну тенденцію розвитку демінутивної функції цих суфіксів у болгарській та частково у словацькій мові.

Умовні скорочення

дем. – демінутив
див. – дивись
здріб., zdrobn. – здрібніле
зм. – зменшено
мад. – мадярське (угорське)
мн., pl. – множина
с. – середній рід
ст. н. – стара назва
поль. – польське
п. – neutrum, іменник середнього роду

Перелік населених пунктів

Україна: Бедевля (Тячів), Білки (Хуст), Буштино (Тячів), Виноградів (Берегово), ст. н. Севлюш, Великий Березний (Ужгород), Великий Бичків (Рахів), Великі Ком'яти (Берегово), Великі Лучки (Мукачево), Верхні Ворота (Мукачево), ст. н. Вишні Верещі, Верхній Студений (Хуст), Веряця (Берегово), Волосянка (Ужгород), Вучкове (Хуст), Горонда (Мукачево) ст. н. Горонда, Дравці (Ужгород), Дубриничі (Ужгород), Горінчово (Хуст), Завадка (Мукачево), Заріччя (Хуст), Золотарьово (Хуст), Імстичово (Хуст), Ірлява (Ужгород), Кваси (Рахів), Климовиця (Хуст), Колочава (Хуст), Лавки (Мукачево), Лозянський (Хуст), Луг (Рахів), Люта (Ужгород), Міжгір'я (Хуст), ст. н. Воловий, Мокра (Ужгород), Мукачево, Невицьке (Ужгород), Нересниця (Тячів), Нове Давидково (Мукачево), Олександрівка (Хуст), ст. н. Шандрово, Оноковці (Ужгород), Перечин (Ужгород), Репинне (Хуст), Руські Комарівці (Ужгород), Свалява (Мукачево), Скотарське (Мукачево), Теребля (Тячів), Торун (Хуст), Тур'я Пасіка (Ужгород), Тур'я Раково (Ужгород), Хуст, Чинадійово (Мукачево), Широке (Берегово), ст. н. Вишній Шард.

Словаччина: Бодружал – Bodružal (Svidník), Борів – Borov (Medzilaborce), Варадка – Varadka (Bardejov), Габура – Habura (Medzilaborce), Дара – Dara^{*13} (Snina), Дрічна – Driečna (Stropkov), Зубне – Zubné (Humenné), Камінка – Kamienka (Stará Ľubovňa), Колоніца – Kolonica (Snina), Курів – Kurov (Bardejov), Пихні – Pichne (Snina), Рокитів – Rokytov pri Humennom (Humenné), Руський Грабовець – Ruský Hrabovec (Sobrance), Руський Поток – Ruský Potok (Snina),

¹³ Зірочкою позначені села, відселені під час будівництва Старинського водосховища.

Руське – Ruské* (Snina), Нехваль-Полянка – Nechvál'-Polianka (Snina), Збудська Біла – Zbudská Belá (Medzilaborce), Светлице – Svetlice (Medzilaborce), ст. н. Вилаги, Свидниччина – Svidnícko, Снаків – Snakov (Bardejov), Стриговець – Strihovce (Snina), Шамброн – Šambron (Stará Ľubovňa), Тварожець – Tvarožec (Bardejov), Убля – Ubľa (Snina), Удол – Údol (Stará Ľubovňa), ст. н. Уяк, Улич – Ulič (Snina), Хмельова – Chmeľová (Bardejov), ст. н. Комлоша, Чертіжне – Čertižné (Medzilaborce), Якубяни – Jakubany (Stará Ľubovňa).

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- КДА – Бернштейн, С. та ін. (1967). *Карпатский диалектологический атлас*. Наука.
- Translitteracja:** Bernshtein, S. ta in. (1967). *Karpatskii dialektologicheskii atlas*. Nauka.
- ЛБП – Slovanský ústav AV ČR. (2023). *Lexikální databáze jihokarpatských nářečí z materiálů I. Paňkevyče*. Завантажено 17 березня 2023, з <https://miracle.slu.cas.cz/ukrajina2/viewer.html>
- Он. – Онишкевич, М. (1984). *Словник бойківських говірок* (Ч. 1). Наукова думка.
- Translitteracja:** Onyshkevych, M. (1984). *Slovník boikivskykh hovirok* (Ch. 1). Naukova dumka.
- СУМ – Білодід, І. (Ред.). (1970–1980). *Словник української мови* (Т. 1–11). Наукова думка.
- Translitteracja:** Bilodid, I. (Red.). (1970–1980). *Slovník ukraínskoi movy* (T. 1–11). Naukova dumka.
- СУМ-20 – *Тлумачний словник української мови: у 20 т.* (електронна версія Українського мовно-інформаційного фонду НАН України). <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>
- Translitteracja:** *Tlumachnyi slovník ukraínskoi movy: u 20 t.* (elektronna versiiia Ukraínskoho movno-informatsiinoho fondu NAN Ukrainy). <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>

Rieger, J. (1995). *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie*. Semper.

Rieger, J. (2016). *Mały słownik łemkowskiej wsi Bartne*. UW, Wydział Artes Liberales.

Література

- Гриценко, П. (2004). Лемківський говір. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (сс. 309–311). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Translitteracja:** Hrytsenko, P. (2004). Lemkivskyi hovor. W V. Rusanivskyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (ss. 309–311). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.

- Меркулова, О. (2015). Іменники з суфіксом *-et/-at/-yat-* в українській мові (назви істот). *Науковий вісник Криворізького національного університету. Філологічні студії*, 13, 136–147.
- Transliteracija:** Merkulova, O. (2015). Imennyyky z sufiksom *-et/-at/-iat-* v ukrainskii movi (nazvy istot). *Naukovyi visnyk Kryvorizkoho nacionalnoho universytetu. Filolohichni studii*, 13, 136–147.
- Німчук, В. (2004). Закарпатський говір. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (сс. 189–191). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Transliteracija:** Nimchuk, V. (2004). Zakarpatskyi hovor. W V. Rusanivskyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (ss. 189–191). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.
- Петров, Иван П. (2020). *Праславянските nt-основи: предистория и наследство*. Фабер.
- Transliteracija:** Petrov, Ivan P. (2020). *Praslavianskite nt-osnovi: predistoriia i nasledstvo*. Faber.
- СУЛММ – Русанівський, В. (Ред.) (1969). *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*. Наукова думка.
- Transliteracija:** Rusanivskyi, V. (Red.) (1969). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfolohiia*. Naukova dumka.
- Długosz, N. (2009). *Słowotwórstwo polskich i bułgarskich deminutywów rzeczownikowych*. Wydawnictwo Poznańskie.
- Horecký, J. (1959). *Slovotvorná sústava slovenčiny. Podstatné meno, prídavné meno, sloveso*. Vydavateľstvo SAV.
- Manova, S., & Gregová, R. (2019). Young animals and diminutives in Bulgarian and other Slavic languages: A contrastive study with emphasis on derivational paradigms. In K. Алексова (Състав.). *Българистични езиковедски четения. Материали от международната конференция по случай 130-годишнината на Софийския университет „Св. Климент Охридски”* (сс. 167–175).
- Transliteracija:** Manova, S., & Gregová, R. (2019). Young animals and diminutives in Bulgarian and other Slavic languages: A contrastive study with emphasis on derivational paradigms. In K. Aleksova (Ed.). *Balgaristichni ezikovedski cheteniiia. Materiali ot mezhdunarodnata konferentsiia po sluchai 130-godishninata na Sofiiskiiia universitet „Sv. Kliment Okhridski”* (ss. 167–175).
- Manova, S., Sitchinava, D., & Shvedova, M. (2019). The concept of young animal (Proto-Slavic *nt-stems) and diminutivization in modern Slavic languages. *Book of abstracts. 52nd Annual Meeting of the Societas Linguistica Europaea*. 21st – 24th August. Leipzig University, 186–187.
- Pauliny, E. (1981). *Slovenská gramatika*. SPN.
- Rusínová, Z. (1963). K tvoření deminutiv ve staré češtině. *Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university*, 154–162.

„Малóзо пóтяги малóе гніздя́”. Diminutive Function of the Suffixes Derived from Proto-Slavic *nt*-stems in South Carpathian Dialects (on Ivan Pankevych’s Lexical Materials)

The study examines the suffixes that come from the Proto-Slavic declensions of *nt*-stems, their performance and function in South Carpathian Ukrainian dialects (Transcarpathian and South Lemko dialects). The material source is the „The Lexical Database of South Carpathian dialects Based on the Materials of Ivan Pankevych”. The database contains nouns with suffixes *-a*, *-ča*, *-en’a*, *-c’a*, as well as sporadic occurrences with suffixes *-enča*, *-inča*, *-yča*, *-yt’a*. Words are categorized into thematic groups. The diversity of semantics documented for these diminutives indicates that these suffixes are productive means of word formation in South Carpathian Ukrainian dialects. A comparative analysis with Boiko and North Lemko dialects confirms the equal productivity of these suffixes in North Carpathian dialects, especially in Boiko dialect. Regarding the geographic distribution of some of these suffixes, it is likely that the *-en’a* suffix is more characteristic for the Maramorosh and Verkhovyna dialects, while *-c’a* and *-ča* are more frequent in the western and central parts of the studied area. Materials from other Slavic languages exhibit a similar trend in the development of diminutive functions for these suffixes, especially in Bulgarian and partially in Slovak languages.

Keywords: dialectology, word formation, South Carpathian dialects, diminutives, **-nt*-stems.

Наталія Вербич

Інститут української мови НАН України, Київ

Діалектний текст як об'єкт експериментально-фонетичного дослідження

Досліджено проблему експериментально-фонетичного аналізу інтонації діалектних текстів. Обґрунтовано, що інтонація – сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер фрази, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту тощо. Джерельну базу формують власні записи авторки, а також аудіо-записи з Українського діалектного фонофонду Інституту української мови НАН України.

Виявлено особливості змін частоти основного тону на ділянках інтонаційної кривої – передтакту, такту, шкали, ядра, затакту. Простежено універсальні та диференційні риси реалізації висхідно-спадного контуру в діалектних текстах. З'ясовано різницю оформлення термінального тону. Описано динамічну структуру діалектної оповіді. Зауважено, що в діалектних текстах показники інтенсивності більшою мірою підпорядковані змістовому та емоційному наповненню фрази, ніж позиційному чинникові. Схарактеризоване членування діалектного тексту, підкреслено, що його спонтанність, непередбачуваність зумовлює недостатню змістову структурованість окремих сегментів, складний зв'язок між синтаксисом і паузацією.

Ключові слова: діалектний текст, експериментально-фонетичний аналіз, темп мовлення, частота основного тону, інтенсивність, пауза.

Найголовніший об'єкт вітчизняних діалектологічних досліджень – живе слово, зафіксоване на всіх теренах побутування української мови як в Україні, так і поза її межами. Останні два десятиліття фокус діалектологічних студій змістився з аналізу одиниць різних мовних рівнів на характеристику діалектної оповіді, або діалектного тексту, як репрезентанта уявлення про цілісне представлення сукупності говіркових рис. Діалектний текст, за визначенням Андрія Колесникова, це „реальна форма існування мови, найреальніша з усіх можливих” (Колесников, 2012, с. 241), Ірина Романина наголосила, що це „динамічна одиниця, що має ознаки зв'язності і цілісності, які виявляються в інформаційному, структурному та комунікативному аспектах” (Романина, 2010, с. 230).

Однією з найголовніших рис діалектного тексту є його реалізація в момент говоріння. А отже, визначальна ознака діалектної оповіді – її звукова форма і, зокрема, інтонаційна організація. Серед описаного розмаїття словникового складу, багатства звукових реалізацій, варіантності морфологічних і словотвірних категорій, особливостей синтаксичної структури діалектного тексту найменше уваги приділено надсегментним рисам діалектного мовлення. Хоч інтонаційні параметри, а саме: позиції фразових акцентів, темпоритм і мелодика мовлення, є тими ознаками, що допомагають ідентифікувати місце народження або проживання діалектоносія, тобто пов'язати мовця з певною діалектною зоною. Водночас саме інтонаційні параметри є тим компонентом, що формує спонтанний текст, різновид якого – діалектна оповідь.

Незначна увага до експериментально-фонетичних студій надсегментних особливостей діалектного мовлення зумовлена кількома чинниками. По-перше, складністю самого об'єкта дослідження, адже інтонація – це комплекс взаємопов'язаних звукових елементів: мелодики, інтенсивності, тривалості мовлення, тембру, пауз, що виконують низку функцій. По-друге, специфічними умовами записування матеріалу, який із погляду якісних технічних характеристик буде придатний для подальшого опрацювання. В українській інтонології перехід від опису так званого студійного мовлення (переважно йдеться про начитування окремих фрагментів мовлення – словосполук, фраз – у спеціально обладнаних студіях звукозапису) до оповідей, зафіксованих в умовах безпосереднього спілкування з мовцями, почався лише на початку цього тисячоліття. По-третє, складність аналізу інтонації пов'язана з її здатністю не просто розрізняти фрази за метою висловлення (розповідь, питання, спонування), типом мовлення – усне (спонтанне чи квазіспонтанне) чи писемне (читане), визначати стилістичні й жанрові особливості текстів, індивідуальні виражальні прийоми мовців, а й бути одним із найважливіших засобів мовленнєвої експресії, відтворювати взаємозв'язок контекстуально-си-

туативної інформації та прагматичної орієнтації висловлення, розрізняти актуальні та фонові знання в конкретних умовах спілкування, передавати суб'єктивно-модальні значення.

В українській інтонології відомі окремі розвідки, об'єктом дослідження яких було діалектне мовлення. Щоправда, особливості запису матеріалів в умовах спеціальних студій певною мірою позначилися й на результатах. Адже експлоратор намагався „розговорити” мовця в абсолютно незвичних умовах: діалектоносій перебував в ізольованій кімнаті, бачив дослідника через спеціальне вікно і спілкувався з ним за допомогою технічного обладнання. Тож він не лише почувався скуто та неприродно, а й часто намагався говорити не так, як в умовах безпосереднього спілкування, а, за його розумінням і уявленнями, – „правильною” мовою, спотворюючи в такий спосіб свою говірку. Аналізувати мовлення, записане під час експедицій, теж тривалий час було неможливо насамперед через технічні особливості зібраних матеріалів (ідеться про наявність сторонніх шумів, різний рівень мовного сигналу, спричинений ступенем віддаленості мовця від звукозаписувального обладнання, низький рівень гучності тощо). Саме через це окремих розвідок, присвячених питанням інтонації і просодії діалектного мовлення, вкрай мало. Можемо згадати лише кілька робіт, у яких, зокрема, схарактеризовано акцентно-ритмічну структуру слова в різних діалектах української мови (Белая, 1984), та описано інтонацію розповідної фрази в покутсько-буковинських говірках (Бужинская, 1986). Зазначені праці сфокусовані на аналізі діалектного слова й ізольовано вимовленої фрази, що було спричинено можливостями експериментально-фонетичних досліджень того часу.

Поява на початку ХХІ ст. нових засобів для фіксації оповідей і новітніх програм для експериментально-фонетичного дослідження уможливила повернення до аналізу не окремих компонентів мовлення, а *цілого тексту*, записаного безпосередньо під час діалектологічних експедицій. Однак не всі аудіофайли відповідають стандартам і вимогам до робіт такого типу, а дібрані потребують спеціального опрацювання.

Нові технічні можливості експериментально-фонетичного аналізу оповідей та певні методологічні корективи дали змогу визначити членування діалектної оповіді, схарактеризувати паузи (див. Вербич, 2014, 2015, 2017), порівняти темп мовлення говірок, зокрема гуцульських і слобожанських (пор. Іщенко, 2014).

Попри недостатнє вивчення інтонації діалектного мовлення усталеним є твердження про відмінність фразової інтонації деяких діалектів і навіть виокремлення на цій підставі двох типів фразової ритмомелодики: східно-українського, чи південно-східного, і західноукраїнського, чи південно-західного, а також проміжного третього – північноукраїнського, чи поліського;

у кожному з яких виділяють ще й підтипи. Аргументів такої класифікації інтонації не наведено, як і не зазначено, на яких спостереженнях вона ґрунтується. Хоч очевидно, що подібне розрізнення накладається на загальноновизнане трирівневе членування українського діалектного континууму.

У сучасній фонетиці поширені два основних підходи до тлумачення поняття „інтонація”. В одних роботах (переважно у представників англійської та американської лінгвістичних шкіл і їх послідовників) інтонацію ототожнюють з *мелодикою* мовлення (пор. Захарова, 2015; Калита, 2001). В інших ідеться про ширше потрактування цього поняття: інтонація – це комплексне явище, що складається із сукупності акустичних величин (Багмут та ін., 1977, с. 3), які на рівні слухового сприйняття утворюють „структурну єдність мелодії, тембру, ритму і темпу, що має те чи інше комунікативне значення” (Артемов, 1974, с. 3).

Експериментально-фонетичні дослідження засвідчили, що інтонація виконує низку функцій. Зокрема висновки, отримані під час аналізу функціонування просодичних засобів у тексті, potwierджують, що інтонація розрізняє комунікативні типи й види висловлення, є важливим компонентом актуального членування речення, бере участь в оформленні висловлення як єдиного цілого, одночасно членуючи його на змістові елементи – синтагми й ритмічні групи, виражає емоції, підтекст, виявляє соціолінгвальні характеристики мовця й окреслює особливості ситуації спілкування. Крім цього, інтонація пов’язує окремий текст із текстами конкретного жанру та стилю, виділяє за ступенем важливості й інформативності сегменти тексту стосовно його основної ідеї, поєднує змістові відрізки тексту, є засобом міжфразового зв’язку, виконує функцію впливу на слухача, може бути маркером потенційної семантики тексту й текстових одиниць (Багмут, 1991; Борисюк, 1990; Калита, 2001) тощо.

Тривалий час, описуючи зміни інтонації у фразі / синтагмі, дослідники аналізували просодичні параметри наголошених і ненаголошених складів, акцентуючи, що саме „просодичні характеристики складу безпосередньо входять до інтонаційної структури висловлення й є важливим базовим елементом його інтонації” (Багмут та ін., 1985, с. 21). Однак психолінгвістичні й контрастивні фонетичні дослідження доводять, що мовець не усвідомлює лінійну конфігурацію фрази, або зміни у всіх складах висловлення, адже людина без спеціальної підготовки не може пояснити характер руху мелодики почутої фрази й відтворити її графічно. Отже, інтонаційні параметри представлені один одному не своєю лінійною конфігурацією, а набором диференційних ознак, зреалізованих на окремих функційно значущих сегментах.

Мінімальною мовленнєвою одиницею, у якій реалізуються всі просодичні параметри, є синтагма, яку зазвичай розуміють як фонетико-змістову (Щерба, 1948, с. 85) або семантико-синтаксичну єдність, оформлену

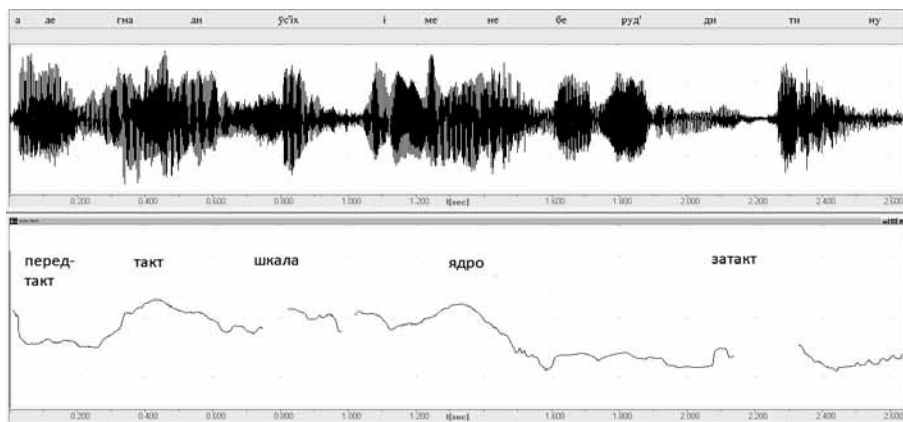
засобами просодії (Златоустова та ін., 1986, с. 80), ідеться, зокрема, про послідовність фонетичних слів, синтагматичний наголос, частоту основного тону, паузу на межі синтагм.

Інтонаційну модель синтагми / фрази (за іншою термінологією – контур) сегментують на окремі частини. Тамара Бровченко, Володимир Волошин і Наталія Петлюченко (Бровченко та ін., 1986), Маргарита Дворжецька, Олена Стеріополо і Ольга Валігура (Дворжецькая та ін., 1991) послуговувалися поняттями передшкали, шкали, ядра, заядерної частини, запозичивши термінологію з робіт англійських фонетистів. Алла Калита виділяла в межах окремої інтонаційної моделі передшкалу, шкалу (від першого наголошеного складу сегмента), термінальний тон, що об'єднує ядерний тон і затакт (Калита, 2001). Алла Багмут (Багмут та ін., 1977), Ірина Борисюк (Борисюк, 1990) зазвичай характеризували загальний рух кривої частоти основного тону (ЧОТ), при цьому особливу увагу звертали на термінальний тон.

Уважаємо, що текстову інтонацію доцільно описувати на підставі слухового та інструментального дослідження, враховуючи зміни основних просодичних параметрів на різних ділянках інтонаційного контуру (інтонаційної конструкції, інтонеми). Традиційно інтонаційний контур сегментують на такі значущі для сприйняття частини (див. рис. 1), як **передтакт** (початкові ненаголошені та слабонаголошені склади синтагми), **такт** (перший повнонаголошений склад синтагми), **шкала** (наступні наголошені й ненаголошені перед'ядерні склади), **ядро** (семантично значуще та найбільш виокремлене фонетичне слово), **затакт** (заядерні склади).

Рисунок 1.

Фрагмент мовлення / *але гна́ли ўс'і́х і мене́ беру́д' дити́ну* / (с. Грибовиця Володимирського р-ну Волинської обл.)

Джерело: авторське опрацювання.

Серед параметрів, важливих для аналізу інтонаційних особливостей мовлення, виділено 4 складники:

- 1) мелодичний, або тональний (зміни висоти тону, а також кількість, інтенсивність та послідовність виникнення гармонійних обертонів, що супроводжують основний тон звука) – основний компонент, що реалізує комунікативну функцію інтонації (Борисюк, 1990, с. 17). Універсальною ознакою мелодики є тенденція до збільшення висоти голосу у фразі від певного середнього показника (нормального для конкретного мовця) і наступного його зниження з можливими модифікаціями, зумовленими особливостями фонологічної системи мови, інтонаційного типу висловлення, місця інформаційного центру та частотної реалізації переднаголошених і післянаголошених складів;
- 2) динамічний, який корелює з гучністю та ступенем напруження, силою звука. Інтегральною рисою є зниження рівня інтенсивності до кінця фрази / синтагми / тексту; зміна динамічних показників залежить від типу інтонаційного контуру, а також місця головного наголошеного складу;
- 3) часовий (темпоральний), зумовлений середнім темпом мовлення конкретного мовця; головна функція – виокремлення інформативно найважливіших сегментів висловлення через контрастне варіювання темпових показників (зазвичай пришвидшення на фоні та уповільнення темпу на значущих словах фрази);
- 4) паузальний – паузи різної тривалості забезпечують членування мовлення на синтагми та об'єднання синтагм у фразу, фраз у текст.

Фонетичними корелятами 4-х складників інтонації є зміни частоти коливань голосових зв'язок (частоти основного тону), які слухачі сприймають як зміну висоти голосу; зміни інтенсивності коливань голосових зв'язок, пов'язані з гучністю; зміни відносної швидкості вимовляння, усвідомлювані як зміни темпу мовлення; перерви у фонації (як абсолютні, що дорівнюють мовчанню, так і спричинені змінами в мелодиці, інтенсивності й темпі мовлення), сприймані як паузи різних видів.

Вивчення інтонації усного мовлення передбачає системне дослідження акустичних параметрів у кількох аспектах. На підставі слухового та інструментального аналізу необхідно, по-перше, встановити просодичні ознаки структурних елементів інтонаційного контуру синтагм і фраз у тексті, – перші ненаголошені склади, перший наголошений, ядерний склад (склад у змістовому центрі фрази), останній наголошений та заядерні склади. По-друге, описати інтонацію фраз у різних позиціях у тексті. По-третє, порівняти просодичні ознаки міжпаузальних швів, схарактеризувавши межі фраз та синтагм.

Дослідження інтонації підготовленого і непідготовленого (спонтанного) літературного мовлення засвідчили „наявність спільних вимог щодо дотримання норми у вираженні інтонаційних форм української мови” (Багмут та ін., 1994, с. 5). Водночас нормативність інтонації „дозволяє значний ступінь варіативності, і ці варіативні форми мовець використовує для урізноманітнення звукового рівня, для кращої передачі змісту, для досягнення стилістичної виразності” (Багмут та ін., 1994, с. 5). Спільні й диференційні риси літературної та діалектної інтонації уможливають визначення внутрішніх типологічних особливостей інтонації українського мовлення.

У читаному й підготовленому мовленні межі інтонаційного членування (типовим параметром якого є пауза) здебільшого збігаються із синтаксичним: синтагмо- та фразоподіл проходить між частинами складного речення й синтаксично пов'язаних груп у середині простого. Членування діалектної оповіді зумовлене особливостями спонтанного мовлення, спричиненого одночасністю мисленнєво-мовленнєвих процесів, коли мовець не має достатньо ні часу, ні можливості для попереднього докладного обмірковування думки, а текст формується в момент говоріння. Під час експериментально-фонетичних студій встановлено, що спонтанність, непідготовленість діалектної оповіді зумовлює недостатню змістову структурованість окремих сегментів тексту, складніший, ніж у читаних або підготовлених виступах зв'язок між синтаксисом і паузацією, появу „розмитих” міжфразових і міжсинтагмових швів, неоднозначних делімітативних параметрів окремих мовленнєвих одиниць. Через підвищену емоційність та експресивність діалектного мовлення в таких текстах збільшується кількість пауз різних видів: семантичних, психологічних, видільних, емоційних тощо. Відповідно особливістю членування оповіді є функціонування в одному й тому самому тексті коротких синтагм, часто однослівних (можливо, із службовими частинами мови: *і, а, але*) й не розділених паузами багатослівних конструкцій:

а д'ідо м'її / знаййти^е / так / в'іораў / скосі^еў / дріва / т₁ хат'і / прив'іс / праўда / змолóў / і ўже йогó / ни ўпхóди^ет / н'і / ў стаїн'і / н'і / ў хат'і / н'ічó ў с'в'іт'і тут // (с. Великий Ключів Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.);

ну / тут маладі / байáри / друж^икі / ус'і / тійе / хто з маладім / приїхаў / купуўют / маладу // (с. Олбин Чернігівського р-ну Чернігівської обл.);

а / участкóві / ў нас буў / н'іт час / ви-еў / в'ійні / чогó в'ін де остáўс'а / шо в'ін тут ў сел'і / і до одної ўдові в'ін так йак то / пристáў / ну л'іт йому мо́же було́ / до п'ідис'ати́ такий д'а / ну sóрок п'ят'

отакій во / ну не мѳжу нѳв'іт' ѳа тоб'і на кѳго сказѳти ѳакій
буѳ з здо / такій пле"чістий здорѳвії д'ѳд'ко / на н'ѳго т'іко булѳ
подивітис'а / то то ѳже / ну н'ічѳго ѳ св'іт'і ѳже так не бойѳлас'а
ѳак тѳго учѳсткѳвого здавѳлос'а шо то ѳже бѳдут' бѳти там не
знѳти шо // (с. Грибовиця Володимирського р-ну Волинської обл.);

ѳак і нін'і наш україінец' п'іде служіти ѳ ѳрм'іѳу послѳжит дес'
там на Дѳл'н'ем Востѳц'і прихѳдит та ї ѳже тут ну н'іхтѳ не
пун'імѳѳу н'ікѳк н'е мо ѳже мѳм'і говоріт то // (с. Турка Коло-
мийського р-ну Івано-Франківської обл.).

Трапляються фрагменти, які складно однозначно зіставити із синтак-
сичними одиницями – реченням, словосполученням і схарактеризувати
як змістово завершені через наявність гезитаційних явищ (еліптичних
конструкцій, повторів, уточнень, самовиправлень, заповнених і неза-
повнених пауз вагання, дискурсивних маркерів та ін.), що змінюють
змістову єдність тексту:

і дѳжи ѳа кѳжди год із / и / своѳу хѳз'ѳйкѳѳу / у горѳд'і с ѳу / е /
казѳли шо ѳ нас / не ростѳт там кѳвуні / а ѳа кѳжди год садї
сад м'і сад'і / е / сад'іл'і з ж'інкѳѳу / і / на двѳцѳт' с'ѳме / е-е /
с'інт'ѳбрѳ / це наш пр'істѳл'ни прѳзн'ік / Здѳ'іж'ен'е / от / ѳ нас
с'ігдѳ кѳвуні булі св'іжійе // (с. Товстий Ліс Чорнобильського
р-ну Київської обл.);

ѳа-а знѳѳу / ѳ нас / дак ѳа / ѳак кѳже / кѳжет шо / отакѳ бѳде / ѳак /
е / не сѳнешна Пѳкрѳва / дак бѳде / е / зимѳ-а-а тѳѳѳа / е / л'у / не
л'ѳта бѳде / а ѳак із сѳнешна / дак не бѳде л'у л'у / дак бѳде л'ѳта //
дашчѳвѳ л'іѳта дак / бѳде-е / теї / е / ѳ пѳист / е / пѳрви ден' / е /
сѳнца / дак бѳде зимѳ / а / н'і се л'іѳта / л'іѳта / нѳче л'іѳта / а-а /
ѳак дрѳге / н-н'іѳ / ѳак пѳрви ден' дак веснѳ / а дрѳге дак л'іѳта / уцѳ
так // (с. Радомка Корюківського р-ну Чернігівської обл.);

ж'інка ѳшлѳ прѳтиѳ на р'ікѳ / то / ѳшла / так чіѳсто гѳла бо бо /
ѳ нас / е / хто лиж гѳли / по пѳѳѳ гѳла булѳ чіѳсто вѳнѳ значіт /
вѳнѳ с'і п'іткѳчѳла значіт / сорѳчку так п'іддирѳла бо абіѳ не
ѳбріскала і так на р'іц'і / обмѳрзнѳт наѳкрѳг неїї тѳмбл'і значіт
так'і / і вѳнѳ так / мѳс'іла прѳти ѳак приѳдѳ до'дѳму значіт / тії /
кол'іна і стѳгна ѳс'ѳ червѳне значіт / бу і мѳкре по пѳѳѳ значіт
так / н'іхтѳ ѳ хѳті нѳ прѳѳ н'ічѳ лиш на-а / а мѳс'іла прѳти бо то
грѳбе шмѳт'е / на-а на р'іц'і // (с. Підвисоке Коломийського р-ну
Івано-Франківської обл.).

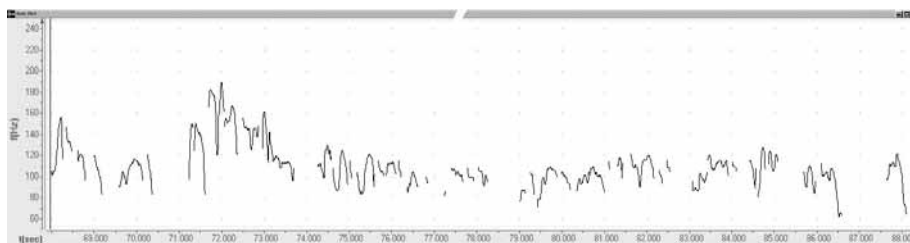
З погляду змісту такі сегменти не завжди цілісні, завершені, формально-граматичні зв'язки між окремими компонентами часто порушені. Це стає однією із причин специфічного відтворення таких оповідей у збірниках діалектних текстів, коли укладачі з різних міркувань (спрощення сприйняття надрукованого тексту, орієнтація на кодифіковану літературну норму, зокрема редагування усної оповіді за зразками писемного тексту, та ін.) до певної міри змінюють текст, проставляючи паузи там, де їх у реальному звуковому файлі не було, або, навпаки, пропускаючи наявне паузальне членування та окремі фрагменти тексту.

Характеризуючи інтонаційну модель розповідної фрази в українському літературному мовленні, фонетисти відзначають підвищення тону на початкових ненаголошених і на першому наголошеному складі з подальшим поступовим зниженням, який охоплює другу половину шкали (склади від першого наголошеного до головного наголошеного), ядро і затакт (за можливості варіантного завершення фрази – рівного тону на заядерних складах), локалізацію частотного максимуму на першому наголошеному, рідше – на ядерному складі (Багмут та ін., 1980, 1985; Багмут, 1991; Борисюк, 1990). При цьому більшості синтагм у фразі властива „тональна незавершеність, що сигналізує про щільний зв'язок акцентної одиниці з наступним елементом” (Борисюк, 1990, с. 76).

У діалектному мовленні синтагми в тексті мають більшу автономність. Це позначається на тому, що в межах однієї фрази можемо спостерігати повторення подібних за конфігурацією тонів (здебільшого висхідно-спадних або спадних, і значно рідше висхідних) (див. рис. 2).

Рисунок 2.

Фрагмент мовлення / і ўни там трыў'а / ро'зум'і'ете / одже на т'ім дўже лёхко ўогó вільками бу́ло / пробі́ти / бу́ли так'і вільки розум'і'ете йак кова́л' то́то прыспосби́ў до то́го / та йакé зробі́ў там і ми бра́ли на таку́ тільку розум'і'ете і так / ідемó дівимос'а / у́жé / і на бёр'іх / і на бёр'іх // (с. Гребенів Стрийського р-ну Львівської обл.)

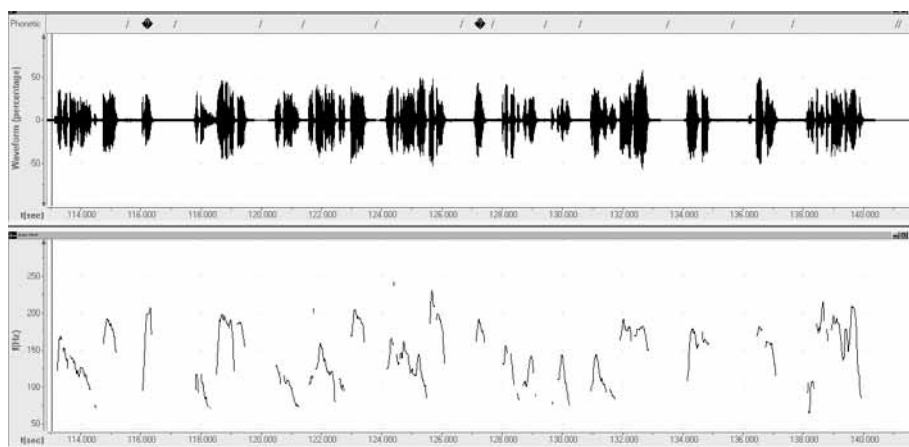

Джерело: авторське опрацювання.

В інших фразах фіксуємо варіантність інтонаційних кривих: одні синтагми мають значну змінність кривої ЧОТ, більшу швидкість її перепадів, більш високий початок першого наголошеного та ядерного складів фрази, ширший частотний діапазон фраз; інші контури мають більш плавний рух тону, наголошені склади шкали – приблизно однакові показники ЧОТ, наявність меншої кількості перепадів у межах сегмента, вузький частотний діапазон (див. рис. 3).

Рисунок 3.

Фрагмент мовлення / у В'їдн'ї там давали йакіс' чай / хл'їп / ми там з':їли дешо / там перé-е-е / перепровáдили нас черéс Тáри / і ми пос'їдали на дрúгий пóт'аг' / і / куді́ хочеш / їедні́х / посади́ли / повéзли у Сáнм'їхайі́л / Брóништат / у Цу́кмар' / а декотр'ї попáли аж до Гн'їду // (с. Жупани Стрийського р-ну Львівської обл.)

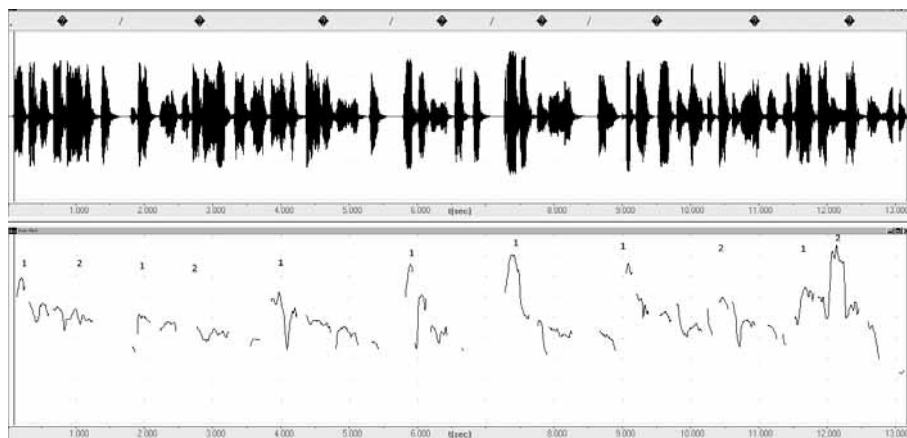
Джерело: авторське опрацювання.

Типовим і найбільш представленим інтонаційним контуром у діалектному мовленні є висхідно-спадний. Ознакою мелодики українського мовлення є висхідний тон до 1-го наголошеного складу або високий рівень початку звучання, зниження тону відбувається на складі під фразовим чи логічним наголосом, рідше – на післянаголошеному складі (Багмут та ін., 1977, 1985). У діалектному мовленні спостерігаємо варіантну реалізацію найпоширенішого висхідно-спадного тону. Наприклад, у східнополіських говірках у більшості реалізацій тон підвищується на початку синтагми, а знижується після 1-го наголошеного складу, як і в літературному мовленні (див. рис. 4).

Рисунок 4.

Фрагмент мовлення / і тад'і хавайец':а / за ст'інку хавайец':а адна / тій'є ўже ш перелажіли ш то / іді дивіс'а шо / приїдеш пудімеш / там чи' кал'цє чи' л'єнту / та пудн'алá куклу ої кáжут' баїструк бўде //

(с. Озерне Чернігівського р-ну Чернігівської обл.)¹

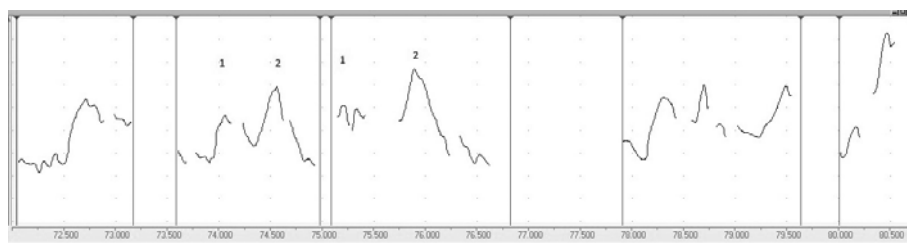
Джерело: авторське опрацювання.

А в текстах бойківських говірок підвищення тону зазвичай триває до головного наголошеного складу, зниження починається на ядрі або на післянаголошеному складі й триває в затакті (див. рис. 5).

Рисунок 5.

Фрагмент мовлення / от згоділис'і / і тоді' шє знайете ідуть / ўс'і до попá раніше ідуть / абі' п'ін установіў / їм шл'ун //

(с. Небилів Калуського р-ну Івано-Франківської обл.)

Джерело: авторське опрацювання.

¹ На графіку цифрою 1 позначено голосний першого наголошеного складу, цифрою 2 – голосний головного наголошеного складу.

Аналізуючи інтонацію спонтанного літературного мовлення встановлено, що в міжсинтагмовій позиції найтиповіша висхідна конфігурація тону, що є „ознакою смислової незавершеності, певним актуалізатором уваги співрозмовника до наступного мовленнєвого сегмента, в якому повинно реалізовуватися змістове завершення думки” (Борисюк, 1990, с. 86). Особлива архітектоніка діалектної оповіді позначається на інтонаційному оформленні синтагм, більшість із яких є відносно самостійними одиницями, а отже, висхідний тон не є таким частотним явищем.

По-різному в говірках функціює термінальний тон (зміни ЧОТ на останньому наголошеному складі синтагми або фрази). Найвиразнішими й найбільш протиставними є особливості функціонування висхідно-спадного термінального тону. У літературному мовленні такий різновид конклюдентної каденції оформлює здебільшого питальні або окличні висловлення.

У діалектному мовленні висхідно-спадний тон на останньому наголошеному складі фіксуємо в розповідних фразах усіх проаналізованих діалектних текстів. Однак у говірках південно-східного наріччя, зокрема в слобожанських, такий кінцевий тон мало представлений. Найчастіше оформлює останній наголошений склад односинтагмової фрази, можливий у випадках особливого акцентного виділення останнього слова розповідної фрази. У східнополіських говірках його поява зумовлена позиційно – висхідно-спадний термінальний тон трапляється в абсолютно кінцевих наголошених складах, тривалість яких значно перевищує середньоскладову тривалість текстів. У говірках південно-західного наріччя, а саме західноволинських, наддністрянських, гуцульських, такий тон – типовий маркер міжфразового шва, не співвідносний з особливостями синтагматичного членування та акцентного оформлення окремих слів (Вербич, 2014).

Диференційною ознакою південно-західного наріччя, очевидно, можемо вважати підвищення значень ЧОТ та інтенсивності на останньому післянаголошеному складі розповідної фрази. Така риса виразно протиставляє гуцульські, наддністрянські, бойківські говірки. В інтонації поліських і південно-східних говірок, як і в інтонації літературного мовлення, такі параметри маркують питальні та окличні висловлення. Вони можливі на останніх, переважно наголошених складах некінцевих синтагм, що є продовженням висхідного контуру, або на останніх складах незавершених сегментів, а також як показник логічного наголосу, яким виокремлено останнє слово синтагми чи фрази. У говірках південно-західного наріччя можливе підвищення ЧОТ у затакті навіть кінцевих синтагм, оформлених спадним або висхідно-спадним контуром зі змінами тону на ядрі (головному наголошеному складі). Подібне явище – підвищення тону

на післянаголошеному складі у фразах зі спадним контуром, коли рівень його вищий або такий самий, як рівень попереднього наголошеного, є інваріантом польської інтонації (Jassem, 1962), відоме також у багатьох північноросійських та деяких західноросійських говірках (Касаткина, 2002, с. 136).

Універсальною рисою розподілу інтенсивності звучання в мовленні є концентрація енергії на першій половині синтагми, фрази, фоноабзацу. Підвищення інтенсивності можливе й на наголошених складах корпусу, проте за показниками поступається аналогічним величинам початкового ненаголошеного та першого наголошеного складів.

Особлива організація діалектного мовлення впливає на реалізацію енергетичних кривих окремих сегментів мовлення. Динамічну структуру фрази змінює поява значної кількості сильних наголосів у межах однієї фрази, відповідно підвищення інтенсивності можемо спостерігати як у середині, так і в кінці синтагми / фрази. Отже, у діалектних оповідях показники інтенсивності більшою мірою підпорядковані змістовому та емоційному наповненню фрази, ніж позиційному чинникові.

За темпоральними параметрами характерною рисою української мови є „максимальний час звучання останнього наголошеного складу фрази. Поряд із цим максимальний час звучання припадає на післянаголошений склад в абсолютному кінці фрази” (Багмут та ін., 1977, с. 488). У говірках подовження кінцевих голосних різне. Наприклад, у наддністрянських і гуцульських – максимально тривалі передпаузальні наголошені, а в східнополіських – передпаузальні післянаголошені склади. Саме це протиставлення в поєднанні з особливостями реалізації тону на таких складах дає змогу відрізнити західно- і східноукраїнський варіант мелодики діалектного мовлення.

Спільними просодичними параметрами, властивих текстам, записаним у різних говірках, є кореляція ступеня важливості інформації і тривалості ядерних (головних наголошених) складів, а також поява пауз вагання, які дослідники сприймають як „асемантичний сегмент, здатний спотворити або навіть зруйнувати систему” (Борисюк, 1990, с. 134), хоч і зазначають, що такі паузи „активізують просодичні засоби формального зв'язку частин системи, тим самим забезпечуючи комунікативну дієвість спонтанного тексту” (Борисюк, 1990, с. 134).

Отже, докладне експериментально-фонетичне дослідження діалектного тексту (а не окремих його фрагментів) дає змогу описати просодичні параметри говіркового мовлення, зокрема його темпоральні, мелодичні та динамічні показники. Крім цього, можливим стає моделювання інтонації цілого тексту. Це надалі допоможе встановити інваріантні та варіантні інтонеми / інтонаційні конструкції, поширені в усіх діалектних зонах, а

також ті, які є маркерами конкретних говірок, що своєю чергою обґрунтує ареальні межі тих чи тих явищ. Експериментально-фонетичний аналіз текстової інтонації пояснить причини наявності „нетипових”, „одиничних” реалізацій тих чи тих особливостей просодії літературного мовлення, адже частина з них є ознаками інтонації діалектного мовлення. Подібні студії уможливають і розв’язання проблем, пов’язаних із проблематикою породження та функціонування спонтанної оповіді як особливого різновиду мовленнєвої діяльності в парадигмі спонтанний – підготовлений – читаний текст; впливу на усне мовлення соціолінгвальних чинників тощо.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Артемов, В. (1974). *Метод структурно-функционального изучения речевой интонации*. 1-й МГПИИЯ.
- Transliteration:** Artemov, V. (1974). *Metod strukturno-funkcionalnogo izucheniya rechevoj intonacii*. 1-j MGPIYa.
- Багмут, А. (1991). *Семантика і інтонація в українській мові*. Наукова думка.
- Transliteration:** Bahmut, A. (1991). *Semantyka i intonatsiia v ukrainskii movi*. Naukova dumka.
- Багмут, А., Борисюк, І., & Олійник, Г. (1980). *Інтонація як засіб мовної комунікації*. Наукова думка.
- Transliteration:** Bahmut, A., Borysiuk, I., & Oliinyk, H. (1980). *Intonatsiia yak zasib movnoi komunikatsii*. Naukova dumka.
- Багмут, А., Борисюк, І., & Олійник, Г. (1985). *Інтонація спонтанного мовлення*. Наукова думка.
- Transliteration:** Bahmut, A., Borysiuk, I., & Oliinyk, H. (1985). *Intonatsiia spontannoho movlennia*. Naukova dumka.
- Багмут, А., Борисюк, І., Олійник, Г., & Плющ, Н. (1977). *Типологія інтонації мовлення*. Наукова думка.
- Transliteration:** Bahmut, A., Borysiuk, I., Oliinyk, H., & Plushch, N. (1977). *Typolohiia intonatsii movlennia*. Naukova dumka.
- Багмут, А., Бровченко, Т., Борисюк, І., & Олійник, Г. (1994). *Інтонаційна виразність звукового мовлення засобів масової комунікації*. Наукова думка.
- Transliteration:** Bahmut, A., Brovchenko, T., Borysiuk, I., & Oliinyk, H. (1994). *Intonatsiina vyraznist zvukovoho movlennia zasobiv masovoi komunikatsii*. Naukova dumka.
- Белая, А. (1984). *Акцентно-ритмическая структура слога в южно-западных говорах украинского языка*. Черновецкий государственный университет.
- Transliteration:** Belaya, A. (1984). *Akcentno-ritmicheskaya struktura sloga v yuzhno-zapadnykh govoraх ukrainskogo yazyka*. Chernovetskyi hosudarstvennyi unyversytet.

- Борисюк, І. (1990). *Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення*. Наукова думка.
- Transliteration:** Borysiuk, I. (1990). *Formy i funktsii intonatsii ukrainskoho spontannoho movlennia*. Naukova dumka.
- Бровченко, Т., & Волошин, В. (1986). *Методические указания по математической обработке и анализу результатов фонетического эксперимента*. Издательство Одесского университета.
- Transliteration:** Brovchenko, T., & Voloshin, V. (1986). *Metodicheskie ukazaniya po matematicheskoy obrabotke i analizu rezultatov foneticheskogo eksperimenta*. Izdatelstvo Odesskoho universiteta.
- Бужинская, В. (1986). *Интонационная система (интонация фразы) в покутско-буковинском говоре (экспериментально-фонетическое исследование)* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Ужгородський державний університет].
- Transliteration:** Buzinskaya, V. (1986). *Intonacionnaya sistema (intonaciya frazy) v pokutsko-bukovinskom govore (eksperimentalno-foneticheskoe issledovanie)* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk, Uzhhorodskyi derzhavnyi universytet].
- Вербич, Н. (2014). Інтонація діалектного мовлення: проблеми та перспективи дослідження. В П. Гриценко (Ред.), *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст* (сс. 60–65). Інститут української мови НАН України.
- Transliteration:** Verbych, N. (2014). *Intonatsiia dialektnoho movlennia: problemy ta perspektyvy doslidzhennia*. W P. Hrytsenko (Red.), *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: zahalnoslovianskyi kontekst* (ss. 60–65). Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy.
- Вербич, Н. (2015). Особливості сегментування діалектного мовлення: звуковий текст vs хрестоматія. *Мовознавство*, 5, 21–29.
- Transliteration:** Verbych, N. (2015). *Osoblyvosti sehmentuvannia dialektnoho movlennia: zvukovy tekst vs khrestomatiiia*. *Movoznavstvo*, 5, 21–29.
- Вербич, Н. (2017). Явище гезитації в діалектному мовленні (на матеріалі говірок Чорнобильської зони). В П. Гриценко (Ред.), *Діалекти в синхронії та діахронії: Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології* (сс. 54–63). Інститут української мови НАН України.
- Transliteration:** Verbych, N. (2017). *Yavyshche hezytatsii v dialektnomu movlenni (na materialii hovirok Chornobylskoi zony)*. W P. Hrytsenko (Red.), *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: Transformatsiia dialektnoho kontynuumu i problemy linhvokolohii* (ss. 54–63). Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy.
- Дворжецкая, М., Стериополо, Е., & Валигура, О. (1991). *Методы экспериментально-фонетического исследования звучащей речи*. КГПИИЯ.
- Transliteration:** Dvorzheckaya, M., Steriopol, E., & Valigura, O. (1991). *Metody eksperimentalno-foneticheskogo issledovaniya zvuchashej rechi*. KGPiIYa.

- Златоустова, Л., Потапова, Р., Потапов, В., & Трунин-Донской, В. (1986). *Общая и прикладная фонетика*. Издательство Московского государственного университета.
- Translitteracja:** Zlatoustova, L., Potapova, R., Potapov, V., & Trunin-Donskoj, V. (1986). *Obshaya i prikladnaya fonetika*. Izdatelstvo Moskovskoho hosudarstvennoho universyteta.
- Іщенко, О. (2014). Темп мовлення в гуцульському та східнослов'янському діалектах: порівняльний аналіз. *Dialog der Sprachen, Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht: IV. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik*, 175–180.
- Translitteracja:** Ishchenko, O. (2014). Temp movlennia v hutsulskomu ta skhidnoslobozhanskomu dialektakh: porivnialnyi analiz. *Dialog der Sprachen, Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht: IV. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik*, 175–180.
- Захарова, Ю. (2015). *Інтонаційна організація сучасного англійського мовлення*. Ліра-К.
- Translitteracja:** Zakharova, Yu. (2015). *Intonatsiina orhanizatsiia suchasnoho anhliiskoho movlennia*. Lira-K.
- Калита, А. (2001). *Фонетичні засоби актуалізації смислу англійського емоційного висловлювання*. Видавничий центр Київського національного лінгвістичного університету.
- Translitteracja:** Kalyta, A. (2001). *Fonetychni zasoby aktualizatsii smyslu anhliiskoho emotsiinoho vyslovliuvannia*. Vydavnychiy tsentr Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu.
- Касаткина, Р. (2002). Заметки о южнорусской интонации. *Материалы и исследования по русской диалектологии*, 1(7), 134–150.
- Translitteracja:** Kasatkina, R. (2002). Zаметki o yuzhnorusskoj intonacii. *Materialy i issledovaniya po russkoj dialektologii*, 1(7), 134–150.
- Колесников, А. (2012). Діалектний дискурс як об'єкт спостереження граматичної семантики. В *Семантика мови і тексту: Матеріали XI Міжнародної конференції* (сс. 240–244). Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника.
- Translitteracja:** Kolesnykov, A. (2012). Dialektnyi dyskurs yak obiekt sposterezhennia hramatychnoi semantyky. W *Semantyka movy i tekstu: Materialy XI Mizhnarodnoi konferentsii* (ss. 240–244). Prykarpatskyi natsionalnyi universytet im. Vasylia Stefanyka.
- Романина, І. (2010). Текст як джерело дослідження діалектного мовлення галичан і поліщуків. *Волинь – Житомирщина*, 22(2), 229–234.
- Translitteracja:** Romanyna, I. (2010). Tekst yak dzherelo doslidzhennia dialektnoho movlennia halychan i polishchukiv. *Volyn – Zhytomyrshchyna*, 22(2), 229–234.

Щерба, Л. (1948). *Фонетика французского языка. Очерк французского произношения в сравнении с русским*. Издательство литературы на иностранных языках.

Transliteracja: Sherba, L. (1948). *Fonetika francuzskiego yazyka. Ocherk francuzskiego proiznosheniya v sravnenii s russkim*. Izdatelstvovo literatury na inostrannyh yazykah.

Jassem, W. (1962). *Akcent języka polskiego*. Wydawnictwo PAN.

Dialectal Text as an Object of Experimental Phonetic Research

The research is dedicated to the issue of experimental phonetic analysis of intonation in dialectal texts. It is argued that intonation encompasses a set of linguistic sound features that convey the meaning, emotional-expressive and modal character of a phrase, its communicative meaning, situational context, stylistic nuances, and more. The primary source material consists of the author's own recordings and audio recordings from the Ukrainian Dialectal Phonofund of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine.

The study identifies the specific characteristics of changes in the fundamental frequency at different sections of the intonation curve, including pre-tonic, tonic, scale, nuclear, and post-tonic positions. Universal and differential features of the rising-falling contour realization in dialectal texts are observed. The differences in terminal tone patterns are described, and the dynamic structure of dialectal narrative is outlined. It is noted that in dialectal texts, intensity values are more dependent on the content and emotional context of phrases rather than on positional factors. The segmentation of dialectal texts is characterized, highlighting their spontaneity and lack of preparation, which can lead to insufficient structural organization of individual segments and a complex relationship between syntax and pauses.

Keywords: dialectal text, experimental phonetic analysis, speech rate, fundamental frequency, intensity, pause.

CZEŚĆ IV

**Dialektologia –
etnologia –
folklorystyka:
punkty styczności**

ЧАСТИНА IV

**Діалектологія –
етнологія –
фольклористика:
точки перетину**

Михайло Глушко

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

Діалектологічні студії – важливе джерело сучасної української етнології

Зважаючи на зменшення кількості достовірних етнографічних джерел, сучасні українські етнологи дедалі активніше залучають до своїх досліджень результати наукових студій суміжних галузей гуманітарного профілю, зокрема діалектології.

Розглянуто історичні, етнографічні, адміністративно-територіальні (географічні) та інші результати творчого доробку українських діалектологів кінця XX – початку XXI ст., їхнє наукове значення для вирішення різноманітних етнологічних проблем – вивчення походження та етапів розвитку предметів і явищ традиційно-побутової культури, удосконалення історико-етнографічного районування України тощо. Основну увагу зосереджено на новітніх діалектологічних матеріалах як потенційному джерелі етнологічних досліджень, що стосуються різних видів господарської діяльності, народних ремесел і промислів, традиційної матеріальної та духовної культури.

Ключові слова: діалектологічні дослідження, етнологія, критерії оцінювання творчої праці, господарська діяльність, матеріальна та духовна культура.

„Золота ера” класичної української етнографії як основа етнології у суті речі завершується. А все через те, що кількість старожилів, які є носіями достовірної етнографічної інформації про об’єкти традиційно-побутової культури, невпинно зменшується. Принаймні маємо всі підстави стверджувати, що повоєнне покоління українців пам’ятає вже лише децицію тих етнографічних відомостей, які необхідні для якісних етнологічних студій. У зв’язку із цим через десятиліття–два українську етнологію очікує зміна наукових напрямів та предмета зацікавлень, тобто процес, який нещодавно пережили народознавці багатьох країн Західної Європи. Найбільш перспективними є дві лінії розвитку майбутніх етнологічних досліджень – вивчення етнічних процесів у новітньому українському суспільстві та праця у руслі історичної етнології.

Перший напрям є багатоаспектним і майже невичерпним із погляду тематики, позаяк невичерпними й безперервними є самі етнічні процеси – власне етнічні, етнокультурні, етнолінгвістичні, етноконфесійні, етнопсихологічні, етнопедagogічні та ін. Однак, розвиваючи його, народознавці обов’язково будуть змушені перекваліфікуватися „на марші” – змінити основні акценти та сфери наукових зацікавлень, методику емпіричних студій, місце науково-пошукової польової роботи тощо.

Дослідницьке амплуа змушена буде поміняти й та частина українських етнологів, яка працюватиме на ниві історичної етнології, тобто вивчатиме походження та формування рідного (українського) народу, його етнічну історію, генезис й еволюцію різних видів традиційної культури й повсякденного побуту та ін. (Глушко, 2018, с. 10).

Щонайважливіше, кожний із цих напрямів можна успішно опанувати лише за однієї умови – залучивши якнайширше коло творчого доробку фахівців суміжних галузей знань гуманітарного профілю: антропології, археології, історії, мовознавства, фольклористики тощо. Зокрема цінним джерелом для історичної етнології є результати науково-пошукової праці діалектологів, які вже понад пів століття активно трудяться на дослідницькій ниві етнографів. Ідеться передусім про зібрані тематичні групи лексики, що стосуються різних видів господарських занять, народних ремесел і промислів, традиційної матеріальної та духовної культури, сімейного і громадського побуту, окремих видів народних знань. У пропонуванні розвідці автор, власне, і розглядає найбільш важливі й актуальні для сучасної етнології діалектологічні студії, які стали надбанням української науки, передусім за роки незалежності.

Із погляду етнологів, увесь науковий доробок українських діалектологів можна згрупувати й аналізувати за різними критеріями – історичним, етнографічним, адміністративно-територіальним чи географічним та предметним.

Історичне мірило охоплює два ракурси: з одного боку, історію фіксації народної лексики, що стосується конкретної ділянки народної культури, з іншого – час походження кожного слова як конкретного етнолінгвістичного явища. Скажімо, мовлячи про діалектологічні студії основного сільськогосподарського заняття (землеробства) поліщуків, відразу згадуємо про монографію Миколи Никончука *Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся* (Никончук, 1985). Позаяк більшість опублікованих у ній народних назв автор зібрав у 70-х – на початку 80-х рр. XX ст., то сучасний історик-етнолог цілком безпечно може датувати позначені ними відповідні об'єкти виробничо-господарської діяльності поліщуків цим хронологічним проміжком. Ситуація докорінно не змінюється, якщо лінгвіст опублікував дещо раніше чи пізніше тематично споріднені дослідження. Наприклад, такими є два інші відомі наукові видання М. Никончука – *Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся)* (Никончук, 1979) та *Лексичний атлас правобережного Полісся* (Никончук, 1994). Загалом лексика, яку виявили, зібрали та зафіксували мовознавці другої половини XX – початку XXI ст. із традиційно-побутової культури автохтонів України, є важливим джерелом для етнологів, адже засвідчує, що номіновані об'єкти народної культури функціонують безпосередньо у середовищі мовців або ж населення відповідної місцевості їх використовувало ще не так давно – щонайпізніше наприкінці XIX – у першій половині XX ст.

Водночас деяких мовознавців цікавить давня за походженням народна лексика, яка стосується окремих культурних надбань українського етносу. Скажімо, доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного періоду (XIV–XVIII ст.) сягають традиційні назви продуктів харчування, страв та напоїв, які вивчає Сергій Яценко (Яценко, 2009). Для сучасного етnologa подібні дослідження становлять наукову цінність хоча б тому, що в поєднанні з іншими видами джерел (археологічними, етнографічними та фольклорними) народознавець має змогу простежити конкретні етапи розвитку чи занепаду культурних набутків народу упродовж тривалого історичного часу.

Загалом, мовлячи про історичний аспект діалектологічних студій, український лінгвіст Павло Гриценко мав усі підстави стверджувати, що „увага до говорів загострена не лише у зв'язку з необхідністю забезпечити надійним матеріалом ті галузі мовознавства і суміжних наук, які безпосередньо пов'язані з реконструкцією давнішого стану матеріальної й духовної культури носіїв мови. Адже при всій очевидності змін у словниковому складі мови лексична система зберігає такі архаїчні риси, які часто несуть більшу інформацію, ніж релікти інших структурних рівнів” (Гриценко, 1984, с. 3).

Безцінним є діалектологічний доробок лінгвістів для української етнології з етнографічного погляду. Ідеться про те, що більшість публікацій сучасних знавців народної лексики стосується конкретних теренів поширення говірок одного з діалектів української мови – бойківського (Хібеба, 2007, 2021), гуцульського (Ястремська, 2002, 2008), буковинського (Гуйванюк, 2015; Руснак, 2010; Стрижаківська, 2011), покутського (Гавадзин, 2014), надсянського (Хомчак, 2012), західно-, центрально- чи східноподільського (Гороф'янюк, 2020; Коваленко, 2001; Оскірко, 2018; Тищенко, 2014), східнословобжанського (Волошинова, 2014; Леснова, 2004) тощо. Спородично діалектологи вивчають народні говірки двох чи навіть трьох суміжних говорів – надсянсько-наддністрянського (Різнюк, 2017), покутсько-наддністрянського (Бігусяк, 2014), подільсько-середньонаддніпрянського (Мартинова, 1993; Тищенко, 2003), середньонаддніпрянсько-степового (Щербина, 2003), подільсько-буковинсько-наддністрянського (Жвава, 2010), східнословобжанського і східностепового (Глуховцева, 2002; Карлова, 2021) та ін. Оскільки діалекти співвідносні з конкретними територіальними одиницями¹, то це дає змогу порівнювати й зіставляти їх із відповідними історико-етнографічними чи етнографічними районами, і навпаки – історико-етнографічні та етнографічні райони порівнювати й зіставляти з територіальними одиницями поширення говорів.

Наукові студії з діалектології корисні етнологам передусім тому, що межі поширення діалектів, які встановили мовознавці, часто-густо збігаються з межами однойменних етнографічних одиниць, чи навпаки, засвідчують розбіжність між ними. Науково-пошуковий доробок знавців розмовної мови стає для сучасних етнологів ще ціннішим, якщо зважати на те, що українці – єдина етнічна спільнота Східної та Центральної Європи, учені якої позбавлені одного із засадничих народознавчих досліджень – етнографічного атласу. Очевидно, це негативно впливає на якість усіх галузей наукових знань гуманітарного профілю, але передусім етнології. Частково їх можуть компенсувати інші види джерел, зокрема й лінгвістичні, що засвідчують результати нашої розвідки стосовно визначення південної та східної меж історико-етнографічної Волині. Зокрема, залучивши лінгвістичні дані *Атласу української мови*, які узагальнив Іван Матвіяс (Матвіяс, 1990), і творчий доробок сучасного провідного знавця адміністративно-територіального устрою України XVI–XVIII ст. Миколи Крикуна (Крикун, 2016), ми дійшли загального висновку про те, що основні терени функціонування волинських говірок, які окреслили українські діалектологи, сформувалися вже в період пізнього середньо-

¹ Це ж стосується кожного наріччя, територія поширення якого співвідносна з конкретним історико-етнографічним регіоном України.

віччя і раннього модерну. Щонайважливіше, було встановлено, що південна межа поширення волинського діалекту наприкінці XIX – на початку XX ст. майже збігається з південним кордоном Волинського воєводства XVI–XVIII ст. та південним маршрутом пересування волинян-утікачів, які прямували до Київського і Брацлавського воєводств на постійне місце проживання. Східна межа поширення волинських говірок сформувалася внаслідок східного напрямку міграції автохтонів Волинського воєводства та приєднання західної частини колишнього Київського воєводства до Волинської губернії наприкінці XVIII ст. (Глушко, 2018, сс. 12–21).

Натомість ігнорування результатів наукових досягнень мовознавців загалом і діалектологів зокрема негативно впливає на весь стан історико-етнографічного районування України. Зокрема частина сучасних львівських етнологів дотримується хибної і цілком безпідставної думки про те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у межах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України існувало Підгір'я як окремий етнографічний район (Глушко, 2013, сс. 299–318). Відповідне судження є помилковим хоча б тому, що підгірського діалекту мовознавці не виявили і досі, а наддністрянський говір поширений на значно більшій території, ніж його займає географічне Підгір'я, зокрема й у Розточчі та в басейнах лівобережних приток Дністра, тобто за десятки кілометрів від передгір'я Карпат. До речі, терени поширення наддністрянського діалекту етнологи називають переважно Опіллям (Глушко, 2009, сс. 185–186; Кирчів, 2005, сс. 50–59), натомість мовознавці йменують цю місцевість зазвичай Наддністрянщиною. Окрім цього, між діалектологами й етнологами існує значна розбіжність стосовно північної межі Опілля як етнографічного району та північної окраїни поширення наддністрянських говірок. Зокрема народознавці вважають, що лінія розмежування між Опіллям і західною частиною історико-етнографічної Волині проходила із заходу на схід по південних окраїнах колишнього Яворівського району (за сучасним адміністративно-територіальним поділом Львівської обл. – також теренами Яворівського р-ну), на північ від Львова, на південь від Буська і Золочева – аж до Зборова (Глушко, 2018, с. 16), натомість, на думку мовознавців, Розточчя, що простягається на захід від Львова, було ще ареалом надсянсько-опільського суміжжя (Різник, 2017, сс. 2–3, 14; Романина, 2015, сс. 43–44; Ястремська, 2011, с. 88), тобто надсянський і південно-волинський говори безпосередньо не межують. Очевидно, зазначена суперечність виникла передусім через те, що на відміну від мовознавців традиційно-побутова культура українців Опілля, за рідкісним винятком, майже не цікавила народознавців.

За останні десятиліття українську діалектологію поповнила низка досліджень, фактографічний матеріал яких стосується окремих адміністра-

тивно-територіальних чи географічних теренів. Найчастіше цей науковий критерій обирають для своїх наукових студій закарпатські лінгвісти, вивчаючи лексику традиційно-побутової культури мовців Закарпатської області (Гецко, 2012; Гоца, 2001, 2010; Шкурко, 2021). Цим критерієм керувався Руслан Сердега, аналізуючи назви виробничо-господарської діяльності населення центральної частини Слобожанщини – Харківщини (Сердега, 2005). Його дотримується Ірина Магрицька, студіюючи весільну лексику українських східнослобожанських говірок – Луганської області (Магрицька, 2000, 2003). Терени всієї Івано-Франківщини охоплює дисертаційне дослідження Світлани Личук, у якому йдеться про семантику та структуру народних географічних назв цієї адміністративно-територіальної одиниці України (Личук, 2015).

Натомість діалектологічні праці Надії Пашкової репрезентують народну лексику окремих галузей традиційної матеріальної культури всієї території українських Карпат (Пашкова, 2000, 2019), тобто значно ширшого за один етнографічний район географічного масиву. Водночас деякі сучасні діалектологи обрали для своїх наукових студій незначний за площею ареал – окрему адміністративно-територіальну одиницю районного масштабу або частину етнографічного чи історико-етнографічного району. Скажімо, такими можна вважати кандидатські дисертації Оксани Новіцької (Новіцька, 2014) та Лесі Кисляк (Кисляк, 2021).

Очевидно, кожне з подібних досліджень має як свої переваги, так і „вузькі” місця. Зокрема у працях Н. Пашкової тематичні лексичні групи, що стосуються народного одягу та житла українців Карпат, представляють відразу бойківський, лемківський і гуцульський діалекти, натомість дослідження О. Новіцької та Л. Кисляк – лише частину одного-двох говорів (відповідно західноподільського та наддністрянського й гуцульського). Залучаючи мовознавчі джерела, у першому випадкові народознавець має змогу аналізувати культурні явища в широкому контексті, тобто з одного боку, порівнювати і зіставляти відповідники розмовної мови з реальними об'єктами народної культури, з іншого – виявляти спільне й відмінне у сфері цих об'єктів з погляду двох видів наукового районування – етнолінгвістичного та етнографічного. Головна перевага мікроареального діалектологічного дослідження полягає в тому, що, зібравши достовірний лексичний матеріал, мовознавець уникає поспішних наукових висновків. У цьому плані такі студії нагадують стаціонарні польові етнографічні дослідження, які також відзначаються більшою надійністю, ніж експедиційні маршрутні подорожі.

Водночас не можемо не зауважити однієї важливої деталі: лексичний матеріал, який репрезентує окремі адміністративно-територіальні чи географічні терени, автори не завжди диференціюють залежно від

особливостей місцевих діалектних говірок. Скажімо, на теренах сучасної Івано-Франківщини виокремлюють аж чотири різні говори – бойківський, наддністрянський, покутський і гуцульський. Отже, аналізуючи семантику та структуру народних географічних назв цієї області, С. Личук мала б визначити на їх підставі специфіку кожного із зазначених діалектів і, щонайважливіше, – уточнити, підтвердити чи спростувати результати праці попередників стосовно меж їх поширення в минулому. Це ж стосується ужгородських мовознавців, якщо їхні діалектологічні студії охоплюють всю територію Закарпатської обл. В іншому випадкові народознавець позбавлений змоги ефективно використовувати науковий доробок мовознавців, позаяк зіставлення та порівняння реальних об'єктів і явищ традиційно-побутової культури з народними лексичними відповідниками за етнографічним критерієм серйозно ускладнюється чи не можливий зовсім.

І все ж науковий доробок українських діалектологів цікавить сучасне покоління етнологів передусім із погляду предметного засягу². Ідеться про окремі тематичні групи лексики (об'єднання назв на підставі спільності чи близькості означуваних словами предметів і явищ), які вони обирають для мовознавчих досліджень. Насамперед діалектологів цікавлять склад і структурна організація тематичних груп народних назв об'єктів і явищ традиційно-побутової культури, шляхи їх формування, особливості функціонування у просторовому континуумі, структурно-семантичні й етнолінгвістичні параметри та ін.

Кожний із зазначених аспектів предметного засягу діалектологів привабливий і для українських етнологів, позаяк їх також цікавлять види і типи предметів та явищ традиційної матеріальної та духовної культури, виникнення й етапи розвитку культурних надбань упродовж відповідного історичного періоду, етнічне походження, терени поширення наприкінці XIX – на початку XXI ст., етнокультурні зв'язки із сусідніми етносами тощо. Тому народознавці вивчають і використовують творчий доробок знавців народнорозмовної мови українців найчастіше за тематичними групами лексики. Тим паче, що більшість лінгвістів збирає та аналізує народну лексику згідно із прийнятою в етнології диференціацією всієї сукупності традиційно-побутової культури. Зокрема одних учених цікавлять номени різних видів господарських занять (основних і допоміжних), інших – народні назви традиційної матеріальної культури (житла,

² Розглядаючи цей науковий засяг, автор обрав для аналізу лише найважливіші з етнологічного погляду дослідження сучасних українських лінгвістів, опустивши сотні статей, опубліковані в різних періодичних виданнях і наукових збірниках, а також численну навчально-методичну літературу з діалектології.

їжі, одягу, транспорту), ще інших – лексика народної духовної культури (родинних і календарних звичаїв та обрядів, народних знань) тощо.

Серед тематичних груп лексики, що стосується традиційних господарських занять українців, найчастіше діалектологи вивчали землеробську (Гриценко, 1980; Кушмет, 2014; Никончук, 1985) і скотарську (Бухтей, 1991; Грицак, 2008; Куриленко, 1984, 1991; Ястремська, 2002, 2010), спорадично – мисливську (Аркушин, 1991, 2008), рибальську (Тищенко, 2017, сс. 210–226), бджільницьку (Тищенко, 2008) та лісосплавну (Сабодош, 1997, сс. 343–398). Натомість домашні ремесла і промисли цікавили мовознавців поки що значно менше. Принаймні предметом системного вивчення було лише декілька їх видів: лексику традиційного ткацтва населення Середньої Наддніпрянщини студіює Наталія Жуган (Жуган, 2019), а народні назви гончарства у східнополіських говірках – Валентина Бережняк (Бережняк, 1996), у різних говорах – Любов Спанатій (Спанатій, 1997). Тематичні групи лексики центральних говірок Поділля, що стосуються аж чотирьох різновидів домашніх ремесел і промислів (обробки дерева, плетіння, ковальства та каменярства), цікавлять Ганну Краєвську (Краєвська, 2010, 2018).

Щонайважливіше, подібні дослідження часто-густо перегукуються із предметним засягом етнологічних студій. Наприклад, праці Г. Краєвської можуть бути корисними для знавців подільських промислів і ремесел із тієї причини, що в кожній тематичній групі лексики („будівництво”, „столярство”, „виготворення дерев’яного посуду”, „виготворення дерев’яного транспорту”, „плетіння”, „ковальство”, „каменотесне ремесло”) авторка виділила центри й субцентри, які становлять агентиви, локативи, назви дій, інструментів, матеріалів, виробів тощо, а також локально-семантичні групи: „майстер”, „локус”, „інструменти”, „процеси”, „матеріал”, „вироби, деталі, конструкції” та назви самих ремесел. На жаль, у нещодавно опублікованих монографіях, які безпосередньо стосуються традиційної обробки каменю (Іванчишен, 2017) і дерева (Сауляк, 2018) населення Східного Поділля, творчий доробок цієї етнолінгвістки українські народознавці-початківці обійшли стороною, що, очевидно, збіднило їхні етнологічні студії, зокрема і *Словник традиційних термінів* (Іванчишен, 2017, сс. 190–195).

Не раз предметом діалектологічних досліджень ставали об’єкти матеріальної культури українського етносу. За роки незалежності особливо зросла зацікавленість тематичною групою лексики на позначення їжі та напоїв. Найбільш повно вона охоплює закарпатські (Гоца, 2001, 2010; Ур, 2004), буковинські (Борис, 2015; Руснак, 2016), східноподільські (Оскірко, 2018), східнополіські (Турчин, 1990, 2012), східнословобанські (Волошинова, 2014), східностепові (Загнітко, 2011) та інші говірки, а також говірки надсянсько-наддністрянського суміжжя (Різник, 2017).

Важливо подією в сучасній україністиці стала поява збірника текстів про традиційну страву українців – борщ (Хібеба & Леснова, 2019). Опубліковані в ньому діалектні записи репрезентують мовне багатство передусім на лексичному рівні – у назвах різновидів борщу, його складників, способів приготування тощо, а також ілюструють особливості говірок на морфологічному й синтаксичному рівнях. Книжку присвятили світлій пам'яті Наталії Хобзей – авторці ідеї видання.

Предметом системного вивчення не раз була народна лексика, що стосується різних видів традиційного одягу та взуття. Ідеться про говірки карпатських (Пашкова, 2000), покутського (Гавадзин, 2014), середньополіського (Гримашевич, 2002, 2003; Никончук та ін., 1998), східно-подільського (Березовська, 2010), східностепового (Клименко, 2001) та інших діалектів. Повчальною може бути історія мовознавця за освітою, але етнолога за фахом Людмили Пономар, авторки двох монографій про традиційний одяг поліщуків. Одна з них має лінгвістично-етнологічний характер (Пономар, 1997), інша – народознавчо-лінгвістичний (Пономар, 2014). Важливо, що, залучивши основний науковий доробок етнологів і діалектологів із галузі народного вбрання та численні власні польові етнографічні й мовознавчі матеріали, зібрані у 347 населених пунктах України (Волинська, Рівненська, Житомирська та Київська обл.), авторка підготувала й видала унікальний етнолінгвістичний атлас традиційного одягу населення Середнього та Західного Полісся, який ще доповнено словником народних назв його складових.

Натомість народна термінологія, пов'язана із традиційними способами зведення житла і господарських споруд, цікавить сучасних мовознавців поки значно менше. Найбільшим науковим здобутком на цьому поприщі є, безперечно, монографія Миколи та Олександра Никончуків про будівельну лексику поліщуків (Никончук & Никончук, 1990а). Традиційного будівництва поліщуків стосуються діалектологічні праці двох інших сучасних лінгвістів – Олексія Євтушка (Євтушок, 1989, 1993) та Любові Дорошенко (Дорошенко, 1999, 2006) – відповідно західно- і східнополіських говірок. Низку статей про бойківську лексику традиційного сільського будівництва опублікувала Оксана Чаган (Чаган, 2019, 2020).

Однак, як засвідчує наш аналіз, усі згадані дослідження стосуються лише одного виду народного будівництва – зрубного, тобто зведеного з дерева. Натомість лексику каркасно-стовпового і глинобитного житла діалектологи наразі оминають, за одним винятком – Лесі Поліщук, чия кандидатська дисертація стосується структурної організації та географії назв традиційного будівництва у східноподільських говірках (Поліщук, 2015), для носіїв яких, власне, і було характерне помешкання каркасно-стовпової і глинобитної конструкції. До речі, у зазначених працях

ідеться передусім про лексику наземного житла, тоді як народні назви заглибленого (землянкового) та напівзаглибленого (напівземлянкового) будівництва здебільшого відсутні зовсім, хоча саме вони приховують архаїчні риси цієї ділянки матеріальної культури українців.

Рідкісне явище – системне вивчення народної транспортної лексики. Принаймні можемо виокремити лише дві сучасні студії про назви різних засобів сухопутного транспорту та упряжі – середньо- і західнополіських діалектів (Никончук & Никончук, 1990b) та говірок українців Закарпаття (Шкурко, 2021).

За роки незалежності значних успіхів досягнули знавці традиційної лексики, яка стосується різних галузей духовної культури автохтонів України. Ідеться передусім про системні дослідження вербального компонента родинної обрядовості. Одні з них охоплюють всі її види, інші – родильну, весільну і похоронну звичаєвість та обрядовості окремо. Серед праць першого типу доцільно виділити студії родинно-побутової лексики надсянського (Хомчак, 2012), гуцульського (Бігусяк, 1997), буковинського (Гуйванюк, 2015; Руснак, 2010), східноpodільського (Магрицька, 2000), східнослобожанського (Царьова, 2013) та східностепоного (Дроботенко, 2001) діалектів, а також подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя (Жвава, 2010). Водночас вербальний компонент різних видів сімейної обрядовості досліджували й окремо: родильної – Інгуло-Бузького межиріччя (Іванський, 1999) і Східного Поділля (Тищенко, 2014), весільної – Бойківщини (Хібеба, 2007, 2021) та Середньої Наддніпрянищини (Грозовська, 1998), похоронної й поминальної – Полісся (Конобродська, 1999, 2007).

Деякі діалектологи обрали предметом свого системного вивчення народну медицину. Найчастіше вона цікавила знавців поліських говірок (Мойсієнко, 1994, 2001; Никончук & Мойсієнко, 2001), спорадично – дослідників буковинського говору (Стрижаківська, 2011). Натомість до інших видів народних знань (астрономії, математики, метеорології тощо) руки діалектологів поки що не дійшли. Непочатий край роботи очікує їх також на ниві вивчення тематичних груп народної лексики, пов'язаної з календарно-побутовою обрядовістю, громадою і громадським побутом українців тощо.

Предметний засяг доробку знавців різних народних говірок, який перегується з етнографічними студіями народознавців, заслуговує на увагу етнологів ще із двох причин.

Причина перша: більшість масштабних досліджень, якими, безперечно, є кандидатські й докторські дисертації, а також індивідуальні монографії, увінчують схематичні карти поширення нонемів на досліджуваний території, що дає змогу порівнювати етнолінгвістичні явища з етнографічними, причому в різних вимірах і ракурсах. Наприклад, у

монографії *Традиційне гуцульське пастухування* на підставі лексикологічного та лінгвогеографічного аналізу пастушої лексики Тетяна Ястремська як авторка виділила не тільки три основні зони гуцульського мовного ареалу (центральну, східну і західну) (Ястремська, 2008, сс. 350–367), а й три мікрозони центральної зони та 17 мікроареалів функціонування пастуших лексем: гуцульсько-бойківський, гуцульсько-бойківсько-буковинський, гуцульсько-бойківсько-закарпатський, гуцульсько-бойківсько-закарпатсько-західнослов'янський та ін. Усі вони засвідчують, що заняття традиційним відгінним скотарством (вівчарством) супроводжувалося в гуцулів тривалими виробничо-господарськими й культурними зв'язками зі сусідніми етнографічними групами українців та із представниками різних слов'янських і неслов'янських етнічних спільнот Карпатсько-Балканської історико-культурної області.

Причина друга: аналізуючи народну лексику, пов'язану з господарськими заняттями, матеріальною та духовною культурою, діалектологи обов'язково з'ясовують історію її формування, зокрема і крізь призму мовно-культурних взаємин українців з іншими етносами. Окремі студії спеціально мають на меті виявити та схарактеризувати мовні особливості на діалектному та літературному рівнях. Скажімо, такою можна вважати кандидатську дисертацію Ніколетти Головач, яка репрезентує структурно-семантичні особливості, фразеологічні зв'язки і стилістичні функції румунізмів як специфічної групи слів української мови (Головач, 2012).

Загалом маємо всі підстави стверджувати: внесок сучасних діалектологів в українську науку є вагомим і різноманітним, а праці мовознавців відкривають перед етнологами нові дослідницькі можливості й перспективи, позаяк у більшості випадків містять безцінні лексичні відомості про об'єкти і явища традиційно-побутової культури.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Аркушин, Г. (2008). *Атлас мисливської лексики Західного Полісся*. Вежа.
- Transliteration:** Arkushyn, H. (2008). *Atlas myslyvskoi leksyky Zakhidnoho Polissia*. Vezha.
- Аркушин, Г. (1991). Мисливська лексика західнополіського говору. (Матеріали до „Лексичного атласу української мови”). В П. Гриценко (Ред.), *Дослідження з української діалектології: збірник наукових праць* (сс. 181–225). Наукова думка.
- Transliteration:** Arkushyn, H. (1991). *Myslyvska leksyka zakhidnopoliskoho hovoru*. (Materialy do „Leksychnoho atlasu ukrainskoi movy”). W P. Hrytsenko (Red.), *Doslidzhennia z ukrainskoi dialektolohii: zbirnyk naukovykh prats* (ss. 181–225). Naukova dumka.

- Бережняк, В. (1996). *Гончарська лексика східнополіського діалекту* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова].
Translitteracja: Berezhniak, V. (1996). *Honcharska leksyka skhidnopoliskoho dialektu* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Ukrainyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova].
- Березовська, Г. (2010). *Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках*. Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство.
Translitteracja: Berezovska, H. (2010). *Slovyk nazv odiahu ta vztuttia u skhidnopolidskykh hovirkakh*. Umanske komunalne vydavnycho-polihrafichne pidpriemstvo.
- Бігусяк, М. (1997). *Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника].
Translitteracja: Bihusiak, M. (1997). *Leksyka tradytsiinykh simeinykh obriadiu u hutsulskomu hovori* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Prykarpatskyi universytet im. Vasylia Stefanyka].
- Бігусяк, М. (2014). *Покутсько-наддністрянське діалектне порубіжжя в контексті передкарпатських ареалів. Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*, 36–42.
Translitteracja: Bihusiak, M. (2014). *Pokutsko-naddnistrianske dialektne porubizhzhia v konteksti peredkarpatskykh arealiv. Dialekty v synkhronii ta diakhronii: zahalnoslovianskyi kontekst*, 36–42.
- Борис, Л. (2015). *Динаміка тематичної групи лексики їжі та напоїв у буковинських говірках* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича].
Translitteracja: Borys, L. (2015). *Dynamika tematychnoi hrupy leksyky yizhi ta napoiv u bukovynskykh hovirkakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Chernivetskyi natsionalnyi universytet im. Yuriia Fedkovycha].
- Бухтей, Н. (1991). *Овцеводческая лексика говоров Херсонщины* [Автореферат дисертації на соискание научной степени кандидата филологических наук, Ужгородский государственный университет].
Translitteracja: Bukhtei, N. (1991). *Ovtsevodcheskaia leksika hovorov Khersonshchyny* [Avtoreferat dyssertatsii na soiskanie nauchnoi stepeni kandidata filolohicheskikh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Uzhhorodskii hosudarstvennyi universitet].
- Волошинова, М. (2014). *Динаміка традиційної предметної лексики в українських східнослов'янських говірках* [Автореферат дисертації на здобуття

наукового ступеня кандидата філологічних наук, Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка].

Translitteracja: Voloshynova, M. (2014). *Dynamika tradytsiinoi predmetnoi leksyky v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Luhanskyi natsionalnyi universytet im. Tarasa Shevchenka].

Гавадзин, О. (2014). *Назви одягу, взуття, головних уборів, прикрас Покуття: структура, семантика, ареалогія* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника].

Translitteracja: Havadzyn, O. (2014). *Nazvy odiahu, vzuttia, holovnykh uboriv, prykras Pokuttia: struktura, semantyka, arealohiia* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Prykarpatskyi natsionalnyi universytet im. Vasyliia Stefanyka].

Гецько, Г. (2012). *Мисливська лексика в українських говірках Закарпаття* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Запорізький національний університет].

Translitteracja: Hetsko, H. (2012). *Myslyvska leksyka v ukrainskykh hovirkakh Zakarpattia* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Zaporizkyi natsionalnyi universytet].

Глуховцева, К. (2003). Посестринство та його номінація в українських східно-слобожанських і східностепових говірках. *Діалектологічні студії: Мова і культура*, 2, 150–154.

Translitteracja: Hlukhovtseva, K. (2003). Posestrynstvo ta yoho nominatsiia v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh i skhidnostepovykh hovirkakh. *Dialektolohichni studii: Mova i kultura*, 2, 150–154.

Глушко, М. (2009). Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини XX – початку XXI ст.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 44, 179–214.

Translitteracja: Hlushko, M. (2009). Etnohrafichne raionuvannia Ukrainy: stan, problemy, zavdannia (za materialamy naukovykh doslidzhen druhoi polovyny XX – pochatku XXI st.). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*, 44, 179–214.

Глушко, М. (2014). *Історія народної культури українців: навчальний посібник*. Львівський національний університет імені Івана Франка.

Translitteracja: Hlushko, M. (2014). *Istoriia narodnoi kultury ukraintsviv: navchalnyi posibnyk*. Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka.

Глушко, М. (2013). Підгір'я – окрема етнографічна одиниця України? *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 48, 299–318.

Translitteracja: Hlushko, M. (2013). Pidhiria – okrema etnohrafichna odynytisia Ukrainy? *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*, 48, 299–318.

- Глушко, М. (2018). Проблеми історико-етнографічного районування України: сучасний стан і наукові перспективи. *Народна творчість та етнологія*, 3, 9–21. <https://doi.org/10.15407/nte2018.03.009>
- Translitteracija:** Hlushko, M. (2018). Problemy istoryko-etnografichnoho raionuvannia Ukrainy: suchasnyi stan i naukovy perspektyvy. *Narodna tvorchist ta etnolohiia*, 3, 9–21. <https://doi.org/10.15407/nte2018.03.009>
- Головач, Н. (2012). *Лексичні румунізми в українській мові на діалектному та літературнонормативному рівнях* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича].
- Translitteracija:** Holovach, N. (2012). *Leksychni rumunizmy v ukrainskii movi na dialektnomu ta literaturnonormatyvnomu rivniakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Chernivetskyi natsionalnyi universytet im. Yurii Fedkovycha].
- Гороф'янюк, І. (2020). *Ботанічна лексика центральноподільських говірок: структурна організація та ареалогія*. Твори.
- Translitteracija:** Horofianiuk, I. (2020). *Botanichna leksyka tsentralnopodilskykh hovirok: strukturna orhanizatsiia ta arealohiia*. Tvory.
- Гоца, Е. (2001). *Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Ужгородський національний університет].
- Translitteracija:** Gotsa, E. (2001). *Nazvy yizhi y kukhonnoho nachynnna v ukrainskykh karpatskykh hovorakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet].
- Гоца, Е. (2010). *Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах*. Гражда.
- Translitteracija:** Gotsa, E. (2010). *Nazvy yizhi y kukhonnoho nachynnna v ukrainskykh karpatskykh hovorakh*. Grazhda.
- Гримашевич, Г. (2003). *Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Інститут української мови НАН України].
- Translitteracija:** Hrymashevych, H. (2003). *Nominatsiia odiahu ta vzuttia v serednopoliskomu dialekti* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].
- Гримашкевич, Г. (2002). *Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок*. Житомирський державний педагогічний університет ім. Івана Франка.
- Translitteracija:** Hrymashkevych, H. (2002). *Slovyk nazv odiahu ta vzuttia serednopoliskykh i sumizhnykh hovirok*. Zhytomyrskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. Ivana Franka.

- Грицак, М. (2008). *Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах)*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
Transliteration: Hrytsak, M. (2008). *Skarby hutsulskoho hovoru: Rosishka (vivcharstvo v tekstakh)*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Гриценко, П. (1980). *Генезис и семантическая структура сельскохозяйственной лексики украинских западностепных говоров* [Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата филологических наук, Институт языковедения им. А. А. Потебни АН УССР].
Transliteration: Hrytsenko, P. (1980). *Henezis i semanticheskaia struktura selskokhoziaistvennoi leksiky ukrainskikh zapadnostepnykh hovorov* [Avtoreferat dyssertatsii na soiskanie nauchnoi stepeni kandidata filolohicheskikh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Institut jazykovedeniia im. A. A. Potebni AN USSR].
- Гриценко, П. (1984). *Моделивання системи діалектної лексики*. Наукова думка.
Transliteration: Hrytsenko, P. (1984). *Modeliuvannia systemy dialektnoi leksyky*. Naukova dumka.
- Грозовська, Н. (1998). *Термінологія весільного обряду середньонадніпрянського регіону (Київська, Полтавська, Черкаська області)* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Запорізький державний університет].
Transliteration: Hrozovska, N. (1998). *Terminolohiia vesilnoho obriadu serednonaddniprianskoho rehionu (Kyivska, Poltavska, Cherkaska oblasti)* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Zaporizkyi derzhavnyi universytet].
- Гуйванюк, Н. (2015). *Лексика родинних обрядів у буковинських говірках: монографія*. Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича.
Transliteration: Huivaniuk, N. (2015). *Leksyka rodynnykh obriadiv u bukovynskykh hovirkakh: monohrafiia*. Chernivetskyi natsionalnyi universytet im. Yurii Fedkovycha.
- Дорошенко, Л. (1999). *Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Інститут української мови НАН України].
Transliteration: Doroshenko, L. (1999). *Arealohiia budivelnoi leksyky skhidnopoliskoho dialektu* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].
- Дорошенко, Л. (2006). *Словник будівельної лексики східнополіського діалекту*. Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка.
Transliteration: Doroshenko, L. (2006). *Slovyk budivelnoi leksyky skhidnopoliskoho dialektu*. Sumskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. A. S. Makarenka.

- Дроботенко, В. (2001). *Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Донецький національний університет].
- Transliteration:** Drobotenko, V. (2001). *Leksyka simeinykh obriadiv u hovirkakh Donechchyny* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Donetskyyi natsionalnyi universytet].
- Євтушок, О. (1993). *Атлас будівельної лексики Західного Полісся*. Державне редакційно-видавниче підприємство.
- Transliteration:** Yevtushok, O. (1993). *Atlas budivelnoi leksyky Zakhidnoho Polissia*. Derzhavne redaktsiino-vydavnyche pidpriemstvo.
- Євтушок, А. (1989). *Лексика сільського строїтельства в українських западнополеских говорах* [Автореферат дисертації на соискание научної ступені кандидата філологічних наук, Інститут мовознавства ім. А. А. Потебні АН УРСР].
- Transliteration:** Evtushok, A. (1989). *Leksika selskoho stroitelstva v ukrainskikh zapadnopolesskykh hovorakh* [Avtoreferat dissertatsii na soiskanie nauchnoi stepeni kandidata filolohicheskikh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Institut yazykovedeniia im. A. A. Potebni AN USSR].
- Жвава, О. (2010). *Лексика родинних обрядів подільсько-буковинсько-надністрянського суміжжя* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова].
- Transliteration:** Zhvava, O. (2010). *Leksyka rodynykh obriadiv podilsko-bukovynsko-naddnistrianskoho sumizhzhia* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova].
- Жуган, Н. (2019). *Лексика ткацтва в середньонадніпрянських говірках* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького].
- Transliteration:** Zhuhan, N. (2019). *Leksyka tkatstva v serednonaddniprianskykh hovirkakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Cherkaskyyi natsionalnyi universytet im. Bohdana Khmelnytskoho].
- Загнітко, Н. (2011). *Назви їжі, напоїв у східностепових говірках Донеччини* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Донецький національний університет].
- Transliteration:** Zahnitko, N. (2011). *Nazvy yizhi, napoiv u skhidnostepovykh hovirkakh Donechchyny* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Donetskyyi natsionalnyi universytet].
- Іванський, Р. (1999). *Вербальний компонент традиційного українського родильного обряду в говірках Інгуло-Бузького межиріччя* [Автореферат дисертації]

на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Запорізький державний університет].

Transliteracija: Ivanskyi, R. (1999). *Verbalnyi komponent tradytsiinoho ukrainskoho rodylnoho obriadu v hovirkakh Inhulo-Buzkoho mezhyrichchia* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Zaporizkyi derzhavnyi universytet].

Іванчишен, В. (2017). *Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку XXI ст.: побутовий та сакральний виміри*. Наукова думка.

Transliteracija: Ivanchyshen, V. (2017). *Kamenotesnyi promysel Skhidnoho Podillia kintsia XIX – pochatku XXI st.: pobutovyi ta sakralnyi vymiry*. Naukova dumka.

Карлова, Н. (2021). *Етнофраземи східнослов'янських і східно Степових говірок* [Автораферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького].

Transliteracija: Karlova, N. (2021). *Etnofrazemy skhidnoslobozhanskykh i skhidnostepovykh hovirok* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Cherkaskyi natsionalnyi universytet im. Bohdana Khmelnytskoho].

Кирчів, Р. (2005). Опілля як етнографічно-фольклорний регіон України. *Народознавчі зошити*, 1–2, 50–59.

Transliteracija: Kyrchiv, R. (2005). Opillia yak etnohrafichno-folklornyi rehion Ukrainy. *Narodoznachchi zoshyty*, 1–2, 50–59.

Кисляк, Л. (2021). *Ареалогія говірок Надвір'янщини* [Автораферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького].

Transliteracija: Kysliak, L. (2021). *Arealohiia hovirok Nadvirnianshchyny* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Cherkaskyi natsionalnyi universytet im. Bohdana Khmelnytskoho].

Клименко, Н. (2001). *Назви одягу в східно Степових говірках Донецчини* [Автораферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Донецький національний університет].

Transliteracija: Klymenko, N. (2001). *Nazvy odiahu v skhidnostepovykh hovirkakh Donechchyny* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Donetskyyi natsionalnyi universytet].

Коваленко, Н. (2001). *Фраземіка говірок Західного Поділля* [Автораферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Інститут української мови НАН України].

Transliteracija: Kovalenko, N. (2001). *Frazemika hovirok Zakhidnoho Podillia* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].

Конобродська, В. (1999). *Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах* [Автораферат дисертації на здобуття наукового

ступеня кандидата філологічних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка].

Transliteracija: Konobrodska, V. (1999). *Verbalnyi komponent tradytsiinoho pokhovalnoho obriadu v poliskykh hovorakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka].

Конобродська, В. (2007). *Поліський поховальний і поминальний обряди* (Т. 1. Етнолінгвістичні студії). Полісся.

Transliteracija: Konobrodska, V. (2007). *Poliskyi pokhovalnyi i potynalni obriady* (Т. 1. Etnolinhvistychni studii). Polissia.

Краєвська, Г. (2010). *Народна виробнича термінологія центральних говірок Поділля* [Автораферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова].

Transliteracija: Kraievska, H. (2010). *Narodna vyrobnycha terminolohiia tsentralnykh hovirok Podillia* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova].

Краєвська, Г. (2018). *Народновиробнича термінологія центральноподільських говірок: Матеріали до Лексичного атласу української мови*. Твори.

Transliteracija: Kraievska, H. (2018). *Narodnovyrobnycha terminolohiia tsentralnopodilskykh hovirok: Materialy do Leksychnoho atlasu ukrainskoi movy*. Tvory.

Куриленко, В. (1984). *Лексика животноводства в полеских говорах* [Автораферат дисертації на соискание научной степени кандидата филологических наук, Ужгородский государственный университет].

Transliteracija: Kurylenko, V. (1984). *Leksika zhyvotnovodstva v polesskikh hovorakh* [Avtoreferat dissertatsii na soiskanie nauchnoi stepeni kandidata filolohicheskikh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Uzhhorodskii gosudarstvennyi universitet].

Куриленко, В. (1991). *Лексика тваринництва поліських говірок*. Мрія.

Transliteracija: Kurylenko, V. (1991). *Leksyka tvarynnytstva poliskykh hovoriv*. Mriia.

Кушмет, М. (2014). *Сільськогосподарська лексика українських східностепових говірок* [Автораферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Донецький національний університет].

Transliteracija: Kushmet, M. (2014). *Silskohospodarska leksyka ukrainskykh skhidnostepovykh hovirok* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Donetskyy natsionalnyi universytet].

Леснова, В. (2004). *Номінація рис людини в українських східнослов'янських говірках*. Альма-матер.

Transliteracija: Liesnova, V. (2004). *Nominatsiia rys liudyny v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh*. Alma-mater.

Личук, С. (2015). *Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника]. Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника https://shron1.chtyvo.org.ua/Lychuk_Svitlana/Semantyka_ta_struktura_narodnykh_heohrafichnykh_nazv_Ivano-Frankivschyny.pdf?

Transliteracija: Lychuk, S. (2015). *Semantyka ta struktura narodnykh heohrafichnykh nazv Ivano-Frankivshchyny* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [rozprawa doktorska], Prykarpatskyi natsionalnyi universytet im. V. Stefanyka]. Prykarpatskyi natsionalnyi universytet im. V. Stefanyka https://shron1.chtyvo.org.ua/Lychuk_Svitlana/Semantyka_ta_struktura_narodnykh_heohrafichnykh_nazv_Ivano-Frankivschyny.pdf?

Магрицька, І. (2000). *Весільна лексика українських східнослов'янських говірок* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Запорізький державний університет].

Transliteracija: Mahrytska, I. (2000). *Vesilna leksyka ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Zaporizkyi derzhavnyi universytet].

Магрицька, І. (2003). *Словник весільної лексики українських східнослов'янських говірок (Луганська область)*. Знання.

Transliteracija: Mahrytska, I. (2003). *Slovnynk vesilnoi leksyky ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok (Luhanska oblast)*. Znannia.

Мартінова, Г. (1993). *Подільсько-середньонадніпрянська діалектна межа (за даними побутової лексики Правобережної Черкащини)* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Інститут української мови АН України].

Transliteracija: Martynova, H. (1993). *Podilsko-serednonaddniprianska dialektna mezha (za danymy pobutovoi leksyky Pravoberezhnoi Cherkashchyny)* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Instytut ukrainskoi movy AN Ukrainy].

Матвіяс, І. (1990). *Українська мова і її говори*. Наукова думка.

Transliteracija: Matviias, I. (1990). *Ukrainska mova i yii hovory*. Naukova dumka.

Мойсієнко, В. (1994). *Номінація в поліській народній медицині та лікувальній магії* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова].

Transliteracija: Moisiienko, V. (1994). *Nominatsiia v poliskii narodnii medytsyni ta likuvalnii mahii* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Ukrainskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova].

- Мойсієнко, В. (2001). *Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії*. Б. в.
- Transliteracija:** Moisiienko, V. (2001). *Poliska leksyka narodnoi medytsyny ta likuvalnoi mahii*. В. в.
- Никончук, М. (1994). *Лексичний атлас правобережного Полісся*. Державна картографічна фабрика.
- Transliteracija:** Nykonchuk, M. (1994). *Leksychnyi atlas pravoberezhnoho Polissia*. Derzhavna kartohrafichna fabryka.
- Никончук, М. (1979). *Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся)*. Наукова думка.
- Transliteracija:** Nykonchuk, M. (1979). *Materialy do leksychnoho atlasu ukrainskoi movy (Pravoberezhne Polissia)*. Naukova dumka.
- Никончук, М. (1985). *Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся*. Наукова думка.
- Transliteracija:** Nykonchuk, M. (1985). *Silskohospodarska leksyka pravoberezhnoho Polissia*. Naukova dumka.
- Никончук, М., & Мойсієнко, В. (2001). *Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії*. Полісся.
- Transliteracija:** Nykonchuk, M., & Moisiienko, V. (2001). *Poliska leksyka narodnoi medytsyny ta likuvalnoi mahii*. Polissia.
- Никончук, М., & Никончук, О. (1990а). *Будівельна лексика Правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов*. Редакційно-видавничий відділ облполіграфвидаву.
- Transliteracija:** Nykonchuk, M., & Nykonchuk, O. (1990a). *Budivelna leksyka Pravoberezhnoho Polissia v leksyko-semantichnii systemi skhidnoslovianskykh mov*. Redaktsiino-vydavnychyi viddil oblpolihravvydavu.
- Никончук, М., & Никончук, О. (1990b). *Транспортна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов*. Наукова думка.
- Transliteracija:** Nykonchuk, M., & Nykonchuk, O. (1990b). *Transportna leksyka pravoberezhnoho Polissia v leksyko-semantichnii systemi skhidnoslovianskykh mov*. Naukova dumka.
- Никончук, М. (Ред.). (1998). *Назви одягу і взуття правобережного Полісся*. Житомирський державний педагогічний університет ім. Івана Франка.
- Transliteracija:** Nykonchuk, M. (Red.). (1998). *Nazvy odiahu i vzuttia pravoberezhnoho Polissia*. Zhytomyrskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. Ivana Franka.
- Новіцька, О. (2014). *Побутова лексика Підгаєччини: семантика, способи номінації, ареал* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника].
- Transliteracija:** Novitska, O. (2014). *Pobutova leksyka Pidhaiechchyny: semantyka, sposoby nominatsii, areal* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia

- naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Prykarpatskyi natsionalnyi universytet im. Vasylia Stefanyka].
- Оскирко, О. (2018). *Назви їжі у східноpodільських говірках* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького].
- Translitteracija:** Oskyrko, O. (2018). *Nazvy yizhi u skhidnopodilskykh hovirkakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Cherkaskyi natsionalnyi universytet im. Bohdana Khmelnytskoho].
- Пашкова, Н. (2000). *Назви одягу в українських говорах Карпат: (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика)* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова].
- Translitteracija:** Pashkova, N. (2000). *Nazvy odiahu v ukrainskykh hovorakh Karpat: (strukturno-semantychna, henetychna ta arealna kharakterystyka)* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova].
- Пашкова, Н. (2019). *Номінативні моделі вербалізації етнокультурного концепту ДІМ у карпатському ареалі балкано-слов'янського етномовного континууму* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, Київський національний лінгвістичний університет].
- Translitteracija:** Pashkova, N. (2019). *Nominatyvni modeli verbalizatsii etnokulturnoho kontseptu DIM u karpatskomu areali balkano-slovianskoho etnomovnoho kontynuumu* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia doktora filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy habilitacyjnej], Kyivskyi natsionalnyi linhvistychnyi universytet].
- Поліщук, Л. (2015). *Структурна організація та географія назв традиційного будівництва в східноpodільських говірках* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини].
- Translitteracija:** Polishchuk, L. (2015). *Strukturna orhanizatsiia ta heohrafiia nazv tradytsiinoho budivnytstva v skhidnopodilskykh hovirkakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia doktora filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy habilitacyjnej], Umanskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. Pavla Tychyny].
- Пономар, Л. (1997). *Назви одягу Західного Полісся*. Б. в.
- Translitteracija:** Ponomar, L. (1997). *Nazvy odiahu Zakhidnoho Polissia*. Б. в.
- Пономар, Л. (2014). *Народний одяг Правобережного Полісся середини XIX – середини XX століть (Історико-етнографічний атлас. Словник)*. Бизнес-полиграф.

- Transliteracija:** Ponomar, L. (2014). *Narodnyi odiah Pravoberezhnoho Polissia seredyny XIX – seredyny XX stolit (Istoryko-etnohrafichnyi atlas. Slovnyk)*. Biznespoihrاف.
- Різник, В. (2017). *Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка].
- Transliteracija:** Riznyk, V. (2017). *Nazvy yizhi ta kukhonnoho nachynnia v hovirkakh nadsiansko-naddnistrianskoho sumizhzhia* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka].
- Романина, І. (2015). *Структурно-семантичні особливості діалектних текстів про чуда в наддністрянському говорі* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Львівський національний університет імені Івана Франка. https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis_romanyna.pdf
- Transliteracija:** Romanyna, I. (2015). *Strukturno-semantychni osoblyvosti dialektnykh tekstiv pro chuda v naddnistrianskomu hovori* [Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [rozprawa doktorska], Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakkevycha NAN Ukrainy]. Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis_romanyna.pdf
- Руснак, Н. (2016). *Динаміка назв страв та напоїв у буковинських говірках*. Чернівецький національний університет.
- Transliteracija:** Rusnak, N. (2016). *Dynamika nazv strav ta napoiv u bukovynskykh hovirkakh*. Chernivetskyi natsionalnyi universytet.
- Руснак, Ю. (2010). *Лексика родинних обрядів у буковинському діалекті* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича].
- Transliteracija:** Rusnak, Yu. (2010). *Leksyka rodynnykh obriadiv u bukovynskomu dialekti* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yurii Fedkovycha].
- Сабадош, І. (1997). Лісосплавна лексика українських говорів Карпат. *Український діалектологічний збірник*, 3, 343–398.
- Transliteracija:** Sabadosh, I. (1997). *Lisosplavna leksyka ukrainskykh hovoriv Karpat*. *Ukrainskyi dialektolohichnyi zbirnyk*, 3, 343–398.
- Сауляк, Б. (2018). *Розвиток деревообробних ремесел Східного Поділля кінця XIX–XXI ст.* Наукова думка.
- Transliteracija:** Sauliak, B. (2018). *Rozvytok derevoobrobnykh remesel Skhidnoho Podillia kintsia XIX–XXI st*. Naukova dumka.
- Сердега, Р. (2005). *Лексика традиційного господарювання в говорах Центральної Слобожанщини (Харківщини)* [Автореферат дисертації на здобуття наукового

ступеня кандидата філологічних наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна].

Transliteracija: Serdeha, R. (2005). *Leksyka tradytsiinoho hospodariuvannia v hovorakh Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny)* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Kharkivskiy natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina].

Спанатій, Л. (1997). *Гончарна лексика в говорах української мови* [Автораферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Ужгородський державний університет].

Transliteracija: Spanatii, L. (1997). *Honcharna leksyka v hovorakh ukrainskoi movy* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Uzhhorodskiy derzhavnyi universytet].

Стрижаківська, О. (2011). *Назви хвороб у буковинських говірках* [Автораферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника].

Transliteracija: Stryzhakovska, O. (2011). *Nazvy khvorob u bukovynskykh hovirakh* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Prykarpatskyy natsionalnyi universytet im. Vasylya Stefanyka].

Тищенко, Т. (2008). *Лексика бджільництва Східного Поділля: Словник*. РВЦ „Софія”.

Transliteracija: Tyshchenko, T. (2008). *Leksyka bdzhilnytstva Skhidnoho Podillia: Slovyk*. RVTs „Sofia”.

Тищенко, Т. (2003). *Подільсько-середньонадніпрянське суміжжя в світлі ізоглос* [Автораферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова].

Transliteracija: Tyshchenko, T. (2003). *Podilsko-serednonaddniprianske sumizhzhia v svitli izohlos* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Natsionalnyi pedahohichniy universytet im. M. P. Drahomanova].

Тищенко, Т. (2017). Рибальська лексика східноподільських говірок. *Студії з діалектології. Матеріали і дослідження*, 1, 210–226.

Transliteracija: Tyshchenko, T (2017). Rybalska leksyka skhidnopodilskykh hovirok. *Studii z dialektolohii. Materialy i doslidzhennia*, 1, 210–226.

Тищенко, Т. (2014). *Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи: навчальний посібник*. Візаві.

Transliteracija: Tyshchenko, T. (2014). *Skhidnopodilskyy rodylniy obriad: leksykohrafichnyi i tekstovyi opysy: navchalnyi posibnyk*. Vizavi.

Турчин, Е. (1990). *Лексика питання в українських восточнополюських говорах* [Автораферат дисертації на соискание научної степені кандидата філологічних наук, Інститут мовознавства ім. А. А. Потебні АН УРСР].

- Translitteracija:** Turchyn, E. (1990). *Leksika pitaniiia v ukrainskikh vostochnopoleskikh hovorakh* [Avtoreferat dissertatsii na soiskanie nauchnoi stepeni kandidata filolohicheskikh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej]], Institut jazykovedeniia im. A. A. Potebni AN USSR].
- Турчин, Є. (2012). *Назви їжі на Східному Поліссі*. Українська академія друкарства.
- Translitteracija:** Turchyn, Ye. (2012). *Nazvy jizhi na Skhidnomu Polissi*. Ukrainska akademiia drukarstva.
- Ур, Л. (2004). *Назви їжі й кухонного начиння в південних ужансько-латорицьких угорських говірках Закарпатської області* [Автораферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Ужгородський національний університет].
- Translitteracija:** Ur, L. (2004). *Nazvy jizhi y kukhonnoho nachynniiia v pivdennykh uzhansko-latoryitskykh uhorskykh hovirakh Zakarpatskoi oblasti* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej]], Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet].
- Хібеба, Н. (2007). *Структурно-семантична організація весільної лексики бойківських говірок* [Автораферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка].
- Translitteracija:** Khibeba, N. (2007). *Strukturno-semantychna orhanizatsiia vesilnoi leksyky boikivskykh hovirok* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej]], Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka].
- Хібеба, Н. (2021). *Бойківське весілля в текстах: обряд і слово*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracija:** Khibeba, N. (2021). *Boikivske vesilia v tekstakh: obriad i slovo*, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Хібеба, Н., & Леснова, В. (Ред.) (2019). *Діалектні тексти про борщ. Скарби українських говорів: Тексти про борщ*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Translitteracija:** Khibeba, N., & Liesnova, V. (Red.). (2019). *Dialektni teksty pro borshch. Skarby ukrainskykh hovoriv: Teksty pro borshch*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Хомчак, Л. (2012). *Лексика родинної обрядовості надсянських говірок* [Автораферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка].
- Translitteracija:** Khomchak, L. (2012). *Leksyka rodynnoi obriadovosti nadsianskykh hovirok* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej]], Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka].
- Царьова, І. (2013). *Етнокультурна семантика в обрядовій фразеології східно-слобожанських говірок* [Автораферат дисертації на здобуття наукового сту-

пеня кандидата філологічних наук, Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка].

Translitteracja: Tsarova, I. (2013). *Etnokulturna semantyka v obriadovii frazeologii skhidnoslobozhanskykh hovirok* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Luhanskyi natsionalnyi universytet im. Tarasa Shevchenka].

Чаган, О. (2020). Номінація будівельних матеріалів у бойківських говірках. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, 14, 197–204.

Translitteracja: Chahan, O. (2020). Nominatsiia budivelnykh materialiv u boikivskykh hovirkakh. *Naukovyi visnyk Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*, 14, 197–204.

Чаган, О. (2019). Номінація приміщень для свійських тварин та птиці (на матеріалі бойківських говірок). *Проблеми загального і слов'янського мовознавства: науковий журнал*, 3, 135–144.

Translitteracja: Chahan, O. (2019). Nominatsiia prymishchen dla sviiskyykh tvaryn ta ptytsi (na materialy boikivskykh hovirok). *Problemy zahalnoho i slovianskoho movoznavstva: naukovyi zhurnal*, 3, 135–144.

Шкурко, Г. (2021). *Назви, пов'язані з традиційними видами транспорту та комунікаціями, в українських говорах Закарпаття* [Автораферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка].

Translitteracja: Shkurko, H. (2021). *Nazvy, poviazani z tradytsiinymy vydamy transportu ta komunikatsiiamy, v ukrainskykh hovorakh Zakarpattia* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka].

Щербина, Т. (2003). *Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі изоглос* [Автораферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Інститут української мови НАН України].

Translitteracja: Shcherbyna, T. (2003). *Serednonaddnipriansko-stepove dialektne porubizhzhia u svitli izohlos* [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].

Ястремська, Т. (2011). Діалектний простір Галичини: говірки української мови. В Я. Ісаєвич, М. Мозер, & Н. Хобзей (Ред.), *Українська мова в Галичині: історичний вимір* (сс. 55–106). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Translitteracja: Yastremska, T. (2011). Dialektnyi prostir Halychyny: hovirky ukrainskoi movy. W Ya. Isaievych, M. Mozer, & N. Khobzei (Red.), *Ukrainska mova v Halychyni: istorychnyi vymir* (ss. 55–106). Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.

Ястремська, Т. (2002). *Структурно-семантична організація та географічна диференціація пастушої лексики гуцульського говору* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Інститут української мови НАН України].

Transliteration: Yastremska, T. (2002). *Strukturno-semantychna orhanizatsiia ta heohrafichna dyferentsiatsiia pastushoi leksyky hutsulskoho hovoru* [Автореферат dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].

Ястремська, Т. (2008). *Традиційне гуцульське пастухування*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Transliteration: Yastremska, T. (2008). *Tradytiine hutsulske pastukhuvannia*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.

Яценко, С. (2009). *Назви продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV–XVIII століть* [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Інститут української мови НАН України].

Transliteration: Yatsenko, S. (2009). *Nazvy produktiv kharchuvannia, strav i napoiv v ukrainskii movi XIV–XVIII stolit* [Автореферат dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk [abstrakt rozprawy doktorskiej], Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy].

Dialectological Studies as an Important Source in Contemporary Ukrainian Ethnology

With the decrease in the number of reliable ethnographic sources, contemporary Ukrainian ethnologists are actively incorporating the results of studies from related humanities fields into their research, particularly dialectology. This exploration considers historical, ethnographic, administrative-territorial (geographical), and other contributions from Ukrainian dialectologists at the end of the 20th and the beginning of the 21st century. It discusses their scholarly significance in addressing various ethnological issues, such as the study of the origins and development of objects and phenomena in traditional folk culture, the improvement of historical-ethnographic regionalization of Ukraine, and more. The primary focus is on recent dialectological materials as a potential source for ethnological research, specifically relating to various forms of economic activities, traditional crafts and industries, traditional material and spiritual culture.

Keywords: dialectological research, ethnology, criteria for assessing creative work, economic activities, material and spiritual culture.

Feliks CZYŻEWSKI

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin

Przyczynek do biografii

Iwana W. Bessaraby, autora monografii

Materiały dla etnografii guberni siedleckiej

Podjęto zagadnienie weryfikacji daty i miejsca urodzenia Iwana Wenedyktowycza Bessaraby, etnografa z Podlasia.

Dotychczasowe opracowania naukowe (w tym Encyclopedia języka ukraińskiego) ogólnie określają miejsce i datę urodzenia etnografa przełomu XIX i XX w. z Podlasia. Autor artykułu, wyzyskując XIX-wieczne materiały archiwalne (Państwowe Archiwum w Lublinie) uściśla datę urodzenia I. W. Bessaraby na 7 czerwca 1847 r. (według kalendarza gregoriańskiego); w Encyklopedii jest zapis: urodzony około 1850 r. Drugą informacją zweryfikowaną jest miejsce urodzenia podawane we wcześniejszych opracowaniach jako Łomazy bądź Koszoły (w powiecie Biała Podlaska). Z zapisu metrykalnego, jak stwierdza autor niniejszego artykułu, wynika, że Iwan Bessaraba urodził się w rodzinie unickiej we wsi Lubenka należącej do parafii Łomazy.

Słowa kluczowe: dialektologia słowiańska, antroponimia, biografia Iwana W. Bessaraby.

I.W. Bessaraba znany jest przede wszystkim jako autor dwóch monografii etnograficznych, oddalonych od siebie guberni siedleckiej i guberni chersońskiej. Są to: *Матеріалы для этнографіи Седлецької губернії* [Materiały dla etnografii guberni siedleckiej] (Бессараба, 1903) i *Матеріалы для этнографіи Херсонської губернії* (Бессараба, 1916). Wymienione prace stanowią podstawę porównawczą XIX-wiecznych źródeł ze źródłami współczesnymi w dialektografii ukraińskiej i szerzej słowiańskiej (Вербовий, 2019)¹. W tym kontekście zasadne staje się zwrócenie uwagi na biografię autora wymienionych monografii.

W *Encyklopedii języka ukraińskiego* [Українська мова. Енциклопедія] znajduje się następująca informacja:

Iwan Wenedyktowycz Bessaraba urodzony ok. 1850 r. we wsi Łomazy guberni siedleckiej (obecnie Polska) zmarł w 1921. W latach 80. XIX wieku do roku 1916 pracował jako nauczyciel w guberni chersońskiej (УМЕ, s. 47).

Informacja encyklopedyczna jest dobrym punktem wyjścia do uściślenia daty i miejsca urodzenia oraz innych danych biograficznych etnografa przełomu XIX i XX wieku, wywodzącego się z Podlasia².

Kolejną kwestią jest próba odpowiedzi na pytanie o motywy i okoliczności zmiany miejsca zamieszkania, tj. przeniesienie się z guberni siedleckiej do guberni chersońskiej.

W kontekście postawionych problemów zasadne i pierwsze w tych rozważaniach staje się pytanie o frekwencję i zasięgi nazwiska autora monografii *Матеріалы для этнографіи Седлецької губернії* na obszarze Polski i Ukrainy. Podjęcie zagadnienia geografii nazwiska autora rozprawy monograficznej pt. *Materiały dla etnografii guberni siedleckiej* jest próbą odpowiedzi na pytanie o autochtoniczność rodziny badacza.

¹ Autor dokonuje porównania współczesnej leksyki gwar ukraińskich okolic Krzywego Rogu z XIX-wiecznymi i początku XX w. danymi I. W. Bessaraby z guberni chersońskiej.

² Ojciec i dziadkowie autora artykułu urodzili się i mieszkali w osadzie Łomazy (dziadek Jan w roku 1937 przeniósł się po dokonanej komasacji ziemi do odległej o 3 km nowo powstałej miejscowości Zarzeka); tam urodził się autor niniejszego tekstu (zob. УМЕ, s. 727).

I. Antroponimy dotyczące autora monografii *Materiały dla etnografii guberni siedleckiej*

I. 1. Kilka uwag o nazwisku *Bessaraba*. Nazwisko *Bessaraba* // *Besaraba* w Polsce i na Ukrainie – frekwencja i zasięgi

Nazwisko *Bessaraba* // *Besaraba* w Polsce

A. Nazwisko autora monografii *Матеріалы для этнографіи Седлецької губернії* na tle ówczesnych nazwisk mieszkańców Łomaz i okolic według danych zamieszczonych w wymienionej pracy.

Iwan Bessaraba w swojej monografii zamieścił informacje o antroponimii mieszkańców Łomaz (Бессараба, 1903, ss. 119–125). Są tutaj uwagi o imionach, nazwiskach i przezwiskach. W części dotyczącej nazwisk mieszkańców Łomaz i okolic (Бессараба, 1903, ss. 122–124) autor monografii wymienia tylko nazwiska sekundarne, derywowane. Wśród nazwisk tej grupy podaje nazwy osobowe: „[...] съ слѣдующими окончаніями [...] на -а, -ъ, -икъ³: Дэнэка, Морозъ, Солодуша, Сорока, Бог/унъ, Соду^овникъ, Боровикъ, Сырычикъ” (Бессараба, 1903, s. 122, 123).

Powstaje pytanie, dlaczego w grupie przykładów typu Дэнэка, Солодуша, Сорока autor nie zamieścił swojego nazwiska Бэссараба (fonet. *Bessaraba*⁴), a więc miana podobne jak Дэнэка. Nazwisko *Bessaraba* bądź *Besaraba* – w świetle najnowszych wywodów etymologicznych – jest derywatem od nazwiska *Besarab* ‘wychodźca z Besarabii’ (zob. Редько, t. 1, s. 57). Nazwisko *Bessaraba* wśród mieszkańców Łomaz i okolic w XIX i początkach XX w. było zapewne używane przez nielicznych.

B. Nazwisko *Bessaraba* // *Besaraba* // *Basaraba* w Polsce – stan na rok 1990 (Rymut, 1992).

Przywołany słownik wymienia z obszaru Polski 50 nosicieli nazwiska *Bessaraba* (Rymut 1992, t. 1, s. 266)⁵. Z tej liczby 29 osób, tj. ponad połowa ogólnej liczby użytkowników nazwiska *Bessaraba* mieszkało w roku 1990 w województwie białkopodlaskim⁶. Na tym terenie usytuowane są Łomazy – miejsce urodzenia etnografa I. Bessaraby, jak podaje część językoznawców.

³ Podane przez I. W. Bessarabę zakończenia nazwisk mają w odniesieniu do -ъ, wartość graficzną, a nie fonetyczną, podobnie -ъ, w sufiksie -икъ.

⁴ Autor monografii posługuje się, co oczywiste, ortografią obowiązującą przed 1917 r. I taką odmiankę zachowuje się w niniejszym tekście, por. Собралъ И. В Бессараба (fonet. Biessaraba).

⁵ Słownik Kazimierza Rymuta zawiera wykaz nazwisk wydobytych z Rządowego Centrum Informacyjnego PESEL z końca 1990 r.

⁶ W latach 90. XX w. Polska dzieliła się na 49 województw i taki układ odzwierciedla Słownik K. Rymuta. Ówczesne województwo białkopodlaskie stanowi obecnie północno-wschodnią część województwa lubelskiego.

Wariant nazwiska, różniący się od podstawy wymianą podstawowego wymianą podwójnego -ss- na pojedyncze -s-, zapisywany w postaci *Besaraba*, noszony jest przez 145 osób. I w tym przypadku dominuje województwa białskopodlaskie, z 64 użytkownikami tegoż miana (Rymut, 1992, t. 1, s. 265)⁷.

C. Nazwisko *Bessaraba* // *Besaraba* w Polsce stan na rok 2002 (według *Słownika nazwisk używanych na początku XXI w.* K. Rymuta (Rymut Słownik XXI).

W Polsce na początku 2002 nazwisko *Bessaraba* nosiły 63 osoby (32 kobiety i 31 mężczyzn). Oto tabela 1 pokazująca największą liczbę osób w powiatach z nazwiskiem *Bessaraba*, tj. od 2 do 26.

Tabela 1.

Największa liczba osób w powiatach z nazwiskiem *Bessaraba*

Powiat	Województwo	Kobiet	Mężczyzn	Razem
bialski	lubelskie	11	15	26
łukowski	lubelskie	9	9	18
m. Biała Podlaska	lubelskie	7	5	12
Warszawa	mazowieckie	3	2	5
m. Częstochowa	śląskie	1	1	2

Źródło: (Rymut Słownik XXI).

W załączonej tabeli nie uwzględniono pojedynczego zapisu nazwiska *Besaraba* w powiatach. Łącznie podano 64 użytkowników wymienionego miana. Z tabeli wynika, że najwięcej użytkowników nazwiska *Bessaraba* występuje w powiecie Biała Podlaska, włączając gminy wiejskie i gminą miejską.

D. Nazwisko *Bessaraba* // *Besaraba* – w powiecie Biała Podl. – stan na rok 2023 (NazwiskaPol).

Orientujący stan użytkowników nazwiska *Bessaraba* pokazuje strona internetowa (NazwiskaPol). Z informacji tam zamieszczonej wynika, że najwięcej osób o nazwisku *Bessaraba* mieszka w następujących miejscowościach: Lubenka 9 osób, Łomazy 9, Biała Podlaska 8⁸.

⁷ Nazwisko *Besaraba* poza województwem białskopodlaskim występuje w rozproszeniu; głównie na ziemiach północnych włączonych do Polski po II wojnie światowej, a więc wśród ludności przesiedlonej – należy do 20 osób, zamieszkujących województwa olsztyńskie i elbląskie (Rymut, 1992, t. 1, s. 265).

⁸ Zapis na stronie internetowej określa dane liczbowe zamieszczone w *Słowniku* K. Rymuta jako przybliżone: „Dane, na których bazowaliśmy były w pełni aktualne około 10 lat temu” (NazwiskaPol).

Liczba użytkowników nazwiska *Besaraba* przedstawia się w powiecie Biała Podlaska następująco: Biała Podlaska – 16, Koszoły – 9, Cicibór Duży – 7, Chotyłów – 5, Dubów – 4. Łącznie w powiecie Biała Podlaska 41 osób nosi miano *Besaraba* na ogółem 75 tychże mian w Polsce. Pozostałe, tj. 34 osoby o nazwisku *Besaraba*, zamieszkują miejscowości usytuowane – w przeciwieństwie do podlaskich – w znacznej odległości od siebie (np. w Bielsku Białej – 10, Legnicy – 4, Częstochowie – 4 itd.).

Nazwisko *Besaraba*, według strony NazwiskaPol, najwięcej, bo aż 13 osób nosiło to miano mieszkańców wsi Polskowola w gminie Kąkolewnica, w powiecie radzyńskim. Miejscowość ta, zamieszкана głównie przez ludność ukraińską „ruską”, nosiła do 3 marca 1919 r. nazwę Ruskowola (za: Wikipedia. Polskowola).

Nazwisko *Bessaraba* // *Besaraba* na Ukrainie

Na obszarze Ukrainy – według Słownika Juliana Red’ki – nazwisko *Besaraba*⁹ ma 25 nosicieli; występuje wyłącznie w części zachodniej (w obwodach: winnickim i chmielnickim) (Редько, t. 1, s. 57). Autor *Słownika* odsyła do formy *Basaraba* (Редько, t. 1, s. 37). Nazwisko to nosi łącznie 20 osób zamieszkałych w obwodach: zakarpackim, iwanofrankowskim i tarnopolskim. W *Słowniku nazwisk północno-zachodniej Ukrainy* H. Arkuszyna brakuje poświadczeń nazwisk *Bessaraba* i *Besaraba* oraz *Basaraba*. Jest tylko *Basarab* (w obwodzie rownieńskim i włodzimierskim) (Arkuszyn, 2013, s. 27). Najnowsze dane z roku 2013 według interaktywnej bazy nazwisk na Ukrainie (NazwiskaUkr) są następujące: *Beccapađa* – 49 osób (najwięcej w rejonach Czarnego Morza, południowej Ukrainy)¹⁰, zaś *Becapađa* – 208 najwięcej nosicieli tego nazwiska zamieszkuje Podole¹¹. W przywołanej bazie nazwisk na Ukrainie brakuje poświadczenia miana *Basaraba* (dane na rok 2013).

Na obszarze Białorusi – według M. W. Biryły – nie występuje nomen proprium *Besaraba* // *Besaraba*. Biryła odnotowuje tylko nazwisko *Besarab* ‘imigrant z Besarabii’ (Бірыла, s. 52).

Z przytoczonych informacji wynika, że centrum występowania nazwiska *Bessaraba* // *Besaraba* znajduje się w Polsce, w powiecie Biała Podlaska w gminie Łomazy.

⁹ W *Słowniku* Red’ki nie zarejestrowano w ogóle postaci z podwójnym -ss-, tj. *Bessaraba*.

¹⁰ Nosicielami nazwiska *Besaraba* są osoby będące potomkami dawnych (z końca XIX i początków XX w.) przesiedleńców z obszaru wschodniej Polski i południowo-zachodniej Ukrainy.

¹¹ Za wskazanie wymienionego źródła dziękuję Panu Profesorowi Hryhorijowi Arkuszynowi.

I.2. Kilka uwag o imieniu i patronimicum (otczestwie) autora monografii *Materiały dla etnografii guberni siedleckiej*

a) Imię *Iwan* – *Jan*

Wschodniosłowiańskie imię *Iwan* było w drugiej połowie XIX w. w okolicach Łomaz częste. I. Bessaraba w przytoczonym spisie imion męskich wymienia imię *Ив/анъ* i *Янъ* (Бессараба, 1903, s. 119). Wymienione miana znajdują się pod względem frekwencji w grupie takich, jak *Мик/ола* – *Микол/ай* (Бессараба, 1903, s. 119), z kwalifikatorem frekwencyjnym *często* (часто); podobnie jak *Паук/о* – *Пав/ол* (Бессараба, 1903, s. 120), *Пэмп/о* (Бессараба, 1903, s. 120). Spośród dwóch odmian imienia *Iwan* – *Jan* wówczas używanych w Łomazach i okolicach, dominowało imię *Jan*, o czym świadczą przywoływane przez Bessarabę następujące derywaty: *Яськ/о*, *Янк/о*, *Янунё*, *Янч/а*, *Янч/укъ*, *Янц/юлѣ*, *Янулѣ* (Бессараба, 1903, s. 124). Od imienia *Jan* tworzone były określenia żon i dzieci: *Янц/юлиха*, *Янцюл/юкъ*, *Янцюл/янка* (Бессараба, 1903, s. 124). Na obszarze objętym badaniami I. Bessaraby imiona *Jan* – *Iwan* były popularne na przełomie XIX i XX w.

W zbiorze imion wydobytych z inskrypcji nagrobnych południowego Podlasia zajmują czołowe miejsce na liście frekwencyjnej (Czyżewski, 2018). Na 1032 imion i ich wariantów (używanych przez ponad 10 tys. osób) miano *Jan* zajmuje 3. pozycję, zaś *Iwan* – 12 (Czyżewski, 2018, s. 161). Imiona te występują na zwartym obszarze po lewej stronie Bugu pomiędzy Białą Podlaską na północy a Chełmem na południu (zob. w Słowniku hasła *Iwan* (Czyżewski, 2018, ss. 51–52), *Jan* (Czyżewski, 2018, ss. 53–55)).

Kwestia, które imię spośród dwóch wariantów *Jan* czy *Iwan* znajduje się w akcie metrykalnym autora monografii etnograficznej, pozostaje otwarta, dopóki nie będzie oficjalnego poświadczenia.

b) Patronimicum *Wenedyktowycz* – *Benedyktowycz* (*Banadyktowycz*)

Otczewstwo (patronimicum) Iwana Bessaraby w wymienionej *Encyklopedii* podane zostało jako *Wenedyktowycz*. W zapisach autora monografii *Матеріалы для этнографіи Седлецької губернії* w wykazie zawierającym 104 miana znajduje się imię męskie *Банад/ыкъ* (Бессараба, 1903, s. 119). Potwierdza to, że wymienione imię było znane wśród XIX-wiecznych, mieszkańców Łomaz i okolic. W spisie brakuje poświadczenia wschodniosłowiańskiej postaci *Wenedykt*. Imię *Банад/ыкъ* *Banadyk* było zapewne rzadkie wśród społeczności Łomaz i okolic.

Niską frekwencję ma to imię w zbiorze ponad 10 tys. przeanalizowanych inskrypcji nagrobnych z południowego Podlasia (Czyżewski, 2018, s. 22). Odnotowano tylko dwa zapisy imienia w inskrypcjach ukraińskich *Banadyk* utrwalonych cyrylicą jako *Банадик*. Są to następujące przykłady: ІВАНИНІЮК

БАНАДИК пом. 1972 р. прож. 84 л. (ze wsi Hanna, powiat Biała Podlaska (zob. Czyżewski, 2018, s. 22). Imię zostało nadane w końcu XIX w. Drugi zapis wymienionego antroponimu pochodzi także ze wsi Hanna i należy do osoby urodzonej na początku XX w.: ТУТ СПОЧИВАЕ / ТІЛЮ БАНАДИ/КА ЗАЛУБЦЯ / ПОМ 1931 р. НА /24 р. Ж (Czyżewski, 2018, s. 22). Miano *Banadyk* na liście frekwencyjnej imion wydobytych z inskrypcji nagrobnych zajmuje 385 miejsce (zob. Czyżewski, 2018, s. 163). Z kolei w inskrypcji rosyjskojęzycznej utrwalonej cyrylicą jest pojedynczy zapis *Bieniedyk*: БЕНЕДЫКЪ РОМАЮКЪ / СК. НА 74 Г./ ЖИЗНИ / 1880 Г. (Okczyn, gmina Kodeń, pow. Biała Podl. (zob. Czyżewski, 2018, s. 24). Podobnie nieliczna obecność interesującego miana jest w materiale polskojęzycznych inskrypcji nagrobnych badanego obszaru. Polską odmiankę imienia *Benedykt* poświadczono w dwóch inskrypcjach osób urodzonych w końcu XIX w.: *Benedykt* / GRYCIUK / ŻYŁ LAT 63 / ZMARŁ W 1926 ROKU (Kobylany, gmina Terespol, pow. Biała Podlaska); BENEDYKT / GAWRYLUK / ŻYŁ LAT 74 / ZM[...] 1962 R. (Zabłocie, gmina Kodeń, powiat Biała Podlaska (zob. Czyżewski, 2018, s. 23)). Na liście frekwencyjnej imię *Benedykt* zajmuje 387 miejsce (Czyżewski, 2018, s. 163).

c) Derywaty od imienia *Banadyk*

Bessaraba wymienia dwa derywaty utworzone od imienia *Banadyk*. Są to przezwiska odimienne: na określenie żony *Банад/ычиха* (*Banadyczicha*) (Беccapaба, 1903, s. 122) i – na dziecko *Банадыцѣ* (*Banadycio*) (Беccapaба, 1903, s. 125).

Patronimikum (otczestwo) *Банадысеви́ч*, *Банадысеўна* od im. *Banadyk* notował Iwan Jaszkin tylko u ludności katolickiej na Białorusi (Яшкін, s. 116). W materiale przeanalizowanych inskrypcji nagrobnych z obszaru prawosławnej diecezji lubelsko-chełmskiej zanotowano tylko jeden patronim utworzony od imienia *Benedykt*: *Бенедиктовъ*. Pełny antroponimiczny zapis inskrypcji ma następującą postać: *Иванъ Бенедиктовъ Корнелюкъ* (Korytów, gmina Kodeń, pow. Biała Podlaska (Czyżewski, 2018, s. 142)).

Miano *Banadyk* jako imię ojca autora omawianej monografii łączy się z formą *Benedykt*, głęboko zakorzenioną w tradycji Kościoła zachodniego. Imię *Bandyk* wskazywałoby na przynależność rodziny ojca (i dziada) zamieszkującego w okolicach Łomaz do Kościoła rzymskokatolickiego bądź, co bardziej prawdopodobne, do Kościoła grecko-katolickiego (unickiego).

II. Miejsce urodzenia autora monografii *Materiały dla etnografii guberni siedleckiej*

Autor monografii *Materiały dla etnografii guberni siedleckiej* we wstępie do swojego dzieła bardzo ogólnie wzmiankuje o swoich rodzinnych stronach. Píše bowiem:

Близкое знакомство съ языком и народным бытом Забужной Руси вообще и Ломазскаго прихода въ особенности побудило меня въ интересахъ науки составить настоящий сборникъ по описанію родного для меня бѣло-малорусскаго говора, народныхъ обычаевъ и повѣрій этой мѣстности. Главнымъ источникомъ для составленія «Матеріаловъ этнографіи Сѣдлецкой губерніи» послужили мнѣ личные наблюденія во время долгаго пребыванія моего на родине и частыхъ туда поездокъ въ последние годы [ostatni raz w 1902 r. – F. Cz.] (Бессараба, 1903, brak numeracji).

Z podanego cytatu można tylko ogólnie wnioskować, że dla I. Bessaraby rodzinnym miejscem była parafia Łomazy.

Wśród językoznawców istnieją w związku z tym odmienne stanowiska dotyczące miejsca urodzenia i rodzinnych stron autora monografii *Materiały dla etnografii guberni siedleckiej*. W literaturze przedmiotu jedni wskazują Łomazy (M. Łesiów, P. Hrycenko), inni zaś – Koszoły (M. Buczyński, S. Hordejuk) Michał Łesiów pisze:

Iwan Bessaraba, urodzony w Łomazach k. Białej Podlaskiej, zdobył wykształcenie filologiczne w Petersburgu [...], na podstawie zebranych materiałów gwarowych opisał rodzinne gwary [ukraińskie – F. Cz.] okolic Łomaz w monografii pt. *Матеріалы для этнографіи Седлецкой губерніи*” (Łesiów, 1994, s. 34). Oraz w kolejnej publikacji: „Іван Бесараба [! jedno -s- – F. Cz.] народився у селі Ломазі коло Білої Підляської [...]” (Лесів, 1997, s. 336). Tak też podaje *Encyklopedia* (УМЕ): „Бессараба Іван Венедиктович (бл. 1850) с[ело] Ломазі Седлецької губ. тепер Польща [...]” (Гриценко, 2000, s. 47).

Z kolei Mieczysław Buczyński i Sławomir Hordejuk wskazują na miejsce urodzenia wieś Koszoły. Przywołajmy wypowiedzi wymienionych badaczy. Sławista Mieczysław Buczyński, urodzony – w nieodległej od Koszoł – Huszczy, w rozprawie zatytułowanej *Wschodniosłowiańskie wpływy językowe w gwarze wsi Huszcza powiat Biała Podlaska*, charakteryzując swoją bazę materiałową, pisze:

Bardzo pomocne okazały się też materiały zebrane przez etnografów: O. Kolberga z Chełmszczyzny i Podlasia lubelskiego, I. V. Bessaraby z Łomaz, Lubienki, Koszoł, Dokudowa i innych okolicznych wsi (sam autor pochodził z Koszoł) [...] (Buczyński, 1967, s. 225).

Podobnie twierdzi Sławomir Hordejuk, regionalista:

Koszoły są miejscem skąd pochodzi wiele znanych i zasłużonych postaci. Jak np. prof. Wacław Nazarewicz, wybitny fizyk z UW; prof. Iwan

Bessaraba, językoznawca; dr Kazimierz Bandarzewski, prawnik, sędzia i adiunkt na UJ (Hordejuk, 2011, s. 1).

Wymieniony regionalista swoją hipotezę o miejscu urodzenia I. W. Bessaraby w Koszołach oparł na danych metrykalnych, znajdujących się w Archiwum Państwowym w Lublinie (akta urodzeń Parafii Prawosławnej w Koszołach), udostępniając autorowi niniejszego tekstu następujące tłumaczenie z rosyjskiego (nr 2, 1876):

Działo się we wsi Koszołach w dwudziesty pierwszy dzień marca tysiąc osiemset siedemdziesiątego szóstego roku o drugiej po południu. Stawił się Wasyl Bessaraba chłop wdowiec czterdzieści pięć lat z wieku ze wsi Koszoł w obecności Piotra Szutko trzydzieści pięć lat z wieku i Iwana Szutko czterdzieści lat z wieku – obu chłopów ze wsi Koszoł i okazał nam niemowlę płci męskiej – ogłaszając, że urodził się on we wsi Koszołach piętnastego marca bieżącego roku, o drugiej po południu z wdowy chłopki wsi Koszoł Pelagii Czudenskiej z Wołosowiczów czterdzieści pięć lat z wieku – które dziecko, wyżej wspomniany Wasyl Bessaraba, spłodzone z niego i uznał swoim własnym i ogłosił siebie jego ojcem. Niemowlęciu temu przy chrzcie i bierzmowaniu, przez obecnego w tym gronie świąszczenika Arsenija Rachowicza, dano imię Iwan, – a chrzestnymi byli Iwan Kydejko¹² – chłop ze wsi Koszoł i Anna Makowska. Akt ten zgłaszającemu i świadkom został przeczytany i przez nas tylko podpisany, dlatego że oni są nie piśmienni.

Konfrontując przywołany zapis metrykalny z informacją podaną w *VME*, trzeba stwierdzić różnice w obu źródłach, tak co do roku urodzenia (1876 : ok. 1850), jak i *otczestwa* (o. Wasyl : o. Wenedykt) dotyczące autora monografii etnograficznej guberni siedleckiej. I w konsekwencji trzeba odrzucić hipotezę o Koszołach jako miejscu urodzenia I. W. Bessaraby.

Trudno też uznać za miarodajną informację – sugerowaną przez część badaczy – o Łomazach jako miejscu urodzeniu I. W. Bessaraby. Łomazy do 1867 r. miały status miasta na prawie magdeburskim.

Ośrodkiem władzy gminnej była Lubenka, do której należały liczne okoliczne wsie (Szudejko, 2018, s. 463). XIX-wieczna społeczność wiejska gminy Lubenka była grekokatolicka (unicka) i ukraińskojęzyczna. W latach 70. XIX w. „we wsi Lubenka mieszkają – jak pisze R. Szudejko – wyłącznie unicy”. Prześladowania przez zaborcę rosyjskiego unickich mieszkańców Lubenki „[...] miały i wymiar tragiczny. W 1873 r. wywieziono «opornych» unitów do guberni chersońskiej[...]” (Szudejko, 2018, s. 470).

¹² Odczytanie nazwiska wątpliwe ze względu na uszkodzenie fragmentu strony.

Zgromadzone i opublikowane w monografii *Materiały dla etnografii guberni siedleckiej* przez I. W. Bessarabę opowiadania pochodzą ze wsi Lubenka. Píše o tym autor następująco:

Всѣ эти народные рассказы я слышалъ въ деревнѣ Любенкѣ, Ломазскаго прихода во времена пребывания на родинѣ въ 70-хъ годахъ и позже въ 80-хъ, когда мнѣ приходилось посѣщать эту мѣстность. Многіе изъ рассказовъ записаны мною дословно, а иные составлены изъ отдѣльных мнѣній и отзывовъ самыхъ крестьянъ (Бессараба, 1903, s. 77).

Z przywołanego fragmentu jednoznacznie wynika, że miejscem urodzenia, dzieciństwa i wczesnej młodości, tj. do lat. 70. była wieś Lubenka. Później zaś, może po 1873–1874 wyjeżdża (?), zostaje wywieziony wraz z rodziną (?) do guberni chersońskiej (Nowa Praha).

Idąc tym tropem, przeprowadziliśmy wraz z historykami, znawcami XIX-wiecznych zasobów archiwalnych Podlasia, Sławomirem Hordyjukiem i Dariuszem Tarasiukiem¹³, kwerendę archiwalną akt metrykalnych mieszkańców wsi Lubenka, obejmując badaniami cały XIX wiek. I oto treść metryki nr 23 z roku 1847, znajdującej się w aktach stanu cywilnego parafii greckokatolickiej w Łomazach (Archiwum Państwowe w Lublinie). Zapis oryginału metryki urodzenia sporządzony został w języku polskim przez miejscowego proboszcza Juliana Paszkiewicza:

Działo się w mieście Łomazach dnia siódmego czerwca Ośmset czterdziestego siódmego roku o godzinie osmej rano – stawił się Benedykt Basaraba¹⁴ włościanin rolnik w Lubence zamieszkały lat dwadzieścia ośm maioncy, w obecności Eliasza Basaraby lat dwadzieścia pięć i Bazylego Jaroszuka lat trzydzieści dwa mających, obiedwóch włościan rolników w Lubence zamieszkałych i okazał Nam dziecię płci męskiej urodzone w Lubence w dniu wczorajszym o godzinie jedenastej w nocy z jego małżonki Katarzyny z Kromecałów lat trzydzieści mającej – Dziecięciu temu na Chrzcie i Bierzmowaniu Świętem w dniu dzisiejszym odbytem zostało nadane imię Jan, a rodzicami jego chrzestnemi byli wyżej wspo-

¹³ Za pomoc w poszukiwaniach archiwalnych i konsultacje dziękuję Panu Prof. Dariuszowi Tarasiukowi z UMCS w Lublinie. Słowa podziękowania kieruję też do Pana Sławomira Hordejuka, regionalisty, urodzonego w Terespolu.

¹⁴ Ojciec autora monografii, Benedykt Basaraba, syn Iwana, pochodził z Koszoł. Następnie – jak pokazują przeanalizowane dokumenty archiwalne – pracował na służbie w Łomazach. Wkrótce ożenił się z panną ze Studzianki (z którą tamże prowadził gospodarstwo). Po śmierci żony niebawem ożenił się z bogatą (mającą 40 morgów ziemi) wdową z Lubenki. Tutaj przyszedł na świat syn Iwan, któremu nadano imię po dziadku.

mniani Eliasza Basaraba i Marianna Bojarczukowa. Akt ten stawiającemu i świadkom przeczytany i przez Nas podpisany został. Ojciec i świadkowie pisać nie umieją X Ju[lian] Paszkiewicz proboszcz Łomaz.

Akt urodzenia I. W. Bessaraby nr 23 sporządzony 1847 r. w parafii greckokatolickiej w Łomazach – Archiwum Państwowe w Lublinie (AktaUrodz, 1847).

Wymieniony w akcie metrykalnym (z roku 1847) *Benedykt Basaraba* jako ojciec Iwana w dokumencie z roku 1869 występuje już jako *Benedykt Bessaraba*. Taki zapis podany cyrylicą zawiera *Zbiór tabel likwidacyjnych lubelskiej i siedleckiej guberni* (archszyfr 35/168/0/1 Lubenka/gmina Lubenka; 1869/, mianowicie *Бессараба Бенедиктъ сынъ Ивана* (ZbTab, 1869). Istotne jest tutaj filologiczne potwierdzenie przekształcenia pierwotnego (z 1847 r.) zapisu nazwiska *Basaraba* w wariant ros. *Бессараба*. Przytoczony z dokumentu zapis poświadcza zmianę nagłosowej grupy *Ba-* na *Be-* oraz śródgłosowego pojedynczego *-s-* w podwójne *-ss-*. Utrwalone w dokumencie z roku 1869 w zapisie cyrylicą nazwisko ros. *Бессараба* (fonet. *Biessaraba*) będzie już – jak się wydaje – oficjalnym nazwiskiem autora monografii etnograficznej guberni siedleckiej i chersońskiej.

Przedstawiony tekst ma charakter przyczynkarski względem biogramu I. W. Bessaraby autora monografii *Materiały dla etnografii guberni siedleckiej* zamieszczonego w *YME*. W artykule autor, posługując się materiałem onomastycznym (głównie z antroponimii polskiej i ukraińskiej) oraz wyzyskując materiał archiwalny, a także przeprowadzając szczegółową analizę filologiczną wymienionej monografii etnograficznej, zaproponował uzupełnienie istniejącego dotychczas w obiegu naukowym biogramu I. W. Bessaraby o dokładne miejsce i datę urodzenia uczonego przełomu XIX i XX ww.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- AktaUrodz, 1847 – Akt urodzenia I. W. Bessaraby. *Archiwum Państwowe w Lublinie*. <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/skan/-/skan/325dc819df4706036665df9dc165e68420ab16332d95b2b56e100f53f5b51e60>
- Czyżewski, 2018 – Czyżewski, F. (2018). *Antroponimia pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego w świetle inskrypcji nagrobnych* (Cz. 2. Słownik imion i wariantów).
- NazwiskaPol – Nazwiska Polskie. <https://nazwiska-polskie.pl>
- NazwiskaUkr – Рідні. Генеалогічне товариство. <https://ridni.org/index.php>

- Rymut, 1992 – Rymut, K. (1992). Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych. Wydał Kazimierz Rymut.
- Rymut Słownik XXI – Rymut, K. *Słownik nazwisk używanych w Polsce na początku XXI wieku opartej na bazie PESEL z 2002 r.* <http://nlp.actaforte.pl:8080/Nomina/Ndistr?nazwisko=>
- ZbTab, 1869 – Informacje archiwalne na podstawie danych Państwowego Archiwum w Lublinie. <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/ru/jednostka/-/jednostka/2102545>
- Wikipedia. Polskowola – <https://pl.wikipedia.org/wiki/Polskowola>
- Аркушин – Аркушин, Г. (2013). *Словник прізвищ північно-західної України і суміжних земель*. PBB „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки.
- Transliteracja:** Arkushyn, H. (2013). *Slovník prizvyshch pivnichno-zakhidnoi Ukrainy i sumizhnykh zemel*. RVV „Vezha” Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky.
- Бессараба, 1903 – Бессараба, И. В. (1903). *Матеріали для етнографіи Сѣдлецкой губерніи*.
- Transliteracja:** Bessaraba, I. V. (1903). *Materialy dlia etnografii Sidlets'koi hubernii*.
- Бірыла – Бірыла, М. В. (1969). *Беларуская антрапанімія. 2. Прозвішчы, утварыны ад апелятыўнай лексікі* (Т. 2.).
- Transliteracja:** Biryła, M. V. (1969). *Belaruskaja antrapanimiiia. 2. Prozvishchyu, utvrarynia ad apeliatyvnoi leksiki* (Т. 2.).
- Редько – Редько, Ю. (2007). *Словник сучасних українських прізвищ* (Т. 1). Наукове товариство ім. Шевченка.
- Transliteracja:** Redko, Yu. (2007). *Slovník suchasnykh ukrainskykh prizvyshch* (Т. 1). Naukove tovarystvo im. Shevchenka.
- УМЕ – Русанівський, В., & Тараненко, О. (Ред.). (2000). *Українська мова. Енциклопедія*. Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Transliteracja:** Rusanivskyi, V., & Taranenko, O. (Red.). (2000). *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.
- Яшкін – Яшкін, І. (2009). *Слоўнік беларускіх імёнаў*. Адукацыя і выхаванне.
- Transliteracja:** Yashkin, I. (2009). *Slovník belaruskikh imenav*. Adukatsyia i vykhavanne.

Literatura

- Buczyński, M. (1967). Wschodniosłowiańskie wpływy językowe w gwarze wsi Huszcza powiat Biała Podlaska. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne*, 22, 223–256.
- Hordejuk, S. (2011). *Kniaże: czasopismo mieszkańców wsi Koszoły*, 2.
- Łesiów, M. (1994). Gwary ukraińskie makroregionu lubelskiego. Z historii badań naukowych. *Roczniki Humanistyczne KUL*, 42, 34–43.

Szudejko, R. (2018). *Monografia gminy Łomazy* (Cz. 1. *Historia wsi, miasta i osady gminnej*; Cz. 2. *Historia miejscowości gminy Łomazy*).

Бессараба, И. В., (1916). *Матеріали для етнографію Херсонської губернії*.

Transliteration: Bessaraba, I. V., (1916). *Materialy dlia etnografii Khersonskoi hubernii*.

Вербовий, М. (2019). Особливості назв традиційного палива в говірках Криворіжжя. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 67, 351–372.

Transliteration: Verbovyi, M. (2019). Osoblyvosti nazv tradytsiinoho palyva v hovirkakh Kryvorizhzhia. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 67, 351–372.

Гриценко, П. (2000). Бессараба Іван Венедиктович. В В. Русанівський, & О. Тараненко, (Ред.), (2000). *Українська мова. Енциклопедія* (с. 47). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

Transliteration: Hrytsenko, P. (2000). Bessaraba Ivan Venedyktovych. W V. Rusanivskyi, & O. Taranenko, (Red.), (2000). *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (s. 47). *Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana*.

Лесів, М. (1997). *Українські говірки у Польщі*. Видавництво „Український Архів”.

Transliteration: Lesiv, M. (1997). *Ukrainski hovirky u Polshchi*. Wydawnictwo „Ukrainskyi Arkhiv”.

Contributions to the Biography of Ivan V. Bessaraba, the Author of the Monograph „The Materials for the Ethnography of Siedlce Governorate”

The article addresses the issue of verifying the date and place of birth of Ivan Venedyktovych Bessaraby, an ethnographer from Podlasie. Previous scholarly works (including the Encyclopedia of the Ukrainian Language) generally specify the place and date of birth of the ethnographer from the turn of the 19th and 20th centuries in Podlasie. The author of the article, utilizing 19th-century archival materials (from the State Archive in Lublin), narrows down Ivan V. Bessaraby's date of birth to June 7, 1847 (according to the Gregorian calendar), while the Encyclopedia records his birth as around 1850. The second piece of information being verified is the birthplace previously stated as Łomazy or Koszoły (in the Biała Podlaska district). However, the author of this article concludes from the birth registry that Ivan Bessaraba was born into a Uniate family in the village of Lubenka, which belongs to the Łomazy parish.

Keywords: Slavic dialectology, anthroponymy, biography of Ivan V. Bessaraba.

Юрій Бідношия

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України, Київ

Твори наївних поетів як джерельна база для словника українських говірок Підляшшя

Описано стан досліджень українських говірок Підляшшя, зокрема їх лексикографічного опрацювання. Зазначено, що важливим джерелом створення підляських діалектних словників мають слугувати твори місцевих наївних поетів, переважно селян-пенсіонерів. Їхні вірші багаті на специфічну лексику, необхідну для створення словників. Наведено приклади з віршів Ольги Онацик (1921 р.н.) та Володимира Сосни (1937 р.н.) з околиць Більська-Підляського, яких записано у 2005 р. Більшість слів у творах поетів є загальноукраїнськими, часто з діалектними фонетичними та морфологічними особливостями. Важливу для діалектної лексикографії вузьколокальну лексику поділено на кілька груп: побутова (*байкі, зганути, швед*), етнографічна (*ляшок, мидель, пресняк*), обрядова (*дивоснубе, мазурок, перепеліця*). Окрему групу становлять полонізми з різним ступенем засвоєння (*бльок, дісь, таньо*).

Ключові слова: Підляшшя, етнічна самоідентифікація, діалектна лексикографія, наївна поезія, писемні діалектні тексти.

Мовну належність говірок східнослов'янського населення межиріччя Бугу та Нарви (за польським адміністративним поділом – села східної частини Більського, західної частини Гайнівського та східної частини Сім'ятицького повітів Підляського воєводства) трактують неоднозначно. Українські вчені (Олександр Потебня, Костянтин Михальчук, Павло Житецький, Микола Янчук, Іван Бессараба та ін.) ще в XIX ст. відзначали, що підляські говірки (за сучасною термінологією надбужько-поліські) є частиною українських західнополіських говірок. К. Михальчук включив територію поширення підляських говірок до укладеної 1871 р. діалектологічної карти української мови. У 1915 р. Московська діалектологічна комісія підготувала першу зведену карту східнослов'янських мов *Опыт диалектологической карты русского языка в Европе* [Спроба діалектологічної карти руської мови в Європі], на якій досліджувану територію також окреслено як зону функціонування малоруських, тобто українських діалектів. Українськими ці говірки визнавав основоположник білоруського мовознавства академік Юхим Карський, відомі польські лінгвісти Владислав Курашкевич і Лешек Оссовський.

Проте з кінця 1940-х рр., коли польські й радянські керівники з політичних міркувань офіційно визнали (точніше – „призначили”) українськомовне населення межиріччя Бугу і Нарви білорусами, „підтяглися” й білорусисти, частина з яких і досі, незважаючи на крах тоталітарних режимів та очевидні лінгвістичні факти, називає ці говірки білоруськими (без акання, дзекання, цекання, з типовими рисами української мови). Доходить до курйозів: деякі білоруські культурні діячі ділять говірки „білорусів” Підляшшя на „гаворкі літаратурнай беларускай мовы” (sic!) та власне „падляскія гаворкі” (Шупа, 2014). А варшавські білорусисти евфемістично пишуть у тритомнику *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia* [Культурно-мовна спадщина Підляшшя] (Barszczewska та ін., 2016) про „gwary akające” (говірки з аканням) і „gwary okające” (говірки з оканням) – хоча науково коректно було б називати їх відповідно білоруськими та українськими.

Визнання українськомовного населення білорусами дозволило уникнути депортації в рамках сумнозвісної операції „Вісла”, зберегло його як мовно-етнічну групу на землі предків (на нових землях українців, як відомо, селили не більше трьох родин на населений пункт), але ускладнило національно-мовну самоідентифікацію.

Соціолог Анджей Нікіторович у монографії *Ukraińcy Podlasia: dylematy tożsamościowe* [Українці Підляшшя: дилеми самоідентифікації] (Nikitorowicz, 2014) на основі численних інтерв'ю з активними представниками української громади Північного Підляшшя стверджує, що для них визначальними в сенсі самоідентифікації є місце народження,

православна релігія та рідні українські говірки. За віровизнанням і рідною мовою вони відрізняються від своїх співгромадян-католиків (поляків); від православних білорусів – тільки мовою (північноукраїнськими говірками). Таким чином, у складній ситуації етномовної самоідентифікації українців та українськомовних „білорусів” цього регіону мовне питання набуває особливої ваги. Дослідження українських говірок Підляшшя має значення не тільки для мовознавства, а й для етнології (зокрема для сучасного націєтворчого дискурсу цікаві метамовні висловлювання діалектоносіїв). Інакше кажучи, українські риси північнопідляських говірок є чи не найвагомішим аргументом у суперечках щодо етномовної належності підляшан.

Фундаментальною працею, що має велике значення для досліджень підляських говірок, є *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* [Атлас східнослов'янських говірок Білосточчини] (Glinka та ін., 1980–1996). На картах атласу представлено матеріал із 114 населених пунктів, причому мову 38 сіл, розташованих між Бугом та Нарвою, дослідники визначили як українські говірки або говірки з українськими рисами. Більшість згаданих пунктів упорядники описують так: „Українська говірка (або: говірка з українськими рисами)” – і тут же: „У селі є школа з навчанням білоруської мови...”. Матеріали атласу дозволили провести чітку межу між білоруськими та українськими говірками на Білосточчині (зокрема це зробив М. Саєвич у своїй резонансній статті *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostoczczyźnie* [Про білорусько-українську мовну межу на Білосточчині] (Sajewicz, 1997).

У книзі Михайла Лесева *Українські говірки у Польщі* (Лесів, 1997) описано назви й територію поширення підляських говірок, історію їх дослідження, спроби використання підляських говірок у літературі, основні діалектні риси. Інформацію про різні мовні рівні українських підляських говірок подає у своїх працях Григорій Аркушин: *Західнополіська діалектологія* (Аркушин, 2012) та *Українські говірки Підляшшя: сучасне усне мовлення* (Аркушин, 2022b). У наш час підляські говірки активно вивчають польські діалектологи – Фелікс Чижевський, Міхал Саєвич, Міхал Кондратюк, Катажина Пастусяк, Базиль Сегень та ін.

Лексикографічне опрацювання українських говірок Підляшшя порівняно з іншими говорами української мови почалося пізно. 2008 р. окремою книжкою видано *Słownik gwary bielsko-podlaskiej. Na podstawie języka wsi Chraboly oraz przedmieścia Studziwody* [Словник більсько-підляської говірки. На основі мови села Храболи та передмістя Студиводи] Миколая Врублевського; праця містить близько 18 тисяч слів у перекладі польською мовою без прикладів уживання (Wróblewski, 2008). Українська підляська лексика представлена у двотомному словнику західно-

поліського говору (Аркушин, 2000), а також у словничку до збірника діалектних текстів Г. Аркушина (Аркушин, 2007). Цінний словничок до діалектних наративів удоступнено в уже згаданому виданні варшавських білорусистів *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia* – щоправда, у ньому змішано лексеми українських та білоруських говірок. У нещодавно виданих *Матеріалах до Словника українських говірок Підляшшя* Г. Аркушин представив понад 2 700 словникових статей та ще декілька сотень їх фонетичних варіантів, які записав у 39 населених пунктах Північного та Південного Підляшшя (Аркушин, 2022а). Слова дібрані з аудіозаписів зв’язного мовлення, тому до більшості лексем подано приклади вживання у фонетичній транскрипції. У передмові автор висловлює сподівання, що невдовзі перед Підляським науковим інститутом постане питання про створення зведеного словника українських говірок цього терену (Аркушин, 2022а, с. 6).

Особливістю українських говірок Підляшшя є їх активне функціонування в писемній формі. Їх використовують у публіцистиці (зокрема в одному з найкращих часописів українців зарубіжжя – „Над Бугом і Нарвою”), а також у прозі й поезії. Давно на часі укласти хрестоматію підляського говору із зразками різножанрових творів – включно з так званою наївною поезією. Остання заслуговує на особливу увагу, оскільки фактично представляє таке рідкісне явище, як писемні діалектні пам’ятки. На відміну від наївних поетів „материкової” України, підляські наївні поети, зазвичай селяни-пенсіонери, не мали української освіти, а тому писали рідними говірками без вирішального впливу літературної мови (для порівняння: наївна поетка Надія Недождій, від якої я записував тексти на Бориспільщині під Києвом, у повсякденному мовленні послуговувалася поліською говіркою, а при декламуванні своїх віршів переходила на літературну мову).

Під час експедиції на Північне Підляшшя в листопаді–грудні 2005 р. мені пощастило зустріти серед інших інформантів двох наївних (або народних) поетів з околиць Більська-Підляського – Ольгу Онацик із села Ягуштов (1921 р. н.) та Володимира Сосну з села Пашкувщина (1937 р. н.). Про їхню мовотворчість та особливості творів (рукописів й аудіозаписів авторського виконання) я писав у попередніх публікаціях (Бідношия, 2006, 2022), тут же розгляну вірші поетів як джерельну базу для словника українських говірок Підляшшя.

Польська латиниця, засвоєна у школі, дозволила їм писати вірші практично фонетичним правописом (за винятком дифтонгів). Утім дифтонги в підляських говірках є системними, їх легко відтворює дослідник – цьому сприяють й аудіозаписи авторського виконання творів (див. рис. 1).

Рисунок 1.

Автограф вірша О. Онацик

Staraja chata i pryhad jak byli w juj wysiaty lude.

Stoit w polu chata
Wsio wse oblitaje,
Sato byli tut lude
Saki wspominaje.

Wysiaty byli
Pole obrabiali,
Jisei watyli
Czasto wse spiwali.

Stareinka chata
Trudno w juj zyti,
Okna krywyje
Dwery nycerzyniti.

Satomaju kryta
Niti or wsio znywaje,
Kyma komu tadawati
Podni wse nymaje.

Diwiti's na chatu
Zal akostaje,
Sato wse napewno
Sto lit wonna maje.

Приклади подано в оригінальному написанні польською латиницею (з рукописів обох поетів) та в моєму кириличному записі (з аудіофайлів авторського читання віршів та коментарів до них).

Більшість лексем творів О. Онацик та В. Сосни є загальноукраїнськими, із виразними фонетичними та морфологічними особливостями: *zaprachati*, *смуолькі*, *ruok ciły żdati*... *Sołomoju kryty* // *Chaty staryje* // *Do ich newernucie* // *Ich diti mołodyje*.

Важливішою для діалектної лексикографії є вузьколокальна лексика. Її своєю чергою можна розділити на кілька сегментів. Зрозуміло, що найширше представлено щоденну та побутову лексику, пор.:

БАЙКІ Непогано, нівроку: *Kupila molodoho roczniaka*. // *Takij bajki choroszy*, // *Bo na lipszoho* // *Nychwatiło mni hroszy* (Ягушт.¹)

ВИНОК, ВИНОЧОК Квітка, квіточка: *Zymła wysnoju ukraszaje* // *Winki rosoju pudliwaje*; *Diti wysnoju* // *Wesioło majut*, // *Zacwili winoczki* // *Ruczками zrywajut* (Ягушт.)

ДИНЬ Гарбуз: *Тут, дивись, мак уже росцвітає*, // *Солонечник голов наставляє*, // *Од дуновенія динь сховався*, // *Часу доброго дождався* (Пашк.)

ЗГАНУТИ Пригадати: *Do toho szcze treba* // *Trepaczkoju byty* // *Zhanesz jak tuj baby* // *Tiaszko buło żyty* (Пашк.)

МНУОГО Багато: *Oj to czasto nadajut* // *W tyliwizji chroput* // *Można mnuho wsioho wznati*, // *Tulki w hołow nywbirati* (Ягушт.)

ОНО Тільки, лише: *Teper ostali ono staryje* // *Mołodyje do bloków powtikali*, // *Żeb na zymli robiti* // *Ich nyzastawiali* (Ягушт.)

ПРИСТУПИ Прийми: *Жилі люди в згоди*, // *Все тримались купи*. // *Хто зостававсь удома*, // *А хто йшов у приступи* (Пашк.)

ПРОЧКНУТИСЯ Прокинутися: *Chuczyj spódniciu natiahaje* // *Dida kocot nakrywaje* // *Did proczknuwsie nic nyznaje*, // *Babu zlapaw obnimaje* (Ягушт.)

СКУОЛЬ Звідки: *Hospodar dumaje* // *Skul to wzati* (Ягушт.)

ХУЧИЕЙ Швидше: *Zbuoże i kożuchi, treba było dati*, // *Żeb chuczyej chatu nam rozbirati* (Ягушт.)

ШВЕД Шашіль: *Уже бабин ковроток швед доїдає* (Пашк.)

ШВЕРГОТАТИ Говорити швидко й нерозбірливо (перев. іноземною мовою): *Nimci jichali szwergotali*, // *A z lisa partyzany* // *W samochod im strylali* (Ягушт.).

¹ Локалізацію прикладів позначено так: село Ягуштово – Ягушт., село Пашкуовщина – Пашк. Рядки віршів у прикладах до лексем розмежовано за допомогою скісних рисок (//), різні приклади розділено крапкою з комою.

Цінна як для діалектології, так і для етнографії лексика на позначення реалій давнього побуту підляських селян (сільськогосподарські назви, назви традиційного одягу, страв тощо), до прикладу:

ЖИРИБІК (ЖЕРЕБІК) Паличка для зв'язування снопів: *Koliś w polu // Syrpati żali // I snopczki z żyta // Żyrybikom wiazali* (Ягушт.)

КОЛЕЙКА Черга, череда: *A pastuch kolijku znaje // Korowy wsi zanimaje // I żene wże na ugoru, // A pód weczór wsi do domu* (Ягушт.)

ЛЯШОК Кладка з дев'яти снопів: *Pole było ubrane // Laszkami piatakami, // Bo koliś lude żali // Ciły żniwa syrpati. // Laszki troma // Snopkami nakrywali, // Żeb ptaszki // Koloski nyobjidali* (Ягушт.)

МИДЕЛЬ Кладка снопів (9, 10 або 12): *А як збуоже доспіває // Серпом жати починає // В мидлі став'ят, опирають // Три на голов накладають* (Пашк.)

НАГАВІЦІ Штани: *Diwczyniata lon i pradiwo prali // Bo na nahawici i soroczki polotno tkali* (Ягушт.)

ПЛАХТА Полотно, рядно: *Koliś lude tiaszko robili // I na pleczech z wody // Trawu nosili // Plachtoju treba było wytiahati, // I na berech trawu rozkładati; Do południa wse orali // I na słońcie pohladali, // Muchi koni wże kusali // To płachtami nakrywali* (Ягушт.)

ПРЕСНЯК Корж із вареної картоплі та борошна: *При жорнах збоку ступа стала, // Вона нормальне виглядала. // Пішеважне кашу в юой робили, // В ступу дзютаном валілі. // Ще й картохлі в юой товчут, // З їх галкі або преснякі печут* (Пашк.)

ТРАМА Полиця під стелею: *Пуд верхом полиця // Трама звалась // Вона на всюто тут надавалась // Лежав хліб жорновий, пироуг // I всьо шо поставити тут муог* (Пашк.).

Про відображення реалій колишнього життя, етнографічність свідчать уже назви поезій О. Онак: „*Żniwa*”, „*Didy tiszylis kuńmi i zymloju*”, „*Nyma laszków nyma piataków*”, „*Pryhad dawnych lit*”, „*Koliś wysiołe było życie*”.

Особливо багатим на етнографічну лексику є великий (923 слова) вірш В. Сосни „*Діед*” („*Тут я маю ще описане житє свого діедушка, як вуон прожив... Восімісят два года міев, чоловіек пройшов і Сібір, і войовав*”). У ньому автор, наприклад, перераховує ткацьке приладдя:

*За матовило зачепився,
Чуть на буок не перевалівся.
Бердо й ничункі звезала,
Тоє всьо в сундук сховала.*

Є **затикач**, там **човник**, **цієвка**,
Що баба ткала, як була дієвка.
Вже коло сотні літ минає,
А пам'ять про бабу поминтає.

В іншому фрагменті вірша наведено назви старовинного жіночого вбрання: **саян** – вовняна спідниця, **шалєнуовка** – дорога хустка:

Саян по баби залишився,
У сундукови на днові чогось очутився.
По прабаби правнучці **шалєнуовка** зостала,
Котору в великі празнік все ще везала.

Очікувано представлена в поезії підляських наївних авторів обрядова лексика, що пов'язана з давньою духовною культурою й позначає поняття, предмети, дії, які відтворюють акціональні частини обрядів (весільного, великоднього та ін.). Наприклад, у вірші „Велікі нуост і Велікдень” О. Онацик детально описує обряд свята, про що свідчить такий фрагмент:

Священу піску нуд **Проводи** тримають
І тогди биз свою хату високо перекидають.
Де піска впаде, там єї вкопають.
То жеб не згоріела хата – то всіє добре знають.

Цікавими з погляду лексикології є назви місцевих реалій. Словом *го́па* в Більську-Підляському та в навколишніх селах називають пластикову пляшку. Обрізаними *го́пами*, повертаючись із церкви, прикривають свічки. Ось що розповідала О. Онацик, коментуючи свій вірш про Великдень: „В Красни четвер по службі, батюшка вже як послужит – і всіє іс свічками додому йдуть... Як ще нема тако вієтру, ну то занесе до хати. І три рази хату треба обийті. А єжєлі вієтьор, ну то труднієй. Але тепер так роб'ят: од **гопи** отой обрієжут і свічку вложат – і тогди можеш собіє йті, о. І вієтьор не шкодіт”. „Немісцеві” дослідники, певно, могли б запропонувати різні етимології цього слова, але все виявилось значно простіше. Як пояснив мені відомий український діяч із Більська-Підляського Юрій Гаврилук, слово *го́па* походить від назви місцевого виробника напоїв „Ноор” (латиницею). Існує й місцевий вираз – „**робіті на гонах**” (тобто на підприємстві „Ноор”). Пор. обрядові назви:

ДИВОСНУБЕ Заручини, сватання: *W 12 czasów nocy w diwosnube idut // A diwczyni i bat'ki prybrawszysie wże żdut* (Ягушт.)

МАЗУРОК Обрядовий хлібець: *Diwczyniata mazurki pykli // Iz tista listoczkami i winoczkami ubirali, // Żeb w kazdoi hoże // Mazurki wyhladali* (Ягушт.)

МАРШАЛОК Старший сват, розпорядник весілля: *Jak żenicie chłopeć // Musit sobi marszałka wziati, // Żeb posahu od diwczyny // Jak najbulsz nabrati* (Ягушт.)

ПЕРЕПЕЛІЦЯ Залишені в кінці жнив незжаті стебла жита, які прикрашали вінком: *Did do baby zaśmijawsie // Ty nypłacz opomytajsie, // Iskidaj chuczyj spódniciu // Uberem perepeliciu* (Ягушт.)

ПІСКА Писанка: *I piski, // Naczynajut pisati. // Jak pryduť dieti, // Treba im dati* (Ягушт.).

Окрему групу закономірно формують полонізми з різним ступенем засвоєння в українських говірках. За моїми спостереженнями, деякі полонізми настільки міцно увійшли до лексичних систем говірок, що мовці не усвідомлюють їх як іншомовні елементи (*бльо́к, дісь, ні́ди, рента, таньо* та ін.), напр.:

БЛЮ́К 1. Багатоповерхівка, 2. Квартира в багатоповерхівці: *My pro zemlu // Mało znajem // I od jeji utikajem // My nychoczymo robiťi, // Tulki w hożych blokach żyti* (Ягушт.)

ВСТЕП ВЗБРО́НЬОНИ Вхід заборонено (пол. *wstęp wzbroniony*): *Nema szczo wstęp wzbroniony // Chto choc tut zachodyť* (Пашк.)

ГВЯ́ЗДОЧКА Зірочка: *Snihowuje gwiazdoczki // Na zemlu litiat, // Snihom pokrywajut // Od słońcia bluszczat* (Ягушт.)

ДІСЬ Сьогодні: *I tabletki prynimala i tak dowsz // Ja diś pospala* (Ягушт.)

ДРАНЬ Негідник: *O moje ty ditie // Czoho ty stradajesz, // Za takoho drania // Tak pyrzywajesz* (Ягушт.)

РЕНТА Пенсія: *Bat'ki staruje ostali // Budut sami żyti. // Dobre szto rentu majut // I je za szto jisci kupiti; Typer ja staraja. // Odnа w chati żywu. // Dawno maju rentu – // Na hospodarci ny robiu* (Ягушт.)

ТАНЬО, присл. Дешево: *Na przecenci ja kupila // Barzo tanio prodawali // I wsi lude kupowali* (Ягушт.)

ХЛЯ́ТИ Пиячити: *Ne to szczo bjut szyby // Za ramy berutcia // Właziat u seredynu // Chlajut i smijutcia* (Пашк.).

Полонізми трапляються ситуативно в ідіолектах, що закономірно в ситуації двомовності:

*Oj mni żal wyliki
I na płacz byrecie,
Bo moje dobre życie
Wże nigdy newernecie*
(З вірша О. Онацик “Kupila konia”).

Як можемо пересвідчитися, вірші наївних поетів є цінним джерелом для опису лексики підляських говірок, а також для створення різнотипних словників. Тішить, що останнім часом Підляський науковий інститут спільно із Союзом українців Підляшшя розпочали велику акцію „Пішемо по-свойому” (ПЛК, 2022). Її метою є заохочення писати рідними говірками в різних жанрах. Для цього проводять спеціальні навчальні програми, семінари, на яких фахівці знайомлять охочих із проблематикою орфографічного оформлення текстів та іншими питаннями, пов’язаними із діалектною мовотворчістю. Надзвичайно вагомим є те, що архів Підляського наукового інституту регулярно поповнюють рукописи аматорів рідного слова. До прикладу, як повідомив мені Ю. Гаврилюк, кілька місяців тому нащадки покійної О. Онацик, сторіччю від дня народження якої присвячена моя стаття в часописі „Над Бугом і Нарвою” (Бідношия, 2021), передали до архіву кілька великих пакунків із рукописами її творів. Є підстави сподіватися, що опрацювання писемних діалектних пам’яток стане окремою галуззю діалектології.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Аркушин, Г. (2000). *Словник західнополіських говірок* (Т. 1–2). РВВ „Вежа”.
- Transliterationja:** Arkushyn, H. (2000). *Slovyk zakhidnopoliskyykh hovirok* (Т. 1–2). RVV „Vezha”.
- Аркушин, Г. (2007). *Голоси з Підляшшя: Тексти*. РВВ „Вежа”.
- Transliterationja:** Arkushyn H. (2007). *Holosy z Pidliashshia: Teksty*. RVV „Vezha”.
- Аркушин, Г. (2012). *Західнополіська діалектологія*. Волинський національний університет ім. Лесі Українки.
- Transliterationja:** Arkushyn, H. (2012). *Zakhidnopoliska dialektolohiia*. Volynskiy natsionalnyi universytet im. Lesi Ukrainky.
- Аркушин, Г. (2022a). *Матеріали до Словника українських говірок Підляшшя*. Терен.
- Transliterationja:** Arkushyn, H. (2022a). *Materialy do Slovyka ukrainskykh hovirok Pidliashshia*. Teren.
- Аркушин, Г. (2022b). *Українські говірки Підляшшя: сучасне усне мовлення*. Терен.
- Transliterationja:** Arkushyn, H. (2022b). *Ukrainski hovirky Pidliashshia: suchasne usne movlennia*. Teren.
- Бідношия, Ю. (2006). Етнолінгвістичні записи з Північного Підляшшя. *Діалектологічні студії*, 6, 335–356.
- Transliterationja:** Bidnoshiya, Yu. (2006). Etnolinhvistychni zapysy z Pivnichnoho Pidliashshia. *Dialektolohichni studii*, 6, 335–356.
- Бідношия, Ю. (2021). Унікальна діалектна пам’ятка (до сторіччя Ольги Онацик, народної поетки з Ягуштова). *Над Бугом і Нарвою*, 6, 20–22.

- Transliteracja:** Bidnoshyia, Yu. (2021). Unikalna dialektna pamiatka (do storichchia Olhy Onatsyk, narodnoi poetky z Yagushtova). *Nad Buhom i Narvoiu*, 6, 20–22.
- Бідношия, Ю. (2022). Феномен писемних діалектних текстів (наївна поезія Північного Підляшшя). *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Філологічні науки*, 1(96), 53–74. [https://doi.org/10.35433/philology.1\(96\).2022.52-74](https://doi.org/10.35433/philology.1(96).2022.52-74)
- Transliteracja:** Bidnoshyia, Yu. (2022). Fenomen pysemnykh dialektnykh tekstiv (naivna poeziia Pivnichnoho Pidliashshia). *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu im. Ivana Franka. Filolohichni nauky*, 1(96), 53–74. [https://doi.org/10.35433/philology.1\(96\).2022.52-74](https://doi.org/10.35433/philology.1(96).2022.52-74)
- Лесів, М. (1997). *Українські говірки у Польщі*. Український архів.
- Transliteracja:** Lesiv, M. (1997). *Ukrainski hovirky u Polshchi*. Ukrainskyi arkhiv.
- ПЛК – Пудляські літературні конкурси „Пішемо по-своєму”. (2022). *Підляський науковий інститут*. <https://www.pninstytut.org/popularyzacziya/pishemo/>
- Transliteracja:** Pudliaski literaturny konkurs „Pishemo po-svoiomu”. (2022). *Pidliaskyi naukovyi instytut*. <https://www.pninstytut.org/popularyzacziya/pishemo/>
- Шупа, С. (2014). Ян Максиміук і прарыў на падляскім фронце. *Радыё Свабода*. 8.09.2014. <https://www.svaboda.org/a/26572792.html>
- Transliteracja:** Shupa, S. (2014). Yan Maksimiuk i praryu na padliaskim frontse. *Radio Svaboda*. 8.09.2014. <https://www.svaboda.org/a/26572792.html>
- Barszczewska, N., Chaustowicz, M., & Timoszuk, M. (Red.). (2016). *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia* (T. 1–3).
- Glinka, S., Obręmska-Jabłońska, A., & Siatkowski, J. (Red.). (1980–1996). *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczyzny* (T. 1–6). Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Nikitorowicz, A. (2014). *Ukraińcy Podlasia: dylematy tożsamościowe*. Nomos.
- Sajewicz, M. (1997). O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostoczyźnie. W F. Czyżewski (Red.), *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*. (ss. 91–107). Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wróblewski, M. (2008). *Słownik gwary bielsko-podlaszkiej. Na podstawie języka wsi Chraboly oraz przedmieścia Studziwody*. Stowarzyszenie Muzeum Małej Ojczyzny w Studziwodach.

Works of Naive Poets as a Source Base for the Dictionary of Ukrainian Dialects in Podlachia

The state of research on Ukrainian dialects in Podlachia is described, in particular, their lexicographic study. It is noted that the works of local naive poets, mainly peasant pensioners, should serve as an important source for creating Podlachia dialectal dictionaries. Their verses are rich in specific vocabulary necessary for dictionary compilation. Examples from the verses of Olha Onatsyk (born in 1921) and Volodymyr Sosna (born in 1937) from the vicinity of Bielsk Podlaski are provided, based on interviews conducted in 2005. Most of the words in their poetic works are of general Ukrainian origin, often with dialectal phonetic and morphological features. Important for dialectal lexicography specific local vocabulary is divided into several groups: domestic (e.g., *байкі, зганути, швед*), ethnographic (e.g., *ляшок, мидель, пресняк*), ritual (e.g., *дивоснубе, мазурок, перепелиця*). A separate group consists of polonisms with different degrees of assimilation (e.g., *бльок, дісь, таньо*).

Keywords: Podlachia, ethnic self-identification, dialectal lexicography, naive poetry, written dialectal texts.

Noty o autorkach i autorach¹

Jurij BIDNOSZYJA – pracownik naukowy Pracowni Ukraińskiego Centrum Etnologicznego Instytutu Sztuki, Folklorystyki i Etnologii im. M. T. Ryl'skiego NAN Ukrainy w Kijowie.

https://etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=87

e-mail: biyuri2@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1368-7297>

Michał WASZYCZEK (Michal VAŠÍČEK) – PhD, pracownik naukowy w Zakładzie Językoznawstwa Sławistycznego i Leksykografii Instytutu Słowiańskiego Akademii Nauk Republiki Czeskiej.

<https://www.slu.cas.cz/zamestnanci/vasicek.html>

e-mail: vasicek@slu.cas.cz

<https://orcid.org/0000-0002-3883-4743>

Natalia WERBYCZ – PhD, starsza pracownica naukowa w Pracowni Dialektologicznej Instytutu Języka Ukraińskiego NAN Ukrainy w Kijowie.

<https://iul-nasu.org.ua/personnel/verbych-nataliya-sergiyivna>

e-mail: nataljaverbich@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3373-6332>

Mychajło HLUSZKO – profesor doktor habilitowany, profesor w Katedrze Etnologii Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie.

https://uk.wikipedia.org/wiki/Глушко_Михайло_Степанович

e-mail: m.s.hlushko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3520-8891>

Tetiana HUCULIAK – doktor habilitowany, docent w Katedrze Współczesnego Języka Ukraińskiego Czerniowieckiego Uniwersytetu Narodowego im. Jurija Fedkowycza w Czerniowcach.

<http://philology.chnu.edu.ua/?personnal=гуцуляк-тетяна-євгенівна#more-1186>

e-mail: t.gutsuliak@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7520-3115>

¹ Nazwiska autorek i autorów w wersji polskiej not ułożone są według ukraińskiego porządku alfabetycznego.

Інформація про авторів

Юрій Бідношия – науковий співробітник відділу „Український етнологічний центр” Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, м. Київ.

https://etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=87

e-mail: biyuri2@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1368-7297>

Міхал Вашичек – доктор філософії, науковий співробітник відділу славістичної лінгвістики та лексикографії Слов’янського інституту Академії наук Чеської Республіки, м. Прага.

<https://www.slu.cas.cz/zamestnanci/vasicek.html>

e-mail: vasicek@slu.cas.cz

<https://orcid.org/0000-0002-3883-4743>

Наталія Вербич – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України, м. Київ.

<https://iul-nasu.org.ua/personnel/verbych-nataliya-sergiyivna>

e-mail: nataljaverbich@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3373-6332>

Михайло Глушко – доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів.

https://uk.wikipedia.org/wiki/Глушко_Михайло_Степанович

e-mail: m.s.hlushko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3520-8891>

Тетяна Гуцуляк – доктор філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці.

[http://philology.chnu.edu.ua/?personnal=гуцуляк-тетяна-](http://philology.chnu.edu.ua/?personnal=гуцуляк-тетяна-евгенівна#more-1186)

[евгенівна#more-1186](http://philology.chnu.edu.ua/?personnal=гуцуляк-тетяна-евгенівна#more-1186)

e-mail: t.gutsuliak@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7520-3115>

- Hanna DYDYK-MEUSZ** – doktor habilitowany, starsza pracownica naukowa Pracowni Języka Ukraińskiego Instytutu Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakewycza NAN Ukrainy we Lwowie.
<https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profileid=133>
e-mail: hannadydyk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7384-5782>
- Iryna DRUŻUK** – doktorantka w Katedrze Historii i Kultury Języka Ukraińskiego Wołyńskiego Uniwersytetu Narodowego im. Lesi Ukrainki w Łucku.
e-mail: rrochkadruzhuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3603-3907>
- Justyna Kobus** – doktor habilitowany, pracownica Pracowni Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
<https://dialektologia.amu.edu.pl/przykladowa-strona/pracownicy/dr-hab-justyna-kobus/>
e-mail: justyna.kobus@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-4094-2743>
- Liudmyła KOLIESNIK** – PhD, pracownica naukowa Pracowni Dialektologicznej Instytutu Języka Ukraińskiego NAN Ukrainy w Kijowie.
<https://iul-nasu.org.ua/personnel/kolyesnik-lyudmyla-yaroslavivna>
e-mail: l.koliesnik2023@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3321-2942>
- Hanna MARTYNOWA** – profesor doktor habilitowany, profesor w Katedrze Językoznawstwa Ukraińskiego i Przekładoznawstwa Narodowego Uniwersytetu Czerkawskiego im. Bohdana Chmielnickiego w Czerkasach.
<https://sites.google.com/view/kumpl/викладачі-кафедри/мартинова-ганна-іванівна>
e-mail: ganmart@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8033-075X>
- Dorota Krystyna REMBISZEWSKA** – profesor doktor habilitowany, pracownica Instytutu Slawistyki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.
<https://ispan.waw.pl/default/pracownik/dorota-krystyna-rembiszewska/>
e-mail: dorota.rembiszewska@ispan.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-0339-0879>
- Janusz Andrzej RIEGER** – profesor doktor habilitowany, emerytowany pracownik Instytutu Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego.
<http://al.uw.edu.pl/mbm-book-author/janusz-andrzej-rieger/>
e-mail: janusz.dauble@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8160-3596>

- Ганна Дидик-Меуш** – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів.
<https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profileid=133>
e-mail: hannadydyk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7384-5782>
- Ірина Дружук** – аспірант кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.
e-mail: rrochkadruzhuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3603-3907>
- Юстина Кобус** – доктор габілітований, співробітник Діалектологічної лабораторії Університету ім. Адама Міцкевича, м. Познань.
<https://dialektologia.amu.edu.pl/przykladowa-strona/pracownicy/dr-hab-justyna-kobus/>
e-mail: justyna.kobus@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-4094-2743>
- Людмила Колєсник** – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України, м. Київ.
<https://iul-nasu.org.ua/personnel/kolyesnik-lyudmyla-yaroslavivna>
e-mail: l.koliesnik2023@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3321-2942>
- Ганна Мартинова** – доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси.
<https://sites.google.com/view/kumpl/викладачі-кафедри/мартінова-ганна-іванівна>
e-mail: ganmart@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8033-075X>
- Дорота К. Рембішевська** – доктор габілітований, професор, співробітник інституту Славістики Польської академії наук, м. Варшава.
<https://ispan.waw.pl/default/pracownik/dorota-krystyna-rembiszewska/>
e-mail: dorota.rembiszewska@ispan.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-0339-0879>
- Януш А. Рігер** – доктор габілітований, професор, співробітник відділу „Artes Liberales” Університету Варшавського, м. Варшава.
<http://al.uw.edu.pl/mbm-book-author/janusz-andrzej-rieger/>
e-mail: janusz.dauble@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8160-3596>

Iryna ROMANYNA – PhD, pracownica naukowa Pracowni Języka Ukraińskiego Instytutu Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakewycza NAN Ukrainy we Lwowie.

<https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profileid=122>

e-mail: iraromanyna@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3668-1867>

Iwan SABADOSZ – profesor doktor habilitowany, profesor w Katedrze Języka Ukraińskiego Użgorodzkiego Uniwersytetu Narodowego w Użgorodzie.

<https://www.uzhnu.edu.ua/uk/cat/ffilology-filua/staff>

e-mail: 44sabados@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2992-8294>

Jerzy SIEROCIUK – profesor doktor habilitowany, emerytowany kierownik Pracowni Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<https://dialektologia.amu.edu.pl/prof-dr-hab-jerzy-adam-sierociuk/>

e-mail: jasier@amu.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-9069-6117>

Oksana SIMOWYCZ – PhD, starsza pracownica naukowa Pracowni Języka Ukraińskiego Instytutu Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakewycza NAN Ukrainy we Lwowie.

<https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profileid=80>

e-mail: kseniasimovych@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0889-4128>

Janusz SIATKOWSKI – profesor doktor habilitowany, emerytowany pracownik Instytutu Slawistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego.

<http://slawistyka.uw.edu.pl/pl/instytut/jednostki-i-pracownicy/zaklad-jezykow-i-kultur-slowianskich/janusz-siatkowski/>

e-mail: janusz.siatkowski@wp.pl

<https://orcid.org/0000-0003-4362-9426>

Natalia CHIBEBA – PhD, docent w Katedrze Ukraińskiej Lingwistyki Stosowanej Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie.

e-mail: khibeba@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1098-3082>

Ірина Романина – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів.

[https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/
profile/?profileid=122](https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profileid=122)

e-mail: iraromanyna@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3668-1867>

Іван Сабadosh – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови Ужгородського національного університету, м. Ужгород

<https://www.uzhnu.edu.ua/uk/cat/ffilology-filua/staff>

e-mail: 44sabados@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2992-8294>

Єжи Сєроцук – доктор габілітований, професор, співробітник Діалектологічної лабораторії Університету ім. Адама Міцкевича, м. Познань.

<https://dialektologia.amu.edu.pl/prof-dr-hab-jerzy-adam-sierociuk/>

e-mail: jasier@amu.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-9069-6117>

Оксана Сімович – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів.

[https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/
profile/?profileid=80](https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profileid=80)

e-mail: kseniasimovych@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0889-4128>

Януш Сятковський – доктор габілітований, професор, співробітник Інституту західної та південної славістики Університету Варшавського, м. Варшава.

[http://slawistyka.uw.edu.pl/pl/instytut/jednostki-i-pracownicy/zaklad-
jezykow-i-kultur-slowianskich/janusz-siatkowski/](http://slawistyka.uw.edu.pl/pl/instytut/jednostki-i-pracownicy/zaklad-jezykow-i-kultur-slowianskich/janusz-siatkowski/)

e-mail: janusz.siatkowski@wp.pl

<https://orcid.org/0000-0003-4362-9426>

Наталія Хібеба – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів.

e-mail: khibeba@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1098-3082>

Lesia CHOMCZAK – PhD, dyrektorka WSP Lwowskiego Zawodowego Kolegium Poligraficznego Ukraińskiej Akademii Drukarstwa we Lwowie.
<https://lpkuad.com/about/administration.html>

e-mail: lmkhomchak@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-6352-6470>

Feliks CZYZEWSKI – profesor doktor habilitowany, emerytowany pracownik Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

[https://usosweb.umcs.pl/kontroler.php?_action=actionx:katalog2/osoby/pokazOsobe\(os_id:305\)](https://usosweb.umcs.pl/kontroler.php?_action=actionx:katalog2/osoby/pokazOsobe(os_id:305))

e-mail: feliks.czyzewski@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0899-1972>

Tetiana SZCZERBYNA – PhD, docent w Katedrze Katedrze Językoznawstwa Ukraińskiego i Przekładoznawstwa Narodowego Uniwersytetu Czerkaskiego im. Bohdana Chmielnickiego w Czerkasach.

<https://sites.google.com/view/kumpl/викладачі-кафедри/щербина-тетяна-василівна>

e-mail: Tanya_Bevz@i.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0008-5983>

Irena JAROS – doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Łódzkiego, kierowniczka Zakładu Dialektologii Polskiej i Logopedii Instytutu Filologii Polskiej i Logopedii na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego.

<https://www.uni.lodz.pl/pracownicy/irena-jaros>

e-mail: irena.jaros@uni.lodz.pl

<https://orcid.org/0000-0001-6397-5890>

TETIANA JASTREMS'KA – doktor habilitowany, starsza pracownica naukowa w Pracowni Języka Ukraińskiego, zastępczyni dyrektora do spraw naukowych w Instytucie Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakewycza NAN Ukrainy we Lwowie.

<https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profileid=81>

e-mail: tetyana.yastremska@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9619-7730>

Леся Хомчак – кандидат філологічних наук, директор ВСП „Львівський поліграфічний фаховий коледж Української академії друкарства”, м. Львів

<https://lpkuad.com/about/administration.html>

e-mail: lmkhomchak@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-6352-6470>

Фелікс Чижевський – доктор габілітований, професор, співробітник Інституту слов'янської філології Університету Марії Склодовської-Кюрі, м. Люблін.

[https://usosweb.umcs.pl/kontroler.php?_action=actionx:katalog2/osoby/pokazOsobe\(os_id:305\)](https://usosweb.umcs.pl/kontroler.php?_action=actionx:katalog2/osoby/pokazOsobe(os_id:305))

e-mail: feliks.czyzewski@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0899-1972>

Тетяна Щербина – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси.

<https://sites.google.com/view/kumpl/викладачі-кафедри/щербина-тетяна-василівна>

e-mail: Tanya_Bevz@i.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0008-5983>

Ірена Ярос – доктор габілітований, професор, завідувач кафедри польської діалектології та логопедії Інституту польської філології та логопедії філологічного факультету Лодзького університету, м. Лодзь.

<https://www.uni.lodz.pl/pracownicy/irena-jaros>

e-mail: irena.jaros@uni.lodz.pl

<https://orcid.org/0000-0001-6397-5890>

Тетяна Ястремська – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови, заступник директора з наукової роботи Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів.

<https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profileid=81>

e-mail: tetyana.yastremska@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9619-7730>

